T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

110268

MUSTAFA KAYHAN

110268

# KUR'ÂN'DA ÇEVRE KAVRAMI VE ÇEVRE-İNSAN İLİŞKİSİ

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

DOKTORA TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
PROF. DR. ŞÜKRÜ ARSLAN

ERZURUM-2002

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu çalışma, Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalının Tefsir (Tefsir) Bilim Dalı'nda jürimiz tarafından Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Şükrü ARSLAN
Danışman-Jüri

Prof. Dr. Sadık KILIÇ
Jüri

Prof. Dr. Lütfullah CEBECİ
Jüri

Prof. Dr. Bahattin KÖK
Jüri

Prof. Dr. Yakup ÇİÇEK
Jüri

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine aittir. 08.11.2002

Doç. Dr. Vahdettin BAŞÇI
Enstitü Müdürü

# İÇİNDEKİLER

ÖZET ..... V
ABSTRACT ..... VI
KISALTMALAR ..... VII
ÖNSÖZ ..... IX

GİRİŞ

I. Araştırmanın Konusu ..... 1
II. Araştırmanın Önemi ..... 3
III. Araştırmanın Amacı ..... 3
IV. Araştırmanın Metodu ..... 4

BİRİNCİ BÖLÜM

1. GENEL OLARAK ÇEVRE VE İNSAN ..... 6
1.1. Çevre Olgusu ..... 6
1.1.1. Çevre, tanımı ve kapsamı ..... 6
1.1.2. Çevreyle ilgili terimler ..... 8
1.1.3. Çevreyi oluşturan unsurlar ..... 9
1.1.4. Çevre türleri ..... 11
1.1.5. Çevrebilimi, doğuşu ve gelişim süreci ..... 12
1.1.6. Çevreyle ilgili temel konular ..... 14
1.1.7. Çevre sorunları, sebepleri ve sonuçları ..... 18
1.1.8. Büyük dinler, bazı felsefî düşünceler ve ideolojilerde çevre ..... 25
1.1.8.1. Büyük dinlerde çevre ..... 25
1.1.8.2. Bazı felsefî düşüncelerde çevre ..... 33
1.1.8.3. Bazı ideolojilerde çevre ..... 36
1.2. İnsan ..... 39
1.2.1. İnsanın tanımı ..... 40
1.2.2. İnsanın menşei ..... 42
1.2.3. Büyük dinler, bazı felsefî düşünceler ve ideolojilerde insan ..... 45
1.2.3.1. Büyük dinlerde insan ..... 45

1.2.3.2. Bazı felsefî düşüncelerde insan.....51
1.2.3.3. Bazı ideolojilerde insan.....53
1.2.4. İnsanın nitelikleri.....56
1.2.5. İnsanın çevresini oluşturan unsurlar.....59
1.2.6. İnsanın faaliyet alanları.....61
1.2.7. İnsan bilimleri, doğuşu ve gelişimi.....62

İKİNCİ BÖLÜM

2. KUR'ÂN'DA ÇEVRE.....66
2.1. Tanrı ve Çevre.....66
2.1.1. Kur'ân'da ekolojinin kapsamı.....67
2.1.2. Sûreleri isimlendirmede ekolojik öğeler.....71
2.2. Peygamberler, Dinsel Görevler ve Çevre.....74
2.2.1. Peygamberler ve çevre.....75
2.2.2. Dinsel görevler ve çevre.....81
2.2.2.1. İtikadî hususlar ve çevre.....81
2.2.2.2. İbâdetler ve çevre.....84
2.2.2.3. Ahlâkî konular ve çevre.....88
2.3. İnsan Faaliyetleri ve Çevre.....90
2.3.1. Çalışma ve çevre.....91
2.3.2. Toplum ve çevre.....99
2.3.3. Turizm, seyahat ve çevre.....107
2.3.4. Estetik ve çevre.....115
2.4. Yeryüzü ve Çevre.....121
2.4.1. Yeryüzü, nimetler ve çevre.....121
2.4.2. Zamansal unsurlar ve çevre.....128
2.4.3. Yeryüzündeki varlıklar ve çevre.....134
2.4.4. Yağmurlar, sular, denizler ve çevre.....144
2.5. Gökyüzü ve Çevre.....152

## ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. KUR'ÂN'DA İNSAN....163
3.1.Kurân'da İnsan Konusunun Kapsamı....163
3.2. Peygamberler, Dinsel Görevler ve İnsan....169
3.2.1. Peygamberler ve insan....170
3.2.2. Dinsel görevler ve insan....178
3.2.2.1. İtikadî hususlar ve insan....178
3.2.2.2. İbâdetler ve insan....184
3.3. Çevresel Faaliyetler ve İnsan....189
3.3.1. Çalışma ve insan....190
3.3.2. Toplum ve insan....195
3.3.3. Turizm, seyahat ve insan....205
3.3.4. Estetik ve insan....209
3.4. Yeryüzü, Gökyüzü ve İnsan....215
3.4.1. Yeryüzü ve insan....215
3.4.2. Çevre ve insan....224
3.4.3. İblis/şeytan ve insan....231
3.4.4. Gökyüzü ve insan....235

## DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. KUR'ÂN'DA ÇEVRE-İNSAN İLİŞKİSİ....239
4.1. Çevre-İnsan İlişkisinde Kur'ân'ın Hedefi....239
4.1.1. Her şeyin sahibinin Allah olduğunu bildirmek....240
4.1.2. Varlıkların gayeliliğini ve tesadüf eseri olmadığını anlatmak....248
4.1.3. İnsanın imar ve ıslah görevini açıklamak....251
4.1.4. İnsanı ahlâklı işlere yönlendirmek....254
4.1.5 Yaşanabilir bir dünya ve düzen oluşturmak....257
4.1.6. Nimetlerin bedelinin olduğunu bildirmek....262
4.2. Kur'ân'ın Onayladığı Çevre-İnsan İlişkisi....264
4.2.1. İnsanın doğadaki ilâhî yasayı ve vahyi önemsemesi....268
4.2.2. Vahyin insanı ve çevreyi önemsemesi....272

4.2.3. Nimet ve zenginliklerden istifade etme.....276
4.3. Kur'ân'ın Onaylamadığı Çevre-İnsan İlişkisi.....281
4.3.1. İnsanın doğadaki ilâhî yasayı ve vahyi Önemsememesi.....282
4.3.2. Bireysel ve toplumsal ekolojideki olumsuzluklar.....285
4.3.3. Nimetleri ve zenginlikleri olumsuz kullanma.....298
4.3.4. Yönetimler, ideolojiler ve savaşlar.....306
SONUÇ.....312
KAYNAKÇA.....314
ÖZGEÇMİŞ

ÖZET

Doktora Tezi

KURÂN'DA ÇEVRE KAVRAMI VE ÇEVRE-İNSAN İLİŞKİSİ

Mustafa KAYHAN

Danışman : Prof. Dr. Şükrü ARSLAN

2002 - Sayfa: 322

Jüri : Prof. Dr. Şükrü ARSLAN

: Prof. Dr. Sadık KILIÇ

: Prof. Dr. Bahattin KÖK

: Prof. Dr. Lütfullah CEBECİ

: Prof. Dr. Yakup ÇİÇEK

Bu çalışmada genel anlamda çevre ve insan konusunu; büyük dinlerin, bazı felsefî düşüncelerin ve ideolojilerin ekoloji ve insana bakış açılarını; Kur'ân'da bütün yönleriyle çevre kavramını ve insan meselesini; Kur'ân'ın çevre-insan ilişkisindeki hedefini, Kur'ân'ın onayladığı ve onaylamadığı çevre-insan ilişkisini araştırdık.

Çevre sorunları eskiden beri düşük yoğunluklu olarak vardır. Fakat insan, rönesanstan beri evreni ve insanı yanlış algılamıştır. Bu, hem birey ve toplum ekolojisinin hem de çevre anlamındaki ekolojinin bozulmasına ve çevre sorunlarının doğmasına sebep olmuştur. Esasen çevre sorunları, insan sorunundan başka bir şey değildir. İslâm'ın tabiat görüşü, günümüzde batıda yitirilmiş olan ve evrende tabiatın kutsal niteliği üzerine kurulu değerli bir bakış açısını hatırlatır. Kur'ân, dikey ve yatay boyutuyla insana önem verir; onu dikey ve yatay boyutuyla ele alır. İslâm'ın tabiat düzenine ve insana ilişkin görüşü Kur'ân'a dayanır. Kur'ân tabiat olaylarına, çevreye, ekolojiye ve insanın ruhundaki hâdiselere âyetler, işaretler ve semboller olarak işaret eder. Bunun için müslümanlar, tabiat âlemindeki bütün yaratıkların Allah'a ibâdet ettiklerini bilirler. İslâm'ın insan anlayışı göz önünde bulundurulmaksızın ekolojiyle ilgili Kur'ân âyetleri tam olarak anlaşılamaz.

Kur'ân tabiatı, Allah'ı hem keşfeden, hem de gizleyen nihâî bir tecelli olarak tasvir eder; ve o, tabiat âlemini fethedilecek ve boyun eğdirilecek bir düşman olarak görmez. İslâm'ın ekoloji ve insan görüşü bizatihi batının kendisi için de önemlidir. Bugün batı ve İslâm dünyasına bakıldığı zaman hemen hemen her ülkede çevre krizinin belirgin izleri görülür. Kur'ân, insanı yeryüzünde Allah'ın halifesi olarak görür. Çevre bunalımının çözümü ancak çağdaş insanın ruhsal krizinin tedavi edilmesiyle olabilir.

ABSTRASCT

Ph. D. Thesis

THE ENVIRONMENT CONCEPT IN THE QUR'ÂN AND ENVIRONMENT AND HUMAN BEINGS RELATIONSHIP

Mustafa KAYHAN

Supervisor : Prof. Dr. Şükrü ARSLAN

2002 - Page: 322

Jury : Prof. Dr. Şükrü ARSLAN

: Prof. Dr. Sadık KILIÇ

: Prof. Dr. Bahattin KÖK

: Prof. Dr. Lütfullah CEBECİ

: Prof. Dr. Yakup ÇİÇEK

In this study we searched round in general meaning the environment subject and human beings; and the view procedures on the nature and the man of the great religions, some philosophical ideas and ideologies; complete sides the concept of environment and whole points of the subject of man in the Qur'an; and the objective of the Qur'an in the relationship between environment-man, the relationship between environment-human beings which that it is endorsed and isn't endorsed in the Qur'an.

There are environmental problems as low-compactness from past to now. But man had perceived false the universe and man from the period of renaissance. This had caused to go out of order individual and social ecologies and the environment; it had been the environmental problems caused to be born. In fact the environmental problems arent other things from human beings problems. The Qur'an attaches importance the man both his vertical dimension and his horizontal dimension also. And it studies him both his vertical dimension and his horizontal dimension. The Islamic view of the naturel order and the man has roots in the Qur'an. The Qur'an refers to the phenomena of nature and the environment and the ecology and events within the soul of man as âyât and sings and symbols. Muslims have been able to know which that all creatures of the natural to prayer to the God. The Qur'an verses cannot be fully understood and environment without dealing the Islamic conception of man.

The Qur'an depicts nature as being ultimately a theophany which both veils and reveals God; and it doesnot regard the world of the nature as its natural enemy to be conquered and subdued. The Islamic view of the ecology and man is further more of significance for the western itself. When one looks at the Islamic world and Western world today, one sees blatant sings of the environmental crisis in nearly every country. The Qur'an consideres man as God's vice-gerent on the earth. The solution of the environmental crisis cannot be come but from the cure of the spirutual crisis of modern man.

# KISALTMALAR

| | |
|---|---|
| A.Ş. | : Anonim Şirketi |
| Ans. | : Ansiklopedi/si |
| A.O. | : Ankara Okulu |
| Bkz: | : Bakınız |
| bsk. | : Baskı |
| D.E.Ü.M.M.F. | : Dokuz Eylül Üniversitesi Mimarlık ve Mühendislik F. |
| D.Y.Y.D.A | : Dünya Yerel Yönetim ve Demokrasi Akademisi |
| D.İ.B. | : Diyanet İşleri Başkanlığı |
| E.Ü. | : Erciyes Üniversitesi |
| İ.Ü.E.F. | : İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi |
| İ.Ü.O.F. | : İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi |
| K.T.Ü.O.F. | : Karadeniz Teknik Üniversitesi Orman Fakültesi |
| Karş: | : Karşılaştırınız |
| Kit. | : Kitabevi |
| K.B.Y.B. | : Kültür Basın Yayın Birliği |
| M.E.G.S.B. | : Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı |
| Mat. | : Matbaacılık |
| O.M.O. | : Orman Mühendisleri Odası |
| s. | : sayfa |
| Ş.İ.A. | : Şâmil İslâm Ansiklopedisi |
| T.D.K. | : Türk Dil Kurumu |
| T.D.V. | : Türkiye Diyanet Vakfı |
| T.İ.B. | : Türkiye İş Bankası |
| T.O.D.A.İ.E. | : Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü |
| trs | : tarihsiz |

| | |
|---|---|
| U.Ü.G.V. | : Uludağ Üniversitesi Güçlendirme Vakfı |
| Ü. | : Üniversitesi |
| vb. | : ve benzeri |
| vs. | : ve sâire |
| W.B.E. | : The World Book Encyclopaedia |
| Yay. | : Yayınları/Yayıncılık / Yayınevi |
| yrs | : yersiz |

# ÖNSÖZ

Yeryüzünde var edilişinden beri insanoğlu, kendisini ve çevresini tanımayı daima arzu etmiş ve bu konular, tarih boyunca değişik fikrî, felsefî ve ahlâkî platformlarda çok yönlü araştırmalara ve tartışmalara konu olmuştur. Müslümanlar da Kur'ân'ın indiği zamandan beri çevre ve insan konusunu değişik yönleriyle dikkate almışlardır. İslâm medeniyetinin geliştiği dönemlerde ilim, fen, ahlâk, din, çevre ve insan konularında hayırlı gelişmeler olmuştur. Biz de bu çalışmamızda, üzerinde yeni yeni durulmaya başlanan çevre olgusuna, çevre-insan ilişkisine; insanlığın kendini tanıtmasına yönelik çabalarına ve özellikle Kur'ân'ın insanı maddî ve manevî boyutuyla ele almasına çevre-insan ilişkisi bağlamında yeni bir açılım getirme gayretlerine katkıda bulunmayı amaçlamaktayız. Kurân'ın çevreye bakışını, çevre bağlamında insana yönelik ilkelerini, çevrecilikle ilgili yönlendirmelerini ve çevre-insan ilişkisini tespit etmeye çalışacağız.

Kur'ân'ın çevre ve ekolojiye bakışı cidden merak konusu olmuştur. İnsanın geleceğini ilgilendiren bu önemli konuda Kur'ân'ın yaklaşımını yansıtmanın faydalı olacağı düşüncesi, bu konuyu seçmemize neden olmuştur. Bu dünyanın içindeki varlıklarla birlikte gelecek kuşaklardan emânet alındığı ve onu herhangi bir ekolojik felâkete uğratmadan onlara teslim etme sorumluluğu konusundaki genel bilinçlenme de bu konuyu seçmemizde etkili olmuştur.

Tezimizin giriş kısmında çalışmamın bütününe yönelik olarak araştırmanın konusuna, önemine, amacına ve metoduna değineceğiz. Çünkü bir araştırmanın konusunun, öneminin, amacının ve metodunun iyi bilinmesi ve belirlenmesi faydalı olacak ve araştırmaya katkı sağlayacaktır.

Araştırmanın birinci bölümünde, büyük oranda Kur'ân'da çevre ve insan ile çevre-insan ilişkisinin belirlenmesine katkı sağlayacak biçimde çevre olgusuyla ilgili temel bilgilere yer vereceğiz. Yine bu bölümde ekoloji, insan ve çevre-insan ilişkilerinin daha net olarak ortaya konulabilmesi için büyük dinler ile bazı felsefî düşünce ve ideolojilerin, çevre

olgusuna ve insan konusuna bakış tarzlarına da temas edeceğiz. Ayrıca, Kur'ân'da insan konusunun açık bir biçimde anlaşılmasına yardım edeceği düşüncesiyle insanla ilgili temel bilgilere de değineceğiz.

İkinci bölümde Kur'ân'da bütün yönleriyle çevre kavramını ele alacağız. Bunun için ilkin, konuyu Kur'ân'da tetkik edecek, tefsirlerine ve kavramsal açıklamalarına müracaat edeceğiz. Ayrıca çevre kavramının ve ekolojinin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacak olan Tanrı, peygamberler, ibâdetler, insan faaliyetleri, yeryüzü, gökyüzü vs. gibi mevzuları da Kur'ân'da bütün yönleriyle çevre konusunda inceleyeceğiz. Diğer taraftan Kur'ân'da bütün yönleriyle çevre konusunu araştırmakla, Kur'ân'ın bu yönünü yansıtmaya gayret edeceğiz. Âyetlerin çevreye ve çevresel olaylara çok fazla değinmesi dolayısıyla konunun kapsamlı olacağını göz ardı etmeyeceğiz.

Üçüncü bölümde de Kur'ân'da bütün yönleriyle insan konusunu çevreyle bağlantısı çerçevesinde etüt edeceğiz. Bu bağlamda yine Tanrı, peygamberler, ibâdetler, çevresel faaliyetler, yeryüzü, gökyüzü, zamansal varlıklar ve şeytanın hileleri başlıkları altında Kur'ân'ın insana bakış açısını en isabetli şekliyle tespit etmeye çalışacağız. Günümüzde ekoloji yazarları, çevre sorunları bağlamında insan konusuna çok önem atfettiklerinden ve Kur'ân'ın da insanı ele alış biçimi maddî ve manevî olmak üzere iki yönlü olduğundan dolayı Kur'ân'da bütün yönleriyle insan konusunu da ağırlıklı olarak incelemeye çalışacağız. Böylece biz, Kur'ân'da bütün yönleriyle insan konusunu araştırmakla, Kur'ân'ın bu yönünün ortaya çıkmasına katkı sağlayacağımız kanısındayız.

Dördüncü bölümde çevre-insan ilişkisini ve Kur'ân'ın bu ilişkideki hedefini işleyeceğiz. Bu bölümü birkaç alt başlık altında ele almak daha doğru olacağı düşüncesiyle ilkin, Kur'ân'ın çevre-insan ilişkisindeki hedefine, Kur'ân'ın onayladığı ve onaylamadığı çevre-insan ilişkisine değineceğiz. Bu bağlamda Kur'ân'ın onayladığı çevre-insan ilişkisini, insanın doğadaki ilâhî yasayı ve vahyi önemsemesi, vahyin insanı ve çevreyi önemsemesi ve insanın nimetlerden istifade etmesi gibi konuları irdelemeye çalışacağız. Kur'ân'ın onaylamadığı çevre-insan ilişkisini de insanın doğadaki ilâhî yasayı ve vahyi

önemsememesi, bireysel ve toplumsal ekolojideki olumsuzluklar, nimetleri ve zenginlikleri olumsuz kullanma, sistemler, ideolojiler ve savaşlar gibi konuları araştırmaya gayret edeceğiz.

Bu çalışmanın, daha önce bu konuda yapılmış çalışmalara ve Kur'ân'ın çevreciliğe bakışının anlaşılmasına ilâve bir katkı sağlayacağını düşünmekteyiz. Ayrıca bu çalışmanın, gelecekte yapılacak olan ve Kur'ân'ın çevre ile insan konusundaki mesajını iyi yansıtmaya yönelik daha spesifik çalışmalara da yardımcı olacağı ümidini taşımaktayız.

Çevreye ilginin günden güne arttığına da tanık oluyoruz. Hatta, Dünya Dinleri Araştırma Merkezi, bütün dinlerin çevreye bakışını araştırmak için bir dizi konferanslar düzenlemiştir. Araştırmamızda bu konferanslarda sunulan tebliğlere de atıflarda bulunmaya çalışacağız.

Biz bu araştırmamızda başlıkların tek rakamlı olanlarını bütünüyle büyük harflerle, iki rakamlı olanları her kelimenin ilk harflerini büyük, üç ve dört rakamlı olanlarını ise sadece birinci kelimenin ilk harfini büyük diğerlerini küçük olarak yazmayı uygun bulduk.

Çalışmayı hazırlarken her konudaki engin bilgi ve yönlendirmelerinden her zaman yararlandığım değerli jüri üyeleri Prof. Dr. Sadık KILIÇ'a, Prof. Dr. Lütfullah CEBECİ'ye, Prof. Dr. Bahattin KÖK'e ve Prof. Dr. Yakup ÇİÇEK'e teşekkürlerimi arz ediyorum. Özellikle çalışmamın ilk aşamalarından beri kıymetli fikirlerini ve tavsiyelerini esirgemeyen değerli tez yöneticim Prof. Dr. Şükrü ARSLAN'a teşekkür etmeyi de bir borç bilirim. Ayrıca araştırmamın ortaya çıkmasında her türlü maddî ve manevî yardımlarını esirgemeyen öğretmen ve akademisyen arkadaşlarıma; çalışmalarımda bana gerekli ortamın hazırlanmasında gayret gösteren eşime de teşekkür ederim.

Bize doğruyu, iyiyi ve güzeli gösteren Allah'a sonsuz şükranlarımı sunarım. Kuşkusuz her şeyin doğrusunu, iyisini ve gerçeğini en iyi bilen, O'dur.

Erzurum - 2002 Mustafa KAYHAN

# GİRİŞ

## I. Araştırmanın Konusu

Araştırmaya *Kur'ân'da Çevre Kavramı ve Çevre-İnsan İlişkisi* başlığını uygun gördük. Bu konuların incelenmesi, bizi, araştırmanın derinliklerine taşıyacak ve neticede, araştırmanın unsurlarını birleştiren ilgilerin ortaya çıkmasını sağlayacaktır. Kur'ân'da çevre kavramını açıklamaya başlamadan evvel birinci bölümde, konunun anlaşılmasına yardımcı olacak şekilde genel olarak çevre olgusuyla ilgili bilgilere; büyük dinlerin, bazı felsefî düşüncelerin ve ideolojilerin çevreye bakış açılarına değinilecektir.

Kur'ân'da çevreyle ilgili konulara değinen âyetlerin adedi hayli fazladır. Meselâ, sadece yeryüzü anlamına gelen *ard* kelimesi, dört yüz altmış bir,[1] gök ve gökler anlamına gelen *semâ* ve *semâvât* kelimeleri, üç yüz on defa[2] geçmektedir. Bunlara, çevremizdeki zamansal ve mekânsal unsurları ve diğer ekolojik varlıkları da eklediğimiz zaman, bu sayıların daha da arttığı görülecektir. Belirtilen hususlarla ilgili âyetlerin birkaçının anlamı şöyledir: "Göklerde ve yerde olanların hepsi Allah'ındır. Bütün işler Allah'a döndürülür"[3]. "Gökleri, yeri ve bunların içine yayıp ürettiği canlıları yaratması da O'nun âyetlerindendir. O, dilediği zaman onları, tekrar toplamaya kâdirdir"[4].

İnsanın çevreden bağımsız olmaması, aynı zamanda insanla ilgili meselelerin de bu çalışmada ele alınmasını gerektirmektedir. Kanaatimizce araştırmanın son kısmını ihtiva eden çevre-insan ilişkisinin iyice belirlenmesi için, genel olarak insan konusuyla ilgili bilgilere yer vermek lazımdır. Ayrıca büyük dinlerin, önemli felsefî düşüncelerin ve ideolojilerin insana yaklaşımlarının ele alınması da, araştırmaya olumlu bir katkıda bulunacaktır.

Kur'ân, insanlığa indirilmiş bir kitaptır. Bundan dolayı son mesajın anlaşılması ve araştırılması zorunludur. Kur'ân'ın, çok çeşitli konuları arasında çevre olgusu, dolaylı ve genel bir bağlam içinde, bir hayli yer tutar. Bir başka ifadeyle, dünya ve evren, yani kosmosla ilgili âyetler Kur'ân'da vardır. Bunlar, ekolojik çabalar ve yeni değerlendirmeler için onun araştırılmasında birer gerekçe oluşturabilirler.

---

[1]. Bkz:Abdülbâkî, Muhammed Fuâd, el-Mu'cemu'l-Müfehres li Elfâzi'l-Kurâ'ni'l-Kerîm, Dâru'l-Ma'rife, IV. bsk., Beyrut 1994, s.34-42.
[2]. Bkz:Abdülbâkî, s.459-465.
[3]. Âlu İmrân, 3/109.
[4]. eş-Şûrâ, 42/29.

Kur'ân'da, insanı konu edinen âyetler vardır ve bunların sayısı da fazladır. Meselâ, sadece *nâs* kelimesi Kur'ân'da iki yüz kırk bir;[5] *beşer* kelimesi otuz dokuz;[6] türevleriyle beraber *insân* kelimesi ise yetmiş bir; *ins* kelimesi on sekiz defa[7] kullanılmaktadır. Belirtilen hususlarla ilgili âyetlerin birkaçının anlamı şöyledir: "Ey insanlar, sizi, nefes alan bir candan yaratan, ondan eşini vücuda getiren, ikisinden de birçok erkekler ve kadınlar var eden Rabb'inizden korkun"[8]. "Yemin olsun ki, biz insanı, çamurdan süzülüp çıkarılmış bir özden yarattık. Sonra onu, emin ve sağlam bir karargâhta nutfe hâline getirdik"[9]. Bu, insanla ilgili konulara Kur'ân'da ağırlıklı olarak yer verildiğinin bir işareti sayılmalıdır.

Böylelikle Kur'ân'a göre çevre olgusu ve insanın incelenmesi gereği ortaya çıkmış oluyor. Zira, çevre-insan ilişkisinin göz önüne serilebilmesi için bu tür araştırmalara ihtiyaç vardır. Kur'ân'ın anlaşılması ise, esas itibariyle anlattığı konuların bir bütünlük içinde algılanmasına bağlıdır. Çalışmanın, Kur'ân'ın bütününe yönelen anlaşılma gayretlerine katkı sağlayacağından bir endişe duymuyoruz. Bu sebeplerden ötürü biz, *Kur'ân'da Çevre Kavramı ve Çevre-İnsan İlişkisi*ni araştırmayı amaçlıyoruz.

Bu kısa bilgilerden sonra, istifade ettiğimiz kaynaklarla ilgili açıklamalara da yer vermek istiyoruz. Zira araştırma eserimiz, belli ölçüde bir kısım eserlere dayanacaktır. Bu araştırmada biz, Kur'ân'ın çevre ve insanla ilgili âyetlerini ve bu âyetlerin yorumlandığı tefsirlerin ilgili kısımlarını; bu arada peygamberimizin konuyla ilgili hadislerini gözden geçirmeye çalışacağız. Biz, bu araştırmada genel olarak, çevre olgusuna ve insan konusuna ışık tutacak temel bilgileri elde etmek için ansiklopedilere, felsefe, medeniyet, toplumbilim ve dinler tarihiyle ilgili eserlere müracaat edeceğiz. Ayrıca konumuzla ilgili güncel eserlere de baş vuracağız.

Burada bir noktaya dikkat çekmenin yararlı olacağını düşünüyoruz. Bu araştırmada biz, doğal olarak konuların çeşitliliği, eserlerin fazlalığı ve farklılığı, bu eserlerdeki dil, söylem ve biçimlerin benzeşmeyişinden meydana gelen kimi sorunlarla karşılaşacağımızın farkındayız. Bu sebeple o farklılıkları, en aza indirmenin hem gerekli olduğunu, hem de bir ihtiyaçtan kaynaklandığını biliyoruz.

---

5. Bkz:Abdülbâkî, s.895-899.
6. Bkz:Abdülbâkî, s.153.
7. Bkz:Abdülbâkî, s.119-120.
8. en-Nisâ, 4/1.
9. el-Mü'minûn, 23/12-13.

## II. Araştırmanın Önemi

Herhangi bir şeyin önemi, ihtiva ettiği konular, insanların ona duyduğu ihtiyaç veya değer verilen bir kaynaktan gelmesi hususlarında olduğu gibi, değişik faktörlere bağlı olabilir. İlâhî kaynaklı oluşu, ele aldığı konuları, insanlığa sunduğu evrensel mesajı, çevre olgusuna yer verişi, evreni ve evren ötesini kuşatan bilgileriyle Kur'ân, diğer dinler, sistemler ve düşünceler arasında farklı bir özelliğe sahiptir.

Araştırmanın bir diğer önemi de, kutsal kitabımızın çevreyle ilgili boyutunun araştırılacak olmasıdır. İnsanın, içinde yaşadığı evreni, yanılgılardan uzak, olduğu gibi algılayabilmesi; hem kendini hem de düzenli bir sistem olan kosmosu yaratanın tanıttığı şekilde bilmesiyle gerçekleşecektir. Bu bilginin, yapılacak çalışmalarla açıklığa kavuşacak oluşu, konunun önemini ortaya çıkarır.

Araştırmayı önemli hâle getiren bir diğer husus da, Kur'ân'ın birçok âyetinin hem çevreden, hem de insandan bahsediyor olmasıdır. Burada dikkate değer mesele şudur: Kur'ân, çevre olgusunu konu edindiğinde ondan, yalnız bir yönüyle ve düz bir çizgide değil, aksine yeryüzünden, yerin derinliklerinden, göklerden, uzaydan, canlılardan ve cansız varlıklardan söz eder. Yine, insanı konu edindiğinde Kur'ân, onun yaratılışına, iyiye ya da kötüye yatkın oluşuna, varlıklara karşı tutumuna, zaaflarına ve gücü kullanışına temas eder.

Kur'ân'ın bütünselliği korunarak anlaşılmaya çalışılması, tek tek konuların yerli yerine oturtulmasıyla yakından ilintilidir. İşte, bu açıdan bakılınca, Kur'ân'ın çevre olgusuna ve insan konusuna yaklaşımının anlaşılması, aynı zamanda son mesajın kapsamlı olarak anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Kısacası biz, böyle bir araştırmanın, Kur'ân'ın kapsamlı plânda anlaşılmasına katkıda bulunacağını ümit ediyoruz.

## III. Araştırmanın Amacı

Çağımızdaki Kur'ân çalışmalarında, daha ziyade, konularına göre tefsir hareketine doğru bir yöneliş olduğu görülür. Kur'ân, insanlığı dünyada huzura, âhirette mutluluğa çağıran evrensel bir kitaptır. Değişik sûrelerdeki birçok âyette Kur'ân'ın değindiği çevre olgusu ve insan konularının, sağlıklı ve düzenli bir şekilde incelenmesi, kanaatimizce faydalı olacaktır. Biz bu araştırmamıza, çevre ve insan konularını seçmekle konularına göre bir tefsir çalışması yapmayı hedefliyoruz. Kur'ân'ın âyetlerde anlattığı çevre ve insanla ilgili hususları ve aralarındaki ilgiyi tespit etmeye çalışacağız.

Geleceği kurmak için, geleneği araştırmak gereklidir; ancak bunun, gelenekteki kimi yanlışlıkların, geleceğe taşınması gibi, bir olumsuzluğu içinde barındırmamalıdır. Bu açılımdan hareketle biz, araştırmamızda, daha önce yazılan tefsirlerden ve çağdaş Kur'ân araştırmalarından mümkün mertebe istifade etmeye çalışacağız. Ancak çevre ve insanla ilgili sorunlara cevap ararken biz, bu konuda geniş ölçüde, Kur'ân'daki yönlendirmenin doğrultusunun ve şeklinin ne olduğunu tespit etmeyi hedefliyoruz. Ayrıca, günümüzde çevre olgusuna çok önem verilmesinden ötürü, bu araştırmanın amaçlarından birisi de güncelliğini artırarak sürdüren çevre olgusuyla ilgili bilgilenmelere, olabildiği ölçüde Kur'ân perspektifinden bakılmasıdır. Belli ölçülerde bu hususu gerçekleştirmeyi hedefliyoruz.

Allah, insana hilâfet görevini yüklemiştir[10]. Bu görevin esası, yeryüzünde karmaşa çıkarmak, bozgunculuk yapmak ve kan dökmek üzerine değil, aksine ıslah etmek ve düzeni hâkim kılmak üzerine kurulmuştur. Bu görevin gerçekleştirilme alanı ve sahası ise yeryüzüdür. Bu açıdan, insanla çevre arasında zorunlu bir ilişkinin var olduğu açıktır. Bu sebeple biz, bu araştırmada, insanla yaşadığı çevre arasındaki ilişkileri, bu ilişkilerin karşılıklı etkilerini ve bu etkilerin sonuçlarını kabil olduğu ölçüde tespit etmeyi amaçlıyoruz. Ayrıca, bu ilişkilerde aksayan kimi yönlerin ve eksik algılama biçimlerinin deşifre edilmesine çalışacağız. Böylece uygulamaya yönelik projelere de bir katkıda bulunmayı hedefliyoruz.

Son olarak biz, bu araştırmada, insan ve evrenin yaratılışından bu yana var olan büyük dinler ile önemli felsefî düşünce ve ideolojilerin çevreye ve insana bakış açılarını, belli sınırlar ölçüsünde kalarak belirlemeyi; araştırmacılarda çevre ve insanla ilgili bütünsel bir algılamanın oluşmasına katkıda bulunmayı amaçlıyoruz.

## IV. Araştırmanın Metodu

İnsan, yapmayı plânladığı işlerinde genellikle metotlu bir çalışma tarzı benimsemekle, sonuca daha kesin bir şekilde ulaşmayı hedefler. İnsanın, herhangi bir amaca varmak için önceden belirlediği yola yöntem denildiğine göre biz de, bu araştırmamızda, kimi yöntemlere müracaat edeceğiz. Bu araştırmada belli oranlarda uygulayacağımız yöntemleri ve bunların çalışma eserine yansıma şekillerini şöylece belirtebiliriz: Her şeyden önce, araştırma konusuyla ilgili çeşitli eserlerden derlediğimiz bilgileri, bir sınıflandırmaya tâbi tutacağız. Sınıflandırma metodunu uygulayarak, derlediğimiz bilgilerde belli bir olgunluğa ulaşmaya gayret edeceğiz. Eserlerden derlediğimiz bilgiler, bazen benzer olabileceği gibi bazen de

---

[10]. Bkz:el-Bakara, 2/30.

farklı olabilecektir. Araştırmacı olarak biz, benzer ya da farklı bilgileri, kendi aralarında çözümleme yöntemiyle belli bir biçimde ayrıştırmaya gayret edeceğiz. Ayrıştırma neticesinde ulaştığımız bilgileri, kendi aralarındaki münasebetleri açısından dikkate alacak; bu münasebetleri, araştırmamıza belli ölçüde, açıklamalı bir biçimde yansıtmaya çalışacağız.

İnsan, kazandığı bilgileri kimi zaman bir araya getirmekle en basit şekliyle birleşim metodunu uygular. Araştırmacı da, elde ettiği benzer ya da farklı bilgilerden hareket ederek, aralarında bilimsel ve mantıkî ilişkiler bulunan malûmatı, bir araya getirmeyi ve sonuçta genel bir hükme varmayı hedef edinir. Biz de bu araştırma eserimizde, ulaşabildiğimiz benzer veya farklı bilgilerin, aralarındaki ilişkileri tespit etmeyi ve bunlardan genel bir hükme varmayı hedefliyoruz. Ayrıca biz bu araştırmada, tümevarım, tümdengelim metotlarının yanında, karşılaştırma yöntemine de müracaat edeceğiz. Biz, elde ettiğimiz bilgileri sınıflandırmaya, bazı fikirleri karşılaştırmaya ve kimi düşünceleri eleştirmeye; bu bilgilerden yeni anlayışlara ve farklı bilgileri değerlendirerek ortak bir sonuca varmaya çalışacağız.

# BİRİNCİ BÖLÜM

## 1. GENEL OLARAK ÇEVRE VE İNSAN

### 1.1. Çevre Olgusu

Ciddî bir araştırmada, incelenen konunun iyi tetkik edilmesi gerekir. Bu etüdümüzde, genel anlamda çevre olgusuyla ilgili bilgilere yer verecek ve bu bağlamda, fazlaca detaya inmemek ve gerekli olanları da dışarıda bırakmamak kaydıyla genel seyirleri, çeşitleri ve problemleri tetkik edeceğiz. Böylece konuyu, iyice araştıracağımız kanaatini taşıyoruz.

Çevre olgusu, insanın yeryüzünde var oluşu ve onun, orada yerleşmesinden beri devam eden bir olaydır. Çevre olgusunun bir bilim dalı hâlinde değerlendirilmesi ise yaşadığımız çağda olmuştur. Çevre biliminin konusu, bir hayli geniştir ve bir o kadar da, ilgi alanı vardır. Çevre olgusuyla ilgili hususları inceleyerek bu konularda bir bilgilenme sağlanacağı gibi araştırmanın diğer safhalarına da kimi katkılarda da bulunacağız.

#### 1.1.1. Çevre, tanımı ve kapsamı

Çevre sözcüğü sözlükte "herhangi bir şeyin etrafındaki yakınlığı anlatır ve genellikle, *civâr* sözcüğüyle eş anlamlı"[11] olarak kullanılır. Arapça'da, *bîe*, İngilizce'de *environment* sözcükleriyle ifade edilir. Çevre terimi, ekologlar tarafından farklı şekillerde tanımlanır. Çevre bilimciler, genel anlamda çevre terimini "insanın tüm sosyolojik, biyolojik, fiziksel ve kimyasal faaliyetlerini sürdürdüğü ortam"[12] olarak tanımlarlar. Çeşitli sözlüklerde de çevre terimi, "bir organizmanın yaşamasını ve gelişmesini etkileyen tüm dış şartlar ve faktörler toplamı"[13] olarak tanımlanır. Diğer genel bir tanıma göre, "hayatın gelişmesine tesir eden tabiî, içtimaî ve kültürel dış koşulların bütününe"[14] çevre denilir. Bu genel tanımlamaya ek

---

[11]. Doğan, D. Mehmet, Büyük Türkçe Sözlük, İz Yay., XI.bsk., İstanbul 1996, s.223.

[12]. Çepel, Necmettin, Ekoloji Terimleri Sözlüğü, İ.Ü.O.F.Yay., İstanbul 1982, s.258. Ayrıca bkz:Öztan, Yılmaz, Çevre Kirlenmesi, K.T.Ü.O.F.Yay., Trabzon 1985, s.1;Görmez, Kemal-Göka, Erol, Çevre ve Çocuk, Çocuk Vakfı Yay., İstanbul 1993, s.7.

[13]. Çepel, s.258. Karş:Görmez, Kemal, Çevre Sorunları ve Türkiye, Gazi Kit., II.bsk., Ankara 1997, s.9;Uslu, İbrahim, Çevre Sorunları, İnsan Yay., İstanbul 1995 s.18;Özer, A. Öznur, Çevre Sorunlarına Giriş, Alaş Basım, (yrs) (trs), s.2.

[14]. Akıncı, Müslüm, Türk Çevre Hukuku, Kocaeli Kitap Kulubü Yay., İzmit 1996, s.26. Karş:Bayrakdar, Mehmet, İslam ve Ekoloji, D.İ.B.Yay. Ankara 1992, s.15;Ünlü, Halil, Yerel Yönetim ve Çevre, Kent Basımevi, İstanbul 1991, s.3;Doğan, s.223;Beadle, G. W., W.B.E., "Environment" mad., VI, 261.

olarak çevre, pek çok bilim dalında değişik anlamlarda kullanılır ve çoğu kez "yetişme ortamı" [15] ile eş anlama gelecek tarzda ifade edilir.

Ekologların, çevre olgusunu tarif etmeleri önemsenmelidir, çünkü bu bilim dalının uzmanları onlardır. Kimi ekologlara ait bir tanıma göre "canlı varlıkların, hayatî bağlarla bağlı oldukları, etkiledikleri ve etkilendikleri mekân birimlerine, o canlının veya canlılar topluluğunun yaşam ortamı veya çevre denileceği" [16] tanımı, en isabetli tanımlardan birisidir. Bu tanımın yanında çeşitli bilim dallarına ilişkin tariflere değinen Çepel, sosyoloji alanında çalışan bilim adamlarının üzerinde anlaştıkları tanıma da yer verir. Konumuzla ilintili olan bu tanıma göre, "insanın durumunu ve gelişmesini etkileyen ve onun kendi etrafından kaynaklanan etkilere"[17] çevre denilir. Çevreyle ilgili verilen tanımlarda göze çarpan en önemli nitelikler arasında canlı varlıkları, bu varlıkların yaşam ortamlarını, bu vasattan gelen fiziksel, kimyasal ve biyolojik faktörlerini sayabiliriz. Ekoloji ile sosyoloji bilim dallarına ilişkin olanların dışındaki diğer tanımlar, bu çalışmamızı mevzu dışına çıkaracaktır[18].

Çevre olgusunun kapsamı, bir hayli geniştir. Bu olgunun kapsamı konusunda kimi yazarlar, "atmosfere doğru on iki km, deniz dibine göre sekiz km ve toplam olarak yirmi km kalınlığındaki küreyi ilgilendirdiğini"[19] söylerler. Bu büyük küre içerisinde çevreyle ilgili olaylar, bizim araştırma konumuza girmektedir. Kur'ân, çevreyi daha geniş anlamda ele alır.

Çevre olgusu, bütünüyle yeryüzündeki organizmaların karşılıklı yatay ilişkilerinden, karşı ve üstün organizmalarla olan dikey ilişkilerine kadar, çok çeşitli ve kapsamlı etkileşim ağına sahiptir. Etkileşimlerini bir dereceye kadar belirleyen, varlık yapıları yanında, dış koşulların belirleyiciliği de, küçümsenmeyecek bir öneme sahiptir. Kısaca belirtirsek, çevre olgusunun kapsamı, birbiri içine girmiş, girift ilişkileri olan, ancak bu çetrefilli ilişkilerde bir gayelilik prensibinin varlığına tanıklık eden, binlerce yaratığın bulunduğu, geniş bir evrende olup biten hâdiseler bütününden oluşur.

---

[15]. Bkz:Çepel, s.258;Akıncı, s.26.
[16]. Görmez, s.10. Karş:Öztan, s.1;Çepel, s.258;Meydan Larousse, Çev:S. Kılıçoğlu-N. Araz-H. Devrim, Meydan Yay., İstanbul 1986, IV, 130.
[17]. Çepel, s.258. Ayrıca bkz:Görmez, s.10.
[18]. Diğer tanımlar için bkz:Çepel, s.258;Akıncı, s.26-27;Özdemir, İbrahim-Yükselmiş, Münir, Çevre Sorunları ve İslâm, D.İ.B.Yay., Ankara 1995, s.33; Altuğ, Fevzi, Çevre Sorunları, U.Ü.G.V.Yay., Bursa 1990, s.9.
[19]. Sırtlı, Ali, Çevre Kirliliği ve Orman, O.M.O.Yay., Ankara 1984, s.8;Ünlü, s.3.

1.1.2. Çevreyle ilgili terimler

Çevre ve çevre olgusunu ifade eden pek zengin bir kavram ağına sahibiz. Bunlar arasından dünya, yeryüzü, kâinat, kosmos, evren, âlem, cihan, kevn, tabiat, doğa, mahlûkat ve mevcûdat gibi kelimeleri sayabiliriz. Bu sözcüklerin çoğu, artık, kavram hâline gelmiştir ve bu kavramların hepsi, tümüyle çevre olgusuyla örtüşmüyor ise de, çevre olgusunun kapsamına giren kimi hususları vurguladıklarını söyleyebiliriz. Bu kavramların tek tek anlamları üzerinde durmak, araştırmamızın kapsamını aşar. Biz burada sadece tabiat mefhumunun anlamına değinecek ve diğerlerinin, bu kavramın anlamıyla az ya da çok, benzer manaya geldiklerini belirtmekle yetineceğiz.

Tabiat denildiğinde "üzerinde yaşanılan âlem, yaratılanların tamamı, kâinat, maddî âlem, yaratılmış olanlar arasındaki ahenk ve düzen"[20] gibi anlamlar anlaşılır. Buradan hareketle, belirtilen terimlerin, kimi yönlerle veya çevrenin kapsamına giren kimi unsurlarla, çevre olgusuyla birebir olmasa da benzer manaya geldiklerini belirtebiliriz.

Çevreyle ilgili kimi genel ve teknik terimler de vardır. Bunlar arasından, konumuzla ilgili olanlarını araştırmak, hangi anlama geldiklerini belirlemek ve kapsamlarına dikkat çekmek istiyoruz. Bu terimlerden biri, *ekoloji*dir. Ekoloji kavramı Alman biyologu Ernest H. Heackel (1834-1919) tarafından ortaya atılmış olup, sözlükte "konut/ev bilimi" anlamına gelir[21]. Terim olarak "organizmaları, çevrelerini ve bunlar arasındaki karşılıklı ilişkileri araştıran bilim dalına"[22] ekoloji denilir. Tanımdan anlaşılacağı üzere, ekoloji, insan ve doğanın, doğal dünya ile ilişkisi hakkında çevreye göre daha geniş bir kavrayış getiren, biyosferin dengesini ve bütünlüğünü amaç edinen bir bilim dalıdır[23]. Ekolojinin esasını, organizma ile ortam arasındaki karşılıklı ilişkiler[24] oluşturur.

Bir diğer terim, *çevre bilimi*dir. Çevre ve bilim kelimelerinden oluşan bu terimin anlamı konusunda kimi tartışmalar vardır. Bazen çevrecilik veya çevrecilik bilimi şeklinde kullanılır. Bu konuda, "tabiî çevreyi korumaya, çevre krizine veya kirliliğine yol açan sebepleri ortadan kaldırmaya yönelik faaliyetlere çevrecilik ve bu faaliyetlerde bulunan

---

[20]. Doğan, s.1033.
[21]. Görmez, s.7-8. Ayrıca bkz:Gürsel, Deniz, Çevresizsiniz, İnsan Yay., İstanbul 1989, s.101-102.
[22]. Çepel, s.178. Karş:Kışlalıoğlu, Mine-Berkes, Fikret, Ekoloji ve Çevre Bilimleri, Remzi Kit., II.bsk., İstanbul 1994, s.13;Doğan, s.328;Görmez, s.7;Berkes, Fikret-Kışlalıoğlu, Mine, Çevre ve Ekoloji, Remzi Kit., IV.bsk., Ankara 1993, s.14;Günay, Muzaffer, Çevrem ve Ben, Türdav A.Ş., İstanbul 1998, s.146;Geldiay, R.-Kocataş, A., Genel Ekoloji, Ege Ü.Yay., Bornova 1975, s.1;Muslu, Yılmaz, Ekoloji, Yeni Asya Yay., V.bsk., İstanbul 1987, s.7;Görmez-Göka, s.22-25;Moment, Gairdner, B., W.B.E., "Ecology" mad., VI, 37-38.
[23]. Görmez, s.7. Ayrıca bkz:Akıncı, s.27;Moment, VI, 37.
[24]. Geldiay-Kocataş, s.1. Karş:Akıncı, s.27;Görmez, s.7;Moment, VI, 37.

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU DOKÜMANTASYON MERKEZİ

kimseye de çevreci"[25] denilir. Ekoloji çevreden farklıdır ve çevrecilik, ekolojik bir toplumun sorunlarını çözemez. Çevrecilik, toplumun temelinde yatan, insanın doğaya hükmetmesi gerektiği anlayışını sorgulamadığı gibi, bu egemenlik kurma iddiasının da önünü açmayı gözetir. Çevre bilimleri, insan-doğa ilişkilerini inceleyen uygulamalı ve disiplinler arası bir bilim dalı olarak kendinden söz ettirmeye başlamış ve ekolojinin bir parçası olmuştur[26].

1935'te İngiliz biyologu A. G. Tansley'in ortaya attığı *eko sistem* kavramı da çevreyle ilgili terimlerden biridir ve dilimizde çevre dizge ya da çevre düzeni adıyla anılır. Bugün eko sistem denilince "belli bir alanda yaşayan ve birbirleriyle sürekli etkileşim içinde bulunan canlılar ile bunların cansız çevrelerinin oluşturduğu bütünlük"[27] anlaşılır. Eko sistemler, göl, deniz, ada ve canlılar grubu gibi, çok çeşitli biçimlerde olabilirler.

Çevreyle ilgili bir diğer terim ise, *ekosfer*dir. Buna, biyosfer de denilir. Biyosfer, en büyük eko sistem birimi ve aynı zamanda bir dünya eko sistemidir. Bu durumda "Canlısıyla ve cansızıyla tüm dünyanın oluşturduğu bütüne ekosfer, yani canlı küre anlamında biyosfer denilir. Biyosfer, yerkürenin, okyanusların en derin noktalarından atmosferin birkaç bin metre yüksekliğine kadar olan kısmını kapsar"[28]. Canlı küre olan biyosfer, diğer bir adıyla ekosfer atmosferi, hidrosferi ve litosferi içine alır[29]. Çağdaş ekoloji biliminde ekosfer, güneş enerjisiyle çalışan büyük bir makineye benzetilir. Bu canlı kürede birçok süreçler vardır ve döngüler, güneş enerjisince yürütülür[30].

### 1.1.3. Çevreyi oluşturan unsurlar

Canlı varlıkların hayatî bağlarla bağlı oldukları, etkiledikleri ve etkilendikleri mekân birimine, canlılar topluluğunun yaşam ortamı veya çevre deniliyor. Birleşik bir bütünü oluşturan tüm parçaların her birine unsur[31] denilir. Her şeyden önce çevrenin unsurları arasında organizmalar da denilen *canlı varlıklar* vardır. Varlıkların kapsamı, en küçük bir canlılık belirtisi gösterenden en büyük canlıya kadar uzanır. Bu saha içerisinde bilinenler ve bilinmeyenler de dahil olmak üzere, sayıları bir hayli kabarık olan canlı varlıklar mevcuttur.

---

[25]. Bayrakdar, s.17;Doğan, s.223;Günay, s.38;Beadle, VI, 261.
[26]. Görmez, s.8. Karş:Berkes-Kışlalıoğlu, s.14;Kışlalıoğlu-Berkes, s.13,38.
[27]. Kışlalıoğlu-Berkes, s.26. Ayrıca bkz:Berkes-Kışlalıoğlu, s.35;Özdemir-Yükselmiş, s.144; Muslu, s.13;Görmez- Göka, s.22;Günay, s.146;Ünlü, s.5.
[28]. Berkes-Kışlalıoğlu, s.35. Karş:Özdemir-Yükselmiş, s.142, 144;Ünlü, s.3.
[29]. Yeryüzünün suyla kaplı alanlarına hidrosfer; kara ile kaplı alanlarına da litosfer denilir.
[30]. Kışlalıoğlu-Berkes, s.119.
[31]. Doğan, s.1097.

Bu varlıklar arasında en belirgin olanları, insanlar, hayvanlar, bitkiler ve küçük organizmalardır.

Çevrenin bileşenleri arasında mekân da denilen *ortamlar* söz konusudur. Bu ortamlara bilimsel ifadesiyle biyosfer adı verilir. Biyosfer, varlıkların yaşam mekânları bakımından üçe ayrılır. Bunların ilki *atmosfer*dir; bu, "yeryüzünü saran ve kalınlığı yüz yirmi kilometreye kadar yaklaşan gazlar karışımını"[32] ifade eder. Atmosfer, hava dahil birtakım gazlarla donatılmış bölümü içerir ve bölümün beş kilometresinde bulunan canlı varlıklar, yaşam ortamına sahiptir. İkincisi ise *hidrosfer*dir; ve bu, "daha çok okyanuslar, denizler, göller ve ırmaklar gibi yeryüzü sularından oluşan ve birçok organizmaya yaşam alanı sağlayan bölümü kapsar"[33]. Sonuncusu da *litosfer*dir; bu ise "yüzeyden yaklaşık seksen kilometreye kadar varan bir alanı içerir"[34]. Litosferin çok azında canlı yaşamına elverişli bir ortamın olduğu söylenebilir.

Kimi çevre araştırmacılarına göre çevreyi oluşturan ana unsurlar şunlardır: "Biyosfer içinde yer alan tüm canlılar, onların içinde bulundukları ortamlar, canlıların birbirleriyle ve bu ortamla karşılıklı ilişkileri, çevrenin ana unsurlarını oluşturur"[35]. Bazılarına göre de çevrenin unsurları, canlı öğeler ile cansız öğelerden oluşmak üzere ikiye ayrılır. Buna göre, canlı varlıkların oluşturduğu popülasyonlar, çevrenin canlı öğelerini; cansız varlıkların oluşturduğu öğeler de, çevrenin cansız unsurlarını teşkil eder.

Çevrenin diğer öğesi, organizmaların ortamlarda birbirlerine *bağlılıkları*dır. Gerçekten çevrede bulunan tüm organizmalar, belli oranlarda karmaşık ve düzenli bir ilişkiler ağıyla birbirlerine bağımlı hâlde yaşarlar. Hayvanlar bitkilere, bitkiler ise minerallere bağımlıdırlar.

*Etkileşim* de, çevrenin unsurlarından biridir. Canlı varlıkların yaşam ortamındaki bağlılık ve bağımlılıkları neticesinde birbirlerini etkilemeleri söz konusudur. Bu etkileşimde, kimi organizmalar etkileyen durumundayken; kimileri ise etkilenen pozisyonundadır. Hangi organizmanın ortamdaki varlığının, diğer organizmalardan ne derece etkilenen ya da etkileyen olduğunu tam olarak belirlemek gerçekten zordur. Buna göre, çevrenin bileşenlerinin; canlı varlıklar, canlı varlıkların yaşadıkları ortamlar, bu ortamlardaki organizmalar arasındaki bağlılık ilişkileri ve organizmaların birbirleriyle etkileşimleri yani; bir kısmının etkileyici diğer bir kısmının ise etkilenen şeklinde olduklarını ifade edebiliriz. Bu durumda çevrenin kapsamı oldukça geniştir ve bu kadar kapsama sahip olan çevrenin, pek çok unsurunun olması da doğaldır.

---

[32]. Gündüz, Turgut, Çevre Sorunları, Bilge Yay., Ankara 1994, s.1.
[33]. Özdemir-Yükselmiş, s.145.
[34]. Özdemir-Yükselmiş, s.146.
[35]. Ünlü, s.5.

### 1.1.4. Çevre türleri

Çevre bilimciler, her ne kadar çevre olgularında bütüncül yaklaşımı üstün tutuyorlarsa da, onlar, kimi mevzularda indirgemeci yaklaşıma da yer vermek zorunda kalıyorlar. Her yaklaşım, diğer yaklaşımı belli ölçüde yadsıyor ve çevre uzmanları arasında, çevre türlerini belirlemede esasen bir birlik de mevcut değildir. Fakat çevreyi tanımlayanlar, çevrenin iki kısma ayrıldığını, yani iki tür çevrenin mevcut olduğunu vurgularlar. Çevre türlerinden ilki, *doğal çevre*dir. Doğal çevre denildiğinde "doğal etki ve güçlerin oluşturduğu, insan müdahalesine maruz kalmamış ya da böyle bir müdahalenin henüz değiştiremediği doğal varlıklar"[36] anlaşılır. Doğal çevre, "bir bakıma eko sistemle eşanlamlıdır. Zira, canlı öğelerden oluşan tüketicilere, insan da dahil olmasına rağmen bu tür çevrede insan öğesi hariç tutulur"[37].

*Yapay çevre* ise, çevre türlerinin ikincisidir. Yapay çevre denildiğinde "insanlığın başlangıcından günümüze dek uzanan toplumsal ve ekonomik evrim sürecinde, büyük ölçüde doğal çevreden yararlanılarak insan eliyle oluşturulan tüm değer ve varlıkları kapsamına alan ortam"[38] anlaşılır. Bu çevre türlerinin yanında başka çevre türleri de vardır. Bu çevre türlerine de, belli oranda değinmek ve bu hususta ki farklı ayrımlara temas etmekte yarar vardır. Bu ayrımlardan ilkine göre, *fiziksel ve kimyasal çevre* olmak üzere iki çevre türü mevcuttur. Bu noktada kimi çevre bilimciler şöyle derler: "Eko sistemin cansız ortamı sadece organik ve kimyasallardan oluşmaz, aksine fiziksel ve kimyasal ortama, kendine özgün özelliklerini verirler. Çevredeki ısı, ışık, yağış, nem miktarı, rüzgâr ya da su hareketleri gibi fiziksel özellikler, o eko sistemde yaşayan canlıların cinsini, miktarını, gösterdikleri uyumları şekillendirir"[39]. Buradan hareketle, ortamda fiziksel özellik gösteren durumları kapsayan kısma fiziksel; kimyasal özellik gösterenleri kapsayan kısma da, kimyasal çevre denilebilir.

Diğer bir tür ayrım ise, *canlı ve cansız çevre* şeklinde yapılan tasniftir. Bu tasnife göre canlı çevre, "organizmayı doğrudan veya dolaylı olarak etkileyen fiziksel alandaki bütün türlere"[40] denilir. Bu sebeple bütün türler, organizmanın canlı çevresini oluşturur. Cansız çevre ise, "Kara ve su gibi canlının içinde ya da üzerinde yaşadığı maddesel ortamdan oluşur. Hava koşulları, toprak ve suyun fiziksel-kimyasal özellikleri, gün ışığının mevsimlere göre değişimi gibi durumlar, cansız çevreyi oluşturan koşullar arasında sayılır"[41].

---

[36]. Altuğ, s.9. Ayrıca bkz:Akıncı, s.31; Görmez, s.10. Ayrıca bkz:Bayrakdar, s.15.
[37]. Akıncı, s.31.
[38]. Altuğ, s.9-10. Karş:Akıncı, s.31;Görmez, s.10.
[39]. Berkes-Kışlalıoğlu, s.51.
[40]. Kışlalıoğlu-Berkes, s.14;Çepel, s.44.
[41]. Kışlalıoğlu-Berkes, s.14. Karş:Yıldırım, Ferzan B., Çevre Terimleri Sözlüğü, Kent Basımevi, İstanbul 1992, s.20;Çepel, s.1.

Kimi çevre bilimciler, canlı ve cansız çevre ayrımına giderken, kimileri de doğal ve yapay çevre tasnifini yaparlar. Konunun iyice açıklığa kavuşması açısından Mengüşoğlu'nun, çevre türleri konusundaki açıklamalarını dikkate almanın uygun olacağını düşünüyoruz. O, bu hususta özetle şöyle demektedir: "Tabiî ve coğrafî çevreden, iklim, bitki örtüsü, su ile yer şekilleri; psikolojik çevreden, bir insanı belli bir statü içinde etkileyen iç ve dış şartlar; sosyolojik çevreden, insanla ilgili olan her şeye sosyal açıdan yaklaşan tutumlar; manevî çevreden, insan başarıları; biyolojik çevreden ise, içinde yaşadığımız dünyadan canlıya verilmiş olan şeylerin tümü"[42] anlaşılır.

### 1.1.5. Çevre bilimi, doğuşu ve gelişim süreci

Ekologlar, çevre bilimi ile ekoloji arasında bir fark görürler. Araştırmamız açısından bu farkı belirtmek yararlı olur. Bu konuda, ekoloji ile ilgilenenler, "çevre biliminin ekolojiden kaynaklanmış olmakla birlikte, ekolojiyle eş anlamlı olmadığını; çevre biliminin, ekolojinin dışındaki bilim dallarını da bünyesinde barındırdığını"[43] belirtirler. Çevre bilimi veya çevre bilimleri, disiplinler arası ortak bir alanı kapsayan bir bilim dalı olarak biliniyor. Ancak ülkemizde ekolojiyle eş anlamlı olarak kullanılır. Bunun nedeni, ekolojinin daha yaygın kullanıma sahip olması ve çevreyle ilgili olguları daha baskın bir tarzda vurgulamasıdır.

Ekoloji ve çevre bilimi, canlı hayatın başlangıcına kadar geri götürülür. Bu konuda kimi çevre bilimciler, "insanlığın doğayla ilişkilerinin bir ürünü olan ekolojinin, bir anlamda insanlığın varoluşu kadar eski, bir anlamda da yeni bir bilim dalı olduğunu"[44] belirtirler. Ekoloji, sağ duyuya dayandığından ve bilinen fikirleri içerdiğinden eski olduğu da söylenir.

Ekolojinin başlangıcına ve çok eskiden beri var olduğuna dair bilgiler, çeşitli din ve felsefelerde, sözlü gelenek ve halk kültürlerinde yıllarca yaşanmış ve yaşatılmıştır. Ekolojik kurallara göre hayatlarını sürdüren topluluklar, daima var olmuştur. Ekolojinin insanlık tarihi kadar eskiliğini de, burada aramak gerekir. Kimi çevre bilimciler, insanın doğaya yakınlığını ve onun doğayı korumadaki sorumluluğunu, felsefî ve ekolojik boyutlu görürler[45]. Atalarımız, doğaya yakın yaşamışlar ve doğayla insan arasındaki etkileşimi darbımesellerle izah etmişlerdir. Bu konuda çevre bilimciler; "Atalarımız, doğaya yakın yaşamışlar ve doğanın

---

[42]. Mengüşoğlu, Takiyyettin, İnsan ve Hayvan-Dünya ve Çevre, İ.Ü.E.F.Yay., İstanbul 1979, s.21.
[43]. Kışlalıoğlu-Berkes, s.13. Ayrıca bkz:Görmez, s.8.
[44]. Kışlalıoğlu-Berkes, s.13. Karş:Kışlalıoğlu-Berkes, s.32;Görmez, s.8;Geldiay-Kocataş, s.1-2.
[45]. Bkz:Berkes-Kışlalıoğlu, s.13.

kurallarını yaşamlarının bir parçası olarak görmüşlerdir. Kuşaktan kuşağa ulaşan bu bilgilerin bilimsel olması için yazılması gerektiği"[46] görüşüne yer verirler.

Ekolojiyi çok eski devirlere götürenler, aynı zamanda bu ilim dalının bir sistem olarak çok yeni olduğunu da söylerler. Bir bilim dalı olarak ekolojinin gelişmesi, 19. yüzyılda başlamıştır. Ancak, bu bilim dalı, çok çeşitli çalışmaların ve pek çok bilim adamı tarafından yapılan gayretlerin ortak bir sonucu olarak ortaya çıkmış ve bugünkü konumuna gelmiştir. Ekolojinin temel kavramları da, 19. yüzyılda geliştirilmiştir[47]. Bu yüzyılda, E. Haeckel, 1869'da Yunanca *oikos* ile *logos* sözcüklerinden ekoloji kavramını türetmiştir. Kimileri, eko sistem kavramını Von Humdolt'un,[48] kimileri de Tansley'in ortaya attığını söyler.

Yirminci yüzyılın ikinci çeyreğinde, ekoloji konusunda eserlerin yazılması ve eko sistem gibi kimi yeni kavramların üretilerek farklı kapsamlarla tanımlanması, ekolojinin gelişmesine önemli katkılarda bulunmuştur. Bu konuda bir kısım ekolojistler, "Yirminci yüzyılda Charles Elton *Hayvan Ekolojisi* adlı kitabında, o güne kadar dağınık olarak yapılan gözlemleri toplamış ve teori ile yoğurmuştur. Onun bu kitabıyla ekoloji, hızlı bir değişime girmiştir. Tansley'in ortaya attığı eko sistem kavramında, 'canlıların birbirleriyle ve çevreleriyle ilişkilerinin dinamik bir sistem oluşturduğu' fikri işlenmiştir. Gelişmiş ülkelerde ekoloji, benliğini 1950'den sonra kazanmıştır"[49] şeklindeki görüşleri belirtirler.

Ekolojinin gelişim seyrinde sosyolog Allee ve arkadaşlarının geniş açılı sosyal yaklaşımlarının önemli bir yeri vardır. Onlar, bu bakış açılarıyla sosyal bilimler ile ekoloji arasındaki münasebete dikkat çekmişler ve sosyolojinin insan ekolojisi dalını kurmuşlardır. Onlar, insan ekolojisini, sosyoloji gibi, karışık ve etkenli bir bilim dalı olarak görüyorlardı. Onlar, doğadaki ilişkilerin, toplumdaki ilişkiler gibi, yalın bir şekilde belirlenemeyeceğini savunur ve ilişkilere bütüncül olarak bakmak gerektiğini ileri sürerler.

Popülasyon ekolojisi, ekolojinin gelişim sürecine kimi katkılarda bulunmuştur. "Belli zaman diliminde, belirli bir eko sistemde, aynı cinsten canlılara"[50] ekoloji deyimiyle, popülasyon denilir. Popülasyon ekolojisi, kimi yeni atılımlarla ekoloji bilimindeki yerini sağlamlaştırmış ve bu ekoloji türü iki görüşe ayrılmıştır. Birincisinde, doğadaki hayvanların sayısının ve dağılımlarının, fiziksel çevrenin etkisi altında olduğu; ikincisinde, doğadaki

---

[46]. Kışlalıoğlu-Berkes, s.32.
[47]. Bkz:Görmez, s.34. Ayrıca bkz:Berkes-Kışlalıoğlu, s.13;Görmez, s.8-9.
[48]. Berkes-Kışlalıoğlu, s.34-35. Fazla bilgi için bkz:Görmez, s.9;Kışlalıoğlu-Berkes, s.32.
[49]. Kışlalıoğlu-Berkes, s.33.
[50]. Ünlü, s.4. Ayrıca bkz:Çepel, s.178;Kışlalıoğlu-Berkes, s. 55.

popülasyonların dağılımının ve dengesinin, canlıların birbirleri arasındaki ilişkilerde aranması gerektiği görüşü savunulmuştur[51].

Çevre bilimlerinde ekolojik yaklaşımın ağır basması ve eko sistem kavramının gelişmesi sonucunda ekologlar, insan topluluklarına ve doğa ilişkilerine önem vermişlerdir. Çevre bilimini etkileyen bu gelişmelerin temelinde, ekoloji biliminin bütünsel yaklaşım özelliğini aramak gerekir[52]. 1972'de Stockholm'de yapılan Çevre ve Barış Konferansı, 1988'de Ortak Geleceğimiz Merkezi'nin yaptığı çalışmalar ve 1992'de Rio'daki Çevre ve Kalkınma Konferansı gibi uluslararası toplantılar, çevre biliminin gelişmesine katkıda bulunmuşlardır[53].

Ekoloji, çevre bilimi ve bu bilimin yan branşlarında yazılan eserler, doksanlı yıllardan sonra bir hayli artmıştır. Bu bağlamda ekoloji veya çevre sorunları, toplumların gündemine iyice yerleşmiştir. Çevre bilimi ve ekoloji, ana hatlarıyla değinilen gelişim çizgilerini takip ederek doğmuş ve tekâmül etmiştir.

### 1.1.6. Çevreyle ilgili temel konular

Burada, çevre olgusuyla alakalı temel bilgileri tamamlayıcı olacağından; çevre bilinci, çevre kirliliği, çevre ahlâkı, çevre hakkı, çevre hukuku, çevre suçları, çevre politikası, çevre kültürü, çevre temizliği, çevre sevgisi, çevre koruması ve çevreye saygı gibi çevreyle ilgili kimi konulara değineceğiz. Çevreyle alakalı mevzulardan biri, *çevre bilinci*dir. İnsan, çoğu davranışlarında şuurlu, ilkeli ve iradeli hareket eden bir varlıktır. Dolayısıyla çevre bilincinde aktif taraf, insandır ve bu bilinçte olan insan, çevrenin bozulmasına engel olmaya çalışır. Bu konuda kimi çevre bilimciler, "son yıllarda, ekolojik dengeyi bozarak çevre sorunlarını yaratan insanın, bu sorunların kendisini ve sağlığını olumsuz yönde etkilemesi üzerine çevre bilincine varabildiğini"[54] ifade ederler. İşte bu bilinçlenme sonucu Birleşmiş Milletler, 1972'de Stockholm'de uluslararası Çevre ve Barış Konferansını düzenlemiş ve 5 Haziran'ı Dünya Çevre Günü ilan etmiştir.

Çevre konusunda eser yazanlar, "çevre bilincinin, dar anlamıyla eski tarihlerden beri insanda var olduğunu; yaşamlarını sürdürmek ve çevrelerini geliştirmek için insanların çabaladıklarını; ağaçları, çiçekleri, ormanları sevdiklerini; buna karşın, çoğunluğun, doğal kaynakları hoyratça kullandıklarını ve böylece çevreye zarar verdiklerini"[55] ifade ederler.

---

[51]. Bkz:Kışlalıoğlu-Berkes, s.34.
[52]. Bkz:Kışlalıoğlu-Berkes, s.35.
[53]. Bkz:Akıncı, s.88-89.
[54]. Özer, s.4.
[55]. Ünlü, s.75.

Çevre bilincinin bölgesel, ulusal ve evrensel plâtforma ulaşması, birtakım süreçlerden geçmiş ve dünyanın büyük bir kısmında gündeme gelmiştir. Kimi yanlış algılamalar, olumsuz tutumlar ve insanın kâinat tasavvurundaki değişmeler, bu süreci hızlandırmış ve örgütlenme faaliyetleri şeklinde kendini göstermesine katkıda bulunmuştur. Birçok ekolog, "çevre bilincinin evrensel düzeye ulaşmasının, insanın çevresini oluşturan kaynakların, kendiliğinden var olup, tükenmez ve sürekli olduğunun sanılması neticesinde başladığını; bu anlayış sonucunda insanın, doğal kaynakları alabildiğine sömürdüğünü, yaşam standartlarını arttırma ve geliştirme uğruna her şeyi göze aldığını"[56] belirtir.

Bugün yüzyüze geldiğimiz ciddî meselelerden birisi de, *çevre kirlenmesi*dir. Bazı çevre bilimciler, "insanın, tabiata hükmetme çabalarına, tabiatın, insanı kendi kiriyle çevreleyerek verdiği müstehzi bir cevap olduğunu; tabiattan yararlanabilmek için insanın, ona hükmetmekten vazgeçip onu anlamaya ve onunla uzlaşmaya çalışması gerektiğini"[57] söylerler. Ayrıca onlar, çevre kirlenmesi sonucu oluşan evrensel çevre bilincine de atıfta bulunurlar. İşte bunu anlayan insanlık, harekete geçerek, çevre şuurunu geliştirici ve çevre kirliliğini önleyici tedbirler almaya başlamıştır.

Çevreyle ilgili bir diğer husus da, *çevre ahlâkı*dır. Ahlâkçılar, ahlâkın "insanların karakter yapıları, bu yapılarla ilgili değerlendirmeleri ve davranışları düzenleyen genel kurallarla ilgili olduğu"[58] şeklinde de bir tanımlamada bulunurlar. Bu tanıma göre, herhangi bir şeyi yapmak veya yapmamakla ilgili kurallar ve herhangi bir konuda yanlış ya da doğru davranmaya iten sebepler,[59] ahlâkın ilgilendiği konulardandır. Çevre ahlâkı, bozulan insan-doğa ilişkilerini yeniden kurmayı hedefler.

Çevre ahlâkı konusunda geleneksel ahlâk anlayışında doğan birtakım sorunlar vardır. Çünkü, bu ahlâk anlayışlarında insan, merkezde tutulur, çevre dikkate alınmaz ve insan dışındaki varlıklar ahlâkî bir nesne olarak görülmez. Önceleri fazla önemsenmeyen çevre ahlâkı, çevre ahlâkının gelişmesiyle insan dışındaki varlıkların da ahlâkî bir nesne biçiminde algılanmasına ve ahlâk felsefesinin alt bir bilim dalı hâlinde gelişmesine yol açmıştır. İnsan-doğa ilişkilerinin doğa aleyhine ivme kazandığı ve insanın, aşırı isteklerle tabiatı kullandığı için, çevre tepki veriyor. Bu tepki, doğal olarak insanlığı çevre konusunda duyarlılığa sevk etmiş ve bu hassasiyet, çevre ahlâkının doğuşuna zemin hazırlamıştır.

---

[56]. Özdemir-Yükselmiş, s.63, 131.
[57]. Dales, H., Çevre Sorunlarının Hukuki ve Ekonomik Temelleri, Çev:Orhan Türköz, Alaş Basım İmalat Sanayi, (yrs) (trs), s.4.
[58]. Kılıç, Recep, Ahlâkın Dini Temeli, T.D.V.Yay., II.bsk., Ankara 1996, s.2.
[59]. Kılıç, s.2.

Çevreye dair bir diğer konu da, *çevre hakkı*dır. "Ekolojik hareket, barış hareketi gibi yeni toplumsal hareketlerde dile getirilen çelişkiler, çevre hakkı ve barış hakkı gibi yeni hakları doğurmuştur. 1960'ların sonlarından başlayarak, doğal kaynakların israf edilmesine, çevrenin kirletilmesine ve tahrip edilmesine karşı çıkan ekolojik hareketle eş zamanlı olarak, uluslararası alanda çevre hakkından söz edilmeye başlanmıştır"[60].

Çevre hakkının konusu, sağlıklı, dengeli ve bozulmamış bir yaşam çevresinde insan yaşamının sürdürülebilmesinden ibarettir. Çevre hakkının temelinde de haklı bir istem mevcuttur. Çevresel bozulmanın arttığı son on yıllarda önem kazanan bu istem, çevre hakkının tanınmasını ve güvence altına alınmasını ifade eder[61]. Zira çevre hakkı; bölgesel, ulusal ve evrensel anlamda insanların yaşam ortamlarının korunmasını ifade eder ve insanlığı felâkete götüren çevre sorunlarının giderilmesini güvence altına alan bir hak niteliği taşır.

*Çevre hukuku*, çevrenin unsurlarına insan eliyle yapılan tahribatın, ya tazmin edilmesine ya da kirletilmesinden önceki sorumlulukların düzenlenmesine yönelik bir hukuktur. Birçok araştırmacı bu konuda, "Bu hukuk dalı, çevrenin korunmasına ve iyileştirilmesine yönelik ilkelere sahip olmalıdır. Bu hukuk, tekniğin ve endüstriyel medeniyetin yol açtığı biyolojik-psişik zararları engellemeli, insanın doğal çevresine ilişkin sosyal ve estetik beklentilerini güvence altına almalı ve ekolojik sistemi korumalıdır"[62] şeklinde görüş belirtir. Çok eski dönemlerdeki bazı hukuklarda, felsefe ve ideolojilerde, ulusal ve uluslararası düzeylerde kimi anayasalarda çevre hukukuna dair kısmî düzenlemeler vardır[63]. Çevre hakkı, Birleşmiş Milletler Örgütü'nün, 5-16 Haziran 1972 tarihleri arasında Stockholm'de gerçekleştirdiği İnsan ve Çevre Konferansında kabul edilmiştir. Hakkın söz konusu olduğu yerde, ilgili hakkı oluşturan konu, hukuksal bir yapıya kavuşturulur. Bundan dolayı yerel, ulusal ve uluslararası arenada çevre hukukuna ilişkin bazı düzenlemeler yapılıyor.

Çevre uzmanları, insanın çevre üzerinde yaptığı tahripkâr etkileri, *çevre suçları* kapsamında incelerler. Bu bağlamda suyun, toprağın ve havanın kirletilerek doğal dengenin bozulması, çevreye karşı işlenen suçların başında yer alır. Bu suçların, insana ve çevreye yönelik iki olumsuz boyutu vardır. İnsan, bu olumsuzluklarda hem etkilenen ve hem de etkileyen durumundadır. Buna mukabil çevre ise, sadece etkilenen konumundadır. Dolayısıyla çevreye karşı işlenen suçların, insana ait boyutu bazen yaptırım bazen de tazminat uygulanarak telafi edilmeye çalışılır. Çevre kirlenmesinin çevreye yönelik boyutunun

---

[60]. Özdek, E. Yasemin, İnsan Hakkı Olarak Çevre Hakkı, T.O.D.A.İ.E. Yay., I.bsk. Ankara 1993, s.1.
[61]. Özdek, s.85
[62]. Özdek, s.65.
[63]. Akıncı, s.144,192. Ayrıca bkz:Özdek, s.123, 150.

giderilmesi için, ekolojik dengenin oluşumunu sağlayan doğal temizleme gücü dışında hiçbir şey yapılamaz.

Çevreyle alakalı konulardan bir diğeri de, *çevre politikası*dır. Kimi ekologlar, son yıllarda gündeme gelen çevre politikasıyla ilgili olarak şöyle derler: "Yetmişli yıllar, çevre sorunlarının dünyada ve ülkemizde, önceki yıllara nazaran hissedilir boyutlara ulaştığı yıllar olmuştur. Bu paralelde çevre politikası, Stockholm'deki İnsan ve Çevre Konferansı ile batılı toplumların çevresel etkinlikleri sonucu mesafe kaydetmiştir. Onlar, çevre politikalarında gösterdikleri tutarlılığı, politika oluşturmada gösteremediklerini belirtirler"[64]. Kanaatimizce çevre, insan gibi ahlâkî bir varlık olarak dikkate alınmalı ve buradan hareketle çevre politikaları üretilmelidir. Bu bağlamda sanayileşme, pragmatizm, modern paradigma ve modernizmin beraberinde getirdiği insan ve doğa anlayışları sorgulanmalı, saygı ve sevgiye dayalı politikalar belirlenmelidir. Çevre politikacıları, bu sorunun geçici önlemlerle değil, kaynağına inerek halledilebileceğini söylerler.

*Çevre kültürü* de çevreye dair konulardan birini oluşturur. Kimi toplum bilimciler, bilimlerin ve ideolojilerin, kültürü tarif ederken bazı zorluklarla karşılaştıklarını vurgularlar. Fakat, onlar, bu terimin, "toplumların tarihlerinden taşıdıkları maddî ve manevî mirasların toplamı"[65] şeklinde tanımlanabileceğini ifade ederler. Onlar, buradaki maddî mirastan "mimârî yapıların, ilim ve bilgi toplamının, teknik yöntem ve aletlerin, idarî mekanizma ve yapı sanat eserlerinin; manevî mirastan da fikirlerin, düşünce sistemlerinin, inançların, örf ve adetlerin, değer hükümlerinin, sanat ve eğlence anlayışlarının anlaşılacağını"[66] söylerler.

Kültürün bu tanımı, insanla alakalı hemen her sahayı kapsar. İnsanın yaşanan zaman dilimindeki itiyatlarını ve ihtiyaçlarını, büyük çapta geçmişten taşıdığı mirasın belirlediği malûmdur. Bir taraftan, evrensel düzeyde çevre bilincinin gelişmesi ve çevre hakkının kabul edilmesi, diğer taraftan da çevre sorunlarını ortadan kaldırmaya yönelik çabaların olması bazı çevre kültürlerini oluşturmada etkili olmuştur. Ayrıca insanlık, mevcut olumlu çevre kültürlerini canlandırmaya çalışmakla bir anlamda çevre kültürüne katkıda bulunur.

*Çevre temizliği, çevre sevgisi ve çevreye saygı* da çevreyle ilgili konulardandır. Bu kavramların anlamlandırılmasının ve kapsamlarının doldurulmasının, sağlıklı bir çevre-insan diyaloğuyla mümkün olacağını düşünüyoruz. Dolayısıyla insan, çevreye karşı duyarlı olduğu, onu bir emanet olarak kabul ettiği ve evrensel çevre bilincinin beslediği zihniyet değişikliğine gittiği oranda çevre temizliğine önem verecek, çevreye saygı duyacak ve çevreyi sevecektir.

---

[64]. Bkz:Görmez, s.159-160.
[65]. Sezal, İhsan, Sosyal Bilimlerde Temel Kavramlar, Birlik Yay., I.bsk., Ankara 1981, s.79.
[66]. Sezal, s.79.

Fakat çevre sorunlarını dikkate almayan sanayileşme, kapitalist üretim tarzı, pozitivist akıl, kartezyen düşünce ve modern yaşamın getirdiği olumsuzluklar, insan-doğa ilişkilerini belirlemeye devam ettikçe, çevre kirlenecek ve o nedenle çevre temizliğinden; çevreye tahakküm mantığıyla yaklaşılacak ve dolayısıyla da çevreye saygıdan bahsedilemeyecektir.

*Çevre koruma* da, çevreye ilişkin konulardan birisidir. Birtakım çevrebilim uzmanları, doğayı koruma diye de bilinen çevre korumayı "insan, hayvan ve bitkilerin biyolojik yaşam esaslarının muhafaza edilmesi, varlıkları dengeli bir yapı içinde güvence altına almak amacı ile doğal çevrenin ve öğelerinin geniş kapsamlı olarak korunması"[67] şeklinde tanımlarlar. Çevre koruma fikri, çevrede meydana gelen ve hayatı olumsuz yönde etkileyen kimi sorunların ve kirliliklerin tehdidine koşut olarak gelişmiştir. Çevreyle ilgili eserlerde, çevreyi koruma ve geliştirmenin, sadece çevreyle ilgili kanunlarla gerçekleşeceğini zannetmenin yanılgı olduğu; bütünsel bir zihniyet değişiminin, insanın faaliyetine yansıdığı sürece, çevreyi koruma ve geliştirme hareketinin amaçlarına ulaşacağı vurgulanır[68].

### 1.1.7. Çevre sorunları, sebepleri ve sonuçları

İnsan, yaşamı boyunca pek çok olaylarla karşılaşır. Hayatının herhangi bir kesitinde insanın karşılaştığı olumsuz olayların çoğu kimi zaman sorun hâline gelir. Bir hâdisenin sorun olmasının kriteri ise, etkilediği insan sayısıyla ve çözümünün zorunlu bir hâle gelmesiyle ölçülür. Bu nedenle az sayıda insanı etkileyen olaylara sorun, çok sayıda insanı etkileyen hâdiselere de toplumsal sorun denilir[69].

Çevre sorunları, geçmişte az sayıdaki insanları etkilerdi ve yerel bir sorun olarak görülürdü. Zamanımızdaki çevre sorunları ise, insanlığı ve dünyayı etkileyecek biçimde toplumsal ve uluslararası boyutlara ulaşmıştır. Bu nedenle, sorun hâline gelmiş olumsuz hâdiselerin çözümünde kimi şartların bulunması gereklidir. Bu şartlar arasından; çözüm bulma kararlılığını, çözüm üretme hususunda karar organını, karar organına sunulan seçeneklerin çokluğunu, çözümlerin çok olmasını ve çözüme elverişli ortamın mevcut olmasını sayabiliriz[70].

---

[67]. Çepel, s.171.
[68]. Bkz:Görmez, s.161;Çepel, s.171;Görsel Dünya Ans., Çev: Tülin Altan ve Arkadaşları, Görsel Yay., İstanbul 1983, III, 624;Ana Britannica Genel Kültür Ans., Ana Yay., İstanbul 1986, VI, 392.
[69]. Akıncı, s.25.
[70]. Bkz:Akıncı, s.84.

Çevre sorunları, "insanın sonradan oluşturduğu çevrenin, doğal çevreye etkileri ve yapay çevrede var olan olumsuzluklar ile, her iki çevrede görülen problemlere"[71] denilir. Bu açıdan çevre sorunları, dünyanın birçok bölgesinde güncel yaşama son yirmi yılda iyice girmiş konulardan biridir. Çevre sorunlarının bu şekilde hayata iyice girmesini, ormanların yok edilmesi, bunun etkilediği erozyon hâdisesi ve yeşil alanların gittikçe azalması; hızlı nüfus artışının olması, nüfusun artan kısmına yiyecek ve barınma için tahribatların yapılması, şehirleşmenin düzensizleşmesi gibi çoğu ülkede çözülmesi gereken sorunlara bağlanabilir[72].

Doğal çevreyle yapay çevre devamlı etkileşim içersindedir. İnsan eli değmemiş doğal çevre, insan faaliyetleri sonucu oluşan yapay çevredeki yaşam, barınma, üretim, tüketim, refah seviyesini yükseltme çabaları ve eğlenme gibi hayatî etkinliklerle az-çok etkilenir. Bu durumun giderek doğal dengeyi rahatsız edici duruma gelmesi ise, beraberinde bir yığın çevre sorununu gündeme getirir. Bu konuda kimi çevre bilimciler, çevre meselelerinin insanın var olduğu günden beri mevcut olduğunu vurgularlar. Ancak, onlar, insanlar çoğaldıkça, ya tabiî kaynakların azaldığına ya da mevcut kaynakların hem nicelik ve hem de nitelikçe israf edilerek veya kirletilerek yetersiz hâle geldiğine dikkat çekerler[73].

O halde kirlilik adı altında ortaya çıkan çevre sorunlarının temelinde, genellikle, insan faktörü vardır. Bu açıdan çevre sorunları, insandan bağımsız telakki edilemez. Şu var ki, "İnsan, sosyal bir varlık olup, sadece doğal çevrede değil, aynı zamanda toplumsal, tarihsel ve kültürel bir çevrede dünyaya gelmiştir; gelişimini de böyle bir çevrede sürdürür. Çevre sorunları da insanın doğal çevreyle olan ilişkilerinde sosyal, tarihsel ve kültürel çevrede oluşan olumsuz etkilerinin yansıması veya simetrisi"[74] olarak anlaşılmalıdır.

Çevre sorunlarının tespit edilmesinde ve sınıflandırılmasında çevre uzmanları arasında bazı farklılıklar görülür. Pek çok çevre sorunu vardır. Su, toprak tabiat, hava, her türlü gürültü, atmosfer ve düşünce kirlilikleri; ormanların yok olması, erozyonların artması, asit yağmurları, sera etkisi, ozon tabakasının zayıflaması ve radyasyon; çarpık şehirleşme, hızlı nüfus artışı ve turizm; sanayileşme olgusu, nükleer, sanayi ve kimyasal atıklar; yangınlar, savaşlar ve zihniyet değişimleri[75] gibi sorunları sayabiliriz.

Fakat çevre sorunları, doğal çevredeki temizliğin yok edilmesinden doğduğundan daima, çevre kirlenmesi terimiyle karşılanır olmuştur[76].

---

[71]. Görmez, s.11. Ayrıca bkz:Akıncı, s.31-32;Altuğ, s.10.
[72]. Kışlalıoğlu-Berkes, s.13. Ayrıca bkz:Akıncı, s.31-32;Altuğ, s.13.
[73]. Bkz:Sırtlı, s.76.
[74]. Özdemir-Yükselmiş, s.33.
[75]. Görmez, s.13-20.Karş:Özdemir-Yükselmiş, s.34-49;Öztan, s.6.
[76]. Benzeri bir ayrım için bkz:Akıncı, s.25

Kir, kirlenme ve kirlilik gibi tabirlerin çeşitli tanımları vardır. "Gözle bakıldığında ortamında görülmemesi gereken maddeye; veyahut bilimsel açıdan bakılırsa, bir ortamın fiziksel birleşiminde olmaması gereken fazlalığa"[77] kir denilir. Bu bağlamda *çevre kirliliği*, "doğal yapıda kirleri çözümleyerek ya da filtre ederek ortadan kaldıran toprak ve bitki örtüsünün; su ve hayvan gibi öğelerin, taşıyabileceğinden fazla atık maddeyle yüklenmesi"[78] şeklinde açıklanabilir. Çevre uzmanlarının, çevre kirlenmesinin insanlık olgusundan ve insanın kâinata bakışından kaynaklandığını ısrarla vurguladıklarını görürüz. Bu açıdan insan, kâinata bakışını düzeltmez ve bizzat kendisinden kaynaklanan açmaza bir son vermezse, kaçınılmaz olarak, olumsuz sona doğru yol aldığının farkında olmayacaktır.

Çevre kirliliklerinden en çok konuşulanı, *hava kirliliği*dir. İnsanlar tarafından, ya atmosfere karıştırılan bazı yabancı maddelerle ya da teknolojinin bilinçsiz kullanılmasıyla hava bileşiminin bozulmasına[79] hava kirliliği denilir. Çevre uzmanları, bunu, "canlıların sağlığını olumsuz yönden etkileyen veya maddî zararlar meydana getiren havadaki yabancı maddelerin, normalin üzerindeki yoğunluğu"[80] şeklinde tanımlarlar. İlgili kaynaklarda belirtildiğine göre, hava tabakasının beş kilometresi canlıların yaşamına elverişlidir. Havanın kirletilmesi, başta insan olmak üzere canlıların yaşamını tehlikeye sokacak ciddî bir tehdittir.

Çevre kirliliklerinden bir diğeri, *su kirliliği*dir ve "su kaynaklarının kullanılmasını bozacak, zarar verecek ve niteliğini düşürecek biçimde suyun içersinde organik, inorganik, radyoaktif ve biyolojik herhangi bir maddenin bulunmasına"[81] su kirliliği denilir. Konuyla ilgili kaynaklarda belirtildiği üzere, dünya sularının %3'ü tatlı, geri kalanı ise tuzludur. Bu nedenle, kıt olan tatlı su kaynaklarının kirletilmesinin, insan da dahil olmak üzere diğer tüm canlı varlıklara yönelik önemli sıkıntılar doğuracağı aşikardır.

Bir diğer kirlilik türü ise, *toprak kirliliği*dir. Toprak kirliliği, "insanın insanla ve insanın tabiatla sürdürdüğü bazı ilişkilerinin sonucunda toprağın, yaşayan tabiî denge içersinde, normal fiziki, kimyevi ve jeolojik yapısında tabiî kullanım gayelerine aykırı düşen değişme, yıpranma, tükenme ve bozulmaların meydana gelmesine"[82] denilir. Toprak kirlenmesinin büyük bir felâkete neden olacağı belirtilir. Lester Brown gibi bazı düşünürler,

---

[77]. Öztarı, s.5;Yıldırım, s.60.
[78]. Öztan, s.6. Fazla bilgi için bkz:Görsel Dünya Ans., III, 616;Sırtlı, s.7-9, 14-15.
[79]. Bkz:Özdemir-Yükselmiş, s.34;Altuğ, s.24-27;Görmez, s.47-50;Görmez-Göka, s.53-54;Uslu, s.21-22. Ayrıca bkz:Müezzinoğlu, Aysen, Hava Kirliliği ve Kontrolü, D.E.Ü.M.M.F.Yay., İzmir 1987, s.1-25;Öztan, s.14;Görsel Dünya Ans., III, 617; VI, 1306.
[80]. Özdemir-Yükselmiş, s.34.Karş:Altuğ, s.24-28;Yıldırım, s.43;Öztan, s.12.
[81]. Özdemir-Yükselmiş, s.36. Karş:Gündüz, s.73;Görmez, s.53-57;Yıldırım, s.91;Görmez-Göka, s.52-54;Uslu, s. 24-25;Altuğ, s.30-32;Öztan, s.39;Görsel Dünya Ans., III, 617;Sırtlı, s.22.
[82]. Sırtlı, s.28. Karş:Özdemir-Yükselmiş, s.37-39;Altuğ, s.36-39;Görmez, s.51-53;Öztan, s.50, 48-54;Uslu, s.25-27;Görsel Dünya Ans., III, 618.

bu felâkete, "Ekilebilir topraklar, yalnız tarımın değil, bizatihi uygarlığın da temelidir. Toprak kaybı uygarlığın karşılaştığı en ciddî tehlike olup; bu tabakanın kaybıyla, hiçbir uygarlık ayakta kalamaz"[83] sözleriyle dikkat çekerler.

Toprak kirliliği, aynı zamanda bir nevi *tabiat kirliliği*dir ve ondan da, bir kirlilik türü olarak bahsedilir. bu tür kirlilik, "Toprağın, planlanan gayelerin dışında kullanılması, çeşitli tarımsal mücadele ilaçları, artıklarla toprağın zehirlenmesi, bitki örtüsünün zayıflaması, nihayet yağan yağmurlarla toprağın aşınması, taşınması ve yerini çıplak kayalıklara bırakması"[84] şeklinde tasvir edilebilir. Tabiat kirlenmesinin olumsuz sonuçları, geçmiş tarihlerde de oldukça sık görülmüştür. Hatta, bu durum, bazı uygarlıkların tarih sahnesinden silinmesine bile, yol açmıştır.

Son yıllarda ortaya çıkan bir diğer kirlilik türü de, ses kirliliği olarak bilinen *gürültü kirliliği*dir. İnsan kulağı, 20-20000 hertzlik sesleri işitir. Bir sesin, insana zararlı seviyeye gelmesi, ancak onun, 85-90 desibellik bir ses veya gürültü hâline ulaşması demektir. Bu seviyedeki ses veya gürültüden kulaklar rahatsız olur. Özet olarak "çeşitli seslerin karışarak insanı rahatsız eder pozisyona ulaşmalarına"[85] gürültü kirliliği denilir. Bu tür kirlilik, insanda kimi beyinsel ve psikolojik rahatsızlıklara neden olur.

Kirlilik türlerinin sonuncusu, *görüntü kirliliği*dir. "Görüntü kirliliği de, birtakım çevresel sorunlara yol açar. Bununla; plânsız şehirler, gecekondular, gökdelenler, yüksek gerilimli elektrik direkleri gibi çevreye uymayan yapılarla, doğaya zarar veren petrol ve gaz işletmeleri anlatılmak istenir. Kırsal kesimde endüstri alanlarının açılması, biyo-endüstri kuruluşlarının yapılması ve yollara çok uzaklardan görülebilen ilan ve reklamların asılması da, bu tür kirliliğin kapsamına alınabilir"[86]. Biz bunlara, çöplerin düzensizce dökülmesini, plastik kapların ve naylon poşetlerin etrafa dağılmasını da ilâve edebiliriz.

*Çevre sorunlarının sebepleri* hakkında değişik görüşler vardır. Bu, uzmanların bakış açılarının farklılığından ve onların çeşitli dünya görüşlerine sahip olmalarından ileri gelir[87]. Ekolojik dünya görüşünü benimseyenler, çevre sorunlarının sebeplerini aysberge/buzdağına benzeterek inceleme eğilimindedirler. Onlar, bu sebepleri, görünür sebepler ve görünür sebeplerin dayandığı görünmez sebepler olarak ikiye ayırırlar. Biz de, bu görüşten hareket ederek, çevre sorunlarının sebeplerini bu iki ayrıma göre inceleyeceğiz.

---

[83]. Porritt, Jonathan, Yeşil Politika, Çev:Alev Türker, Ayrıntı Yay., II.bsk., İstanbul 1989, s.40-41.
[84]. Sırtlı, s.28. Ayrıca bkz:Sırtlı, s.28-35.
[85]. Gündüz, s.187:Karş:Altuğ, s.39-40;Özdemir-Yükselmiş, s.43-44;Görmez, s.64;Görmez-Göka, s.51-52;Sırtlı, s.35;Yıldırım, s.41;Öztan, s.58;Çepel, s.145.
[86]. Görsel Dünya Ans., III, 618. Ayrıca bkz:Özdemir-Yükselmiş, s.144.
[87]. Bkz:Görmez, s.12.

Çevre krizinin herkes tarafından müşahede edilebilen sebepleri arasında; nüfus artışı, kentleşme, sanayileşme, turizm ve meteoroloji kökenli olaylar sayılır[88]. *Nüfus artışı*, çevre sorunlarının sebeplerinden biridir ve çevre sorunlarının ortaya çıkmasının etkenleri arasında görülür[89]. Bazı ekolojistler, nüfus artışı hakkında şöyle derler: "Dünya nüfusu, 18.yy'den itibaren hızlı artmaya başlamış; ancak bu artışa karşılık doğal kaynaklar sınırlı kalmış ve hatta azalmıştır. Ancak, bilgi ve teknolojideki gelişmeler, yeni kaynakların üretimini sağlamışsa da, bu bile, nüfus baskısının doğurduğu sorunların azalmasında etkili olamamıştır"[90]. Böylece nüfus artışı, gerek evrensel ve gerekse ulusal bazda, birtakım çevre sorunlarının doğmasına neden olmuştur ve olmaya da devam edecektir.

*Kentleşme* de, nüfus artışına koşut olarak ortaya çıkan çevre sorunlarının etmenlerinden biri olarak kabul edilir. Bazı çevre bilim uzmanları, kentleşme konusunda şöyle derler: "Kentin büyük nüfus kitlesini barındırması, tabiî çevreyi doğrudan olumsuz biçimde etkiler. Tarım topraklarının yerleşmeye açılması, kırsal bölgelerin ve tabiî kaynak açısından zengin yerlerin konut ve benzeri amaçlarla bozulması, çevre sorunları açısından olumsuzluklar ortaya çıkarır"[91]. Yerleşme ve barınma için yeni yerleşim mekânlarının açılması, verimli arazileri yok etmiştir. Bu, beslenme yetersizliklerinin bir nedenidir.

Çevre sorunlarının sebeplerinden birisi de, *sanayileşme*dir. "Günümüz anlamında çevre sorunlarının ortaya çıkışı sanayileşme ile olmuştur. Çünkü ilk defa sanayi devrimiyle insan, tabiata hâkim olmaya başlamıştır" diyen Görmez gibi bazı çevre uzmanları, "Sanayileşmenin yararları yanında, en büyük açmazı, gelecek kuşaklara ait kaynakları tüketmesidir. Neticede sanayileşme, çevre sorunlarının etmenlerinden birini oluşturmuş, mal ve hizmet üretim biçimlerinde kendini göstermiştir"[92] derler.

*Turizm*, çevre sorunlarının sebeplerinden biridir. Kimi ekologlar, turizm konusunda şöyle derler: "Turizmi harekete geçiren saik, kültürel, tabiî ve tarihî değerlerdir. Son yıllardaki algılayış biçimiyle turizm, çevre sorunlarının sebebi olarak ortaya çıkmış olup, doğal dengeyi bozucu nitelik taşır. Turizmin geleceği büyük oranda çevreye bağlıdır. İnsanlığın ortak malı olan kıyılarda, nüfusun yoğunlaşması, atıkların artması, yeşil alanların yakılması ve konut için alanların açılması gibi nedenlerle yok edilmesi ve yerel kültürlerin tahrip edilmesi turizmin, çevre sorunu sebebi olarak algılanmasına neden olmuştur"[93].

---

[88]. Bkz:Altuğ, s.13;Görmez, s.12;Görsel Dünya Ans., III, 622.
[89]. Altuğ, s.13. Ayrıca bkz:Moment, VI, 38.
[90]. Görmez, s.13-14;Altuğ, s.13-14;Görsel Dünya Ans., IX, 220-228;Moment, VI, 38.
[91]. Altuğ, s.16-22;Görmez, s.19-20;Görsel Dünya Ans., VII, 1752.
[92]. Görmez, s.16-17. Ayrıca bkz:Altuğ, s.22-23.
[93]. Görsel Dünya Ans., IV, 811. Ayrıca bkz:Görmez, s.20-22

Çevre sorunlarının meteorolojik kökenli sebeplerinin başında hava kirliliği gelir. Atmosfere bırakılan kirleticiler, birtakım hava hareketleriyle herhangi bir yerden diğer bir alana taşınır, dolayısıyla çevre sorunlarının bir sebebi olarak karşımıza çıkarlar[94]. Bunların dışında bazı ekologlar kuraklığı, silahlanmayı, savaşları, açlığı, nükleer enerjiyi, uyuşturucuları, sağlık sorunlarını ve asit yağmurlarını[95] çevre sorunlarının sebepleri arasında kabul ederler.

Çevre sorunlarının görünmez sebeplerini, insanın kurduğu medeniyet ve kültürlerin tabiat olgusuna yaklaşımında, insanın kendince geliştirdiği insan tasavvurunda ve bu tasavvurun aktif hâle getirilmesinde aramak yerinde olur. Çevre sorunlarının sebepleri arasında unutulan bir hususa Nasr gibi düşünürler şöyle bir açılım getirirler: "Pek az kişi, gerçeği olduğu gibi görüp, tabiat ve tabiî çevre karşısında saldırıya ve savaşa dayanan tavrını değiştirmediği sürece insan toplumunda barışı sağlamanın mümkün olmadığını anlayabilir. Dahası, tabiatla barışık olmanın, manevî düzenle barışık olmaya bağlı olduğunu kimse anlamak istemiyor"[96]. Yani, manevî düzenle barışmayan insanın canlı, cansız, hayvan ve bitkiden oluşan doğal çevresine karşı davranışları düzenli olmayacaktır.

Çevre sorunu, insan düşüncesinde oluşan kimi değişimler sonucu insanın, çevrede bulunan varlıklara ve tabiata bakışından kaynaklanır. Dünya, eskiden kâinatın merkezi kabul edilirdi ve bu bakış açısı dünyaya yeterince kutsallık izafe etmeye yetiyordu[97]. İnsanın kendisine bakışındaki değişim ve bunun sonucu oluşan toplumlar, bizzat çevre krizinin temel sebepleri arasında sayılır. Bazı çevre bilimciler, insanın kâinat tasarımındaki farklılığın, en önemli kriz kaynağı olduğunu; önceden sınırsız kabul edilen kâinatın, sonradan sürekli kâr amacıyla kullanılmasının sorun oluşturduğunu[98] belirtirler.

Günümüz insanının tabiata bakışındaki değişme, sadece tabiî kullanımla sınırlı değildir. Aksine, tabiatla barış yerine onunla savaşma, beraberlik yerine ona tahakküm etme, yararlanma yerine alınıp satılan bir meta ve hammadde kaynağı görme, emanet olarak görme yerine sahiplenerek gelecek nesillere sorunlu bırakma gibi olumsuzlukları da içine alır[99]. Bir Afrika atasözü, bu son duruma "Bu dünya bize atalarımızdan miras kalmadı, biz onu çocuklarımızdan ödünç aldık"[100] sözleriyle, açıklık getirir.

---

94. Altuğ, s.23-24.
95. Bkz:Görmez, s.40-46.
96. Nasr, Seyyid Hüseyin, İnsan ve Tabiat, Çev:Nabi Avcı, Yeryüzü Yay., İstanbul 1982, s.10.
97. Uslu, s.11.
98. Görmez, s.13,34-35.
99. Bkz:Uslu, s.11-13.
100. Uslu, s.9.

Çevre sorunlarının görünmez sebepleri arasında bilimsel devrim, sanayileşme aydınlanma ve modernitenin olduğu da belirtilir. Bazı çevre bilimciler, "Milâttan sonra on altıncı yüzyılda bilimsel alandaki değişimler hayatın her alanına girmeye, kartezyen evren anlayışına göre tabiat işletilmeye ve sömürülmeye başlamıştır. Doğa ile mücadelede insana bazı sınırlamalar getiren organik tabiat görüşünden vazgeçilmesi, onun sömürülmesi sonucunu doğurmuştur"[101] derler. Bütün bu hususlar, Rönesans ve reform hareketleriyle ortaya çıkan bilimsel devrim, aydınlanma ve moderniteyi de içine alan bir tek sebeple izah edilebilir. Bu sebep, insanın kendisini Tanrı'dan kurtarması veya kurtardığını sanmasıdır[102].

Çevre sorunları konusunda *problematik* kabul edilen birtakım hususlar vardır ve bunlar, çevre sorunlarını günümüzde çok boyutlu bir problem hâline getirmiştir. Uslu gibi bazı yazarlar, bu konuda, "birçok sosyal-ekonomik hâdiseye bağımlı olan ve bu vakıalar tarafından belirlenen çevre problemi, tek başına ortaya çıkan ve tek başına çözümlenebilecek bir konu olmaktan çoktan çıkmıştır"[103] derler. Ekologlar, çevre sorunlarındaki sorunsal noktaları; "kaynakları kıt dünyada yaşayan insanların, sonsuz bir tüketim arzusu duymaları ve egemen ekonomik sistemin bunu teşvik etmesi; sınırlı olan bir dünyada, insanların sınırsız ilerlemeye ve büyümeye inanmaları ve bunu gerçekleştirmek için büyük çaba göstermeleri; üçüncü dünya ülkelerindeki bazı sıkıntılar çevre sorunlarına yol açarken, çevre sorunlarının varlığı, bu ülkelerin yeni problemlerle karşılaşmalarına neden olması; çevre korumacılık ile büyük endüstri kuruluşları arasında ilişkilerin varlığı; çevre korumanın ve temizlemenin maliyetini kimin üstleneceği; insanın tabiata müdahalelerine tabiatın ne reaksiyon vereceğinin kestirilememesi; çevre sorunlarının kökeni veya dünyanın böyle bir problemle neden karşı karşıya kaldığı konusunda bir mutabakata varılamamış olması"[104] şeklinde sıralarlar.

Çevre sorunları, *sonuçları* bakımından da dikkate alınmalıdır. Sonuçları itibariyle çevre sorunları, büyük felâketlere sebep olabilecektir. İnsanlığın kimi önlemler almasına karşın, çevre sorunlarında belirgin bir azalma görülmemiştir. Zira karşılaştığımız sorunlarının çoğu, evrensel boyutlu iken, kimi sorunlar ulusal ve bölgesel bir karakter arz ederler. Çevre sorunları, çözümlerinin kolay olması için, mahiyetleri gereği bütüncül yaklaşımla ele alınmalıdırlar.

Afrika atasözünde denildiği gibi emanet olarak gelecek kuşaklardan alınan dünyayı, ekolojik felâkete uğratmadan teslim edebilmek, günümüz insanının sorunlarından biri ve en

---

[101]. Görmez, s.27-28.
[102]. Bkz:Özdemir-Yükselmiş, s.27;Canatan, Kadir, Ekolojik Krizin Paradigmatik Arkaplanı ve Said Nursi'nin Kozmoloji Öğretisi, Sözleşme Dergisi, Sayı:12, 1998, s.19.
[103]. Uslu, s. 29.
[104]. Uslu, s.29-50.

önemlisidir. Bunun için evrensel düzeydeki çevre sorunlarına, evrensel düzeyde çözümler üretilmeli ve uygulamaya yönelik projeler hayata geçirilmelidir. Projeleri destekleyen konferanslar ve toplantılar düzenlenmeli; çevre konusundaki bilinçlenme ulusal ve bölgesel plâtformlara taşınmalıdır. Bugün, çevre gibi çok önemli bir konuya yer vermediği için İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi eleştirilir. Biz, çevre sorunlarının nedenlerini ortadan kaldırmaya çalışırsak, o zaman yaşanabilir bir dünyaya sahip olabileceğimizi unutmamalıyız.

### 1.1.8. Büyük dinler, bazı felsefî düşünceler ve ideolojilerde çevre

Yeryüzünde var edilişinden beri, yüzyıllar boyunca insanın, çevreye bağlı olarak yaşamını sürdürdüğü biliniyor. Bu çevre, insanı bağrında taşımış ve tüm iyiliklerini ona sunmuştur. Kısmen de olsa insan, çevredeki esrarengizliklerden korkmuş, bunlara karşı kimi korunma çareleri geliştirmiştir. İnsan bu korunma çarelerini, çevreyi tanıma gayesiyle yapmıştır. Çünkü insan, bu tabiata bağlıdır ve burada yaşamını sürdürmektedir. Bu bağlamda çevrenin dinler, felsefî düşünceler ve ideolojilerden olumlu ya da olumsuz etkilendiğini söylemek mümkündür.

Batılı din tarihçileri dinleri, ilkel kabile dinleri, millî ve evrensel dinler olarak üçe; müslüman din tarihçileri ise, hak ve batıl dinler diye ikiye ayırmaktadırlar. Dinler, belli bir çevrede doğarlar ve geliştikleri ortamdan kimi yerel izler taşırlar. Aynı şekilde, felsefî düşünceler ile ideolojiler de, bir çevrede ortaya çıkıp gelişmişlerdir. Çevre ve insanın olmadığı yerde ne din, ne felsefe ve ne de ideoloji vardır.

Burada biz, araştırmamıza belli ölçüde katkı sağlayacağı ümidiyle büyük dinlerin, bazı felsefî düşüncelerin ve ideolojilerin çevre olgusuna bakışlarına değineceğiz. Bu hususun çevre olgusunun daha iyi anlaşılmasında ve çevre insan ilişkilerinin tespit edilmesinde belli ölçüde etkili ve yararlı olacağı düşüncesindeyiz.

#### 1.1.8.1. Büyük dinlerde çevre

Dinler, yaşadığımız kâinatta insanlar için belirlenmiş veya kimileri tarafından kurulmuş bir yol haritası niteliğindedir. Yeryüzünde, bugün en ilkelinden en kutsalına kadar çok sayıda din vardır. Bu dinlerin en belirgin vasıfları; tanrı, peygamber ve âhiret inancına özel vurgu yapıyor olmalarıdır. Dinlerin, ayrıca, tabiat, insan, hayvan, cansız-canlı varlıklar, gökyüzü gibi konulara da kısmî ilgileri vardır. Victor Cousin'in "her şeyin dinin etrafında, din

için, dinle teşkil olunduğunu vurgulayan" sözü,[105] dinlerin, pek çok alana ilgilerinin olduğunu gösterir. Bütün dinler, doğdukları devirde bugünkü sorunlarla karşılaşmış değillerdi. Fakat bir kısmı ve özellikle de ilâhî dinler, geçerliliğini koruyan ilkeler vaz etmişlerdir. Zira bütün dinler, insan ve onun dünyası için bir endişe taşırlar; hayatın bir amacı olduğunu, bizlerin de, geçmişin mirasçıları ve geleceğin emanetçileri olduğumuzu öğretirler[106].

Çevre olgusu ise, deniz, göl, dere ve akarsu gibi hidrosferi; hava, hava hareketleri, rüzgâr, güneş, ay ve yıldızlar gibi atmosferi ve onun üst tabakalarını; ada, anakara gibi yerküreyi; yerküredeki bitki, hayvan ve insan popülasyonlarını içine alan olgu sistemlerinden oluşur. Dinlerin çevreye olan ilgileri, onların kutsal metinlerinde açık bir şekilde görülebilir. Bir şeyin, din olabilmesi için gerekli birtakım şartları taşıması lazımdır ve dinin tanımı da, bunlara göre yapılır. O hâlde din, "bir cemaati, kutsal kitabı, peygamberi veya kurucusu bulunan; tanrı kavramına sahip olan; inanç sistemine bağlı olarak yapılan ibadeti mevcut bulunan ve ahlâkî kurallara vurgu yapan bir değerler sistemi"[107] şeklinde tanımlanır.

Din, insanlık tarihinde daima varolmuştur. İnsanların, kimi inançlara bağlanarak yaşadıkları bilinir. Din ayrıca, toplumları ayakta tutan kurumlardan da biridir. Nitekim, Benjamin Constant "dinin; insanlık tarihine en çok egemen olan bir âmil olduğunu; dînî hayatın, varlığımızın ezelî bir niteliği ve ayrılmaz bir keyfiyeti olduğunu"[108] belirtmesi, bu yönden büyük önem arz etmektedir. Bu açıdan din duygusu, tabiî/fıtrî olarak insanda vardır ve bunu, aydınlanma filozofları da ifade etmişlerdir. Kutsal kitabımızda, din duygusunun fıtrî olduğu ve Allah'ın, insanı, bu fıtrat üzere yarattığı bildirilir[109]. Kimileri ise, dinin kaynağını animatizme ve korku sonucu tapınmaya, kimileri de totemizme ve naturizme bağlarlar[110].

Dinlerin adlandırılması ve sınıflandırılmasında kabul gören bir birlik yoktur. Ancak yaygın kabule göre dinler; ilkel, millî ve evrensel veya hak ve batıl dinler olarak adlandırılır ve sınıflandırılır. Millî dinler, Budizm, Hinduizm, Kofüçyüslük, Taoizm, Türk İnancı ve Zerdüştlük'ten; ilâhî dinler ise Yahûdilik, Hristiyanlık ve İslâm'dan teşekkül eder. Büyük dinler ifadesiyle, insanlığın gündeminde yer eden ve çevre olgusuna dair kimi bilgileri içeren

---

[105]. Tümer, Günay-Küçük, Abdurrahman, Dinler Tarihi, Ocak Yay., II.bsk., Ankara 1993, s.1. Ayrıca bkz:Smith, Huston C., W.B.E., "Religion" mad., XVI, 207;Challaye, Felicien, Dinler Tarihi, Çev:Sami Tiryakioğlu, Varlık Yay., (yrs), (trs), s.3-10;Öztürk, Hüseyin, Düşünce ve Uygarlık Tarihi, Ülke Yay., Ankara 1987, 25.

[106]. Rose, Aubrey, Yahudilik ve Ekoloji, Çev:Mehmet Demirhan, İgdaş Yay., İstanbul 1997, s.41. Karş: Smith, XVI, 207;Challaye, s.12;Hançerlioğlu, Orhan, Felsefe Ansiklopedisi, Remzi Kit. İstanbul 1976, II, 321;Öztürk, s.26;Hançerlioğlu, Orhan, Düşünce Tarihi, Varlık Yay., İstanbul 1963, s.11-12.

[107]. Mevdûdî, Ebu'l A'lâ, Kur'ân'a Dört Terim, Çev:Osman Cilâcı-İsmail Kaya, Beyan Yay., II.bsk., İstanbul 1993, s.109. Ayrıca bkz:İbn Manzûr, Cemâleddin Muhammed b. Mükerrem, Lisânu'l-Arab, Dâru Sâdır, Beyrut (trs), XVII, 24-30;Tümer-Küçük, s.6;Smith, XVI, 207;Öztürk, s.26.

[108]. Tümer-Küçük, s.38. Ayrıca bkz:Smith, XVI, 207;Öztürk, s.27.

[109]. Bkz:Yûnus, 10/ 84;Âlu İmrân,3/52;el-Kasas, 28/53.

[110]. Bkz:Hançerlioğlu, II, 322;Tümer-Küçük, s.27, 30;Smith, XVI, 207;Öztürk, s.27.

dinleri kastediyoruz. İlkel kabile dinleri, çoktur ve hepsi tam olarak araştırılmamıştır[111]. İlkel kabile dinlerinin çevreye ilgileri, onların dünyayı esrarengiz bir varlık olarak görmeleri ve ondan ürpermeleriyle sınırlıdır. Buna rağmen, onların geleneksel düşüncelerinde çevre olgusuna belli ölçülerde saygılı oldukları da bir vakıadır.

*Budizm*, milâttan önce altıncı yüzyılda Hindistan'da Buda tarafından kurulmuş ve evrensel nitelik kazanmış bir dindir. Budizm'e göre, âlemin nasıl yaratıldığı, insan bilgisinin üstündedir. Budizm'i ekolojik bir din ya da dinsel bir ekoloji olarak tanımlamak mümkündür. Budizm'de temel prensip irfandır. Bu prensip, tabiatın gerçek değerinin, tabiî hukuk içersinde kavranmasını ve anlaşılmasını ifade eder. Tabiî hukuk ise, tüm kâinatta geçerlidir. Onlara göre avlanmak, balık tutmak, zehir ve uyuşturucu imal etmek, doğru değildir[112].

Bir konuşmasında Buda, "İnsanların kalbinde şehvet düşkünlüğü, hırs ve yanlış değerler hâkim olduğunda ve toplumda ahlâksızlık yaygınlaştığında yağmurlar düzenli olarak yağmaz. Yağmurlar düzenli yağmadığında da ürünler, asalaklara ve bitki hastalıklarına yakalanır. İnsan ölüm oranları, besleyici yiyeceklerin kıtlığı sonucu yükselir"[113] diyor. Bugün olduğu gibi tabiatın aşırı şekilde sömürülmesi Buda tarafından mümkün olan en ağır ifadelerle lânetlenmiştir. Budizm, tabiata karşı tahripkâr olmayan nazik bir tavır tavsiye eder. Onlara göre hâne reisi, mal biriktirmeyi arının çiçeklerden nektar toplaması gibi yapmalıdır. Çünkü arı, çiçeğin kokusuna, güzelliğine zarar vermez ve onu, tatlı bir bala dönüştürmek için toplar. Bu bakımdan, doğuştan gelen dahilî potansiyelini gerçekleştirmesi ve tabiatın üzerine yükselebilmesi için insanın, tabiatı doğru bir şekilde kullanması beklenmelidir"[114] diyor.

Bu dine mensup bir rahip olan Ya Un şöyle der: "İnsanlar ve hayvanlar, toprağı işleyip tohumu ektiği zamandan, yiyeceklerin ağza ulaşması ve giyeceklerin ise, bedeni örtmesine kadar acı çeker. Bu işlemler sırasında toprakta yaşayan sayısız küçük varlıklar zarar görür"[115]. Bir diğer rahip ise, "Yeryüzü, sınırsız sayıda şekil ve yüzlerce çeşit otla doludur. Her otun ve her şeklin kendisi, bütün bir yeryüzü gibidir. Yalnızca dünyada su yoktur, fakat suda da bir dünya vardır. Bulutta, havada, ateşte, yerde, olaylar âleminde, ot yaprağında, dal ve değnek parçasında canlılarla dolu bir dünya vardır"[116] demektedir.

---

[111]. Bkz:Tümer-Küçük, s.53-57.

[112]. Batchelor, Martine-Brown, Kerry, Budizm ve Ekoloji, Çev:Gülseren Kozak ve Arkadaşları, İgdaş Yay., İstanbul 1997, s. 9-14;Yurdaydın, Hüseyin G.-Dağ, Mehmet, Dinler Tarihi, Gündüz Mat., Ankara 1978, s.132; Taplamacıoğlu, Mehmet, Karşılaştırmalı Dinler Tarihi, Güneş Mat., Ankara 1966, s.150-157;Tümer-Küçük, s.129-163;Olmstead, Clifton E., W.B.E., "Buddha" mad., II, 555-556;Smith, XVI, 208; Mayhew, G. Neol, W.B.E., "Buddhists"mad., II, 556;Hançerlioğlu, I, 197;Hançerlioğlu, Düşünce, s.32-35.

[113]. Hançerlioğlu, I, 197. Karş:Olmstead, II, 555-556;Smith, XVI, 208;Batchelor-Brown, s.45.

[114]. Bkz:Hançerlioğlu, I, 197;Batchelor-Brown, s.48;Olmstead, II, 555-556;Mayhew, II, 556-557.

[115]. Olmstead, II, 555-556. Ayrıca bkz:Batchelor-Brown, s.29;Mayhew, II, 556-557.

[116]. Mayhew, II, 556-557. Karş:Olmstead, II, 555-556;Batchelor-Brown, s.34;Hançerlioğlu, I, 197.

Ayrıca, 5-6 Mayıs 1996 yılında, Dünya Dinleri Araştırma Merkezi tarafından, birçok bilim adamının katıldığı bir konferans düzenlenmiştir. Bu konferansta Budizm ve ekoloji konusu değişik yönleriyle araştırılmıştır. Meselâ, Loyolo Marymount Üniversitesinden Christopher Key Chapple, Budizm'in, hayvanlarla ilgili ilkelerini içeren bir tebliğ sunmuştur.

*Hinduizm*de Şiva, âlemlerin rabbi, âlemi yok edip yeniden yaratacak tanrı olarak kabul edilir. Bu dinde, tanrı-âlem birliği/panteizm vardır. Samsara, ruh göçü ve tenasuh inancında insan, yaptıklarına göre hayvan, bitki ve insan şeklinde yeniden doğar. Ayrıca yogi, yoga yaparak kâinatın değişmez özüyle, yani tabiatüstü güçlerle temasa çalışır. Bu dinde ibadet mekânları vardır ve ayrıca her yerde de ibadet yapılır. Kutsal inek gibi, hayvanlara yiyecekler verilir. İnekler, yer, gök ve hava âleminin anası olarak görülür[117]. Hindular, her zaman kutsal nehirlere, dağlara, ormanlara ve hayvanlara olan saygılarıyla tabiata yakın olmuşlardır[118].

Bu dine göre yaratılış tek bir defada olmamıştır. Aksine mevsimlerin birbirini takip edişindeki gibi Vişnu, maddî dünyayı devamlı yaratarak kendi varlığını katar. Bu dine göre cüz'î ruh denilen atma, hayatın temelini oluşturur. Bu, benlik şeklinde varolarak vücuda enerji verir. Bu nedenle dünya, madde ve ruhun bir birleşiminden oluşur[119]. Dünya bencil istekler için yağmalanacak ruhsuz maddelerden oluşmamıştır. Güneşin doğuşunu gördüklerinde, suyu tattıklarında, muson yağmurları altında toprağın kokusunu duyduklarında Vişnu'yu hatırlarlar. Vişnu, her bir canlının kalbinde bulunan atmaya eşlik eder[120].

Bu din, dünyadaki besin üretimini, evrenin işleyişinin temelindeki karma prensibine bağlar. Bu dine göre bütün etkiler, tepki doğurur ve her şey, bağlarla birbirine bağlanır. Bu nedenle onlar, üretilebilecek besin miktarıyla, insanların ahlâkî ve rûhânî tutumları arasında bir münâsebet olduğuna inanırlar[121]. Kutsal metinlerde "Tüm canlılar; yaşamak için tahıl tanelerine, tahıllar da yağmura ihtiyaç duyar. Yağmur, ibadetlere dayanan dînî faaliyet/yajna sayesinde yağar. Bolluk, doğayla uyum içinde sürdürülen dindar hayatın sonucu olarak görülür"[122] şeklinde bir ilke vardır. Bu dine göre hac, ateş dağı ve diğer gelenekler, üç çevreyle sağlıklı münasebetin sembolleridir. Bu üç çevre doğal, toplumsal ve manevî çevreyi ihtiva eder. Hindular için çevre, bu üç alanı da kapsar[123].

---

[117]. Bkz:Tümer-Küçük, s.49-52;Bolay, S. Hayri, Felsefî Doktrinler Sözlüğü, Akçağ Yay., IV.bsk., Ankara 1987, s.107-108;Smith, XVI, 208;Hançerlioğlu, II, 325;Öztürk, s.69-71.

[118]. Prime, Ranchor, Hinduizm ve Ekoloji, Çev:Mehveş Kayani-Vedat Diker-Mehmet Demirhan, İgdaş Yay., İstanbul 1957, s.11;Smith, XVI, 208;Hançerlioğlu, II, 325.

[119]. Bkz:Prime, s.44-47;Aydın, Hüseyin, Yaratılış ve Gayelilik, D.İ.B.Yay, Ankara, 1987, s.19-22;Smith, XVI, 208;Hançerlioğlu, II, 325.

[120]. Prime, s.1. Karş:Smith, XVI, 208;Hançerlioğlu, II, 325.

[121]. Prime, s.53;Smith, XVI, 208;Hançerlioğlu, II, 326.

[122]. Prime, s.56-57;Smith, XVI, 208;Hançerlioğlu, II, 326.

[123]. Prime, s.110-111;Smith, XVI, 208;Hançerlioğlu, II, 326. Ayrıca bkz:Özdemir, İbrahim, Çevre ve Din, Çevre Bakanlığı Yay., Ankara 1997, s.92.

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU DOKÜMANTASYON MERKEZİ

Hindu geleneğinde fedâkarlık, vermek ve nefis terbiyesi şeklinde üç ilke mevcuttur. Bunlar, yeryüzünün kefâreti için üç ekolojik ilkedir. Fedâkarlık yoluyla, yeryüzü bereketlenir. Vermek, toplumun kefâretidir ve toplumdan alınanların geriye ödenmesini ifade eder. İnsan, vefa borcunu ödemek için aklını, gücünü, parasını, zamanını ve sahip olduklarının hepsini vermelidir. Bu, toplumun ekolojisini muhafaza eder. Toplum, eğer vermek üzerine kuruluysa, orada yoksulluk, sömürü ve yokluk olmaz. Batı düşüncesinde çevre, dışarıdaki tabiî dünya anlamına gelir; oysa Hindu düşüncesinde çevre, tabiatla ve insanın dünyasıyla ilişkilendirilir. Tapas, ruhun ve batınî çevrenin keffaretidir. Tabiat ve toplum için fedâkarlığın yanında insan, kendi batınî çevresini de güzelleştirmelidir[124]. Aynı şekilde *Hinduizm ve Ekoloji* konusunda Dünya Dinleri Araştırma Merkezi tarafından, 2-5 Ekim 1997 yılında birçok Hindu bilim adamının katıldığı bir konferans düzenlenmiştir. Bu konferansta bu dinin çevre konusuna ilgisi değişik yönleriyle incelenmiştir. Meselâ, Guelph Üniversitesinden O.P. Dwivedi tarafından ekoloji ve Hindu dini adlı bir tebliğ sunulmuştur.

*Taoizm*'de Tao,[125] dünyayı yöneten sebeptir; âlemden önceki yaratıcı bir prensiptir; tabiatın ve evrenin varolması onun sayesindedir; her şeyi yaratan ve besleyen odur[126]. Bu dinde de çevre olgusuna dair kimi olumlu bilgilere rastlamak mümkündür. Dünya dinleri Araştırma Merkezi tarafından, 5-8 Haziran 1998 tarihinde *Taoizm ve Ekoloji* konulu bir konferans düzenlenmiştir. Bu konferansta, birçok bilim adamı tarafından Taoizm'in çevreye bakışı ele alınmıştır. Meselâ, York üniversitesinden Jordan Paper, *Taoizm ve Derin Ekoloji* konulu bir tebliğ sunmuştur.

*Türk eski inancı*nda Gök Tanrı/Tengri, her şeye hayat veren ve her mahluku yaratan olarak kabul edilir. İlkbahar, yaz ve güz mevsimlerinde bayramlar yapılır. Bunlar, dinsel karakterli, tabiata saygıyla karışık olan kimi ritüellerdir. Kötü ruhlara karşı, adak hayvanını başıboş bırakma, yağmur yağdırma gibi olaylar dolayısıyla törenler yapılır. Vatan sevgisi, topraklarına bağlılık Türk eski inançları arasındadır[127].

*Zerdüştlük*, Zerdüşt'e nispet edilir. Zarathustra, Yunanca'da güzel develere sahip olan kişi; halk dilinde ise, yaşayan yıldız anlamına gelir. Bu dinin tanrısı Ahura-Mazda, âlemi şekillendiren ve yaratan olarak kabul edilir. O, kurban kesimine karşı çıkmıştır ve Zerdüştlük ile Zervanizm arasından Mecûsîlik doğmuştur. Mecûsîler, âlemin devreleri konusunda

---

[124]. Prime, s.106-108;Smith, XVI, 208;Hançerlioğlu, II, 326.
[125]. Lao-Tzu, M.Ö.604 doğmuştur ve vefatı bilinmemektedir. Milli bir din olup Çin'de kurulmuştur.
[126]. Tümer-Küçük, s.44-45. Karş:Hançerlioğlu, V, 325;Smith, XVI, 210;Capra, Fritjof, Yeni Düşünce, Çev: Mustafa Armağan, İz Yay., II.bsk., İstanbul 1996, s.37-38.
[127]. Tümer-Küçük, s.47-48; Aydın, Hüseyin, Yaratılış ve Gayelilik, D.İ.B.Yay., Ankara 1987, s.25.

birtakım bilgilere sahiptirler. Parsilikte ölüler, şehirlerden uzak ve *dakhma* denilen ölü kulelerine konulmak suretiyle toprağın kirletilmediğine inanılır[128].

*Yahûdîlik*, ilâhî kaynaklı dinlerin en eskisi ve mensubu en az olanıdır. Tora'da yer alan beş kitaptan biri olan Tekvin'de yaratılış, kâinatın yaratılışı ve Âdem'in yeryüzüne inişi meselesine değinilir[129]. Bu, çevre konusuna yer verildiğinin bir işareti sayılabilir. Haham Jonathan Sacks'a göre ekoloji, önemli bir konudur. Bu bakımdan Yahûdîler, Kitab-ı Mukaddes'ten beri ekoloji konusunda doğaya, insana ve hayat formuna karşı ilgi, anlayış ve pratik öneriler sunarak katkıda bulunmuştur. Yahûdîlik'te dünya, kâinat, maddî ve manevî bütün gerçeklikler, Allah'ın mahlûkatı olarak görülürler[130].

Yahûdî çevreci yazarlar kendi dînî öğretilerinin, ekolojik anlamda zengin bilgiler ihtiva ettiğini ve bu öğretilerin, ekolojinin birtakım sorunlarına pratik çözümler sunabilecek nitelikte olduğunu ve bunların, geçmişe ait şeyler olmadığını ifade ederler. Onlara göre bu din şimdiki deniz, toprak ve hava kirliliklerinin giderilmesine, ozon tabakasındaki bozulmaların onarılmasına, atık maddeler sorununun giderilmesine ve sera etkisinin en aza indirilmesine yardım edebilecek ilkeler ortaya koyar[131]. Bu geleneğe göre eğitilen insanların, toprağa ve onun sunduğu nimetlere karşı hürmetinin varlığı bilinir. Bu din mensupları, dinlenme yılında toprağın sürülmediğinden, kutladıkları bayramların tarıma dayandığından ve ağaç sevgisinden haberdardır. Bu gelenekte her peygamber, bireyin ve milletin sağlığını, doğal özelliklerle mukayese etmiştir[132].

Yahûdîler, tabiatın tahrip edilmeye devam edilmesi hâlinde çevrenin buna tepki vereceğini ve insanı yok edeceğini kavramaya yeni başlamışlardır. Yahûdî dinsel mirası insanın, Allah'ın yeryüzündeki vekili olduğunu ve mevcut türlerle birlikte yaşaması gerektiğini öğretir. Fakat onlar, yaşam alanlarıyla birlikte kimi türleri yok ettiklerini ve bundan duydukları pişmanlıklarını şimdilerde yeni anlamaya başlamışlardır. Gereksiz talepleri karşılamak için daha fazla üretim yapılması ve tabiata hoyratça hücum edilmesi, sonuçta çok net bir tepki vermiştir. Bundan ötürü, dünya toplumları, ozon tabakasına, solunan havaya, içilen suya, toprağın kalitesine ve yiyeceklere ilgi göstermeye başlamışlardır. Bunda Yahûdîlerin katkıları vardır ve bu, onlar için olumlu bir durumdur[133].

---

[128]. Fazla bilgi için bkz:Tümer-Küçük, s.52-55;Öztürk, s.67-69;Hançerlioğlu, Düşünce, s.29;Guénon, René, İslâm Maneviyatı ve Taoculuğa Toplubakış, Çev:Mahmut Kanık, İnsan Yay., İstanbul 1989, s.87-105.

[129]. Yurdaydın-Dağ, s.168-170;Tümer-Küçük, s.174-194;Toplamacıoğlu, s.173-175;Rose, s.31-32;Olmstead, II, 555-556;Smith, XVI, 208;Mayhew, II, 556-557;Öztürk, s.33-38.

[130]. Bkz:Mayhew, II, 556-557;Rose, s.9-14;Olmstead, II, 555-556;Smith, XVI, 208.

[131]. Bkz:Smith, XVI, 208;Rose, s.14;Olmstead, II, 555-556; Mayhew, II, 556-557.

[132]. Rose, s.27;Smith, XVI, 207.

[133]. Smith, XVI, 207;Rose, s.28.

Talmud'da şehirlerin etrafında yeşil alanlar oluşturmak, atıkları tanzim etmek, tabiatı korumak ve ona bakmak, yok etmemek, tahrip etmemek ve savaşta ağaçları özellikle meyve ağaçlarını kesmemek gibi teorik hükümler bulunur[134]. Yahûdîler, Cumartesi günü çalışmazlar. Onlara göre Allah, varlıkların hepsini yaratan ve bunlara hükmedendir.

Bu dine göre, ağaçlar için yeni yıl Şubat ayına denk gelir ve o gün ağaç dikmeye ayrılmıştır. Yine bu dinde kutlanan tüm bayramlar, bir tek halkın ve toprağın hayatındaki dönüm noktaları anısına yapılır. Bu seremonilerin karakteristik bir özelliği de hepsinin kutsal topraklar, hasatlar, ağaçlar ve ekinlerle bağlantılı olmasıdır. Bu gelenek, ağaçlara ve suya hürmetkârdır. Çardak bayramı, çevreyle alakalıdır ve ürünlerin hasat edildiği sonbahara rastlar[135]. Yazar Rose'un verdiği bilgiye göre Yahûdî cemaati, günümüzde kimi ulusal fonlar yoluyla cemaatin yıl boyunca zorunlu olarak biriktirdiği para ile, ülkelerini donatmak adına ağaç dikmek, bataklıkları temizlemek ve arazi satın almak gibi işleri yaparlar. Kırk yıllık bir süreçte kutsal topraklarda gölgelik oluşturmak, toprak kaymasını önlemek ve su seviyesini korumak üzere yüz seksen milyon ağaç dikilmiştir ki bu, ekolojik bir operasyonudur[136].

Onlara göre çevreyi tanımlamada ışık önemlidir. Tekvine göre yaratılan ilk şey ışıktır; tabiat ve çevre ışıksız hiçbir şey ifade etmez. Işığın yokluğu on musibetten biri olarak belirtilir. Tesniyede (11:13-17) "Eğer emirlerimi iyice dinlerseniz, sizin diyârınız için vaktinde yağmur göndereceğim ve tarlanda hayvanların için ot vereceğim. Yüz çevirirseniz toprak mahsulünü vermez ve Rabb'in size verdiği iyi memleketten yok olup gidersiniz"[137] denilir.

Yahûdîlikte *tsaar baolei hayyim* kavramı, canlı mahlûkata eziyet etmemek, onları incitmemek, hayvanlara iyi davranmak anlamında kullanılır. Bir din adamı "Yeryüzündeki her bitkinin, semâdan mutlaka bir koruyucusu vardır. Yeryüzünde yetişen her varlık bir şeyler söyler. Yeryüzündeki her cansız varlık bir sırrı fısıldar. Bu bağlamda bütün mahlûkat terennüm eder"[138] der. Bu dinde, toprak ve toprağın verimliliği ile halk arasındaki ilişki, toplumun, Allah ile olan ahdine sadık kalmasına bağlı olduğu fikri üzerine kurulmuştur. Örneğin, Tevrat'taki bir âyette, "Sözünüzde durmazsanız, Tanrı size gazap edecek, göklerin kapılarını üzerine kapatacak, yağmur yağdırmayacak, toprağınız ürün vermeyecektir. Bunların sonucunda Tanrı sizi, yaşadığınız bu topraklardan silecektir"[139] şeklindeki dinsel metni bu durumu gayet güzel ifade eder.

---

[134]. Rose, s.33;Smith, XVI, 207.
[135]. Bkz:Rose, s.35-37;Smith, XVI, 207.
[136]. Bkz:Rose, s.38.
[137]. Bkz:Rose, s.40-41. Ayrıca bkz:Özdemir, s.93-95.
[138]. Bkz:Rose, s.49-78.
[139]. Bkz:Rose, s.57;Kitab-ı Mukaddes, Tesniye 11:13-17.

Yahûdîlik ve Ekoloji bir konferans, dünya Dinleri araştırma Merkezi tarafından 22-24 Şubat 1998 yılında bir konferans düzenlenmiştir. Bu konferansta Jarusalem Hebrew Üniversitesinden Shalom Rosenberg *Tevrât ve Doğa* üzerine bir bildiri sunmuştur.

*Hıristiyanlık*, ilâhî kaynaklı ve mensubu en fazla olan bir dindir. Hıristiyanlığı temsil eden kilise, kimi dindar çevrecilere göre asırlar boyu süren haksızlıkların içinde yer almasından sömürgeciliğe, köleliğe, tabiatın ele geçirilmesi düşüncesine ve katledilmesine izin verdiğinden dolayı sert eleştirilere maruz kalmıştır. Hıristiyanlığa göre, eğer gezegenimiz hastaysa, bu hastalığın bir parçası da kiliseden kaynaklanır[140].

Benediktin hareketi, çevreci Hıristiyanların en erken örneklerinden biridir. Kuzey Avrupa'yı çevre krizinden bu hareket mensuplarının kurtardığı ifade edilir. Hıristiyanlar, erken dönemlerinde dünyadan, yaşayan, esrarlı ve mukaddes bir varlık olarak bahsetmişlerdir. Üçüncü yüzyılda yaşayan teolog Origen bunlardan biridir. Bazı İncîl yazarları, tabiî dünyanın, Tanrı'nın hikmetli yaratışının bir neticesi olduğunu açıkça ifade ederler[141]. Eski Ahit'teki hikâyelerde insanlar, tarihe kulak asmayarak kendi yollarında gittikleri zaman, insanlar ile yaratılışın geri kalanları arasında olumsuz sonuçlar meydana geleceğine vurgu yapılır. Onlar, Tanrı'ya itâatin, yaratılışın verimini artıracağını ve devam ettireceğini; ona itâatsizliğin ise insanın dışlanmasına sebep olacağını ve bereketi çoraklığa çevireceğini ifade ederler[142].

17. yüzyılda Amerika'ya yerleşen bu dine mensup Puritanlar, toprağı Kızılderililerden daha fazla ekip biçmeğe başladıklarında Tanrı'nın, onun kullanılmasını amaçladığı gibi kullandıklarına inanıyorlardı. Böylece onlar, tabiî dünyayı, gayr-i ilâhî bir varlık hâline getirmişlerdir. Yani onlar, kutsal olan bütün varlıkları kovmuş ve tabiat, tam anlamıyla seküler bir dünya hâline getirmişlerdir. Hıristiyanlık Tanrı'yı, aslında tabiatın içinde değil, tarihte iş başında bulmayı bekliyordu. Aziz Francis (1182-1226) kiliseye olumlu bir yenilik getirmiştir. O, bu konuda sularıyla, tepeleriyle, yeryüzündeki ve gökyüzündeki varlıklarıyla bütün mahlûkatın Tanrı tarafından sevildiğini ve onların da Tanrı'yı sevdiğini söylemiştir[143].

Protestanlar, 17. yüzyıldan itibaren mahlûkatın insanlar tarafından kullanılmaları için yaratıldıkları fikrini benimsemişlerdir. Kuzey Amerika'daki Puritan yerleşimciler, yerlilerin topraklarına el koymalarını, onların bu toprakları işlemediklerini, ağaçları kesmediklerini,

---

140. Bkz:Breuilly, Elizabeth-Palmer, Martin,Hristiyanlık ve Ekoloji, Çev:Mehveş Kayani, İgdaş Yay., İstanbul 1997, s.19;Toplamacıoğlu, s.181-182;Yurdaydın-Dağ, s.184-185;Smith, XVI, 207;Burkle, Howard R., W.B.E., "Chritianity" mad., III, 406-407.
141. Bkz:Burkle, III, 407;Breuilly-Palmer, s.10-36; Smith, XVI, 207;Russel, Bertrand, Batı Felsefesi Tarihi, Çev:Muammer Sencer, Say Yay., IV.bsk, İstanbul, 1987, II, 130-135.
142. Bkz:Smith, XVI, 207;Breuilly-Palmer, s.47-51;Burkle, III, 407.
143. Burkle, III, 407;Breuilly-Palmer, s.61-111;Smith, XVI, 207.

madenleri çıkarmadıklarını ve toprakları Tanrı'nın isteği doğrultusunda kullanmadıklarını ileri sürmüşler; yaptıklarını böyle bir gerekçeyle haklı göstermeye çalışmışlardır[144].

Dünya Dinleri Araştırma Merkezi tarafından 16-19 Nisan 1998 tarihleri arasında *Hristiyanlık ve Ekoloji* konulu bir konferans düzenlenmiş; burada bu dinin değişik alanları, çevre açısından ele alan tebliğler sunulmuştur. Meselâ, Thomas Berry tarafından bu konferansta *Hristiyanlığın Kozmolojik Boyutları* isimli bir tebliğ sunulmuştur[145].

1.1.8.2. Bazı felsefî düşüncelerde çevre

Arapça'da felsefe, sevgi, hikmet aşkı ve düşünce anlamına gelir. İngilizce'de love of wisdom ifadesiyle karşılanan bu kelime sözlükte, hikmet aşkı ve hikmet sevgisi anlamında kullanılır. Diğer birtakım sözlüklerde bu sözcük, düşünce ve bilgi anlamına alınır[146]. Kimi filozoflar, felsefenin iki amaçlı bir bilim olduğunu söylerler. Bunlara göre felsefe, insanın yaşadığı kâinat hakkında derli toplu bilgi verir; insanın, düşünme yeteneklerini güçlendirerek bireye, eleştirel düşünce yeteneğini kazandırır[147].

Terim olarak felsefe ise, varlığın doğasına, insanın yaşamına ve nasıl davranması gerektiğine ilişkin teoriler ortaya atan ya da ortaya atılan teorileri inceleyen bilim dalı şeklinde tanımlanır. Bir başka tanıma göre felsefe, maddeyi, hayatı, bunların belirtilerini, sebeplerini ve sonuçlarını inceleyen zihinsel ve fikrî faaliyet şeklinde belirlenir. Filozofun sahip olduğu düşüncelerin toplamına ve özel teorilere de felsefe denilir. William James (1842-1910) felsefeyi, iyice düşünme ve düşündüğünü açıklama teşebbüsü şeklinde tanımlar[148].

Düşünce, insanın varlık yapısında ortaya çıkan zihinsel bir yeti olup insanı, diğer varlıklardan üstün kılan bir niteliktir. İnsanlık, çok eski devirlerden beri birçok düşünce geliştirmiştir. O, bunlardan bir kısmını sistemli hâle getirmiş ve felsefî sistemler kurmuştur. Felsefe; ayrıca birçok konuda soru soran ve sorulara cevap arayan bir disiplindir. Bu açıdan felsefî düşüncelerin tabiat, tabiattaki varlıklar ve tabiatın oluşumu gibi, çevre olgusunun

---

144. Breuilly-Palmer, s.122;Özdemir, s.96-103.
145. The Cosmological Dimensions of Christianity. Ayrıca bkz:Berry, Thomas, The Dream of the Earth, Sierra Club Books, USA 1988; Berry, Thomas-Swimme, Brian, The Universe Story, Harper san Francisco, USA 1992.
146. Doğan, s.370. Ayrıca bkz:Kattsoff, Louis O., W.B.E., "Philosophy" mad., XV, 347;Sinclair, John, Collins English Dictionary, Collins Publihers, II.print, London 1988, s.1075;Hançerlioğlu, II, 147,167;Ryon, John K., Studies in Philosophy and History of Philosophy, Cua Press, I.print, Washington 1963, s.1-5.
147. Bkz:Katsoff, XV, 347-348;Theodorson, George A.-Theodorson Achilles G., A Modern Dictionary of Sociology, Thoma, Y. Growell Company, Newyork 1969, s.299;Mengüşoğlu, Takiyyettin, Felsfeye Giriş, İ.Ü.E.F.Yay., I. bsk., İstanbul 1958, s.117;Hançerlioğlu, II, 147; Ryon, s.8-9;Öztürk, s.63;Russel, I, 25-27;Gökberk, Macit, Felsefe Tarihi, İ.Ü.E.F.Yay., İstanbul 1961, s.1.
148. Sinclair, s.1075. Ayrıca bkz:Kattsoff, XV, 347;Hançerlioğlu, II, 147, 167;Ryon, s.5-8;Russel, I, 10-15.

kapsamına girebilecek düşünceler ileri sürmesi doğaldır. Felsefe tarihçileri, felsefedeki belirgin özellikleri dikkate alırlar ve çağlara dayalı bir ayrım yaparlar. Felsefe, İlk Çağ, Orta Çağ, Yeni Çağ ve Aydınlanma felsefesi kısımlarına ayrılır[149].

Sokrates, dünyada üstün bir düzenin varlığını, faziletin varlığına delil kabul etmiştir. Milet mektebi, *fizikçiler* denilen ve yazdıkları eserlere *tabiat hakkında* adını veren Thales, Anaximandros ve Anexímenes gibi filozoflarca temsil edilir. Bunlar, âlemin oluşumu, tabiatın kaynağı, dünyanın şekli, yapısı, gökyüzündeki varlıkların yapıları, mahiyetleri ve yıldızların dünyayla olan münasebetlerinin neler olduğunu açıklamaya çalışmışlardır[150].

Fizikçi filozof Thales'e göre su bütün varlıkların, okyanus ise hayatın kaynağıdır. Aslî madde olan *arche* canlı olup, canlıları yaratma gücüne sahiptir. Onlara göre arz, yarı küre şeklindeki gök kubbeyle çevrelenmiştir. Uçlardan biraz kalkık ve yuvarlak düzlem şeklinde olan arz, okyanusun üstünde yüzer[151]. Bir diğer fizikçi filozof Anaximandros'a göre her şeyi kuşatan ve bitmek tükenmek bilmeyen şey apheriondur. Varlıklar, apheriondan zıtlar hâlinde ayrılarak ortaya çıkmıştır. Bu âlem, bir gün mutlaka yok olacak ve her şey, apheriona geri dönecektir. Bu, âlemin esas düzenini meydana getirir. Ona göre ard, yuvarlak bir düzlem olup, hiçbir şeye dayanmadan hareket eder[152]. Bir üçüncü fizikçi filozof Anaximenes'e göre her şeyin aslı ve âlemdeki hayatın kaynağı havadır. Sudaki balıklar dahil tabiattaki bütün varlıklar nefes alır. Ona göre bütün nesneler havanın sıkışıp yayılmasına göre meydana gelir. Hava sıkışma derecesine göre rüzgâra, buluta, yağmura, suya, buza, çamura, toprağa ve kayaya dönüşür. Hava, yayılınca ateş oluşur. Ona göre yuvarlak bir düzlem olan ard, hava boşluğunda hiçbir şeye dayanmadan kendiliğinden durur. Dünyanın etrafı, havanın sıkışarak sertleşmesinde meydana gelen şeffaf bir küre ile çevrilidir[153].

Pisagorcular, âlemin odağında merkezî ateş bulunduğunu, ardın, beş gezegen, güneş ve ayla birlikte, bu merkezî ateş etrafında döndüğünü iddia ederler. Xenophanes'e göre Tanrı, âlemdeki bütün değişmeleri ve bütün hareketleri idare eder. Ona göre toprak, ana unsur olup, her şey topraktan çıkmıştır ve yine toprağa dönecektir. Toprak, kendinden çıkmış olan suda erir ve bunun sonucunda deniz suyunun tuzluluğu oluşur[154].

---

149. Bkz:Birand, Kâmuran, İlk Çağ Felsefesi Tarihi, III.bsk., A.Ü.İ.F.Yay., Ankara 1987, s.1;Ryon, s.10; Russel, I, 29-30;Gökberk, s.1.
150. Russel, I, 193. Ayrıca bkz:Birand, s.13-38;Öztürk, s.74-87;Gökberk, s.47-52.
151. Gökberk, s.14-17;Birand, s.13-14;Öztürk, s.75;Russel, I, 127;Hançerlioğlu, Düşünce, s.43-44; Reitmeister, L. Aoran, The Gist of Philosophy, Cornwall Press Inc., America 1936, s.33.
152. Öztürk, s.76;Birand, s.14; Russel, I, 131;Gökberk, s.17-18.
153. Russel, I, 134;Birand, s.15;Öztürk, s.76;Gökberk, s.18-20.
154. Gökberk, s. 22-24;Birand, s.17-18;Reitmeister, s.39-43.

Herakleitos'a göre logos, âlemdeki düzeni meydana getiren bir kanundur. Âlem, ona göre sürekli bir oluş ve akış içinde olup, her şey zıddına döner. Bu bağlamda sıcak soğuğa, soğuk sıcağa, yaş kuruya ve kuru yaşa dönüşür. Âlemde hiçbir şey yok olmaz ve her şey yeni bir biçim içinde yeni baştan ortaya çıkar. Ateş, âlemin ana maddesidir. Ateşin sıkışmasından toprak, toprağın erimesinden su, sudan buhar ve buhardan hava meydana gelir[155].

Empedokles'e göre âlemde dört unsur vardır ve bu unsurlar, her şeyin temelini oluşturur. Bu unsurlar, su, ateş, hava ve topraktan ibaret olup, kendi aralarında ya birleşirler ya da ayrılırlar. Birleşmeleri doğmayı, ayrılmaları ise ölmeyi ifade eder. Aşk, dört unsura hâkim olunca bundan sphoiros oluşur. Sphoirosta gök, güneş, okyanus ve hava birbiri içine geçmiş halde bulunur ve aralarında hiçbir kargaşalık yoktur. Ona göre âlemin oluşumunun ikinci safhası, kosmostur. Gökyüzü, kristal bir madde hâline gelmiş olan hava ve ateşten meydana gelmiştir[156]. Aynı devir filozofu olan Anaxagoras'a göre, âlemde önce kaos vardı ve âlemin kurucusu, nustur. Nus, âlemi belli bir hedefe ve belli bir gayeye göre düzenler. Ona göre dünya, bir gayeye göre gelişir. Bu filozof, teleolojik görüşü ilk defa ortaya atmıştır[157].

Eflatun âlemi, ideler ve görünüşler âlemi diye ikiye ayırır. İdeler âlemi, uyumlu ve düzenli bir kosmostur. Görünüşler âlemi sürekli bir değişiklik içinde bulunan ve gelip geçici olan sonlu varlıklar âlemidir[158].

Aristo'ya göre tabiattaki organik gelişme, belli bir hedefe göre olan teleolojik bir oluşumdur. Bütün şekil verici kuvvetler belli hedeflere göre etkilerde bulunurlar. Bundan dolayı tabiattaki oluşumun, belli ve hedefli bir gelişme olduğunu kabul etmek lazım gelir. Aristo, tabiat hakkında teleolojik bir açıklama yapmıştır ve o, unsurlar âleminin üstünde daha yüksek bir basamak olarak bitkileri, hayvanları ve insanları kuşatan organik varlıklar âlemi yer alır. Bitkiler, yalnız beslenirler. Buna karşılık bitkilerin üstünde yer alan hayvanlar, ayrıca hareket etmek ve hissetmek gibi kabiliyetlere sahiptirler[159].

Stoalılara göre âlem, bütünlüğüyle bir organizmaya benzer. Âlemi bir bütün hâlinde birleştiren kuvvet, âlemin ruhudur. Bu ruh her yerde, toprağın altında, yerin üstünde, havada, gökyüzünde ve yıldızlar âleminde bulunur, onlara şekil verir ve tesir eder. Onlar buna logos derler. Âlemi birlikli ve düzenli kılan kanundur. Âlemde her şey birbirine bağımlıdır ve bütünle ilişkilidir. Yıldızların insan hayatı üzerinde etkileri vardır[160].

---

155. Öztürk, s.77;Birand, s.18-19; Russel, I, 142;Gökberk, s.20-22.
156. Bkz:Birand, s.23;Öztürk, s.78;Russel, I, 165;Gökberk, s.31-34.
157. Bkz:Russel, I, 155;Birand, s.25-26;Öztürk, s.78;Gökberk, s.34-36.
158. Bkz:Öztürk, s.92;Birand, s.56;Hançerlioğlu, I, 95;Russel, I, 257-275.
159. Bkz:Hançerlioğlu, I, 95;Birand, s.78-80;Öztürk, s.93-94;Russel, I, 325;Gökberk, s.80-89;Hançerlioğlu, Düşünce, s.50-54.
160. Bkz:Birand, s.100.

Dînî devir filozoflarından Plotinos, monoteist dinlerde olduğu gibi Tanrı'nın, âlemi hiçlikten yarattığını, her şeyin Tanrı'dan çıktığını ve ondan yayılarak geliştiğini söyler. Dînî devir Hıristiyanlık felsefesi âlemin, zamanın başlangıcında Tanrı tarafından ve yoktan yaratıldığını işlemiştir[161]. Dînî devir felsefesi, dinin kutsal metinlerine göre yapılan felsefedir. İncil'de âlemin yaratılışı, varlıkların var edilişi, insanın ve gökyüzünün yaratılışı anlatır.

Orta Çağ felsefesinin dinsel karakterli bir felsefe olması dolayısıyla kutsal metinlerin açıklanmasına çalışılmıştır. Bu bize, bu dinsel felsefenin çevre olgusunun kapsamına giren konuları tartıştığını gösterir. Ayrıca bu çağda, yavaşça ortaya çıkan keşifler ve icatlar, insanın tabiatta el değmemiş yerlere kadar ulaşmasını sağlamıştır. Bu yerlerde insanların, tabiatı olabildiğince tahrip ettiklerini söylemek mümkündür. Rönesans ve reform hareketleri, tabiatın daha çok sömürülmesine neden olmuştur. Aydınlanma felsefesi, insanı yanlış algılamış ve bu yüzden tabiat ve çevre bundan çok olumsuz etkilenmiştir. On yedinci yüzyıldan sonraki felsefî sistemlerini, İlk Çağ felsefesine benzediğinden ve araştırmanın içeriği elvermediğinden burada ele almaya gerek görmüyoruz[162].

İslâm felsefesi, çevre olgusuna girebilecek konularda kimi açıklamalar sunmuştur. İslâm filozoflarının görüşleri, genellikle İlk Çağ felsefesinden de izler taşır. Bu bağlamda İlk Çağ filozoflarının görüşlerine değindiğimizden İslâm filozoflarının onlardan mülhem olan görüşlerini incelemenin gerekli olmadığını düşünüyoruz[163].

### 1.1.8.3. Bazı ideolojilerde çevre

İdeoloji, Yunanca kökenli bir kavramdır. Türkçe'ye ideoloji diye geçen bu ifade, batı dillerinde ideology, ideolojie, doğuda ise fikriyât, ilm-i efkâr gibi kavramlarla karşılanmıştır. Bu sözcüğü, kavram olarak ilk defa 1796'da Fransız filozofu Destuff de Tracy kullanmıştır[164]. İdeolojinin tanımlanmasında görüş birliğinden söz etmek mümkün değildir. Her ideolog, ideolojiye farklı manalar yükler ve onu, bu manaları baz alarak tarif eder. Bu kavram, günlük hayatta ve sosyal bilimlerde fazlaca kullanılır. Bu bağlamda ideoloji, gelişim sürecindeki kullanımlar dikkate alındığında "dünyaya, topluma ve insanlara karşı olan duygu, düşünüş ve

---

[161]. Bkz:Öztürk, s.97-104;Birand, s.124-130.
[162]. Bu yüzyıldaki filozoflar için bkz:Öztürk, s.150-200;Hançerlioğlu, Düşünce, s.77-201.
[163]. İslâm filozofları için bkz:Öztürk, s.97-150;Russel, II, 57-59.
[164]. Bkz:Doğan, s.522. Karş:Sinclair, s.718;Sezal, s.69;Bolay, s.112;Cuber, John F., W.B.E., "Ideology" mad., X, 39;Hançerlioğlu, III, 21-27; Arık, Remzi Oğuz, İdeal ve İdeoloji, Kurtuluş Basımevi, İstanbul 1947, s.16-18.

davranış şekillerinin toplamı" ya da "kendi içinde bütünlüğü olan politik, ekonomik ve sosyal sistem düşüncesine sahip inanç, düşünce ve fikirler bütünü"[165] olarak tanımlanır.

Ortaya çıkışından beri ileri sürülen, savunulan ve kimileri uygulanan çeşitli ideolojiler olmuştur. Bu ideolojilerin bir kısmı, çok eskilere dayanır, diğer bir kısım ideolojiler ise on dokuzuncu yüzyıldan sonra ortaya çıkmıştır. Kimi ideolojiler tarihe mal olmuştur, kimileri de varlıklarını hâlâ sürdürüyor. Varlığını devam ettiren kimi ideolojilerin çevre olgusuna bakış açılarının da bilinmesi gereklidir. İdeolojilerin insanı etkilemesi, toplumca kabul edilmesi ve kitleleri harekete geçirmesi çoğu zaman meydana gelmiş bir vakıadır ve bunların çevre olgusuna bakışlarını özlü bir biçimde alfabetik sıraya göre inceleyeceğiz.

*Darvinizm,* nevilerin istihâlesini, türlerin şekil değiştirmeleri ve seçkinleşmeleriyle meydana geldiklerini iddia etmiştir. Darvin'in bu görüşleri, Niçe'nin üstün insan anlayışının, Gobinau'nun üstün ırk nazariyesinin oluşmasına neden olmuştur[166]. Onlara göre çevre egemendir ve çevresel şartlar, türlerin değişmesini sağlar. Varlıklar, yaşamlarını sürdürmek için savaşmak zorundadır. Bunun sonucunda seleksiyon oluşur. Hatta Darwin, Türlerin Menşei adlı yapıtında doğal ayıklanmanın kurallarını bile verir[167]. Bu ideolojinin çevreye herhangi olumlu bir katkısı olacağını düşünmek oldukça zordur.

*Evelusyonizm/*evrimcilikte tabiat, varlıklar, hayat, zihin, cemiyet gibi unsurlar verâset ve yaşam kavgası içersindedirler. Onlar, bu kavgayla oluşan istihâle sonucu varlıkların, mekanik ve zarûrî doğal seçkinleşme kanunlarına tâbi olduklarını ileri sürerler. Zaten onlar, evrimi canlı ve cansız tüm varlıkların esası kabul eder[168]. Bu doktrin insanı, hayatı ve varlıkları açıklama konusunda kuvvetlilerin zayıflardan seçkinleşme sırasında dışladığını ileri sürmekle, varlıklardaki gayeliliğe ve onların yaratıcısına karşı dışlayıcı bir tavır sergiler.

*Fiksizm*'de neviler, sabit kabul edilir. Geçiş ve tekâmül reddedilir. Onlara göre sabitlik teorisi, türlerin, fertlere olan üstünlüğünden kaynaklanır. Bu bağlamda bu görüş, gayeliliği/ finaliteyi kabul eden görüşe yaklaşır[169]. Bu durumda fiksizmin, çevreye belli ölçülerde de olsa olumlu bir bakış açısı sergilediği söylenebilir.

*Finalizm/*gayecilik, âlemde olan her hâdisenin, muayyen gayeye doğru geliştiğini, her varlığın bir gayeye göre meydana geldiğini, hiçbir hâdisenin boş yere ve gelişi güzel meydana gelmediğini ve gayesi olduğunu kabul eden düşünsel meslektir. Bu düşünce canlı varlıkların

---

[165]. Sezal, s.69;Bolay, s.113;Sinclair, s.718;Cuber, X, 39;Hançerlioğlu, III, 21-27.
[166]. Bkz:Hançerlioğlu, I, 269-270;Bolay, s.41-44.
[167]. Darwin, Charles, The Origion of Spicies by Means of Natural Selection, Penquen Books Prints, USA 1968, s.71, 173;Karş:Hançerlioğlu, I, 269-270.
[168]. Darwin, Origion, s.130;Fenton, Carroll Lane, W.B.E., "Evolution" mad.,VI, 330. Karş:Hançerlioğlu, III, 106.
[169]. Bolay, s.96. Karş:Hançerlioğlu, II, 166.

ancak, gayelilikle anlaşılabileceğini savunur. Finalizm taraftarları, uzviyetin kendini düzenlemesinin, tamir etmesinin, fonksiyonlar arasında birebir bağlılığın olmasının, birbirlerine tesir etmesinin ve birbirlerine yardım etmesinin ancak gayelikle açıklanabileceğini ve anlaşılabileceğini ileri sürerler. Onlar, varlıklarda hâricî ve dahilî olmak üzere iki tür amaçlılık olduğunu söylerler. Bu bağlamda hâricî finalizm, bütün varlıkların kâinattaki umûmî bir plân ve âhengi temin etmek maksadıyla mevcut olduklarını ve bu gayeye göre hareket ettiklerini ifade eder. Dahilî finalizm ise canlı varlıklardaki her uzvun belirli bir istikamete yönelik gayesi olduğunu, uzuvlar arasında bir âhenk ve dayanışmanın bulunduğunu kabul eder[170].

*Kreasyonizm*/yaratıcılık, Allah'ın bütün kâinatı ve her çeşit varlığı yoktan yarattığını, onları tanzim ve idare ettiğini kabul eden inanç sistemine denilir. Yaratıcılık, Carolous Linnaeus ile Aggasiz'in fikirlerini de ihtiva eder. Onlar, bitkileri, hayvanları ve bunların nevilerini tabiatüstü kaynağa dayandırırlar[171]. Bu bağlamda yaratıcılık, tabiata ve çevre olgusuna Tanrı merkezli bir yaklaşım sergiler ki Kur'ân'da birçok âyet bu konuyu işler.

*Lamarkizm*, bir ideoloji olarak çevre olgusuyla ilgili kimi görüşlere sahiptir. Bu ideoloji; ferdin, çevrenin tesirinde kaldığını, bu tesirle yavaşça değiştiğini, kimi organlarının değişikliğe, kimilerinin ise dumura uğradığını, bu tesirlerin verâsetle nesilden nesile geçtiğini, çevre tesirlerinin bitki türlerinde doğrudan, hayvanlarda ise dolayısıyla olduğunu, çevrenin ihtiyaçları tayin ettiğini, alışkanlık doğurduğunu ve fonksiyonun organı yarattığını ileri sürer[172]. Bu ideolojinin çevreyi yanlış algıladığı apaçık görülebilen bir husustur.

*Marksizm*'de asıl gerçek olan, maddedir. Madde, diyalektik hareketiyle atomdan moleküle, ondan canlı hücreye, ondan bitkiye, ondan hayvana, ondan insana, ondan cemiyete doğru bir ilerleme gösterir. Bu sırada madde, gelişip mükemmelleşir. Canlılar, maddenin diyalektik adımları sonucunda oluşur. Maddenin mahsulleri olarak bu ilerlemeyle şuur, insan, cemiyet ve tarih meydana gelir[173]. Bu sistemin çevreye karşı ruhsuz ve kör bir bakış açısına sahip olduğunu ifade edebiliriz. Marksizm'in uygulandığı alanlarda insanla beraber tabiata verdiği tahribatı hatırlamanın yeterli olacağı kanaatindeyiz.

*Mekanizm*, âlemi makineye benzetmekten doğmuş bir ideolojidir. Bu ideoloji fiziksel olayları, mekân unsuruyla ve mekânda yer değiştirmelerle izah eder[174]. Bu ideolojinin, çevre

---

[170]. Hançerlioğlu, II, 168;Bolay, s.96-98. Erekçilik için bkz:Hançerlioğlu, II, 67
[171]. Bolay, s.140-141. Karş:Hançerlioğlu, IV, 97.
[172]. Hançerlioğlu, IV, 6-7;Bolay, s.144.
[173]. Thomas, Norman, W.B.B., "Socialim" mad., XVII, 461;Bolay s.160;Hançerlioğlu, IV, 97.
[174]. Bkz:Bolay, s.170;Hançerlioğlu, IV, 122.

olgusuna dair olumlu bir açıklama getirdiğini söylemek mümkün değildir. Çünkü bunlar, her şeyi maddeye, mekâna bağlarlar ve kâinattaki aşkınlığa yer vermezler.

*Naturizm*'de çevre olgusuyla ilgili kimi düşünceler vardır. Naturizm, içtimâî müesseseler olmak üzere yaşam, yiyecek ve giyecek konularında tabiata dönülmesini ve onun, en uygun hâle getirilmesini savunan olan bir ideolojidir[175]. Bu bağlamda Naturizm'in, çevreye ve varlıklara karşı saygılı bir tutum içersinde olduğu söylenebilir.

T*ransformizm*'e göre hayvanlar ile bitkilerin zaman içinde değiştiklerini, istihâleye tâbi olduklarını, intibakla yeni nevileri oluşturduklarını, mevcut nevilerin intikal ettiklerini ve bunların, kimi ibtidâî tiplerden ayrılarak çoğaldığını ileri süren biyolojik bir düşüncedir. Bu anlayışa göre uzviyetler, verâsetin ve çevreye intibakın tesiri altındadır ve bu düşüncede türlerin yaratılmış olduğu fikri reddedilir. Onlar hayatın, diğer bir hayattan meydana geldiğini, bugünkü varlıkların jeolojik devirlerde yaşayan varlıklardan geçiş yoluyla türediğini iddia ederler[176]. Bu ideolojinin de çevreye olumlu bir bakış açısı getirmediği bellidir.

### 1.2. İnsan

İnsan, kompleks bir varlıktır. Bu çerçevede insan, çok fazla ilme konu olmuştur ve bu ilimlerin sayısı giderek artmaktadır. Biz bu çalışmamızda, fazlaca detaya inmemek ve gerekli olanları dışarıda bırakmamak üzere insanın tanımını, dine, felsefeye ve ideolojiye göre insanı, insanın niteliklerini, faaliyet alanlarını ve insan bilimlerini inceleyeceğiz. Biz, bu konuyu araştırmaya dahil etmekte iki sebep görüyoruz. Biz birinci olarak, genel manada insanı incelemekle, belli ölçüde insanın neden olduğu çevre sorunlarını aydınlatmayı; ikinci olarak, araştırmanın üçüncü bölümündeki Kur'ân'da insan ve son bölümdeki çevre-insan ilişkisi konularına katkıda bulunmayı amaçlıyoruz.

İnsan konusu, kendisinin yeryüzünde var edilişinden ve orada yerleştirilmesinden beri devamlı araştırılmış ve araştırılmaya devam edilecek bir vakıadır. İnsana ilişkin konuların, bilim dalı hâlinde değerlendirilmesi ise çok eski çağlardan beri devam ede gelir. İnsanı inceleyen beşeri bilimlerin konusu bir hayli geniştir ve birçok ilgi alanı vardır. Var oluşundan beri insanlık daima kendini bilmek istemiştir. Onun bu merakı, kendisini gelecekte de tanımaya sevk edecektir. İnsanın bu doğrultudaki en önemli meselesi, "insan nedir?" sorusu olmalıdır. Bu soruya, hem objenin hem de sujenin insan olmasından dolayı, yeterli cevap

---

[175]. Bkz:Hançerlioğlu, IV, 225;Bolay, s.188.
[176]. Bkz:Bolay, s.278-279.

verilemediği söylenebilir. Bu bağlamda insana ilişkin yazdığı eserde Colhaoun, insan nedir? sorusunun normal olduğunu söyler[177]. Bunun, muhteşem bir soru olduğu da ifade edilir[178].

### 1.2.1. İnsanın tanımı

İnsan ve insanla ilgili sözcüklerin çoğu dilimize Arapça'dan geçmiştir. Bu sözcükler dilimizde geniş bir şekilde kullanılır[179]. Kimi dillerde insan, değişik sözcüklerle isimlendirilir. Kur'ân'da da insan kelimesi fazlaca kullanılır. Kur'ân'da ayrıca, insan bağlamında beşer, nâs, ünâs, enâsiy ve ins sözcükleri de kullanılır. Bu, Türkçe sözlüklerde "akıl ve fikir sahibi, konuşarak anlaşan yaratık"[180] anlamında kullanılır. Arapça sözlüklerde insan kelimesiyle ilgili olarak şu bilgileri vardır: İnsan, *enise* maddesinden türeyen insiyân mastarındandır ve insiyân, ünsiyet beslemek anlamına gelir[181].

İnsana bu adın verilmesiyle alakalı kimi yorumlar mevcuttur. İbn Abbas (618-668)'a göre insana insan denilmesi, Allah'ın ondan söz alması ve onun bu sözü unutması sebebiyledir. Böylece insan kelimesinin, unutmayla ilgili olduğu belirtilir. İslâm bilginleri de insan kelimesinin, if'ilâl vezninde insiyân kökünden geldiğini ve bu kelimenin unutma anlamı taşıdığını söylerler[182].

Beşer sözcüğü Arapça'da insan anlamında kullanılan bir kelimedir. Beşer kelimesi, Arapça beşera fiilinden türemiş olup, insanın derisi, halk ve yaratılmışlar anlamlarına gelir. Bu sözcük, kadın ve erkeği ifade etme hususunda tekil olarak beşer şeklinde kullanılır. İbn Seyyid, beşer kelimesinin insan anlamında olduğunu, beşerâni ve ebşâr şeklinde tesniye ve çoğul yapıldığını belirtir. İbn Berzec, beşeretün kelimesinin çoğulunun beşer olduğunu ve insan derisin görünür kısmına denildiğini söyler[183].

Kimileri, insan ile beşer kelimeleri arasındaki ayrıma dikkat çekerler ve şöyle derler: "Kişi, gövdesi ve dış görünüşe göre beşer; âdemî varlığı, fazileti, erdemi, kemali, olgunluğu, yeteneğine göre insan olarak adlandırılır"[184]. İnsan ve beşer kavramlarını bu belirlemeye göre tanımlayan kimi yazarlar da şöyle derler: "İnsan denilince, olağan dışı, üstün ve bilmecemsi

---

[177]. Calhoun, R. Lawry, What is Man, Assacition Press, VIII.bsk., USA 1965, s.1.
[178]. Berkok, İsmail, Kurtuluş Yolu, İstanbul Mat., II.bsk., İstanbul 1960, s.8.
[179]. Bkz:Doğan, s.134, 579;Ağakay, M. Ali , Türkçe Sözlük, T.D.K. Yay., V.bsk., Ankara 1969, s.99.
[180]. Doğan, s.546;Ağakay, s.374.
[181]. el-Cevherî, İsmâil b. Hammâd, es-Sıhâh, Tah:Ahmed Abdulgafûr Attâr, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Mısır (trs), II, 901;İbn Manzûr, V, 10;ez-Zebîdî, Muhammed Murtaza, Tâcu'l-Arûs, Dâru Sâdır, Beyrut 1306, IV, 99; Güvenç, Bozkurt, İnsan ve Kültür, Remzi Kit., V.bsk., İstanbul 1991, s.317.
[182]. el-Cevherî, II, 901;İbn Manzûr, VI, 11;ez-Zebîdî, IV, 99.
[183]. el-Cevherî, II, 590;İbn Manzur, IV, 59- 60;ez-Zebidi, III, 44.
[184]. Şeriati, Ali, İnsanın Dört Zindanı, Çev:Hüseyin Hatemi, Bir Yay., II.bsk., İstanbul 1985, s.16.

gerçek anlaşılır. Bu, özel bir tanımlama olup, tabiatın diğer fenomenleri bu tanımlamaya girmez. Beşer denilince, eylemde bulunan ve iki ayaklı olan canlı varlık kastedilir"[185]. Âdem'in varlık yapısında ve neslinde ortaya çıkan iki hususa insan ve beşer kelimeleri işaret eder. Bundan ötürü, insan kelimesinin, Âdem'in ahlâkî yönüne; beşer kelimesinin ise, onun hayvanî özelliğine ağırlık veren sözcükler olduğu söylenmektedir.

Nâs, Arapça'da insanı ifade etmek üzere kullanılan diğer bir sözcüktür. Nâs, insan kelimesinin çoğulu olarak insanlar, sosyolojik olarak kitle manasına gelir. Kitle ise, sınıfına ve toplumsal durumlarına bakılmaksızın bütün halk veya halk kitleleri anlamına gelir[186]. İns, Arapça'da insan sözcüğüyle aynı kökten gelen diğer bir sözcüktür. Arapça sözlüklerde, bu sözcüğün tekilinin insiy ya da enesiy olduğu ve beşer anlamı taşıdığı söylenir. Ezherî, ins, enes ve insan kelimelerinin inâs'tan geldiğini, inâs'ın görmek anlamında olduğunu belirtir. O, insana ins denilmesini, insanın eşyayı ve varlığı görmesine; onun da kimilerince görülmesine bağlar[187]. Buraya kadar incelediğimiz insan, beşer ve ins sözcüklerinden edindiğimiz sonucu şöyle özetleyebiliriz: İnsan ve ins aynı kökten gelir. Beşer, ins ile aynı anlamdadır. Bu kök unutma ve ünsiyet besleme anlamınadır. Ayrıca ins, görmek anlamındadır. Beşer ise ya halk/yaratılmışlar ya da insanın üst derisi manalarında kullanılır.

Kimileri, insanı morfolojik açıdan ele alırlar ve onu özelleşmemiş, gecikmiş ve fetal kalmış bir yaratık olarak tarif ederler. Onlara göre insan, zekâya sahip olan, zekâya dayanarak eylemde bulunan ve istediği çevrede yaşayabilen bir varlıktır. Çünkü zekâsıyla o, çevreyi kendi ihtiyaçlarına uygun olacak şekilde değiştirmek yahut kendine yaşama, beslenme gibi imkânları sağlamak özelliklerine sahiptir[188]. Bu tariflerden birinde insan bedenden ve şuurdan meydana gelmiş, bedeni bakımından organik tabiatla, şuuru bakımından psikolojik, sosyolojik tabiatla ve değerlerle münâsebet hâlinde olan bir bütündür[189] şeklinde belirlenir.

Mengüşoğlu da insanı, dış görünüşüyle iki ayak üstünde duran, gövdesi üzerine başı oturtulan, çeşitli işlevleri gerçekleştirilebilen ellere sahip canlı bir varlık[190] olarak tanımlar. Bir biyologa göre insan, sekiz/dokuz yüz bin türü olan öteki hayvanlardan bir hayvandır[191]. Diğer bilim dalları gibi biyoloji de insanı, ilgilendiği saha itibariyle tanımlar. Bilimlere ait ortak bir tanıma göre insan şöyle tarif edilir: "Bilim insanı; anatomik yapısı ve fizyolojik fonksiyonları açısından insanı; akıllı, konuşan, iki elli, memeli, dik duran ve diğer varlıklarla

---

185. Şeriati, s.16-17.
186. Şeriati, Ali, Toplumbilim Üzerine, Çev:Kenan Sökmen, Bir Yay., II. bsk., İstanbul 1988, s.51.
187. Bkz:el-Cevherî, II, 902;İbn Manzûr, VII, 12-16;ez-Zebidî, IV, 98.
188. Gehlen, Arnold, İnsan, Çev:Bedia Akarsu-Hüseyin Batuhan, İ.Ü.E.F Konferansları, İstanbul 1954, s.14 .
189. Kösemihal, N. Şazi, Sosyoloji Tarih, İ.Ü.E.F.Y., İstanbul 1955, s.6, 40.
190. Mengüşoğlu, Dünya ve Çevre, s.1.
191. Rostand, Jean, Biyolojik Açıdan İnsan, Çev:Ender Gürol, Varlık Yay., İstanbul 1964, s.6.

göre zekâ farkı olan bir yaratık olarak tanımlar"[192]. Colhoun ise insanı, sağduyu, bilim, felsefe ve din bakımından dört kategoride inceler. Bunun yanında insanı tarif etmede dinlerin etkisini inkâr edemeyiz. Zira din, insanı tanımlarken belli kimi kriterlere dayanır. Mevcut felsefeler ile ideolojiler, insanı tanımlarken dünya görüşlerine, felsefî ve ideolojik saplantılarına ve en nihayet felsefe ve ideolojilerde insana biçtikleri rolleri dikkate alırlar. Bunların içinden insanı doğruya yakın belirlenimle tarif etmenin zorluğu da yadsınmamalıdır.

Bu ve benzeri tanımları çoğaltmak mümkündür; ancak her tanım, beraberinde bazı sınırlamalar getirir ve dolayısıyla da kimi eksiklikler taşır. Bu, bazen tanımlayandan, bazen de tanımlanandan ve tanımlama yönlerinden neşet eder. Bu tanımlara göre insanın tinsel yönü ile yapıp etmelerinden oluşan büyük bir kısmı ihmal edilir. A. Carrel bu yüzden insandan, meçhul diye bahseder[193].

### 1.2.2. İnsanın menşei

Yeryüzünde var edilmiş bir varlık olarak insanın menşei konusunda fazla zıt fikirlere rastlanmamıştır. Çünkü insanlar, elçilerin önderliğinde vahiyden aldıkları bilgilerle yetinmekteydiler. Ancak İlk Çağ felsefelerinden itibaren maddeci görüşler de eksik olmamıştır. Bu felsefeler, her şeyin aslını maddeyle izah etme eğilimindeydiler[194]. Daha sonraları, kimi insanlar tarafından, insanın menşeine dair fikirler ortaya atılmıştır. On dokuzuncu yüzyılda Charles Darwin (1808-1882), insanın menşeiyle ilgili teorisini ortaya attığında, bu konuda ikinci bir görüş doğmuş oldu. Bugün gelinen noktada insanın menşei konusunda dünyada iki düşünce mevcuttur. Bunlardan ilki ve vahye dayalı olanı yaratılış modelidir. İkincisi ise, evrim teorisi ve onu kimi yönlerden destekleyen diğer teorilerdir.

Burada, insanın yeryüzünde kim tarafından ve nasıl yaratıldığı konusu, insanın menşeiyle ilgili sorunun temelini oluşturur. Bu sorunun çözümünde dinler, felsefî sistemler ve ideolojiler, kimi açıklamalar yapmışlardır. Özellikle dinler, bu sorunun çözümünde vahyî bilgileri dikkate almıştır. Dinsel felsefeler ve ideolojiler, kutsal metinlerden yararlanarak, insanın yeryüzünde kim tarafından ve nasıl yaratıldığını açıklamaya çalışmışlardır.

Evrim teorisini ortaya atan Charles Darwin yaptığı inceleme, gözlem ve araştırmalar sonucunda *Türlerin Menşei* ve *İnsanın Menşei* adında iki eser yazmıştır. O, ikinci eserinde insanın atasının maymunsu bir varlık olduğunu iddia etmiş ve bu iddia, Avrupa'da o zaman

---

[192]. Pınar, Seyfettin, İnsanlığın Sorunları, Pınar Yay., İstanbul 1973, s.114.
[193]. Bkz:Carrel, Alexis, İnsan, Bu Meçhul, Çev:Vedat B. Nazikoğlu, Arif Bolat Kit., İstanbul 1965, s.11-15.
[194]. Bkz:Bolay, s.148-157.

geniş bir yankı uyandırmış ve fazlaca taraftar bulmuştur. Darwin'e göre, insanın tekâmülü, kendini çevre şartlarına uydurma sonucu olmuştur. İnsana varacak olan canlı, mücadeleye devam etmesi için çevre şartlarına karşı koyabileceği karakteristiğini geliştirmiştir. Böylece insan, türünün kuvvetli tipini oluşturmuştur. Bu kuvvetli tip, hayatiyetini devam ettirmek suretiyle tabiî seçim sonucu insana kadar varmıştır[195].

Evrim teorisi, insanın menşeini ve türlerin var edilişini, doğal seleksiyon ve tesadüfle açıklar. Teori, hayat mücadelesinde kuvvetli olanın, canlı kalması, zayıfın olanın yok olması ve insanın evrimi düşüncelerine dayanır. O, bu teoride insanın, hayat kıvılcımının evrimi yoluyla meydana gelmiş olduğunu iddia eder. Fakat bu teori, bilim dünyasında kimi ön yargılara dayanarak fazlaca taraftar bulmuş olmasına karşın, içinde bir sürü çelişki barındırır. Haeckel, "Bana, su, kimyevî madde ve yeteri kadar çok vakit verilirse insan yaratabilirim" demiştir[196]. Bu teori, günümüzde bir inanç olarak kabul ediliyor ve böylelikle ayakta tutulmaya çalışılıyor. Bunu, evrim taraftarları sıkça ifade ediyorlar.

Yaratılış modeline göre insan, başlangıçta belli bir plâna göre ve kendi yapısı çerçevesinde özel bir biçimde Allah tarafından yaratılmıştır. Yaratılış modelini savunanlar, görüşlerini, kutsal kitaplardaki bilgilere dayandırırlar. Yaratılış modeli aynı zamanda, kâinatın ve kâinattaki canlı varlıkların belli bir programa göre Allah tarafından yaratıldığını savunur. Bu model, evrendeki her varlığın bir gayesinin olduğu ileri sürer. Yaratılış modelinin, insanın kendisi kadar eskiye dayandığı bilinir[197].

Yaratılış modelinin dayanağı vahiy, vahye dayalı dinler, bazı felsefeler, ideolojiler ve kültürlerdir. Kutsal kitaplardan Tevrât, İncîl ve Kur'ân'ın genelinde insanın yaratılışı, üremesi ve diğer varlıkların yaratılışıyla ilgili âyetler vardır. Bu bilgi ve belgelerde yaratılış modeli, diğerlerine göre daha sade, doğru ve çelişkisizdir. Ayrıca bu model, insanlığın ilk atasının Âdem olduğu da belirtilir.

Kur'ân, Âdem'in topraktan yaratıldığını, insanın aslının toprak olduğunu; bu bağlamda insanın topraktan en güzel biçimde yaratıldığını ve bir nesil oluşturacak biçimde üreyerek çoğaldığını bildiriyor. Tevrât ve İncîl'de de, insanın atasının Âdem olduğu ve onun, topraktan yaratıldığı belirtilir. Bir âyette, "Yemin olsun ki biz insanı, pişmiş kuru bir çamurdan, şekillenmiş cıvık bir balçıktan yarattık"[198] denilir. Tevrât'ın bir âyetinde, "Tanrı Yahova, yeri ve göğü yarattığında yerde bir kır fidesi, toprağı işleyecek bir adam yoktu.

---

[195]. Sezal, s.40. Ayrıca bkz:Bolay, s.41-43.
[196]. Morrison, A. Cressy, İnsan Kainat ve Ötesi, Çev:Bekir Topaloğlu, Dergah Yay., IV.bsk., İstanbul 1979, s.16.
[197]. Genç, H. Mustafa, Yaratılış ve Evrim Teorileri, Beyan Yay., II.bsk., İstanbul 1984, s.62-64. Ayrıca bkz:Paşa, G. Ahmet Muhtar, Yaratılış ve Ötesi, Sad:Ali Turgut, K.B.Y.B., İstanbul (trs), s.107;Bolay, s.1.
[198]. el-Hicr, 15/26.

Çünkü o, henüz yağmur yağdırmamıştı. Yahova, yerin toprağından insanı yarattı, hayat nefesini onun burnuna üfledi ve o, yaşayan bir insan oldu" denilir[199]. Böylece kutsal kitapların bildirdiğine göre insan, topraktan var edilmiştir ve yaratılış modeli de bunu ifade eder.

İnsanın balçıktan yaratılmış olması, son yıllarda bir hayli dikkate alınan bir konudur. Çünkü balçık, en güzel seramiklerin yapıldığı, kendini yenileyebilen, yarı iletkenliği sebebiyle elektronik eşyaların temeli olan iletişimi sağlayan bir maddedir. Balçık olmasaydı iletişim de her hâlde olmazdı. Allah bu balçıktan insanı/Âdem'i yaratmıştır. Nutfe, hayvansal, bitkisel gıdalar ile sudan oluşan kandan oluşur. Bu durumda, toprağın yapısı incelendiğinde Adem'in topraktan yaratılmış olduğu ve onun zürriyeti, toprağın özü olan nutfeden yaratılmaya devam edildiği anlaşılmış olur[200].

Bu iki görüşün dışında başka görüşler zikreden Morrison şöyle der: "Allah, hikmeti gereği, yeryüzünde hayatı icat etmiş, insanı ise eski veya bugünkü haliyle ilerlemiş bir canlı olarak yaratmıştır. Hangi görüş kabul edilirse edilsin, insan hayatının başlangıcında bugünkü gibi bir insan mevcut değildi. İnsan, bugünkü halini zamanla kazanmış, şimdiye kadar bazı insan türleri yok olmuş ve yerlerine yenileri gelmiştir"[201]. Bu görüşe katılmak olası değildir.

İnsan Anatomisi adlı eserin yazarları insanın besinleri hakkında şöyle derler: "İnsan, besinlere ve havaya muhtaç bir varlıktır. İnsan, yaşamını sürdürmesi ve büyümesini gerçekleştirmesi için kimi besinleri ve onlardan çıkan enerjileri kullanır"[202]. Bir damlacıktan ibaret olan protoplazma/canlı maddenin özelliklerinin, yeryüzündeki tüm canlılardan önemli olduğunu ve bunun, hayatın kaynağını oluşturduğunu belirten Morrison, sözüne "İnsanın, diğer canlıların efendisi olduğu ve onun, kâinatı kucaklayan hayat kaynağının eseri olarak şu yeryüzüne gelmiş bulunduğu konusunda bilim, tereddüt göstermez"[203] şeklinde devam eder.

İnsan, maddî ve manevî yapısı olan bir varlıktır. O, bu niteliklere ait kimi özelliklerle donatılmıştır. Kimi bilim adamları bu konuda şöyle derler: "İnsan yapısı, en üst dereceden bir canlının yapısına oldukça fazla benzer. Fakat bu iskelet benzerliği, hiç bir zaman insanın maymunsu bir asıldan geldiğinin veya maymunların az gelişmiş insan türü olduğunun delili değildir. Bilime göre bunun en büyük delili, insanın elindeki baş parmaklardır. İnsanın ruhî gelişimi henüz başlangıçta sayılır. İlâhî kıvılcım, insanın maddî aklına ve ruhî varlığına giderek hâkim olmaya başlamıştır"[204].

---

[199]. Bucaille, Maurice, Tevrat, İnciller ve Kur'an, Çev:M. Ali Sönmez, D.İ.B.Yay., Ankara 1987, s.60.
[200]. Bkz:Paşa, s.107-109;Aydın, s.94-98.
[201]. Morrison, s.16, 60;Aydın, s.98-104. Ayrıca bkz:Neol, Janet, İnsan Vücudu, Çev:Reyhan Erez, Remzi Kit., III.bsk., İstanbul 1979, s.3-16. Karş:Coon, "Human Body" mad, IX, 380.
[202]. Berkol, Ali-Zeren, Zeki, İnsan Anatomisi, İ.Ü.T.F. Yay., II.bsk., İstanbul 1956, s.5-9;Neol, s.18-41.
[203]. Morrison, s.50.
[204]. Morrison, s.61-87.

Coon'a göre, "İnsanla diğer yaratıklar arasında kimi esas farklılıklar vardır. Bunlar, zihinsel yetiler, aklî yetenekler, ruhsal nitelikler ve fiziksel özelliklerdir. Bu bağlamda akıl, insanın sahip olduğu en büyük özelliktir ve bunu, beyni yardımıyla yapar. İnsan, dil vasıtasıyla iletişim kuran, kültür oluşturan, onu koruyan, diğer nesillere aktaran, ahlâklı davranabilen, yöneten, yönetilen, devlet kuran, medeniyet oluşturan bir varlıktır. İnsan, yapısı gereği tek yönlü bir varlık değildir. Onun bir iç yapısı ve bir dış yapısı vardır. İnsan, başının dik olması, fonksiyonel ellere, bacaklara sahip olması ve bunlarla uyumlu bir gövdesi olması açılarından da en güzel bir varlıktır[205].

### 1.2.3. Büyük dinler, bazı felsefî düşünceler ve ideolojilerde insan

Hayatını sürdürdüğü bu çevrede insan, kendisini derinden etkileyen ve yaşadığı çevreyi harabeye çeviren somut varlıkları görmüştür. Buradan hareketle insan kendisini etkileyen ve kendine bakışını belirleyen din, felsefî düşünce ve ideoloji gibi kimi fenomenlere olumlu yanıt vermiştir. Bu, onun hayatında, düşünüşünde, eşyayı algılayışında, çevreyi değerlendirişinde ve özellikle de kosmosta bulunuşunda derin izler bırakmıştır.

Burada biz, araştırmamıza belli ölçüde katkı sağlayacağı ümidiyle büyük dinlerin, bazı felsefî düşüncelerin ve ideolojilerin insan meselesine bakışlarına kısmen değineceğiz. Bu hususun insan meselesinin daha iyi anlaşılmasında ve çevre-insan ilişkilerinin tespit edilmesinde belli ölçüde etkili ve yararlı olacağı düşüncesindeyiz.

#### 1.2.3.1. Büyük dinlerde insan

Dinlerin ortak değerlendirmelerine göre, yeryüzündeki bütün varlıklar arasında en üstün yeteneklere sahip varlık insandır. Zira insan Allah tarafından kâinatta kendi adına iş görmesi için yaratılmıştır. Tanrı, yarattığı insana, elçileri tarafından temsil edilen ve din diye adlandırılan bir yol haritası belirlemiştir. Allah bu haritada insana, alt varlıklardan hayvanlara, bitkilere ve çevresindeki diğer yaratıklara karşı ahlâkî ilkelerini de belirtmiştir.

Dinler tarihçileri, din-insan ilişkisi bağlamında dinin, insanla beraber var olduğu, insanla beraber var olmakta olduğunu ve öyle görünüyor ki insanla beraber var olacak bir olgu olduğunu söylerler[206]. Bu açıdan, yaratılışından beri insanı etkilemiş, gelecekte de etkileyeceği varsayılan din olgusunun; insanın kendisine, hem cinslerine, dış varlıklara ve

---

[205]. Coon, XIII, 95-96.
[206]. Bkz:Tümer-Küçük, s.1;Hançerlioğlu, II, 321-322;Guénon, s.87-105.

insanın onlara karşı tutumlarına dair bir bakış açısına sahip olması doğaldır. Bu açıdan dinlerin insanı değerlendirmelerinin tespit edilmesi, insan konusunu anlamada, çevre-insan ilişkisini ortaya çıkarmada belli ölçüde etkili olacak ve böylece, insan hakkında bir bütünsellik oluşturulacaktır.

*Budizm*'e göre insan, âlemin yaratılışını kavrayamaz. Bu dine göre insan, beden ve zihnî özelliklerden oluşan bir bütündür. Bu özellikler, güzel bir anda/doğumda bir araya gelmiş olup, acı bir zamanda/ölümle ayrılır. Bu dine göre insanın görevi manevî ilerleme, kötülüklerden uzaklaşma, tenâsüh çemberinden kurtulmaktır. Bu din taraftarlarına göre insanın varlığının mahiyeti, ıstıraptır ve bu, ihtiras ve arzulardan kaynaklanır. İnsan, bu ıstırapları dindirmelidir ve amelî ahlâk insanlara karşı saygı ve şefkati ihtiva eder[207].

İnsanın tabiata bağımlı ve onunla karşılıklı ilişki içinde olduğunun fark edilmesi Budizm'de tabiata karşı içgüdüsel bir saygıya yol açmıştır. Budistler her ne kadar insanlığın aydınlanmayı gerçekleştirmek için diğer yaratıklarda olmayan bir fırsata sahip olduğuna inansalar da onlar, insanlığın, kendi dışındaki doğal hayattan daha üstün olduğunu hiçbir zaman düşünmemişlerdir. Bu dine inananların iddialarına göre, ruhu özgürleştiren gerçeğin, metafizik gerçeklikte bulunmadığını keşfettiklerine inandıklarından, insanın, kutsal ve yüce amaçlarla donatılmasına girişmemişlerdir. Bu bakımdan onlar, yaşamın rûhî anlamının, hayat olarak adlandırılan ilişkiler sisteminin ortasında bulunduğuna inanırlar[208].

Bu dine göre insanlık, açgözlülüğünü doyurmayı değil, ihtiyaçlarını karşılamayı öğrenmelidir. Çünkü insan hırsı, sınır tanımadığı gibi, doymak da bilmez. Oysa, dünyanın ve tabiatın kaynakları bu hırsı doyuracak kadar sınırsız değildir; aksine çok sınırlıdır. Bu çerçevede Budizm'de kanaat sahibi olmak, övülen bir fazilet olarak; cimrilik ve savurganlık yapmak, eşit derecede tasvip edilmeyen hareket olarak görülür. Onlar, israf edenleri "fil elması yiyicileri" olarak alaya alırlar[209].

İnsanlık, bu dine göre değerler sistemini yeniden gözden geçirmelidir. İnsanın hayat tarzını yönlendiren materyalizm onu, çok ciddî problemlerin kucağına itmiştir. Bu çerçevede insan, eğer hırs, nefret ve gafletle lekelenmiş kirli bir zihinle hareket ederse, kaçınılmaz sonun, acı ve ıstırap olacağını bilmelidir. Fakat o, kanaat, merhamet ve hikmetle davranırsa, mutluluğun, bir gölge gibi kendisini takip edeceğini anlamalıdır. Bu bağlamda insan, çevre krizinin, kendi içindeki psikolojik kirlilikten kaynaklandığını idrak etmek zorundadır. Bu din,

---

[207]. Tümer-Küçük, s.134-163.Karş:Smith, XVI, 210;Bolay, s.36-39;Ruben, Walter, Buddhizm Tarihi, Çev: Abidin İtil, A.D.T.C.F.Yay., Ankara 1947, s.16-25;Hançerlioğlu, I, 197;Toplamacıoğlu, s.150-154; Reitmeister, s.27-32;Hançerlioğlu, Düşünce, s.32-35.

[208]. Bkz:Hançerlioğlu, I, 197;Batchelor-Brown, s.35-39.

[209]. Bkz:Batchelor-Brown, s.47-48;Hançerlioğlu, I, 197.

ekolojik krizin temelinde, saldırgan teknolojilerce kışkırtılan ve bunlarca desteklenen ben merkezli hırsın rûhî krizinin bulunduğunu ifade eder[210].

*Hinduizm*'de insan, sonu olmayan bir tenasüh zinciri içinde gidip gelir. Bu dine göre insan, işlediği günah sebebiyle bitki veya hayvan olarak dünyaya tekrar gelmekten çekinmelidir. Bir sebep sonuç ilişkisi olan karma ilkesine göre insan, geçmişte yaptıklarının veya geçmişte ektiklerinin karşılığını görecektir. Onlara göre bugün insan, geçmişiyle karşı karşıya kalmıştır. Aynı zamanda bu prensip, insanın ahlâkî ve zihnî âlemde de takip etmesi gereken bir kanun bulunduğunu ifade eder. Yoga prensibi, insanın enerjisini belli bir gayeye yöneltir. Bu, insanın bedenî, zihnî ve manevî gücünü bir araya getiren egzersiz niteliği taşır. Böylece insan, tabiatüstü güçle temas kurmayı amaçlar[211].

Hindulara göre insan, ormanın bir parçasıdır ve insan onu, doğal hâlinde sevmelidir. Çünkü orman, insana kimliğini verir. Onlar, orman olmazsa insanların kaybolacağına inanırlar. Bu din, insan hayatının bir öğesini ruhâniyetin teşkil ettiği, asıl ruhâniyetin doğal çevreye bağlanmadan varlığını sürdüremeyeceği ve kültürün, ruhâniyetin dışa yansıması olduğunu kabul eder. Onlar, insanın, birbirine karşı nazik ve yardımsever olması gerektiğini, aksi halde onun, insan olamayacağını, başkalarına karşı nazik olmanın, doğaya karşı nazik olmayı kapsadığını ve doğanın selametiyle insanın selametinin birbirinden ayrılmayacağını ifade ederler. Böylece insan ekolojisi insanın selameti, toplumsal ve kültürel mirası, hac ibadeti ve ormanın ihtişamı tarafından oluşturulur[212].

Batıda çevre, tabiî dünya anlamına gelir. Oysa Hindu düşüncesinde çevre, tabiatla ve insanın dünyasıyla ilişkilidir. Hindu düşüncesi, maddiyatı gerilemenin işareti sayar. Bu çerçevede insan ilgi, arkadaşlık ve kültürden mahrum kaldıkça mutluluğu, maddiyatta aramaya çalışır. Bu, sanal talep doğuran batılı reklam ve tüketimle körüklenir. Eğer insan, hayatın gayesini unutur, Tanrı'nın sunduklarını tatmin duygusuyla tüketir ve maddiyata dalarsa o zaman bu insan, hırsız olacak ve maddî tabiatın hükümleriyle cezalandırılacaktır[213].

*Konfüsyüsçülük*'te, insanın evlenmemesi ve ardında çocuk bırakmadan ölmesi büyük günah sayılır. Bu dinin tanrısı Tien'dir ve o, yerdeki insanlara hükmeder. Bu dinin kurucusu Konfüçyüs insanları, barış ve refaha kavuşturmak için hekimlerin faziletlerini dikkate alan siyasi bir sistem geliştirmiştir. Bu sistemde, fıtrat itibariyle insanın iyi olduğuna itimat etmek

---

[210]. Bkz:Batchelor-Brown, s.57-63;Hançerlioğlu, I, 197.
[211]. Tümer-Küçük, s.90-92. Ayrıca bkz:Toplamacıoğlu, s.139-150;Yurdaydın-Dağ, s.114-124;Smith, XVI, 210; Bolay, s.107-108;Hançerlioğlu, II, 325;Öztürk, s.69.
[212]. Bkz:Prime, s.38-41;Hançerlioğlu, II, 325.
[213]. Bkz:Prime, s.108-137;Hançerlioğlu, II, 325.

ve hekimlerin davranışlarını örnek almak gerekir[214]. Konfüçyüs'e göre üstün insan, düşkünlere yardım eden, zenginlerin servetini artırmayan, erdemli konular üzerinde düşünen ve doğruyu arayan insandır. Ona göre küçük insan, rahatını düşünen, kendi faydasını arayan ve faydanın peşinde koşandır. Bu dinde, âmir ile memur, ebeveyn ile çocuklar, eşler ile kardeşler, arkadaşlar ile dostlar arasındaki saygıyı ifade eden beş temel insanî ilişki vardır[215].

*Türk inancı*nda Gök Tanrı, tek yaratıcı olarak görülür. Bu inanca göre Tanrı, insanların ne kadar yaşayacağını tayin eder. Ayrıca bu inançta olanlar, insanların sonlu/ölümlü olduklarını da kabul ederlerdi. Orhun Âbidelerinde "Gök Tanrı, aşağıdaki yağız yeri yarattıktan sonra, ikisi arasında insan yaratmıştır"[216] şeklinde bir cümle bulunur.

*Taoizm*'e göre insan, dünyayı yaratan ve ilk sebep olan Tao'yu bilmeli, tabiattaki düzeni takip etmeli ve iç âlemindeki ihtirası atmalıdır. Böylece insan, ihtiraslarından kurtulduğu ve ruh temizliğine ulaştığı zaman, evrendeki düzeni takip ederek bilmediğini öğrenecektir. Tao, hiçbir şeye ihtiyacı olmadığından, insanlar onun gibi hırstan uzaklaşırlarsa iyi bir hayata sahip olacaklardır. Lao-Tzu'ya göre doğduğunda zayıf ve yumuşak bir vücuda sahip olan insan ancak, manevî faziletleri sayesinde insan olur. Bu insan, Tao'ya benzemeye çalışmalı ve dünya nizamıyla uyum içinde yaşamalıdır[217].

*Zerdüştlük*'e göre insan bir taraftan doğruluk, iyilik ve aydınlıkla; diğer taraftan yalancılık, kötülük ve fesatçılıkla kuşatılmıştır. Bu bağlamda insanın, iyi tarafı seçmesi gerekir. İnsan, seçiminin olumlu yahut olumsuz neticelerini, öteki dünyada bulur[218].

*Yahûdîlik*, bir yaşam tarzı olup, özü hayata saygıyı ifade eder. K. Mukaddes'in on emir ve Tevrat'ın ilk beş bölümlerinde, insan faaliyetinin her anıyla ilgili bilgiler, insan için ahlâkî emirler ve insanın kaderini tayin etme özgürlüğü vardır. Onlara göre yok etmeme öğretisi, insanın servetini ve kabiliyetlerini israf etmemesini, yeteneğini tahrip ettiği ve aklına zarar verdiğinden uyuşturucu ve içki kullanmamasını, hayatta kalmak hâriç hayvanların avlamamasını ifade eder[219]. Yahûdîlikte çardak bayramı, insanın dünyada misafir olduğunu, çevresindeki tabiî dünyanın bir parçasını da insanın oluşturduğunu ve insanın topraktan

---

214. Tümer-Küçük, s.58-63.Karş:Toplamacıoğlu, s.160-161;Yurdaydın-Dağ, s.147-152;Smith, XVI, 210;Mayhew Neol, "Confucianists" mad., IV, 755;Olmstead, Clifton E., W.B.E., "Confucius" mad., IV, 756.
215. Tümer-Küçük, s.64-65.Ayrıca bkz:Toplamacıoğlu, s.162;Yurdaydın-Dağ, s.153;Smith, XVI, 210;Mayhew, IV, 755;Olmstead, IV, 756:Öztürk, s.71-72;Hançerlioğlu, Düşünce, s.32-35;Reitmeister, s.24-26.
216. Kafesoğlu, İbrahim, Eski Türk Dini, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1980, s.55-59. Ayrıca bkz: Kafesoğlu, İbrahim, Türk Bozkır Kültürü, Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü Yay., Ankara 1987, s.25-30;Tümer-Küçük, s.81-85;Toplamacıoğlu, s.64-66;Yurdaydın-Dağ, s.108-113.
217. Bkz:Tümer-Küçük, s.68-74;Hançerlioğlu, V, 200;Toplamacıoğlu, s.165-167;Yurdaydın-Dağ, s.153-158; Smith, XVI, 210;Öztürk, s.71-72;Reitmeister, s.18-22.
218. Tümer-Küçük, s.109.Karş:Toplamacıoğlu, s.119, 121;Yurdaydın-Dağ, s.94,102;Öztürk, s.67-69; Hançerlioğlu, Düşünce, s. 29.
219. Bkz:Rose, s.12-33;Smith, XVI, 210.

yaratılan varlık olduğunu hatırlatır. Eski Ahit'e göre insanlık bu düzenin bir parçasıdır. Tanrı onu yeryüzüne, toprağı işleyip koruması için yerleştirmiştir. Fakat insan, aynı zamanda doğru yoldan çıkma ve bütün ilişkiyi bozma kapasitesine sahip bir varlıktır[220].

"Allah, âdemoğluna yeri verdi" (Mezmurlar,115:16) âyetine göre Yahûdîlik insanı, yeryüzünde Allah'ın halîfesi olarak görür. "Onu kendinize tâbi kılın" (Tekvin,1:28) şeklindeki âyet onlara göre tabiatın sömürülmemesini ve tahrip edilmemesini anlatır. "Allah, insanı kendi suretinde yarattı, onları erkek ve dişi olarak yarattı" şeklindeki âyet, Allah suretinde yaratılan insandan bahseder ve insan, yaratıcı gücü paylaşmaya, mahlûkatı korumaya davet edilir. Bu din varlıkları; insan, hayvan, bitki ve cemâdât şeklinde sıralar. Bu sıralamayla onlar, üsttekinin alttakine karşı sorumluluğa ve üsttekinin alttakine önceliğine dikkat çekerler. İspanyalı Yahûdî Joseph Albo (1380-1435), gelenekten hareketle yeryüzündeki hiyerarşinin tepesine insanı yerleştirir ve insanın, Allah'ın vahyini alabilme özelliğine vurgu yapar[221]. Tekvine göre, insanların diğer mahlûkata hâkim olabileceğini söylerken, katı bir hâkimiyet ve sömürüyü değil, sorumlu bir himâyeyi kasteder. Tekvin, insanın başlangıçta vejetaryen olduğunu, besin için hayvanlardan istifadesine tufandan sonra izin verildiğini ve bu iznin, insanın zayıflığı ile yenilecek bitkilerin azlığından tanınan bir imtiyaz olduğunu ve ilk insana Âdem adının, yaratıldığı topraktan/adamah ötürü verilmiş olduğunu belirtir[222].

*Hıristiyanlık*, ilâhî kaynaklı dinlerdendir ve İsâ peygamber tarafından tebliğ edilmiştir. Bu dinin, insan konusuyla ilgili kimi bilgiler ihtiva ettiğinde kuşku yoktur. Ancak bu dine mensup kimi yazarlar, kilisenin yıllarca haksızlıklar içerisinde yer aldığını ve sömürgeciliğe, kadınların boyunduruk altına alınmasına izin verdiğini iddia ederler. Batı Hıristiyanlığı kendilerine, insanlığı kâinatın en önemli unsuru görmelerini; bir dereceye kadar bunun doğal olduğunu; tabiatı fethetmek, yenmek ve üzerinde hâkimiyet kurmak gibi haklara sahip olduklarını; hatta bunu, görevleri saydıklarını ve kendilerini her şeyin merkezinde görmelerini öğretmiştir[223]. İnsanın doğal çevreye karşı takındığı tavırların olumsuzluğunu göstermesi açısından bunların ilginç olduğunu söylemek mümkündür.

Eğer, dünya kâinatın merkezi değilse, bu durumda insanın önemsiz olduğu ortaya çıkıyor. İnsan, onlara göre önemlidir ancak bu, onun özelliği ya da gücünden ileri gelmez. Tanrı, onlara göre insana yüksek bir mevki bahşetmiş ise bunun, insanın ne'liğiyle alakalı olmadığını, sadece kendisinin, öyle istediği için bu makamın verildiğini ve insanın, biyokütle/biyosfer olarak adlandırılan çok daha büyük canlı bir varlığın sadece küçük bir

---

220. Bkz:Smith, XVI, 210;Rose, s.37-49;Breuilly-Palmer, s.38;Öztürk, s.33-38.
221. Bkz:Rose, s.52-53;Smith, XVI, 210;Kitab-ı Mukaddes, Tekvin, 1:27-28;Mezmurlar, 115:16.
222. Bkz:Rose, s.93-134;Smith, XVI, 210;Kitab-ı Mukaddes, Tekvin, 1:26-29, 9:3.
223. Bkz:Smith, XVI, 210;Breuilly-Palmer, s.19-20;Burkle, III, 406;Öztürk, s.38.

parçası olduğunu; manevî duyguya sahip tek canlının insan olmadığını; insanın bütün yaratılışla paylaştığı esrarın bir yönünün maneviyat olduğunu ve yaşayan her varlığın onun farkında olmaya başladığında geliştiğini belirtirler[224].

Hıristiyan kimi çevreci yazarlara göre, insanlar asırlarca, tabiata hâkim olup onu yeniden düzenleyebileceklerini zannederek kendilerini kandırmışlardır. İnsanın kendisini tabiattan ayırmasının, kilise tarafından nasıl teşvik edildiği ve bunun, daha sonraları sorunlara nasıl yol açtığı görünen bir gerçektir. Bu, sorunlara yol açan tek neden değildir. Bir diğer neden de batılı insanın, kendisini diğer insanlardan ayırmasıdır[225].

İnsanlığın her şeyin merkezinde olması fikri İncîl'de de görülebilir. Bu kutsal kitapta, diğer insanlara ilgi göstermek de emredilmiştir. Bununla beraber Hıristiyanlık, insanı kâinatın merkezi olarak görmekten daha kötü şeylerle suçlanmıştır. Tanrı'nın ilk erkeğe ve kadına hâkimiyet verdiğinden yola çıkarak bu dinin, hâkimiyeti hükmetmeye çevirdiği ve toprağın bozulmasıyla tükenmenin sınırına gelene kadar tabiî kaynakların sömürülmesinden sorumlu olduğu iddia edilmiştir. Hıristiyan geleneğinde insan Tanrı'nın sûretinde yaratıldığından yaratılış içerisinde kendisini önemli görmeye meyillidir[226].

Pergamonlu John'a göre insanlığın vazifesi, tabiatın kitaplarını yorumlamak, harika yapısı ve âhengi içerisinde kâinatı anlamak ve bunların hepsini düzenli bir şekilde dile getirmek olmalıdır. Yaratılış içerisindeki üstün kimliğini ve rolünü, insanın akıl sahibi olmasına bağlayan bu bakış açısı ekolojik krizin büyümesinde önemli ölçüde etkili olmuştur. Çünkü akıl, yaratılışı insanlara ve onların menfaatlerine doğru çevirme vasıtası olarak kullanılabilir. Ekolojik sorununun kaynağı da budur[227].

Aynı yazarlara göre insanı, emsalsiz yapan, yaratma ve değiştirme kabiliyetleri ya da verilenin ötesine gitmesidir. Bu, insanın varolanı tahrip etmesine bile yol açabilir. Hıristiyan bakış açısı, yaratılışın kaderi için insanlığa ağır bir sorumluluk yükler. Bu bakış açısı insanı, dünya ve Tanrı arasındaki hayatî bağ kabul eder ve insanı, yaratılış içerisinde yaratıcı ilişkiler kurmaya muktedir olarak yaratılan tek varlık olarak görür. Bu, insanlığın dünyayı, sadece korumakla kalmayarak, ıslah etmek ve ebediyete yükseltecek kültür şekilleri içerisinde temsil etmek isteğine sahip olacak kadar derin bir saygı göstermesi anlamına gelir[228].

---

[224]. Bkz:Burkle, III, 406;Breuilly-Palmer, s.20-24;Smith, XVI, 210.
[225]. Bkz:Breuilly-Palmer, s.25-28.
[226]. Bkz:Burkle, III, 407;Breuilly-Palmer, s.59-66.
[227]. Bkz:Breuilly-Palmer, s.79-80.
[228]. Bkz:Burkle, III, 407;Breuilly-Palmer, s.80-90.

### 1.2.3.2. Bazı felsefî düşüncelerde insan

Bazı felsefî düşüncelere göre yeryüzündeki bütün varlıklar arasında en üstün yeteneklere sahip varlık insandır. Bu düşünceler, insan hayatına girmiş ve onları derinden etkilemiştir. İnsanlık dünyasında ortaya çıkan bu fenomenlerin, insana, onun hayatına, ilişkilerine, kendi dışındaki varlıklara belli bir çerçevede yaklaşmışlardır. İşte, insan, yaşadığı çevrede karşılaştığı şartların üstesinden gelmeye çalışırken felsefî sistemlerden etkilenmiş ve bunların bir kısmı, insanlığın bünyesinde derin yaralar açmış ve bir kısmı da tarihe mal olmuştur. Felsefî akımların insana, insanın yapısına, insanın doğasına, tabiattaki konumuna ve diğer varlıklarla olan ilişkilerine dair düşüncelerinin olması doğaldır. Felsefe, birçok mevzuda soru soran ve sorulara cevaplar arayan bir disiplindir. Bu bakımda o, en çok insanı ve insanla ilgili uzak ve yakın konular üzerine eğilir.

Antropolojik devir felsefesinde sofistlerin düşünceleri, insana, insan düşüncesine ve insan iradesine yöneliktir. Sofistler, Sokrates öncesi Yunan felsefesinde Antropolojik ve subjektif bir karakterin temsilcileri olmuşlardır. Tabiat kuvvetleri karşısında yer alan her insanın, aynı derecede güçsüz olduğunu söylemişlerdir. Bundan dolayı onlar, insanın toplum oluşturmakta ve devleti kurmakta eşit haklara sahip olduğunu ifade etmişlerdir[229]

Sokrates de insan problemini ele almış ve insanlık kavramına yüce bir anlam kazandırmayı düşünmüştür. Bu filozofa göre insanın düşüncesiyle eylemi arasında tam bir uyum olması gerektiğini savunmuştur. Sokrates, insanın mutluluğa ulaşabilmesi için ilkin, kendi kendiyle uyum içerisinde olması gerektiğini ve ancak kendi kendiyle uyum içerisinde olduğu vakit insanın, gerçekten mutluluğu yakalayabileceğini iddia etmiştir. Aynı şekilde o, insanların, aslen kötü olmadıklarını ve kötülüğün önüne geçebileceklerini savunmuştur[230].

Kozmolojik devirde organik dünya ve insan konusuna pek ilgi gösterilmemiştir. Bu devir filozoflarından biri olan Anaximandros'a göre, insan dahil bütün canlı varlıklar, suda yaşayan varlıklardan gelişmişlerdir. İnsanların, sonradan karaya ayak bastıklarını ve karada yaşamaya başladıklarını iddia etmiştir. Bu devirde ortaya çıkan Pisagorculuk felsefesinde tenâsüh inancı yayılmıştır. Onlara göre yaşadığı hayatın değerine göre insan, ölümden sonra ruh ya yeni bir vücut içinde ortaya çıkar ya da aşağı bir hayvan ve bitkiye dönüşür[231].

Herakleitos, insan ruhunun, ateş olduğunu ve ateşin, kızgınlık derecesine göre insanın o denli hareketli ve canlı olduğunu söylemiştir. Ona göre, insan ölürse ruhu, yeniden sonsuz

---

[229]. Birand, s.30-34;Öztürk, s.80-84;Gökberk, s.41-59.
[230]. Russel, I, 193;Birand, s.37-39;Öztürk, s.84-87;Gökberk, s.47-52.
[231]. Öztürk, s.76;Birand, s.13-16;Russel, I, 131;Gökberk, s.18-20.

ateşe karışacaktır. Empedokles, insan vücudunun çeşitli organlarını meydana getiren ve bütün bunları uyumlu bir düzen içinde işletip sürdürenin aşk olduğunu söylemiştir. Anaxsagoras insan vücudunun, sonsuz unsurlardan meydana geldiğini ifade etmiştir. Beslenmeyle insan, vücudunun her kısmının yapısını tazeler ve onu yeni baştan kurar[232]. Eflâtun'a göre ruh, kimi bilgileri, bir vücut kalıbı içinde bu dünyaya inmeden önce edinmiş ve bütün bu kavramları yakından tanımıştır[233].

Aristo'ya göre bitki-hayvan basamağının üstünde, insanlık âlemi yükselir. İnsan, diğer varlıkların sıfatlarına sahip olduğu gibi akla ve düşünme kabiliyetine de sahiptir. İnsan, bitki ve hayvandan, kendi hareketlerine aklî bir düzen verebilmesi ve eylemlerini belli bir hedefe göre ayarlaması ile ayrılır. İnsan, akıl sahibi bir varlıktır ve o, akla uygun hareket etmelidir. İnsan ancak, eylemlerini akla uydurduğu vakit insanlık hedefine uygun davranmış olur. İnsanın en yüksek özelliği, düşünmek ve bilmektir. Bu filozofa göre insanın âlem karşısındaki durumu, bütün öteki canlı varlıklardan farklıdır. İnsan yeryüzündeki diğer varlıklar arasında Tanrı'ya en çok benzeyeni ve O'na en çok yaklaşmış olanıdır. İnsan, akla sahip olduğundan üstün bilgiler elde etmeye kabiliyetli olup, Tanrı'yı, varlığı, oluşu ve oluşun sebeplerini kavrayabilecek durumda olan tek varlıktır. İnsan, dik durması, başını yüksekte taşıyabilmesi, bakışlarını uzaklara ve gökyüzüne çevirebilmesi sayesinde yeryüzündeki bütün öteki varlılardan ayrılır. İnsan eli, çok çeşitli kullanışlara elverişli bir âlet gibidir. Yine bu filozofa göre insan vücudu, düzenli işleyişiyle birlikli ve düzenli bir organizma, gerçek bir kosmostur. İnsan ayrıca söz söyleyebilmekle de hayvandan ayrılır. İnsan, kendi cinsinden olan varlıklarla sosyal münasebetlerde bulunur ve sosyal duygular taşır. Hak ve adalete dayanan, göreneklere sahip olan bir topluluk düzenini, yalnız akla ve dile sahip olan insan meydana getirebilir[234].

Helenistik felsefede Stoacılara göre insan, akla/logosa sahip olan bir varlıktır. Bu logos, âleme hâkim olan logosun cinsindendir. Onlar, mutluluğun insanın kaderine bağlı olduğunu ve onun kendini mutlu kılabileceğini; insanın tanrısal bir kaynaktan geldiğini, dünyadaki ödevinin üstünlüğünü kabul ettiğini ve bunun, önemli olduğunu savunurlar. Onlar, insan psikolojisi anlayışında materyalist bir düşünceye sahiptirler ve ahlâkın hedefini, tabiatla insan arasındaki uyuma bağlarlar. Bu da insanın, âlemin bütünüyle ve kendisiyle uyum hâlinde olabilmesine bağlıdır. İnsanın kendisiyle uyum içinde olması, aklın kanununa boyun eğmekle mümkündür. İnsan, bu logos sayesinde öteki varlıkların üstüne yükselir[235].

---

[232]. Russel, I, 142;Birand, s.19-25;Öztürk, s.77;Gökberk, s.22-23 .
[233]. Gökberk, s.60-80;Birand, s.54;Öztürk, s.87-92.
[234]. Aristo için bkz:Birand, s.80-83;Hançerlioğlu, I, 95;Öztürk, s.92-97;Russel, I, 325;Gökberk, s.80-99.
[235]. Bkz:Öztürk, s. 97-104;Birand, s.98-102.

Panaitios, insanın ruhuyla vücudunun karşılıklı olarak birbirlerine bağlı olduğunu savunur. Duyu organlarıyla insan dış dünyayı kavrar. Vücudu harekete geçiren ruhtur. Tanrı ruhla vücudu bir birlik olarak yaratmıştır. Bu birlik ölümle bozulur. İnsan tanrı hakkında bilgiye sahip olabilen tek varlıktır. İnsan aklı sayesinde bütün öteki varlıklardan üstündür. Bu sayede insan onlara hâkim olmasını, onlardan yararlanmasını ve kendini çevreleyen varlıkları faydalı yahut zararlı olmasına göre değerlendirmesini bilir. Bu filozof, insanda iki yön olduğunu kabul eder. İlki, insanlıkla ilgili olan fertlerdeki genel insan sıfatlarını; ikincisi, insanın kendisiyle ilgili olan ferdî niteliklerini ifade eder. Bu ferdî sıfatlar, insanın kabiliyetini, şahsî karakterini, yaşadığı çevresini ve aile muhitini ihtiva eder[236].

Dînî devir felsefesinde, iyi ve kötü kuvvet kabul edilerek bunların insan üzerindeki tesirleri konusunda düşünceler ileri sürülmüştür. Bunların mücadele alanının insan ruhu olduğu ifade edilmiştir. Hıristiyan felsefesinde insanın, Tanrı tarafından yaratıldığı savunulur. İnsanın Tanrı karşısındaki durumunun, yaratılanın yaratıcı karşısındaki durumu gibi olduğu kabul edilir. İnsanlar, yola gelmeleri ve Tanrı'ya dönmeleri için bir vücutla donatılmıştır. Tanrı, insanları yaratırken onlara, kendi irade hürriyetine benzeyen bir irade vermiştir[237].

Diğer felsefî düşüncelerde de insan farlı şekillerde ele alınmıştır; fakat bunlar, insanın manevî yönünü hep ihmal etmişlerdi. Bu yüzyıldaki çevre sorunlarının ve insan ekolojisindeki olumsuzlukların temelinde de böylesi bir insan tasavvurunun bulunduğu yetkililerce ifade ediliyor.

### 1.2.3.3. Bazı ideolojilerde insan

İnsan, tarihsel süreçlerde kurduğu sistemlerine ve ürettiği kimi ideolojilere sahip olmuş, bunların bir kısmı; belirli ölçülerde insanın kendisine ve çevresine yararlı olmuşken; diğer bir kısmı isepek çok insanın felâketine ve çevresinin tahrip edilmesine yol açmıştır. Hatta düşüncelerine bağlılıkla ideolojisi uğrunda savaşmış insanların var olduğunu, tarih bize haber verir[238]. Bu çerçevede Darwinizm, Endivüdualizm, Ekzistansiyalizm, Fiksizm, Finalizm, Komünizm, Kreasyonizm, Marksizm, Mekanizm, Personalizm ve Ümanizm gibi ideolojilerin insana bakışlarını özlü bir biçimde ve alfabetik sıraya göre işlemeye ele alacağız.

---

[236]. Panaitios için bkz:Birand, s.114-116.
[237]. Dini devir felsefesi için bkz:Birand, s.120-130;Russel, II, 59-66;Gökberk, s.100-147.
[238]. Mesala Adofl Hitler (1889-1945)'in Mein Kampf/ Kavgam'daki her kelime başına, ideolojisini yerleştirmek adına yüz yirmi beş kişi ölmüştür. Bu büyük bir felâketti. Bkz:Downs, Robert B., Dünyayı Değiştiren Kitaplar, Çev:Erol Güngör, Ötüken Neşriyat, II.bsk., İstanbul 1995, s.164-183.

*Darwinizm,* insanın hayvan soyundan türediğini, insanın atasının maymuna benzeyen bir varlık olduğunu iddia etmiştir. Bu ideolojide insan, hayvana indirgenmek suretiyle izah edilir. Darwin, insanla ilgili kitabında insanın vücut yapısını, embriyonal gelişimini ve güdük kalmış organlarını türediğinin birer kanıtı kabul eder[239] ve bu düşüncesiyle o, materyalizme gerekli malzemeyi sağlamıştır. Darwinizm, insanı manevî boyutundan, değerlerinden ve ahlâkîliğinden soyutlamaya çalışmıştır[240]. Bu ideolojinin, insana verebileceği bir şey yoktur.

*Endivüdualizm*, bireycilik de denilen bu ideolojiye göre insan, kendi kendine yeterli bir varlıktır. Kendi varlığını oluşturan parçalarına yabancı olan unsurlar onun dışındadır. O, kendi dışındaki her varlığa karşı koyabilen bir varlıktır[241]. Bu ideoloji, insanı Tanrı'dan: herşeyin bağlı bulunduğu o varlıktan bağımsız sayarak ciddî bir olumsuzluğa yakalanmıştır.

*Ekzistansiyalizm*'de insanın hür olması, Tanrı'nın olmadığı fikrine dayandırılır. Böylece, insanın günlük hayatındaki müşahhas varlığını ele alarak, hür insanı kendisinin ve hürriyetinin yaratıcısı olarak görür. Böylece bu ideoloji insanı, en başta yaratıcısından, tabiattan, cemiyetten ve kişiden ayırmakta ve insanı yapayalnız kalmış ve bu âleme atılmış zavallı bir varlık olarak görür[242]. Bu ideoloji, insanı Tanrı'dan: herşeyin bağlı bulunduğu o varlıktan bağımsız sayarak ciddî bir olumsuzluğa yakalanmıştır.

*Fiksizm,* nevilerin sabitliğini ve değişmezliğini savunur ve insan dahil âlemde herhangi bir tekâmülün ve istihâlenin olmadığını söyler[243]. Fiksizm burada, insanın tekamül etmediğini ve herhangi bir dönüşüm geçirmediğini dillendirir ki bu, en azından insanın dikey boyutunun kabul edildiğini ifade etmesiyle kayda değer bir görüştür.

*Finalizm*, gayecilik de denilen bu ideolojiye göre, her varlık belli bir gayeyle meydana gelmiştir. Her hâdisenin bir gayesi olduğu ileri sürülür. Âlemde, hâricî ve dahilî olmak üzere iki tür finalizm vardır. Hâricî finalizm, Kur'ân'da belirtilen varlıkların boş yere yaratılmadığı, her varlığın bir gayesi olduğu, bütün varlıkların insanın istifadesine sunulduğu, insanın da daha üstün bir gaye için yaratıldığı düşüncelerini kısmen ifade eder. Ayrıca finalizm, âlemde var olan hâricî gayeliliğe, nizam ve intizama insanın dikkatini çeker. İnsanların bunların üzerinde düşünmelerini ve bunlardan Allah'ın varlığına, birliğine ve tekliğine deliller çıkarmasını ister. Dahilî finalizm, insanın vücudundaki iç ve dış organların her birinin

---

239. Bkz:Darwin, Charles, İnsanın Türeyişi, Çev:Ragıp Gelincik, Onur Yay., İstanbul 1973, s.13-18; Hançerlioğlu, I, 269.
240. Bkz:Darwin, s.35-70;Bolay, s.42-46;Sezal, s.40.
241. Bkz:Hançerlioğlu, II, 52;Bolay, s.73-74.
242. Bolay, s.69. Karş:Sezal, s.132;Ferm, Vergilius, A History of Philosophical Systems, Philosophical Library Press, I.print, America 1950, s.343.
243. Bkz:Hançerlioğlu, II, 166;Bolay, s.96.

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

yekdiğeriyle işbirliği içinde işlediğini ve bu nedenle vücudun bütünü için muntazam bir şekilde çalıştığını belirtir[244]. Bu ideoloji, insana bakışında önemli hususları ihtiva eder.

*Komünizm*, ferdî mülkiyetin ve zengin sınıfın kalkmasını ve bunların yerine bolluğun gerçekleşmesini şart koşan tarihî, politik ve pratik bir ideolojidir. Komünizme göre insan, hayvandan bir kademe üstün bir varlıktır. İnsanın, rûhî ve manevî yönünü kabul etmeyen komünizm, onu bir istihsal vasıtası olarak görür. Bu ideoloji, malda, mülkte, üretimde ve tüketimde insanın ortaklığını savunur. Bu ideoloji, enternasyonalist bir karakterde olduğundan yaratıcının insanda var ettiği din, ırk ve milliyet vs gibi farklılıkları da reddeder. Yine bu doktrin, insanlara işçi sınıfı bilincinin verilmesini ve onların merkeziyetçi bir anlayışla teşkilatlandırılmasını savunur[245].

*Kreasyonizm*, ideolojik ve felsefî bir düşüncedir. Bunlar; Allah'ın bütün kâinatı ve evrendeki her çeşit varlığı -buna insan da dahildir- var ettiğini belirtirler. Onlara göre, Allah âlemi tanzim etmiştir ve hâlâ idare etmektedir[246]. Bu ideolojinin de insana bakışı olumludur.

*Marksizm*, Tanrı'nın varlığını kabul etmeyerek insana sonsuz hürriyet tanır. İnsan, kendi kendisini varlığa getirir. Bu ideolojide de işçi sınıfı ön planda tutulur ve işçilerin yönettiği bir devlet hayal edilir. Yine bu düşüncede sınıfsız bir insan toplumu özlemi mevcuttur. Aslında insan, yaratıcı kabul edilen maddenin mahsulüdür. İnsan, bu ideolojide baş kaldırmaya ve geleneği yok etmeye özendirilir[247].

*Mekanizm*, insanın makineye benzetilmesinden doğan bir düşüncedir. Dekart'ın hayat anlayışı mekanisttir. Bu bakımdan insan da dahil olmak üzere, bütün canlı varlıkların uzvi hayatı, son derece karmaşık birtakım makinelerden başka bir şey değildir[248]. Bu ideoloji, insanı açıklamada âdeta saçmalamış ve tesadüflüğe de yol açmıştır.

*Personalizm*, değerler problemine öncelik veren, insanın en önemli faaliyetlerinden birisi olarak dini kabul eden ve dünyayı bir Allah'a inanma zemini olarak gören bir sistemdir. Personalizme göre, insan hürdür. İnsan, sosyal bir varlık olup bir tek aile ve millet olmaya çalışır. Bunun için o, öteki insanlarla ilişki kurarak yaşar. Modern dünya, insanı bölüp parçalamıştır. Biz diyor, Mounier, onu yeniden birleştirmek, onda ruh ile bedeni, düşünce ile eserleri ve aksiyonu kaynaştırmak için uğraşırız. Bundan ötürü personalizme göre insan, yapmaktan ve sahip olmaktan önce var olmalıdır. Yine ona göre personalizm insanın her çeşit

---

[244]. Bkz:Hançerlioğlu, II, 168;Bolay, s.97. Erekçilik için bkz:Hançerlioğlu, III, 21-27.
[245]. Bkz:Thomas, XVII, 461;Bolay, s.134-135;Sezal, s.28.
[246]. Bolay, s.140;Hançerlioğlu, III, 335.
[247]. Hançerlioğlu, IV, 97;Bolay, s.159.
[248]. Bkz:Hançerlioğlu, IV, 122;Bolay, s.171.

iktisâdî, sosyal ve ideolojik sıkıntı ve yabancılaşma şekillerinden kurtulup gerçek hürriyetine kavuşması için devamlı bir gayret içinde olmalıdır[249].

Personalist Aziz Lahbâbî, İslâmiyet'te şahsa ve şahsiyete verilen büyük önemi araştırmıştır. Yazara göre varlıkta şahsiyetleşme hem genişliğine ve hem de derinliğine olur. Genişliğine şahsiyetleşme, zaman, ufuk ve çevre iklimi içinde; derinliğine şahsiyetleşme ise değerler ve mülkiyetle mümkündür. Şahsiyetçilik, insanı sürünün varlığında eritmeyip, onu kendi hür iradesi, bağlandığı inançları, rûhî münâsebetleri ve taşıdığı mesuliyetler ile ele alır ve şahıs artık, bir fert değildir. Müslümanın insanlığı, kendi müslüman şahsiyetinden ayrılmaz; şahsiyetinin özü hâline gelir. Müslüman denen şahıs, yeryüzünde Allah'ın halîfesi, kutsal sorumluluğun taşıyıcısı, manevî bir bütün, mesuliyet merkezli düşünen, hür iradesiyle inanıp hareket eden müstakil bir varlıktır[250].

*Ümanizm*, genellikle faaliyetlerinin merkezine insanı yerleştiren bir felsefî doktrin ve ideolojidir. Bu ideoloji insanı sadece biyolojik bir tür değil, aynı zamanda yüksek bir değer olarak kabul eder. Buradan da insanın ahlâkîlik niteliğinden, kendinde ve başkalarında insanî olan her şeyi geliştirmekten, gerçek hayatın bütün şartlarını temin etmekten ve her şeyi yapmaktan ibaret olan bir anlayış gibi görünmektedir[251].

### 1.2.4. İnsanın nitelikleri

İnsan, birçok nitelikleri olan bir varlıktır. İnsanda, kimi niteliklerin var olduğu konusunda herhangi bir aksi düşünce yoktur. Başta kutsal kitaplar olmak üzere, değişik bilim dallarında insanın kimi nitelikleri ya açıklanmış ya da mukayese yoluyla izah edilmiştir. Fakat, insanın var olan niteliklerini kullanması, geliştirmesi ve ileri seviyelere taşımasında önceki insanlar ile sonraki insanlar arasında derece farkı olduğu söylenebilir. Bu bağlamdan yola çıkarak, insanın niteliklerini belli ölçüler içersinde açıklayarak, onun çevreye hangi yönüyle olumlu ve hangi yönüyle olumsuz davrandığını tespit etmiş olmayı amaçlıyoruz.

Yaratılanlar içinde düşünme yeteneği sadece insanda vardır. İnsan, yaratıklar arasında yüksek derecede düşünme fonksiyonunu yürütebilecek seviyede bir akla sahiptir. İnsanlardaki akıl ile hayvanlarda varolan iç güdü arasında mukayese edilemeyecek ölçüde fark vardır. İnsandaki akıl, orkestradaki tüm nağmeleri kapsayacak kadar engindir. Buna karşın,

---

[249]. Bkz:Hançerlioğlu, V, 178;Ferm, s.340-353;Bolay, s.204-205.
[250]. Bkz:Bolay, s.206.
[251]. Bkz:Bolay, s.283.

hayvandaki iç güdü ise, flütten çıkan tek bir ses gibi sade ve muhtevasızdır[252]. İnsandaki akıl ve düşünme niteliği, nitelik açısından yaratıklar arasında hiçbir varlığa verilmemiştir.

İnsan, ferdî gücünü müşterek ve kolektif bir çalışmaya dönüştürebilen bir varlıktır. Kimi hayvanlarda ve böceklerde, buna benzer iş bölümü varsa da, bu hiçbir şekilde insandakine benzemez. İnsan, maddî plândaki gücünü, manevî plâtforma taşıma becerisini gösterebilir ve böylece kolektif bir şuur oluşturabilir. Bu bağlamda insanın maddî plândaki başarılarının en büyüklerinden biri geçmişte Çin Seddi'nin yapılması iken, günümüzde ise dünyanın dışına çıkılmasıdır. İnsan, maddî hayatı daha yaşanabilir kılmak için makineyi, elektriği, uçağı ve bilgisayarı icat etmiştir. Bu bağlamda kimileri şöyle der: "İnsan, bir taraftan ferdî gücü müşterek bir çalışma sayesinde artırarak ehramları yükseltmiş, diğer taraftan kaldıracı, makarayı, tekerleği ve ateşi keşfetmiştir"[253]. İnsan ayrıca, kolektif şuurunu geliştirmesi sonucu, devletler kurmuş ve medeniyetler geliştirmiş bir varlıktır.

İnsanın niteliklerinden biri, onun sahip olduğu hayal gücü ise, bir diğeri de onun sahip olduğu manevî güçtür. Kimi bilim adamları insandaki bu nitelikle ilgili olarak şöyle derler: "Hayal, insanın en hayret verici kabiliyetlerinden biridir. O, hayalinde istediği zaman istediği yere seyahat edebilir. İnsan, manevî gücü sayesinde ilâhî kudreti anlayabilir, hissedebilir ve görebilir. Onun, bu ruhânî gücü geliştikçe, Allah'ın yüceliğini, kudretini ve ululuğunu anlayacak yaratılışta olan bir varlıktır. Allah, ayrıca insanlardan elçiler de seçmiştir"[254].

İnsan, zaman kavramına, sonsuzluk fikrine sahip ve bu vasıfla donatılmış bir varlıktır. Ayrıca insan, zaman şuuruna ermiş olan ve bu konuda sivrilen tek varlıktır. İnsanın zamana hâkim oluşu kendisini, maddeden daha yüce bir şeye yaklaştırır. İnsan, zamana ait bir idrake yaklaşırken aynı zamanda, sonsuzluk dünyasının bazı konularını idrak etmeye ve yüce yöneticiyi tanımaya doğru ilerler[255].

İnsan, yaşam alanlarını seçen, yerleşeceği yeri düzenleyen ve oraları ikametgâh yeri yapan bir varlıktır. Bu dünyada insan, pek çok yerde yerleşim birimi oluşturmuştur. İnsan, yerleşim alanlarında ibadet yerlerinden, eğitim merkezlerinden çarşı ve pazarlardan vs. gibi birçok bölüm kurmuş ve bunları yönetmiş bir varlıktır. "İnsanın yeryüzünde bulunması ile onun, zekâsının üstün belirtileri, kâinatı ve insanı yaratan Tanrı'nın yürüttüğü programın parçalarından birini teşkil eder. İnsan, bir çevrede yaşamını sürdürür. O, ateş, âlet ve silah olmadan hiçbir çevrede yaşamını sürdüremez. Bu bakımdan insan, tabiatla olduğundan daha

---

[252]. Bkz:Morrison, s.77.
[253]. Bkz:Morrison, s.79.
[254]. Morrison, s.110-114.
[255]. Bkz:Morrison, s.106-107.

çok kültürle bir bağlantı içindedir. İnsanın burada oluşturduğu çevre, daha çok yapma bir tabiattır. Çünkü insan kültür yapan, ondan bahseden ve medeniyet kuran bir varlıktır[256].

Amerikalı Osborn[257] "Kâinatta anlaşılması zor olan şeylerin en başında insan gelir. Beyin, zeka, hafıza, temayül, ilmî araştırma, keşif kabiliyeti ve güçlükleri yenme kudreti, insanda bulunan ve idrak edilemeyen en zor şeylerdendir"[258] der. Darwin, insanın soyutlama, genel kavrama, bilinç ve zihnî bireysellik konularına dikkat çekmiştir. Diderot, "insanı, sadece doğuştaki biçimiyle tanıyanın onu hiç tanımamış olduğunu"[259] söylemiştir.

İnsanların hiçbiri, diğerlerine benzemezler. Fizyolojik anlamdaki benzersizlik, onun bir niteliğidir. İnsanlar, değişik ırklara sahiptir ve ırk faktörü, insan için önemlidir. Kimi bilginler, insanın bu yeteneği bağlamında şöyle derler: "İnsan türü, çok çeşitlidir ve insan türleri arasında, birbirlerine benzemeyen ırklar olduğu gibi, katıksız ırklarda da kişiler, ayrılık gösterir. Bu bağlamda, insanların türlülüğü ve eşitsizliği, onun ilk göze çarpan hususları arasında yer alır ve insan, her bakımdan diğerinden ayrılır. Onun yüzü, fizik kuvveti, zihin gücü, manevî meziyetleri, karakter vs. gibi nitelikleri, insanların her birini diğerlerinden ayırır. Bunlar, birbiri içine girmiş iki etkiden/ırsıyet ve ortamdan ileri gelir"[260]. Hatta ırkların, belli ölçülerde olmak üzere genlerindeki kimi değişimlerle az yada çok ilgisinin olduğunu söylemek mümkündür. Genlerin, çevresel şartlardan etkilenmesi de mümkündür.

İnsanın diğer bir niteliği, onun dünyaya yayılması, dünyanın her yerinde yaşama imkânına sahip olmasıdır. Bundan dolayı insan, en eski devirlerde yeryüzüne dağılmış ve taş devrinde bile her kıtada yaşayan bir varlık olmuştur. Buna karşılık hayvan türleri, coğrafi bakımdan sadece belli bir bölge içinde kapalı kalarak yaşamışlardır[261].

İnsan, sahip olduğu beyin ve el yardımıyla çevre şartlarının her durumunda hür kalır. İnsan, çevresinde hazır bulduğu şartları değiştirir, çevrede karşılaştığı zorluklara karşı koyar, bunların kimilerine karşı savaşır ve onları çoğu kez yenebilir[262]. Böylece o, zekâsıyla ve gayeli eylemleriyle çevresindeki objeleri değiştirir. İnsanın niteliklerinden bir diğeri ise onun, ferdî gelişmesinin yavaş olmasıdır. İnsan, ancak bir yıl sonra yürümeye ve konuşmaya başlar. Bu, insanın birtakım gecikmişliklerinin olduğunu gösterir[263]. İnsan ayrıca, estetik duygusuna

---

256. Bkz:Gehlen, s.14 .
257. Henry Fairfield Osborn (1857-1935). Paleontoloji bilgini olup, Columbia Üniversitesi profesörlerindendir.
258. Morrison, s.18;Darwin, s.107-109.
259. Rostant, s.27.
260. Rostant, s.6-63. Irklar genelde dörde ayrılır. Öropoid/Akdeniz-Kuzey Alp, mongoloid/Asya-Amerika, negoid/Habeş-Malezya ve Ostraloid /Avutralya'dır. Darwin'in ırklarla ilgili görüşü için bkz:Darwin, s.234-238.
261. Bkz:Gehlen, s.7.
262. Bkz:Gehlen, s.8.
263. Bkz:Gehlen, s.9.

sahip olan, onu geliştiren ve hayran bırakacak sanat eserleri yapıp ortaya çıkarabilen bir varlıktır. İnsan, ayrıca din duygusuna ve Tanrı inancına sahip bir varlıktır. Bundan ötürü o, kendi cinsine ve kendinin dışındaki varlıklara karşı merhametli davranabilir.

İnsanın niteliklerini daha iyi tanımak için onun varlık yapısında ortaya çıkan fenomenleri, eylemleri ve başarıları dikkate almak gerekir. Bu bağlamda onun varlık yapısındaki fenomenler şöyle özetlenebilir: "İnsan, yaratılmış bir çevrede yaşıyan, birtakım başarılar gerçekleştiren, etrafını çevreleyen objelerle bağ kuran, nesneleri, olayları ve olup bitenleri anlamlandıran ve gerektiğinde de değiştiren bir varlıktır. Ayrıca insan, hayır diyen, kendini saklayan, tabiata karşı savaşçı bir tavır sergileyen, kendisi için değişen ve değişmeyen gayeler tespit eden, çevresinde olup bitenlerle arasına bir mesafe koyan/sentri fugal, bilmediğini tanımaya çalışan, eylemlerinde kendini ortaya atan, üç boyutlu/dimensionlu bir zamanda yaşayan, varolma kaygısı taşıyan, öleceğini bilen, gönüllü olarak hayatını düzenleyen, eğiten ve eğitilen bir varlıktır"[264]. İnsanın nitelikleri elbette bunlarla sınırlı değildir.

### 1.2.5. İnsanın çevresini oluşturan unsurlar

İnsanın çevresini oluşturan unsurlar ifadesiyle, insanın etrafındaki mücerret veya müşahhas hususları anlıyoruz. Burada yeryüzü, canlılar, atmosfer, hidrosfer vs. gibi insanın çevresini oluşturan ve çevreyle ilişkisi olan kimi hususlara belli ölçüler içersinde değineceğiz. Bu bağlamda insanın, çevredeki varlıklar ile hâdiselerden bağımsız olmadığını ve onun, çevresindeki varlıklarla ilişki içersinde bulunduğunu söylemek mümkündür.

İnsan, bu dünyada tek başına yaşayan bir varlık değildir. Onun çevresinde fazlaca canlı ya da cansız varlık bulunur ve o bunlarla şöyle ya da böyle ilişki içersine girer. İnsanın çevresini oluşturan bu varlıklar/unsurlar çok fazladır ve içinde, oldukça girift ilişkileri barındıran bir özellik taşır. Bu unsurların bir kısmı canlı veya cansız; bir kısmı görünen veya görünmeyen; diğer bir kısmı ise müşahhas veya mücerret varlıklardan oluşur.

İnsanın çevresini oluşturan unsurların en önemlisi sulardır. Su, dünyanın bigâne kalamadığı bir maddedir. Suların kaynağı, yağmur, kar, dolu ve pınardır. Bugün, dünyadaki içilebilir su kaynaklarının azlığından dolayı insanlar, sıkıntı içersine düşüyorlar. Kimi bölgelerde insanlar, içebilecekleri kadar su bile bulamamaktan şikayet ederler. Durum böyle iken insanın çevresini oluşturan öğelerden biri olan ve temel ihtiyaçlarından birini de

---

[264]. Mengüşoğlu, Dünya ve Çevre, s.61, 169.

karşılayan suların, atık sularla, kanalizasyonlarla kirletilmesinin vebali çok ağırdır. Atık suların bir çoğunun, temiz su havzalarına ve denizlere akıtılması, sudaki birçok canlı türünün yok olmasına sebep olduğu gibi, onların beslenme rejiminin değişmesine de neden olmuştur.

İnsan, toplumsal bir varlıktır ve bundan ötürü toplum hâlinde yaşar. Ancak bunun, çevreye doğrudan, insana dolayısıyla zarar verecek durumda olmaması insandan beklenen asgarî görevdir. Zira, çevreye karşı saygılı olmak, ahlâkî bir görevdir. Fakat, modern yaşamın hızlandırdığı çarpık ve ruhsuz kentleşme ve kentlerdeki nüfusun artışı, insanın çevresinin bozulmasına ve çevresini oluşturan unsurlardan çoğunun tahrip edilmesine neden olmuştur.

İnsanın çevresini oluşturan unsurlardan biri de konutlardır. Konutlar, insanın barınma ihtiyacına cevap verirler. İnsan, çevreyi tahrip ederken ve çevreye zarar verirken, en çok barınma sorunuyla karşılaşır. Diğer canlılar barınma gereksinimlerini çevreye zarar vermeden yaparlar. Halbuki insan, konut inşa ederken tarım alanlarını seçmesi, seçilen alanların verimli araziler olması, yerleşmeye uygun olmayan yerlerin tercih edilmesi gibi hususlarda çevreyi tahrip eder ve hoyratça kullanır. İnsan, kırsal kesimlerde alt yapı sorununun hızlandırdığı olumsuzlukları, kentlerdeki düzensiz kentleşmeyi sorgulamalı, çevreye uygun yerleşim plânı oluşturmalıdır. Evinin tabiatla uyumuna özen göstermesi insanın çevreye saygısının gereğidir.

İnsanın çevresini oluşturan unsurlardan bir başkası, çalışma alanlarıdır. İnsan, ziraat, maden, tekstil, kimya sanayi, otomotiv, inşaat vb sektörlerde çalışır. Bunlardan insan devamlı bir şeyler alır, aldığının yerine yenilerini koymaz aksine, çevreye çok olumsuz maddeler bırakır. Böylece insan, hayatını sürdürdüğü, çalıştığı ve geçimini temin ettiği çevreye saygılı davranmaz. İş alanının etrafında, inşaat ve sanayi atıkları, tabiatın absorbe edemediği amorf maddeler, görüntü kirliliği oluşturur ve o, böylece tabiatın kendisini yenilemesine izin vermez. İnsanın maddî çevresini oluşturan unsurlar zarar görür. İnsan, tabiatın fiziksel özelliklerini korumak için kimi önlemler almak zorundadır. O, sadece çevresini oluşturan unsurları korumakla kalmamalı aynı şekilde, uzay ve atmosfer tabakalarında oluşabilecek olumsuzlukları artırıcı davranışlardan da kaçınmalıdır. Çünkü bu çevre hepimizindir ve onu hep birlikte korumalıyız.

Kimi sosyologlar insanın çevresini oluşturan unsurları, "doğal çevre" ya da "coğrafya" diye adlandırırlar. Onlar, insanın çevresini oluşturan bu hususları şöyle açıklar: "Kültürel ayrımların bir ekseni tarih ise, diğer ekseni coğrafyadır. İnsanın üzerinde yaşadığı doğal çevrenin toprak, iklim, topografya/dağ, tepe, vadi, ova, yayla vb akarsular, denizden yükseklik, ekvatordan uzaklık, orman ve bitki örtüsü/flora, hayvan toplulukları/fauna, yağış

ve rüzgar gibi özellikleri, teknolojik icatları, keşifleri ve bunların yayılması, kültürel evrimi hızlandırıcı ya da yavaşlatıcı etmenler olmuştur"[265].

### 1.2.6. İnsanın faaliyet alanları

İnsan denilen varlık geçmişte bugünkü kadar olmasa bile birçok alanda faaliyet göstermiştir. İnsan, tarihin akışı içinde faaliyetlerini nitelik, nicelik, alan ve mahiyet bakımlarından olabildiğince genişletmiştir. Günümüzde ve gelecekte insanın, işlev sahalarını sınır tanımaz bir hâle getirebileceğini söylemek mümkündür.

İnsan, bireysel olduğu kadar toplumsal, ulusal ve uluslararası arenalarda fonksiyon icra eder. Onun faaliyet alanları, sınırlandırılmayacağı gibi, o ayrıca böyle bir sınırlandırmayı kabul etmeyecek yaratılışta olduğu bilinir. Hem kendisine, hem de dünya toplumlarına faydalı olabilecek faaliyetlerinin yanında insan, zararlı işlevler de görebilecek bir tıynettedir. İnsanlık, günümüzde insan elinden doğabilecek çok olumsuz durumlara karşı kimi tedbirler almaktadır. İnsanın olumlu işlere imza atması, dünya toplumlarının yüzünü güldürüyor.

İnsanla birlikte dünyaya yeni bir varlık alanı katılmıştır. Daha önce, dünyada karşılaşılmayan bu varlık alanına, insan başarıları alanı denilir. Bunlar arasında sanat, teknik, bilim ve felsefe gibi insan başarıları saymak mümkündür[266]. İnsanın, dünyayı imar etmek ve Tanrı'nın halîfelik görevini ifa etmek üzere yaratılmış olduğu kutsal kitaplarda belirtilir.

Öte taraftan dünya, insanla yeni bir anlam boyutu kazanmıştır. Bu anlam boyutuyla insanın bir şeyi sevmesi veya bir şeyden irkilmesi, bir şeyi beğenmesi veya reddetmesi, yaptıklarından kendini sorumlu görmesi veya görmemesi, olumsuz gördüklerini önlemeye veya anlamlı bulduklarını gerçekleştirmeye çalışması gibi eylemler kastedilir. İnsan, aynı zamanda bu özelliklere sahip tek varlıktır. Nitekim, sözlük anlamıyla insan, kendisine ünsiyet beslenilen ve kendisi de ünsiyet besleyen bir varlıktır.

İnsan, yaşadığı ve faaliyette bulunduğu çevreye bir anlam verir. İnsanın, yaşadığı çevreyi anlamlandırması, onun yaşamını da anlamlı kılacaktır. Kimi filozoflar, "İnsanın anlamlandırma boyutu yani nesnelere ve olaylara anlam verme fenomeni, insan için önemli olan bir değer alanına işaret eder. İnsan eğer, hayatında herhangi bir anlam görmezse, varlıklarla olan bütün bağlarını koparmış olur. Bu, tek bir insanın işi olmayıp bütünüyle insanın konkret varlık bütünlüğüyle ilgilidir[267].

---

[265]. Güvenç, s.180.
[266]. Bkz:Mengüşoğlu, Dünya ve Çevre, s.5.
[267]. Bkz:Mengüşoğlu, Dünya ve Çevre, s.5-6.

İnsan, dünyanın her yerinde faaliyet gösteren ve dünyanın her yerinde yaşayan yegane varlıktır. İnsanın dünyaya açık bir varlık oluşunu bu durum ifade eder. İdrak ve düşünme gibi insanın aktlarının, fizikî ve coğrafî sınırlarla tahdit edilememesi bu nedenden ileri gelir. İnsan, karşılaştığı engelleri kimi zaman hemen, kimi kez ise zamanla ortadan kaldırır. İnsan, bu zorlukları, yine kendisinin geliştirdiği ve kendi ürünü olan bilim, teknik ve teknolojinin yardımıyla gerçekleştirir. Kendi yapısında olan dil yeteneğini kullanmak sûretiyle insan, bu alanlarda da faaliyetler gösterir. Dil, insanlar arasındaki ortak bir bağdır ve o, dili sayesinde yapıp ettiklerini, düşündüklerini, bulduklarını başkalarına aktarır. İnsan, başkalarının başarılarını yazıyla tespit eder, bunları öğrenir ve geliştirir[268].

İnsan, önceki nesillerin başarılarından yararlanabilen bir varlıktır ve o, bu alanda da faaliyet gösterir. İnsanın mevcut başarılarının temelinde, önceki insanların alın terlerinin izlerini görmek mümkündür. İnsan, diğer insanların başarılarından karşılıklı olarak yararlanır. Bu faydalanma, tek alana münhasır olmayan aksine, insanın faaliyetinin girdiği her alanı ihtiva eden bir yararlanmadır. Böylece sonraki insanlar, önce yaşayan ve insanlığa hediye edilen insan başarıları arasındaki bağ kopmadan sürüp gider. İnsan, yaşamında kimi tehlikelerle karşılaşır ve bu tehlikelere karşı bazı tedbirler almak durumundadır. İnsanın içinde yaşadığı dünya görünür ve görünmez tehlikelerle doludur. İnsan kendini güven altına almak için çalışmak ve tedbir almak zorundadır. Bu nedenle o, korunma, barınma ve giyinme gibi işleri yapmak zorundadır. Aksi hâlde onun hayatta kalması imkânsızlaşır[269].

İnsan, beslenme, barınma, içecek ve giyecek gibi temel ihtiyaçları temin etmek için faaliyette bulunur. İnsanın beslenme şekli ve çeşitliliği, yüzyıllar süren olumlu ve olumsuz denemelerin sonucunda gelişmiştir. Beslenmedeki çeşitlilik, bir kültürden diğerine farklılaşır. Bu çeşitlilik, aynı kültür çevresinde de görülür. İnsanların, beslenme faaliyetlerinde olduğu gibi, onların kültür çevreleri ve düzeyleri, diğer temel ihtiyaçlarından olan barınma, içecek bulma, giyecek temin etme ve öteki insan başarılarında da belirleyici olur[270].

### 1.2.7. İnsan bilimleri, doğuşu ve gelişimi

İlim sözcüğü yerine kimi kez bilim ifadesi kullanılır. Bilim, "bilinen şeylerin, kazanılan bilgilerin bütünü"[271] olarak belirlenir. İnsan madde ve manadan beden ve ruhtan müteşekkil bir varlıktır. İnsanın bu iki yönüyle alakalı kimi hususlar vardır. Bunlar arasında

---

[268]. Bkz:Mengüşoğlu, Dünya ve Çevre, s.16-18.
[269]. Bkz:Mengüşoğlu, Dünya ve Çevre, s.62-64.
[270]. Bkz:Mengüşoğlu, Dünya ve Çevre, s.66.
[271]. Doğan, s.143. İlim için bkz:Doğan, s.536.

beslenme, üreme, gülme, dille ifade etme, hastalanma, kültür, medeniyet ve uygarlık kurma gibi insanın maddî yönüyle ilgili olanlar yanında üzülme ağlama, haksızlık etme, adaletli davranma, inanma, inkâr etme gibi insanın manevî alanıyla ilgili özellikleri de vardır.

Biz, insan bilimleri ifadesiyle insanı çeşitli yönleriyle araştıran bilimleri kastediyoruz. Zira insan denilen varlık, büyük bir hiyerarşi içinde işleyen ve oldukça girift yapılı olan bir yaratıktır. İnsanlığın bu konuya ilgi duymasının tarihi, geçmişe dayanır. Kimi anatomistler, "İnsan, varoluşundan bu yana vücuduna özel bir ilgi duymuştur. Geçmişte onlar, vücudun çalışmasını şaşırtıcı bulur ve bunu gizlemezlerdi "[272] derler.

İnsan, dünyada yaşayan tüm yaratıkların en dikkate değer olanıdır. Zira o, her iklimde hayat sürdüren, âlet ve silah yapıp kullanan, ateşi bulan, ibadet eden, konuşan, savaşlarla kendi neslini yok eden ve çevreyi bozan yegane varlıktır. Ayrıca o, bilim yoluyla gökyüzü, yeryüzü ve yer altında araştırmalar yapar ve oralardaki zenginlikleri keşfeder, atomların yapısını, hayvanlar ile bitkilerin yaratılışı gibi evrendeki gizlilikleri ortaya çıkarabilir[273].

Birçok bilim dalında araştırma yapan insan bu arada kendisiyle ilgili bilimleri de kurmuş ve geliştirmiştir. Zira insan, hastalandığında hemen derman arar. O, kendi vücudunu, onun çalışma stilini bilmeye ve aksayan yönlerini tedavi etmeye çok ihtiyacı vardır. Anatomi, insanın beden yapısını araştıran bir bilimdir. Bu bilim, insanın gözle ve mikroskopla görülen parçaları hakkında bilgi toplamaktadır. Karşılaştırmalı anatomi, insan ile hayvanın vücut yapısını, arasındaki benzerlikleri ve farklılıkları araştırır[274].

İnsanı inceleyen bir diğer bilim dalı da antropolojidir. Antropoloji, ilkin, insanın biyolojik ve kültürel gelişmesiyle ilgilenmiş, daha sonra toplumlar arasındaki biyolojik münâsebetleri ve sanayileşmemiş toplumlara hâkim olan kültür şekilleri üzerinde duran bir bilim dalı olmuştur[275]. İnsanı ve onun varlık yapısındaki fenomenleri inceleyen bir diğer bilim dalı, kültürel antropolojidir[276].

Diğer bir bilim dalı, felsefî antropolojidir. Bu bilimin asıl görevi, insanda ortaya çıkan fenomenleri yani insanın kendisini ve eylemlerini, bu dünyadaki yerini araştırmak, incelemek ve böylece insanı anlamaya çalışır. Bu bilim, insanın konkre varlık bütünlüğünde ortaya çıkan ve insanı bize tanıtan fenomenlerle ilgilenir[277]. Fransız tabiat âlimi ve antropologu Quartfage de Breau 19. asırda antropolojiyi ve özellikle fiziksel antropolojiyi, insanın tabiî tarihi olarak

---

[272]. Neol, s.3.
[273]. Coon, XIII, 95.
[274]. Coon, XIII, 95;Gardner, William U., "Human Body" mad., XIX, 382.
[275]. Sezal, s.23;Coon, XIII, 95;Edel, May, "Antroplogy" mad., I, 506;Hançerlioğlu, I, 81.
[276]. Bolay, s.19;Hançerlioğlu, I, 81.
[277]. Mengüşoğlu, Dünya ve Çevre, s.4.

tanımlamıştır. Bu bilim, insanın gelişimini, onun doğadaki yerini, fosil insanını ve insanın yaşayan ırklarını inceler[278].

Bir diğer bilim dalı, psikolojidir. Bu bilim, insanın davranışlarını ve işlevlerini, zekâsının mahiyetini ve aklını araştırır[279]. Psikolojinin alt dalı olan sosyal psikoloji, bireylerin sosyal davranışlarını inceler. Sosyal psikolojist/psikolog gruplar, toplumlar ve uluslarda bireysel davranışları ve bireyler üzerine yapılan deneylerin etkilerini araştırır[280]. İnsanı ve toplumla ilgili konuları inceleyen ilimlere sosyal bilimler denilir[281]. İnsan, sosyal bir varlıktır. O, hem kendi cinsleriyle hem de diğer canlılar ve çevresindeki varlıklarla ilişki içerisindedir. Bunlar insanın, toplumsal varlığını ve kurumlardaki işlevlerini araştırır[282].

İnsanı, toplumsal varlık olarak inceleyen bilim dalı ise sosyolojidir. İnsan toplumunu, bu toplumun içinde meydana gelen çeşitli olayları, toplumun bütünlüğü çerçevesinde araştıran bir bilimdir. Sosyoloji, sosyal münâsebetlerle ve bunların düzenlenme, teşkilatlanma ve oluş tarzlarıyla da ilgilenen bir bilim dalıdır[283]. Kimi yazarlar bu konuda "Bir ferdin şahsiyeti ancak, onun, çevresiyle birlikte değerlendirilip, özel konumuyla incelendiğinde anlaşılabilir. Biz bundan, dünya içindeki yeri, çevresi, iş mücadelesi, temasları ve başkalarıyla olan ilişkisi gibi insanî varlığına bağlı olan hayat problemlerine karşı takındığı tavrı anlıyoruz"[284] derler.

İnsanı ele alıp onun, fizikî-coğrafî çevrelerde oluşturduğu konumu inceleyen ekoloji, daha sonraları toplum ekolojisi anlamında da kullanılır olmuştur. Sosyal ekoloji insanın, fert veya toplum olarak teknoloji yoluyla içinde yaşadığı maddî kültür şartlarını ve çevresini tahrip etmesidir,[285] şeklinde tanımlanır. İnsan, çok yönlü bir varlık olduğu için birçok ilim de onunla ilgilenir. Kültür, insanın, maddî ve manevî sahalardaki faaliyetlerinin toplamını oluşturur. İnsanın oluşturduğu kültürler de, insanı tanımanın bir aracı olarak görülür.

İnsanın önemli özelliklerinden bir diğeri de dildir. Dil, kişinin, diğer şahıslarla iletişim kurma aracıdır ve bu hususu inceleyen bilim dalına filoloji denilir. Bu bilim, bir dilin kelimelerini, bunların nasıl geliştiğini veya değiştiğini araştırır. Lisâniyât ise dilleri yapı, şekil, mana, ses vb açılarından, tek veya karşılaştırmalı olarak incelemeyi konu edinir[286]. Bu bilimlerin dışında, insanın varlık yapısında ortaya çıkan fenomenleri ele alan pek çok bilim

---

278. Edel, I, 507.
279. Gardner, XIX, 382;Coon, XIII, 95.
280. Knowles, Malcam, "Social Phscology" mad., XVII, 453.
281. Hanna, Paul, "Social Science" mad., XVII, 453.
282. Gardner, XIX, 382.
283. Kösemihal, s.2. Karş:Sezal, s.117;Coon, XIII, 95;Rose, Arnold M., "Sociology" mad., XVII, 463.
284. Adler, Alfred, İnsan Tabiatını Tanıma, Çev:Ayda Yörükân, Tur Yay., Ankara 1973, s.45.
285. Sezal, s.51;Gaidner, VI, 37.
286. Sinclair, s.1074;Doğan, s.718.

dalı daha vardır. Bunlar arasında din, sanat ve kültürel olayları ele alan bilimleri saymak mümkündür. Bu bilimler, insanın varlık yapısında ortaya çıkan fenomenleri araştırırlar.

Çevre, yeni bir bilim dalıdır ve çevre sorunları olarak karşımıza çıkan olayları irdeler. Çevre, insan için gereklidir ve insan da çevreye muhtaçtır. Bu hususu, dinler, felsefeler ve ideolojiler de vurgulamıştır. Çevre ve insan, çok girift ilişkiler ağıyla birbirlerine bağlıdırlar. Her iki varlıktaki olumsuzluklar, dünyayı cehenneme çevirmeye yetecek nitelikte ve niceliktedir. Aynı zamanda her iki varlıktaki düzelmeler, yaşanabilir bir dünyanın ve düzenin ilk ve temel şartıdır.

# İKİNCİ BÖLÜM

## 2. KUR'ÂN'DA ÇEVRE

### 2.1. Tanrı ve Çevre

Kur'ân, Tanrı'yı bize en güzel şekilde tanıtan bir kitaptır. Çünkü bu kitap, Tanrı'dan insanlığa gönderilmiş bir hidayet kaynağıdır ve bu kaynakta, O'nun bizzat kendisi, sıfatları, işleri ve yaratıklarla ilişkileri hakkında âyetler vardır. Kur'ân, bu bağlamda Tanrı'yı var olan,[1] varlığı kendinden olan,[2] başlangıcı ve sonu olmayan,[3] bir ve tek olan,[4] dilediğini yapan,[5] daima diri olan,[6] her şeyi bilen,[7] gören,[8] bilen,[9] söz söyleyen,[10] yaratan[11] ve gücünün sınırı olmayan[12] bir varlık olarak tanıtır.

Kutsal kitabımızda Allah'ın, birçok alanla ilgili sonsuz özelliği ve hususiyeti anlatılır. Bunların bir kısmı ise, doğa ve doğadaki işleriyle ilgilidir. Kur'ân, bu bağlamdaki âyetlerde Tanrı'yı, gökleri yedi gök hâlinde yaratan, göklerin tasarrufu elinde olan; güneşi yaratan, hareket ettiren; ayı var eden, aya ışığını güneşten veren, belli bir vakte kadar onu seyrettiren; yıldızları yaratan; yer ile gök arasındaki varlıkları yaratan, bunları insanın istifadesine veren; kâinatı yaratan, kâinattaki düzeni kuran ve devam ettiren; yerde kıtalar var eden, dağları ve ovaları yaratan, yeryüzünde yollar ve nehirler var eden; denizleri ve oradaki canlı varlıkları yaratan, yağmurlarla ölü toprağa can veren; insanı sorumlu bir varlık olarak var eden, doğadaki varlıklardan faydalanma yeteneğini ona veren bir, tek ve eşsiz bir varlık olarak tanıtır. Kur'ân, ayrıca, Tanrı'yı, tabiatla devamlı ilişkili olan, düzenleyen, öldüren, popülasyonları besleyen, gökteki düzeni koruyan, yerdeki düzeni kuran ve devam ettiren, varlıkları insanın istifadesine veren olarak da, tanımlar.

Kur'ân, bir hidayet kaynağıdır ve insanlar da, hidayete muhtaç varlıklardır. Hidâyete ermenin, pek çok yolu ve yönü vardır. Hidâyete ermek, kimi zaman bitkiler, hayvanlar, dağlar, denizler, gökyüzü, güneş, ay ve yıldızlar gibi afâkî âyetlerle; kimi zaman ise enfüsî

---

[1]. Bkz:el-En'âm, 6/75-79;en-Neml, 27/59-64.
[2]. Bkz:el-Bakara, 2/255.
[3]. Bkz:el-Furkân, 25/58;el-Kasas, 28/88;er-Rahmân, 55/26;el-Hadîd, 57/3.
[4]. Bkz:en-Nisâ, 4/87;el-En'âm, 6/19;Tâhâ, 20/98;Fâtır, 35/3;Sâd, 38/66;İhlâs, 112/1.
[5]. Bkz:el-Mâide, 5/1;Hûd, 11/107;İbrâhîm, 14/27;el-Hac, 22/14;en-Nûr, 24/45.
[6]. Bkz:el-Bakara, 2/255;Tâhâ, 20/111;el-Mü'min, 40/65.
[7]. Bkz:el-En'âm, 6/3;Hûd, 11/5;er-Ra'd, 13/8;Tâhâ, 20/7;es-Secde, 32/6;Sebe, 34/2;Fâtır, 35/38.
[8]. Bkz:el-İsrâ, 17/1;el-Hac, 22/61;eş-Şûrâ, 42/11;el-Hadîd, 57/4;el-Mülk, 67/19.
[9]. Bkz:el-Enfâl, 8/61;Yûnus, 10/65;Yûsuf, 12/34;İbrâhîm, 14/39;Fussilet, 35/36.
[10]. Bkz:en-Nisâ, 4/164;el-En'âm, 6/34;el-A'râf, 7/158;el-Kehf, 18/27,109.
[11]. Bkz:Âlu İmrân, 3/47;el-En'âm, 6/73, 95.
[12]. Bkz:en-Nahl, 16/70;el-Ankebût, 29/20.

âyetlerle olabilir. Kur'ân, varlıklar hiyerarşisinde üst konuma insanı, alt konuma ise, diğer varlıkları yerleştirir. İnsanın, varlıklar arası ilişkilerinin bir yönü çevreyle ilintilidir. Bu husus, kimi zaman ve durumlarda ise, en üst konuma yükselir. Yeryüzü, insan ve diğer varlıklar için yaşam alanıdır. Bu alanda insan, barınma, beslenme, içecek ve giyecek gibi temel ihtiyaçlarını karşılamak zorundadır. Bunları karşılamak için insan, çevresindeki malzemeleri ve canlı varlıkları kullanır. Kur'ân'da bunlara temas edilmesi ekolojiye verilen değeri gösterir.

### 2.1.1. Kur'ân'da ekolojinin kapsamı

Kur'ân, amacını gerçekleştirmek için çok miktarda iç/enfusî ve dış/âfâkî materyale yer verir. Bu bağlamda, maddî ve manevî çevresel unsurlar şeklinde adlandırılan birçok çevresel öğeyi Kur'ân, değişik âyetlerde ve farklı kapsamlarda çokça kullanır. Kur'ân'ın, maddî ve manevî çevresel öğelere fazlaca yer vermesinin amacı, bunların birtek kaynaktan çıkan, farklı işlevleri ve gayeleri olan varlıklar olarak görmesidir. Bu varlıklara değinen âyetler, fiziksel çevre öğelerine işaret ederler ve yazısız-gayr-i metluv âyetler olarak görülürler. Biz, başka hiçbir kutsal kitapta yer verilmediği kadar Kur'ân'da çevresel unsurlara temas edildiğini ifade edebiliriz. Çevresel öğeler arasında iradeyle ve bilinçli hareket eden tek varlık ise, insandır. İnsan, ayrıca kâinatın yaratılmasının da sebebidir. Onun, yeryüzünde halife olarak yaratılması, zaten, bu duruma işaret eder.

Çevre denildiğinde insan başta olmak üzere gökler, yer ve bu ikisi arasındakilere işaret edilir. Çevrenin, bu kadar geniş belirlenmesinde âyetlerin etkisi mevcuttur. Bu bağlamda Kur'ân'da çevre olgusunun kapsamı, geniş olduğu gibi, çevreyle alakalı âyetlerin sayısı da bir hayli fazladır. Kur'ân, kâinat ile içindeki varlıkların, gökyüzü ile oradaki varlıkların ve bilmediğimiz diğer yaratıkların, Allah tarafından yaratıldığını belirtir.

Kur'ân, kâinatı düzenli ve gayeli bir kosmos olarak değerlendirir. Bu bakımdan onun, çevre olgusu kapsamında değerlendirilecek fazlaca malzemeye sahip olduğunu söylememiz gerekiyor. Ayrıca, kimi âyetlerde de, kâinattaki varlıkların birer hedefleri olduğu ve varlıkların kimi hedeflerinin, sevk-i tabiî şeklinde kendi içlerine yerleştirildiği belirtilir. Bunların yanı sıra kâinattaki varlıkların Allah'a secde ettiklerini de ifade eden âyetler vardır[13].

Kur'ân, yerlerin, göklerin ve aralarındaki varlıkların yerli yerinde yaratıldığı konusunda gâyet açıktır. Zira kutsal kitabımızda, yerdeki, göklerdeki ve ikisi arasındaki varlıkların mülkünün, Allah'a ait olduğunu, O'nun âlemlerin sahibi olduğunu ve bu

---

[13]. Bkz:er-Ra'd, 13/15;en-Nahl, 16/49, 67-69;el-Hac, 22/18.

varlıkların hak ile yaratıldığını belirten âyetler vardır[14]. Bu tür âyetlerde,[15] göklerle yerin eğlence olsun diye yaratılmadığı, her varlığın bir gayesi olduğu ve lüzumsuz hiçbir şeyin bulunmadığı belirtilir[16]. Kutup, bu konuda, "mevcudatın temelini, tek gerçeğin oluşturduğunu, hiçbir başıboşluğa yer olmadığını, göklerde, yerde ve ikisi arasında bulunan değişikliğin gerçek ölçülerine göre ve gerçeğin meydana çıkması için oluştuğunu"[17] söyler. Bu âyet, çevre kapsamına giren tüm varlıkların bir gaye ve hikmete göre var edildiklerini, bu varlıklarda herhangi bir düzensizlik olmadığını ve bunların oyun olsun diye de yaratılmadıklarını anlatır.

Kur'ân'da göklerin, yerin ve ikisi arasında bulunan tüm maddî ve manevî varlıkların mülkiyetinin Allah'a ait olduğu pek çok kere belirtilir. Bir âyette, "Göklerde, yerde ve ikisinin arasında ne varsa, onların tümünün mülkiyeti, Allah'a aittir. O, dilediğini yaratır ve her şeye tam manasıyla kadirdir"[18] denilir. Allah, yerdeki bütün canlı veya cansız, gökteki tüm yıldız, gezegen, gök cisimleri ve yerle gök arasındaki varlıkların sahibi ve mâlikidir. Hülâsa, tüm mevcudatın sahibi Allah olduğuna göre O, mülkünde dilediği tasarrufta bulunma yetkisine de mâliktir. Allah, dilediğini yaşatan, öldüren; zayıf bırakan ve mülkünde ortağı olmayandır. Bu bakımdan çevre olgusu, Kur'ân'da genel hatlarıyla değerlendirilir ve kâinat, bu açıdan geniş bir çerçevede ele alınır.

Gökleri, yerleri ve ikisi arasındakileri Allah'ın yarattığını, gökten yere kadar hâdiseleri düzenlediğini ve canlı-cansızları yönettiğini anlatan âyetler, Kur'ân'da ekolojinin diğer bir yönünü oluşturur. Bunlardan birinde "Gökleri, yeri ve bunların arasındakileri altı devirde yaratan, sonra arşa istivâ eden Allah'tır. Allah, gökten yere kadar her işi düzenleyip yönetir"[19] denilir. Bu tür âyetler, günümüz çevrecilerinin ilgilenmediği göklerin ve yerlerin Allah tarafından yaratıldığına, dünyadaki işlerin O'nun görevlendirdiği görevlilerce düzenlendiğine ve kullanılan muzârî kipinin bu işlerin her zaman ve her yerde sürekli yapıldığına işaret ederler. Bu çerçevede Kur'ân'a göre ekolojinin kapsamı, diğer çevreci hareketlerden farklılıklar arz eder ve daima bir işte olan Allah anlayışı getirir.

Kur'ân'da çevre olgusunun diğer bir yönü de "O, doğunun, batının ve ikisi arasında bulunanların Rabb'idir"[20] âyetinde belirtilen coğrafî yönlerin ve bunlar arasında yatay plânda

---

[14]. Bkz:el-Mâide, 5/17;el-Hicr, 15/85-86;el-Enbiyâ, 21/16;er-Rûm, 30/8;ed-Duhân, 44/38;el-Ahkâf, 46/3.
[15]. Bkz:ed-Duhân, 44/38-39.
[16]. Kutup, Seyyid, Fî Zılâli'l-Kur'ân, Çev:B. Karlığa-İ. H. Şengüler-M. E. Saraç, Hikmet Yay., III.bsk., İstanbul (trs), XIII, 251. Ayrıca bkz:er-Râzî, Muhammed b. Ömer, Mefâtîhu'l-Gayb, Matbaatü'l-Behiyye, Mısır (trs), XXVII, 250;Ebu's-Suûd, Mehmed b. Muhyiddin Mehmed, İrşâdu Akli's-Selîm İlâ Mezâya'l-Kur'âni'l-Kerîm, Dâru'l-Mushaf, Lübnan (trs), V, 88;Mevdûdî, Ebu'l-A'lâ, Tefhîmu'l-Kur'ân, Çev:M. Han Kayani ve Arkadaşları, İnsan Yay., V.bsk., İstanbul 1991, II, 582.
[17]. Kutup, IX, 144-145. Ayrıca bkz:er-Râzî, XIX, 205;Ebu's-Suûd, V, 88;Mevdûdî, II, 582.
[18]. el-Mâide, 5/17. Benzer âyetler için bkz:el-Mâide, 5/18.
[19]. es-Secde, 32/4-5. Benzer bir âyet için bkz:Fussilet, 41/12.
[20]. eş-Şuarâ, 26/28.

bulunan varlıkların Rabb'inin, Allah olduğunun belirtilmesidir. Burada insana, doğu ve batı gibi yönler belirtilir, doğu ile batı arasında bulunan, üzerine güneş doğan ve batan varlıklar ile doğarak varlığa gelen ve batarak varlığı sona eren varlıklar hatırlatılır. Bu âyet, geniş çevre sahasında bulunan varlıkların sahipsiz olmadıklarına, bunları yaratarak varlığa getiren ve yok ederek öldürenin Allah olduğuna temas eder. Ayrıca âyette geçen *meşrik* sözcüğü, güneş, ay ve yıldızların doğuşlarını; *mağrib* sözcüğü ise aynı varlıkların batışlarını ifade eder[21]. Doğuş ve batış ya da varlığa geliş ve yok oluş, Allah'ın çevreye yerleştirdiği yasadır.

Kur'ân'da âlemlerin Rabb'inin Allah olduğu bildirilir ve bunun, ekoloji açısından önemsenmesi gerektiği kanaatindeyiz. Çünkü yeryüzünde ve gökyüzünde bulunan sayısız âlemlerin sahibi olan Allah, günümüzdeki çevrecilik hareketlerinin kapsamına almadığı bir konudur. İslâm'ın önerdiği ve Kur'ân'ın belirlediği ilkelere göre ekoloji, Tanrı'nın sahipliğinde yatay ve dikey plândaki varlıkları kapsayan bir çevreyi ifade eder ve bu varlıkların girift ilişkilerini ihtiva eden bir manifestodur. İslâm geleneğinde buna ilişkin yeterli malzeme vardır. Bu bize, çevre olgusunun kapsamının kapsamlı olduğunu gösterir.

Kur'ân'a göre ekoloji açısından önemli hususlardan biri de, doğal âfetler ve bunlara bağlı olarak meydana gelen kıtlık ve çoraklaşma gibi çeşitli olumsuzluklardır. Kur'ân, bunlardan bir kısmının, insanların yaptıkları yüzünden başlarına geldiğini ve diğer bir kısmının ise, kimi kavimlerin te'dib edilmesi için olduğunu bildirir. Bir âyette[22] insanların işledikleri kötülükler ve yaptıkları olumsuz işler yüzünden karalarda ve denizlerde fesatlar ortaya çıkmış olduğu anlatılır. Biz bu bozulmaları, maddî çevresel öğelerin, kimyasal ve fiziksel özelliklerini yitirmeleri şeklinde anlamanın sakıncalı olmadığını düşünüyoruz.

İnsan, yeryüzü varlıkları arasında en etkin olanıdır ve varlıklar skalasında birinci sırada yer alır. Ekoloji, en çok insanın yaptıklarından etkilenir. Bundan ötürü Kur'ân, bu varlığı odak kabul eder ve ağırlıklı olarak ondan bahseder. Yapılan tespitlere göre, Kur'ân, otuz yedi defa *beşer*, on sekiz defa *ins*, altmış beş defa *insân*, beş defa *ünâs*, bir defa *enâsî* ve iki yüz kırk bir defa da *nâs* olmak üzere üç yüz altmış yedi kez bu varlıktan bahseder[23]. Yeryüzündeki varlıklardan en küçük ve en etkili olanı, kuşkusuz insandır. Bu açıdan Kur'ân'da bu varlığın kimi ferdî, sosyal, dünyevî ve dinî yönlerine, onun yapısında ortaya çıkan kimi olumsuz fiillerine ve zaaflarına dikkat çekilir.

Kur'ân'da varlıklar skalasında ikinci sırada yer alan hayvanlara da yer verilir. Bunlardan birkaçının Kur'ân'da kaç kez kullanıldığını belirtmek suretiyle, hayvanlar âlemine

---

[21]. Kutup, XI, 34.
[22]. Bkz:er-Rûm, 30/41.
[23]. Bkz:Abdülbâkî, s.154, 119-120, 895-899.

yapılan göndermenin çokluğunu ve ekolojideki zenginliğini ifade etmeye yeteceği kanaatindeyiz. Tüm debelenen canlılar anlamındaki *dâbbe* ve *devâb* on sekiz, eti yenen hayvan analamındaki *en'nâm* otuz üç, deve anlamına gelen *nâka* dokuz, inek anlamına gelen *bakara* dokuz, kuş anlamına gelen *tayr* ve *tâir* yirmi bir defa[24] kullanılır. Bu canlılar dört, iki ya da daha az veya daha fazla ayaklıdır.

Kur'ân'da zamansal yeryüzü varlıklarına değişik terimlerle değinilir, farklı amaçlarla bu varlıklara yer verilir. Gün-gündüz anlamına gelen *nehâr* sözcüğü, bunlardan biridir ve Kur'ân'da elli yedi defa geçer. Gündüzün dilimlerinden olan sabah, kuşluk, öğle ve ikindiye temas eden sözcükler vardır ve bunların her biri, belli gayelere atfen kullanılır. Kur'ân, *leyle*, *leyl* ve *leyâl* sözcüğüyle geceye doksan bir defa[25] değinir. Gecenin bölümlerinden olan akşama, yatsıya ve fecir vaktine de değinilir. Bu açıdan zamansal gece-gündüz varlıklarına ve bunların dilimlerine ait ferdî, içtimâî, dinî, dünyevî ve uhrevî yararlar vardır ve Kur'ân, bunlara muhtelif âyetlerde değinir.

Aylar, Kur'ân'ın değindiği bir diğer zamansal varlıktır. Senenin on iki diliminden her birini ifade eden ay, Kur'ân'da *şehr/şuhûr/eşhur* sözcüğüyle karşılanır, bunlara yirmi bir defa zikredilir ve kimi amaçlarla hedefleri kapsayacak biçimde istimal edilir. Yine zamansal varlıklardan olan yıl sözcüğü, *sene/sinîn* tarzında on yedi, *âmün* şeklinde dokuz kez[26] kullanılır. Ayrıca, aylar ve yıllarla alakalı kimi ferdî, dinsel ve dünyevî yararlara da değinilir.

Belli bir ülke anlamındaki *beled, belde* ve *bilâd* terimleri on dokuz defa Kur'ânda geçer. Yine bu dünya ve içindeki birçok varlığı kapsayan *âlem* ve *âlemîn* yetmiş üç, *dünya* yüz on beş, karaları anlatan *berr* on bir, memleket *karye* ve çoğulu *kurâ* elli altı kez kullanılır. Ayrıca, şehir anlamına gelen *medine*, *müdün* ve *medâin* on yedi, *medyen* on defa[27] geçer.

Atmosfer olaylarından rüzgâr, yağmur, kar, soğuk ve sıcak sözcüklerinin karşılığı olan terimler de Kur'ân'da kullanılır. Bunlardan rüzgâr anlamına gelen *rîh* ve *riyâh* terimleri yirmi sekiz, yağmur/yağdırmak anlamındaki *matar ve emtara* ise on beş defa[28] geçer.

Sular, kaynaklarına ve aktıkları veya toplandıkları yerlere göre isimlendirilmiştir. Kur'ân, bu çerçevede gökten inen suya ve pınarlardan çıkan suya değinir. Su anlamına gelen *mâ* altmış üç, pınar anlamına gelen *ayn* ve *uyûn* on yedi, deniz anlamındaki *bahr*, *bihâr* ve

---

[24]. Abdülbâkî, s.549-550, 899, 879-889, 320.
[25]. Gündüz ve gece için bkz:Abdülbâkî, s.890-891, 831-833.
[26]. Ay ve yıl için bkz:Abdülbâkî, s.466, 627, 495-496.
[27]. Şehir, ülke, memleket için bkz:Abdülbâki, s.170, 690-691, 837.
[28]. Rüzgâr ve yağmur için bkz:Abdülbâki, s.414, 842.

*ebhur* kırk bir, yeryüzünün su gözelerini ve pınarlarını oluşturan ırmak, dere ve nehir gibi tatlı su kaynaklarını ifade eden *nehr* ve *enhâr* yedi defa[29] geçer.

Kur'ân'da gökyüzü, güneş, ay, yıldızlar, galaksiler, gezegenler ve diğer uzay varlıkları hakkında da âyetler vardır. Gökyüzü anlamına gelen *semâ* ve çoğulu *semâvât* yaklaşık olarak üç yüz on, güneş anlamına gelen *şems* otuz iki, ay anlamına gelen *kamer* yirmi yedi, yıldız anlamındaki *necm* ve *nücûm* ise on iki,[30] bulut anlamına gelen *sehâb* dokuz ve *ğamâm* dört defa[31] geçer.

Kutsal kitabımızda bütün kâinat içersindeki zamansal ve mekânsal unsurlara fazla miktarda yer verilir. Bundan hareketle biz, Kur'ân'da ekolojinin muhtevâsının bir hayli geniş olduğunu ve geniş bir yelpazede çevre olgusuna yer verildiğini ifade edebiliriz.

### 2.1.2. Sûreleri isimlendirmede ekolojik öğeler

Kur'ân, her biri diğerinden ayrılmış yüz on dört sûreden oluşur. Allah'ın sözünü içerdiği ve yüksek bir mevki işgal ettiğinden Kur'ân'ın her bölümüne sûre denilmiştir[32]. Sûreler isimlerini, ihtiva ettikleri garip bir kelimeden, ifade ettikleri manadan, kıssaları anlatılan peygamberden ve adı geçen kavimlerden alır. Kur'ân'da sûreler, *Fâtiha* sûresinden başlar ve *Nâs* sûresiyle sona erer. Sûrelerin bu şekilde düzenlenmesine tertip denilir. Kur'ân, nüzul sırasına göre de tertip edilmiştir ve usulcüler arasında süren ihtilaflar da mevcuttur[33].

Sûre isimleri, çevresel varlıkları ifade eden fenomenlerden alınmıştır. Bunlardan bir kısmı, akıllı ve canlı varlık olan insan ve onun kimi nitelikleriyle, diğer bir kısmı ise, tabiattaki canlı ya da cansız varlıklardan olan hayvanlar, bitkiler ve diğer unsurlardan seçilmiştir. Kur'ân'daki kimi sûrelere isimleri, çevresel fenomenlerden olan fil, hayvan, inek, deve, bal arısı, karınca ve örümcek gibi çevremizde devamlı görülen canlı varlıkların adları verilmiştir. Bunlar, daha ziyade canlı varlıklardan olan hayvanlardan seçilmiştir ve birinci gurubu oluşturur. Kur'ân'da cansız varlıklarla ilgili isimlendirmelere rastlamak mümkündür.

Kur'ân'ın ikinci sûresine *Bakara* adı verilmiştir ve bu kelime, sûrenin 67-71. âyetlerinde bir münasebetle anılır. Bakara, çevresel öğelerden biri olan ve insanlara çok faydası olan hayvanlardan manda dahil sığır cinsine verilen bir isimdir. Bu hayvana, bakara

---

[29]. Mâ, ayn, bahr için bkz:Abdülbâki, s.145-146.
[30]. Gök, güneş, ay ve yıldız için bkz:Abdülbâki, s.459-465,491-492, 702, 861.
[31]. Bulut için bkz:Abdülbâki, s.439, 641
[32]. Bkz:Cerrahoğlu, İsmâîl, Tefsir Usûlü, T.D.V.Yay., V.bsk, Ankara 1985, s.55, 57.
[33]. Bkz:Cerrahoğlu, s.57-60;Ateş, I,14-15.

denilmesi ise, toprağı sürüp yarmasından dolayıdır[34]. Canlı varlıkların önemli bir kısmını, hayvanlar ve bunların da bir kısmını kurbanlık ve evcil hayvanları oluşturur. Kitapta çokça anılan sekiz tip hayvanı ifade eden *En'âm* sözcüğü, Kur'ân'ın altıncı sûresine isim olmuştur. Ayrıca, bu sûrenin 136-146. Âyetlerinde, geçmişte Arapların ve gelecekte onlar gibi olacak toplumların, hayvanlarla ilgili kimi menfî uygulamaları kınanır[35]. Çevresel unsurlardan birini oluşturan arı adı, sûrelerden birine ad olarak verilmiştir. Söz konusu sûrenin altmış sekizinci âyetinde geçen ve sözlükte bal arısı anlamına gelen *Nahl* kelimesi, Kur'ân'ın on altıncı sûresine ad olarak verilmiştir. Arı, Allah'ın vahyine mazhar olmuş bir canlıdır. Allah ona, çiçeklerden topladığı nektardan, bal yapma içgüdüsü vermiştir. Ayrıca sûreye, her türlü bereket, hayr ve iyilik anlamına gelen *niâm* adı da verilmiştir[36].

Karıncalar da, birçok mucizeleri barındıran çevresel varlıklardan biridir. Bu küçük canlının adı olan *Neml*, sûrenin on sekizinci âyetinde geçen, Süleymân peygamberin, bu küçük canlıların aralarında geçen konuşmayı duyduğu ve bundan ötürü Allah'a hamd ettiği için, Kur'ân'ın yirmi yedinci sûresine isim olmuştur[37]. Örümcek anlamına gelen *Ankebût* kelimesi, sûrenin kırk birinci âyetinde geçer ve Allah'tan başkasını dost edinenler ile dünyayı ele geçirmeye çalışanların kurdukları düzenler, örümcek ağına benzetildiğinden yirmi dokuzuncu sûrenin adı olmuştur[38]. En büyük hayvanlardan biri olan ve sûrenin birinci âyetinde geçen *Fil* kelimesi, Muhammed (s.a.s) peygamberden evvel meydana gelen olayda savaş hayvanı olarak kullanıldığından yüz beşinci sûresine isim olmuştur[39].

Sûrelerin isimlendirilmesinde ikinci gurubu, çevremizde bulunan cansız varlıklardan seçilen adlar oluşturur. Sözlükte, ziyade anlamına gelen, savaşsız elde edilen ganimetlere denilen ve sûrenin birinci âyetinde geçen nefl kelimesinin çoğulu olan *Enfâl*, Kur'ân'ın sekizinci sûresine ad olmuştur. Savaşta elde edilen maddî ganimetlere nefl denilmesi, uhrevî sevaba ek olarak kazanılan mallar olması sebebiyledir[40]. Çevresel bir unsur olan, sûrenin on üçüncü âyetinde geçen ve gök gürültüsü anlamına gelen *Ra'd* sözcüğü, on üçüncü sûreye isim olarak verilmiştir[41]. Yaşadığımız gezegen dünya, en büyük çevresel unsurdur. Sûrede, Allah'ın, bu eşsiz kâinatı yaratmasına, varlığına delil kılmasına ve âyetleri açık seçik

---

[34]. Bkz:Yazır, Muhammed Hamdi, Hak Dini Kur'ân Dili, Eser Neşriyat ve Dağıtım, İstanbul 1979, I, 381;Esed, I, 3;es-Sâbûnî, Muhammed Ali, Safvetü't-Tefâsîr, Dersaadet, İstanbul (trs), I, 30;Ateş, I, 85-86.

[35]. Bkz:Mevdûdî, I, 527. Ayrıca bkz:Esed, Muhammed, Kur'an Mesajı, Çev:Cahit Koytak-Ahmet Ertürk, İşaret Yay., V. bsk, İstanbul 1999, I, 222;es-Sâbûnî, I, 377;Ateş, III, 114.

[36]. Bkz:İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmâîl, Muhtasaru Tefsîri İbn Kesîr, Tah:M. Ali es-Sâbûnî, Dersaadet, İstanbul (trs), II, 322. Karş:Yazır, III, 3082;Mevdûdî, III, 7;Esed, I, 526;es-Sâbûnî, II, 118.

[37]. Yazır, V, 3652. Karş:Esed, II, 761;es-Sâbûnî, II, 400;Ateş, VI, 339.

[38]. Mevdûdî, IV, 221. Karş:Esed, II, 803;es-Sâbûnî, II, 451;Ateş, VI, 495.

[39]. Yazır, IX, 6097. Karş:Esed, III, 1307;es-Sâbûnî, III, 604;Ateş, XI, 95.

[40]. İbn Kesîr, II, 82. Karş:Yazır, IV, 2365;Mevdûdî, II, 137;Esed, I, 317;es-Sâbûnî, I, 492.

[41]. Yazır, IV, 2940. Karş:Mevdûdî, II, 503;Esed, II, 482;es-Sâbûnî, II, 572;Ateş, IV, 450.

anlatmasına değinildiği için, sûrenin birinci âyetinde geçen *Fussilet* kelimesi, kırk birinci sûreye ad olmuştur[42]. Dünyada insan için pek çok meta var edilmiştir. Bu metalardan kimileri ise, süs ve ziynet eşyalarıdır. Altın ve mücevherleri ifade eden ve sûrenin beşinci âyetinde geçen *Zuhruf* kelimesi, kırk üçüncü sûreye isim olmuştur[43]. Sûrenin onuncu âyetinde geçen ve duman anlamına gelen *Duhân* sözcüğü, kırk dördüncü sûreye ad olmuştur. Araplar, baskın kötülüğü, duman olarak tabir ederler[44].

Herhangi bir örneği olmaksızın, yeri ve gökleri ilk defa icat eden, ortaya çıkaran Allah'ın bir ismi, sûreye *Fâtır* olarak verilmesine neden olmuştur[45]. Bir diğer çevresel unsur da, kum tepeleridir. Rüzgârların oluşturduğu kum tepecikleri anlamına gelen, böylesi bir yerde yaşayan Âd kavminin hikâyesi anlatılan ve sûrenin yirmi birinci âyetinde geçen *Ahkâf* kelimesi, kırk altıncı sûreye isim olmuştur[46]. Bir diğer çevresel fenomen olan rüzgârlara değinen, toz ve kum kaldırma özelliği olan ve sûrenin birinci âyetinde geçen *Zâriyât* kelimesi, elli birinci sûreye ad olmuştur[47]. Mûsâ peygamberin, Allah'la konuşmasına tanıklık eden, bereketliliğiyle ünlü çevresel bir görüngü olan, sûrenin birinci âyetinde geçen ve Filistin bölgesinde bir dağı belirten *Tûr* kelimesi, elli ikinci sûreye isim olmuştur[48].

Gökteki çevresel unsurlardan biri olan, birinci âyetinde geçen ve yıldız veya bitki anlamına gelen *Necm* kelimesi, elli üçüncü sûreye ad olmuştur[49]. Gökteki çevresel unsurlardan bir diğerini oluşturan, birinci âyetinde geçen ve ay anlamına gelen *Kamer* sözcüğü, elli dördüncü sûreye ad olmuştur[50]. Burç kelimesinin çoğulu olan, burçlar anlamına gelen, burçların sahibi olan göğe yemin edilen ve sûrenin birinci âyetinde geçen *Burûç* kelimesi, seksen beşinci sûreye isim olarak verilmiştir[51]. Geceleyin ortaya çıkan ilk yıldız anlamına gelen ve sûrenin birinci âyetinde geçen *Târık* kelimesi, seksen altıncı sûrenin adı olmuştur[52]. Gök cisimlerinden olan güneşe, kimi gök cisimlerine yeminle başlayan ve birinci âyetinde geçen *Şems* kelimesi, doksan birinci sûrenin adı olmuştur[53].

Cansız çevresel varlıklardan biri olan, insanlara çok faydaları olduğunu anlatılan, yirmi beşinci âyetinde geçen ve demir anlamına gelen *Hadîd* kelimesi, elli dokuzuncu sûrenin

---

[42]. Esed, III, 970. Ayrıca bkz:Yazır, VI, 4184;es-Sâbûnî, III, 115;Ateş, VIII, 121.
[43]. İbn Kesîr, III, 284. Karş:Mevdûdî, V, 255;Esed, III, 996;es-Sâbûnî, III, 150.
[44]. Mevdûdî, V, 293. Karş:Esed, III, 1010;es-Sâbûnî, III, 169.
[45]. es-Sâbûnî, II, 563. Ayrıca bkz:Yazır, VI, 3970;Mevdûdî, IV, 541;Esed, II, 885.
[46]. İbn Kesîr, III, 315. Karş:Yazır, VI, 4333;Mevdûdî, V, 335;es-Sâbûnî, III, 191.
[47]. Ateş, IX, 51. Ayrıca bkz:Yazır, VI, 4527;Esed, III, 1066;es-Sâbûnî, III, 251.
[48]. İbn Kesîr, III, 389. Karş:Yazır, VII, 4548;Mevdûdî, V, 527;es-Sâbûnî, III, 261.
[49]. Mevdûdî, VI, 7. Karş:Esed, III, 1079;es-Sâbûnî, III, 271;Ateş, IX, 99.
[50]. İbn Kesîr, III, 407. Karş:Mevdûdî, VI,43;Esed, III, 1086;es-Sâbûnî, III,282.
[51]. Yazır, VIII, 5688. Karş:Mevdûdî, VII, 79;Esed, III, 1252;es-Sâbûnî, III, 541.
[52]. İbn Kesîr, III, 627. Karş:Yazır, VIII, 5699;es-Sâbûnî, III, 545;Ateş, X, 409.
[53]. Mevdûdî, VII, 131;es-Sâbûnî, III, 564;Ateş, X, 489.

ismi olmuştur[54]. Bir diğer zamansal varlık olan gecenin son vaktini ve gündüzün ilk saatlerini ifade eden tan yerinin ağarmasına yemin edilerek başlayan ve sûrenin birinci âyetinde geçen *Fecr* kelimesi, seksen dokuzuncu sûreye ad olmuştur[55]. En kutsal çevresel mekânlardan biri olan, Mekke şehrine yeminle başlayan ve sûrenin bir ve ikinci âyetlerinde iki defa geçen *Beled* kelimesi, doksanıncı sûreye ad olmuştur[56]. Çevremizdeki zamansal unsurlardan biri olan geceye yeminle başlayan ve sûrenin birinci âyetinde geçen *Leyl* kelimesi, 92. sûreye ad olmuştur[57].

Yine zamansal varlıklardan biri olan, kuşluk vakti veya bütün gün anlamına gelen ve sûrenin birinci âyetinde geçen *Duhâ* kelimesi, doksan üçüncü sûreye ad olmuştur[58]. İncir anlamına gelen ve sûrenin birinci âyetinde geçen *Tîn* kelimesi, doksan beşinci sûreye ad olarak verilmiştir[59]. Zamansal varlıkların en küçük diliminden en büyüğüne kadar olan dilimleri ifade eden, sûrenin birinci âyetinde geçen ve ikindi vakti, yüzyıl ve çağ anlamlara gelen *Asr* sözcüğü, yüz üçüncü sûreye adının verilmesine neden olmuştur[60]. Maddî ve manevî varlıklardaki kimi olayları yarmak, ortaya çıkarmak anlamına gelen ve birinci âyetinde geçen *Felâk* kelimesi, yüz on üçüncü sûreye isim olmuştur[61].

Üçüncü gurupta ise, ilk iki guruba girmeyen ve Allah'ın kimi sıfatlarından, cennet/ cehennemle ilgili adlardan ve manevî varlıklardan alınanlardan oluşturulan sûre isimleri vardır. Sûrenin otuz beşinci âyetinde geçen, kendisi görünür olan, eşyayı görünür kılan, yokluğu karanlık olan ve rabbânî nûrun şuaları anlamına gelen *Nûr* kelimesi, yirmi dördüncü sûreye isim olmuştur[62].

## 2.2. Peygamberler, Dinsel Görevler ve Çevre

Kur'ân'da adı geçen peygamberlerin çevre ve ekoloji konusundaki pratik ilgilerine, yaşadıkları yörelerde meydana gelen çevresel olgulara ve kavimleriyle kendileri arasında gelişen olumlu ya da olumsuz olaylardaki ekolojik alakalara ve çevresel mesajlar veren kimi sözlerine, araştırmamızın muhtevası bağlamında değinmeye çalışacağız. Ayrıca burada, dinsel konulara giren itikat, ibadet ve ahlâkın çevreye olan ilgilerine de temas etmeye gayret

---

[54]. es-Sâbûnî, III, 319. Ayrıca bkz:Yazır, VII, 4728;Esed, III, 1086;Ateş, IX, 250.
[55]. Esed, III, 1266. Ayrıca bkz:Yazır, VIII, 5788;Mevdûdî, VII, 111;es-Sâbûnî, III, 555.
[56]. Ateş, X, 477. Ayrıca bkz:İbn Kesîr, III, 640;Yazır, VIII, 5822;Esed, III, 1269.
[57]. Yazır, VIII, 5869. Karş:Mevdûdî, VII, 141;Esed, III, 1275;es-Sâbûnî, III, 568.
[58]. İbn Kesîr, III, 649. Karş:Yazır, VIII, 5883;Esed, III, 1277;Ateş, X, 509.
[59]. Yazır, VIII, 5927. Karş:Mevdûdî, VII, 167;es-Sâbûnî, III, 565.
[60]. Mevdûdî, VII, 223. Karş:Esed, III, 1303;es-Sâbûnî, III, 600;Ateş, XI, 79.
[61]. İbn Kesîr, III, 694. Karş:Yazır, VIII, 6351;Mevdûdî, VI, 7;Esed, III, 1323.
[62]. İbn Kesîr, II, 580. Karş:Esed, II, 704;es-Sâbûnî, II, 324;Ateş, VI, 143.

edeceğiz. Bu konulara değinmekle de araştırmamızın konusunu teşkil eden çevre kavramında ve çevre-insan ilişkisinde bir bütünlüğe ulaşmayı ümit ediyoruz.

### 2.2.1. Peygamberler ve çevre

İlk olarak şunu belirtmemiz ki elçiler, geniş anlamda, birer çevreci ve ıslahatçıdırlar. Onların tebliğ ettikleri dinler, barış dinleridir ve barış, doğadaki bütün maddî varlıklara karşı olumlu yaklaşımı temsil eder. Çünkü peygamberler, insanların, yaratıcıyla, kendileriyle, toplumlarıyla ve en nihâyet çevreyle süren kavgalarını barışa çevirmek için görevlendirilmiş kimselerdir.

Bu elçilerden ilki *Âdem* (a.s)'dir[63] ve o, aynı zamanda ilk insandır. Âdem,[64] henüz yaratılmamış iken melekler tarafından yeryüzünde fesat çıkarmak ve kan dökmekle suçlanmıştır. Bu suçlama, insanın maddî ve manevî çevredeki her türlü varlığı ve onlara yönelik zararlarını ihtiva edecek kadar geniş bir suçlamadır. Çünkü, yeryüzünde fesat çıkarmak, çevre ve sosyal ekolojideki bozgunculuğu, kan dökmek ise sadece sosyal ekolojideki bozmayı ifade eder. Âdem'in, yeryüzündeki varlıkların adlarını, mahiyetlerini ve sırlarını meleklere anlatması, sosyal ve fiziksel çevreyi tanıdığının bir göstergesi sayılabilir[65].

Cennetten çıkarılan insan, yeryüzünde yerleşen, orada yaşayan, orada ölen ve yine oradan dirilecek olan bir varlıktır. İnsan için yeryüzü, bir imtihan sahasıdır. İnsan, eğer maddî ve manevî çevresine karşı orta yolu tutarak hidayete uyar ve diğer varlıklarla barış içinde yaşarsa, Allah ona, cenneti; fiziksel ve sosyal çevresine karşı olumsuz davranarak dalaleti seçer ve diğer varlıklarla barış içinde olmaz ise, ona da ebedî kalacağı cehennemi önerir[66].

Âdem-İblîs kıssasına, birden çok sûrede değinilir ve bunlarda çevreyle ilgili kimi bilgilere de yer verilir. Bu âyetlerden birinde insanın, çamurdan yaratıldığı, İblîse uyanların öte dünyada cehennemle cezalandırılacağı anlatılır. Görüldüğü üzere, çamur ve cehennem birer çevresel unsurdur. Âyette ayrıca şeytanın, mal ve evlatlara ortak olacağı, süvariler ve atlılarla insanları yaygaraya boğacağı; insanın, çevresel bir varlık olarak yeryüzünde şan ve şeref sahibi kılındığı ve diğer varlıklardan da üstün olarak yaratıldığı ve bu varlığa, temiz

---

[63]. Âdem'in hayatı için bkz:en-Neccâr, Abdülvahhâb, Kasasu'l-Enbiyâ, Müessetü'l-Halebî, II.bsk, Beyrut 1366, s.1-23;Tabbâre, Afif Abdülfettâh, Mea'l-Enbiyâ fi'l-Kur'âni'l-Kerîm, Dâru'l-Âlemi'l-İslâmiyyîn, XVII.bsk, Beyrut 1989, s.31-53;es-Sâbûnî, M. Ali, Peygamberlik ve Peygamberler, Çev:S. Cebeci-Bilâl Delice, K.B.Y. B., II.bsk., İstanbul (trs), s.141-147;Erdem, Mustafa, Hazret-i Âdem, T.D.V.Yay., Ankara 1993, 113-168;Bağçeci, Muhittin, "Âdem" mad., Ş.İ.Ans.

[64]. Âdem ile ilgili âyetler için bkz:Abdülbâkî, s.32.

[65]. Bkz:el-Bakara, 2/30-33.

[66]. Bkz:el-Bakara, 2/35, 38-39;el-A'râf, 7/19.

yeryüzü rızıklarının bahşedildiği ve ona, deniz, hava, kara ve hatta yeraltında birtakım ulaşım vasıtalarını yapma, onları kullanma gücü bağışlandığı belirtilir[67].

Bir diğer peygamber, *Nûh*'dur[68]. Toplumuyla yaptığı mücadelesi hariç, kendi adıyla Kur'ân'da kırk üç âyette[69] anılır. Peygamberler, tabiattaki varlıklarla uyum içersinde olduklarından ve insanları ıslah etmek için gayret ettiklerinden ekolojiye değer veren kimselerdir. Âyetlerde, Nûh'un âlemlere üstün kılındığı, ona vahiy verilerek doğru yola iletildiği,[70] elçinin tûfandan kurtulmak için gemi yaptığı ve zulmedenlerin boğulacağı, tandır kaynayınca hayvanlardan ikişer çiftini, ailesini ve iman edenleri gemiye yüklemesi gerektiği, geminin suda yüzmesi ve demir atmasının Allah'ın adıyla olduğu, kavminin tûfanla helâk edildiği[71] anlatılır. Diğer âyetlerde, onların bereketli bir ülkeye indirilmeyi istedikleri ve kavmiyle birlikte bu elçide ibretler olduğu,[72] kafirlerin tûfanla boğulduktan sonra yer ile göğe, sularını tutmalarının emredildiği, suların çekilip azaldığı, işin bitirildiği ve geminin *Cûdi* dağının üzerine demir attığından[73] bahsedilir.

Nûh'tan sonra Âd kavmine Hûd elçi olarak gönderilmiştir. Kur'ân'da bu elçinin adı on, kendi kavmi olan Âd'ın adı ise yirmi dört yerde[74] zikredilir. Ahkâf'ta oturan Âd kavminin, kutsal kitabımızdan başka hiçbir kitapta anılmayan Hûd'un toplumunun en belirgin olumsuz özellikleri arasında, yeryüzünde bozgunculuk yapmaları ve kimi olumsuz işler yapmak için tepelere yüksekçe binalar kurmaları gibi hususları sayılır[75].

Hûd kıssasında da ekoloji konusunda kimi olaylara tanık oluruz. Hûd'la ilgili âyetlerde Allah'ın nimetlerini hatırlamaları, kurtuluşlarının gerekçesi olduğu, peygamberden, kendilerini tehdit ettiği azabı istemeleri sonucu iman etmeyenlerin kökünün kesildiği,[76] kavminin Rabb'e tövbe ederlerse üzerinize gökten bol bol yağmur göndereceği, kuvvetlerini artıracağı, yürüyen her canlının perçeminden tutulmuş olduğu, Hûd onları, kendilerinin de bildiği şeyleri, davarları, oğulları, bağları ve pınarları ihsan eden Allah'a karşı gelmekten

---

[67]. Bkz:el-İsrâ, 17/61-65, 70.
[68]. Nûh'un hayatı için bkz:en-Neccâr, s.31-48;Tabbâre, s.61-85;es-Sâbûnî, Peygamberler, s.174-192.
[69]. Nûh ile ilgili âyetler için bkz:Abdülbâkî, s.892-893.
[70]. Bkz:Âlu İmrân, 3/33;en-Nisâ, 4/163;el-En'âm, 6/84.
[71]. Bkz:el-A'râf, 7/59;et-Tevbe, 9/70;Hûd, 11/26;el-Mü'min, 40/30-31.
[72]. Bkz:el-Mü'minûn, 23/23-31;el-Furkân, 24/37.
[73]. Bkz: Hûd, 11/37-44;el-Hac, 22/42;el-Enbiyâ, 21/76-77.
[74]. Bkz:Abdülbâkî, s.908, 626-627.
[75]. Hûd'un hayatı için bkz:en-Neccâr, s.48-57;Tabbâre, s.86-91;es-Sâbûnî, Peygamberler, s.297-302;Şimşek, Mehmet Sait, "Nûh" mad., Ş.İ.Ans.
[76]. Bkz:el-A'râf, 7/69-72;et-Tevbe, 9/70;Hûd, 11/50-59,89;İbrâhîm, 14/9-16;el-Hac, 22/42-44;el-Furkân, 25/38; Sâd, 38/12-13;el-Mü'min, 40/31;el-Ahkâf, 46/26.

sakındırdığı, Âd kavminim helâk edildiği ve bunun, onların oturdukları yerlerden anlaşılabileceği, yüksek yere temelli kalacakları sağlam yapılar kurduğu[77] anımsatılır.

Diğer âyetlerde, bu kavmin, başlarına gelen kasırga veya zullet[78] gününün azabıyla helâk edildikleri, yeryüzünde haksız yere büyüklük tasladıkları, üzerlerine sekiz gün yedi gece devamlı esen ve donduran bir rüzgâr veya fırtına gönderildiği, Ahkâf'ta oturan kavmin, vadilerine doğru azabın bir bulut şeklinde geldiğini gördüklerinde bunun, yağmur yağdıracak bir bulut olduğunu söyledikleri, rüzgârın her şeyi yıktığı ve evlerden başka hiçbir şeyin görünmez olduğu, oraya komşu memleketlerin de yok edildiği[79] bildirilir.

Kur'ân'da, *Sâlih* kıssası ve Semûd kavminin hikâyesi de anlatılır[80]. Semûd kavmi, Hicr bölgesinde ikamet ediyordu[81]. Sâlih kıssasıyla ilgili âyetlerde de çevresel unsurlar vardır. Bu âyetlerde; kavminin Sâlih'ten mucize olarak taştan deve çıkarmasını istedikleri, devenin çıkarıldıktan sonra Allah'ın devesi olarak isimlendirildiği, kendi hâlinde Allah'ın arzında otlamasına ve su içmesine izin verilmesi gerektiği, Âd toplumunun yurduna ise Semûd kavminin yerleştirildiği, onların ovalarda saraylar ve dağlarda evler kurdukları, yeryüzünde karışıklık çıkarmamalarını istendiği, Allah'ın emrinden dışarı çıktıları, toplumu şiddetli sarsıntının yakaladığı, yurtlarında diz üstü çöküp kaldıkları ve Semûd kavminin ters dönen şehirlerine[82] değinilir.

*Lût* da gönderilen ve adı, Kur'ân'da yirmi yedi defa[83] geçen bir elçidir. Bu elçinin, Sedum kavmine gönderildiği, eşcinsellikle mücadele ettiği ve İbrâhîm'e ilk inanan olduğu belirtilir[84]. İlgili âyetlerde; güneşin doğma zamanında korkunç sesin onları yakaladığı, üzerlerine taş yağdıran bir fırtına gönderildiği, kavminin başına ayrıca, balçıktan yapılmış pişirilmiş, istiflenmiş ve işaretlenmiş taşlar ve yağmur yağdırıldığı, ülkelerinin altının üstüne getirildiği, şehre ait harabelerin hâlâ yol üzerinde durduğu, Lût'un ve İbrâhîm'in kurtarılarak cümle âleme bereketler verilen bir ülkeye ulaştırıldığı, aklını kullananlar için Sedûm toplumunda apaçık bir ibret işaret bırakıldığı[85] anlatılır.

---

[77]. Bkz:Hûd, 11/52-56;el-Ankebût, 29/38;eş-Şuarâ, 26/128-134.

[78]. Azâbu yevmi'z-zulle âyeti, kopkoyu ve karanlık gölgelerle kaplı gün anlamına gelir. Volkanik patlamaya ya da yer sarsıntısıyla çöken fiziksel karanlığa işaret edebilir. Medyen halkı da aynı şekilde yok edilmiştir. Bkz:el-A'râf, 7/91. Ya da geç kalmış pişmanlığa ve ruhsal karanlığa da işaret edebilir. Bkz:Esed, II, 757.

[79]. Bkz:Fussilet, 41/13, 16;el-Ahkâf, 46/24-27;el-Kamer, 54/7, 18-21;el-Hâkka, 69/4-6, 8-10.

[80]. Bkz:Abdülbâkî, s.521, 204.

[81]. Sâlih ve toplumu için bkz:en-Neccâr, s.58-69;Tabbâre, s.92-104;es-Sâbûnî, Peygamberler, s.302-310; Özgen, Ahmet, "Sâlih" mad., Ş.İ.Ans;Tellioğlu, Ömer, "Semûd kavmi" mad., Ş.İ.Ans.

[82]. Bkz:el-A'râf, 7/73-79;et-Tevbe, 9/70;Hûd, 11/63-68, 96;İbrâhîm, 14/9;el-İsrâ, 17/59.

[83]. Bkz:Abdülbâkî, s.829-830.

[84]. Lût'un hayatı için bkz:en-Neccâr, s.115-116;Tabbâre, s.147-152;es-Sâbûnî, Peygamberler, s.310-319; Özgen, Ahmet, "Lût" mad., Ş.İ.Ans.

[85]. Âyetler için bkz:el-A'râf, 7/84;el-Kamer, 54/33-34; Hûd, 11/81-82;el-Hicr, 15/74 el-Hicr, 15/63-76. el-Enbiyâ, 21/71. el-Enbiyâ, 21/71. el-Enbiyâ, 21/71 eş-Şuarâ, 26/173;en-Neml, 27/57 el-Ankebût, 29/35.

*İbrâhîm* da Kur'ân'da çokça anılan ve kitapta adı, altmış dokuz defa[86] geçen bir elçidir[87]. İbrâhîm'le ilgili âyetlerde; yer ve göklerin muhteşem varlıklarının ona gösterildiği, çocuğunu ekinsiz bir vadiye yerleştirdiği, inananların meyvelerle beslenmesi ve Mekke'nin güvenli kılınması için dua ettiği, Kabe'yi toplantı ve güven yeri kıldığı, oğluyla birlikte Kabe'nin temellerini yükselttiği, mabedin âlemlere bereket ve hidayet getireceği, orada açık nişâneler ve İbrâhîm'in makamı olduğu, gücü yetenin orayı ziyaret edip onun makamında namaz kılması gerektiği, kavminin ters dönen şehirlerinin haberlerinin verildiği[88] anlatılır ve kimi çevresel unsurlara bu şekilde temas edilir.

Kur'ân'da adı ve kıssası zikredilen elçilerden biri de Yûsuf'dur. Yûsuf'un çok badireli ve ibretlik bir hayat hikâyesi vardır[89]. Yûsuf kıssasında çevresel birçok unsura rastlamak mümkündür. Âyetlerde; kardeşlerinin onu, gömleğini çıkardıktan sonra onu su kuyusuna attıkları, bir kervanın gelip onu ticaret malı olsun diye sakladıkları, Mısır'da sattıkları, onun bir müddet hapiste kaldığı, kralın gördüğü rüyayı, yedi sene ekin ekmek, fazlasını biriktirmek, tohumlukların dışında kalanları da, yedi kıtlık yılında tüketmek şeklinde yorumladığı, ardından gelen bir yılda insanların çokça meyve sıkıp Allah tarafından yardım edileceği, Mısır'ın hazinelerinin onun emrine verildiği, kardeşlerinin kıtlık dolayısıyla oraya zahire almaya geldikleri[90] anlatılır.

Kur'ân'da, Şuayb'ın kıssasına on bir yerde değinilir[91]. Kızıl deniz sahilindeki Medyen şehri, Filistin ile Hicaz arasında bulunur[92]. Medyen halkı, Ashâbu'l-Eyke ve Şuayb'la ilgili âyetlerde kimi çevresel olgular vardır. Âyetlerde özetle; ıslah edildikten sonra yeryüzünde bozgunculuk çıkarılmaması, her yolun başında oturarak insanların tehdit edilmemesi gerektiği, öncekilerin başlarına gelen azapla uyarıldıkları, şiddetli bir depreme yakalanarak diz üstü çökmüş vaziyette yurtlarında helâk oldukları ve onların Allah'ın rahmetinden uzak olduğu[93] bildirilir.

---

[86]. Bkz:Abdülbâkî, s.2-3.
[87]. İbrâhîm'in hayatı için bkz:en-Neccâr, s.67-97;Tabbâre, s.105-141;es-Sâbûnî, Peygamberler, s.193-220; Hızlı, Mefâil, "İbrâhîm" mad., Ş.İ.Ans.
[88]. Âyetler için bkz:el-Bakara, 2/124-136, 140, 260;İbrâhîm, 14/35;Âlu İmrân, 3/96-97;el-En'âm, 6/75.
[89]. Yûsuf 'un hayatı için bkz:en-Neccâr, s.122-144;Tabbâre, s.157-198;es-Sâbûnî, Peygamberler, s.325-339;Hızlı, "Yûsuf" mad., Ş.İ.Ans.
[90]. Yûsuf suresi, bütünüyle kendisinden bahsetmektedir. Bkz:Yûsuf, 12/14-102.
[91]. Şuayb ve toplumuyla ilgili âyetler için bkz:Abdülbâkî, s.486, 837.
[92]. Şuayb'ın hayatı için bkz:en-Neccâr, s.145-154;Tabbâre, s.199-207;es-Sâbûnî, Peygamberler, s.339-344;Turgay, Nurettin, "Şuayb" mad., Ş.İ.Ans;Tümer, Günay, "Medyen" mad., Ş.İ.Ans;Ağırakça, Ahmet, "Ashâbu'l-Eyke" mad., Ş.İ.Ans;ŞİA, "Ashâbu Medyen" mad., Ş.İ.Ans.
[93]. Bkz:el-A'râf, 7/85-93;Hûd, 11/89,91,95;eş-Şuarâ, 26/183;el-Kasas, 28/23-24;el-Ankebût, 29/36-37.

Kutsal kitapta *Mûsâ*'nın adı yüz otuz altı, kardeşi *Hârûn*'un adı yirmi defa geçer. Kur'ân'da bu elçilerin toplumu olan *Benî isrâîl* adı kırk üç, ona verilen kutsal kitap olan Tevrât adı da on sekiz yerde geçer. Mûsâ, hayatı badirelerle dolu bir peygamberdir[94].

Mûsâ ve Hârûn'un kıssalarındaki çevresel konulara değinen âyetlerde; Mûsâ ve kardeşinin Mısır'da namaz kılacak evler yapmalarının istendiği, Tur'a çıktığında toplumunun buzağıya taptığı, çarpıldıkları yıldırımla ölümlerinin ardından yeniden dirildiltikleri, bereketli yerin doğu ve batı tarafına Benî İsrâîl'in mirasçı kılındığı, taşkınlık ve nankörlük etmemeleri gerektiği, firavunun Mûsâ'yı dini değiştirmekle ve yeryüzünde bozgunculuk çıkarmakla suçlandığı, ders almaları için Firavun ailesinin yıllarca kuraklık ve mahsul kıtlığıyla cezalandırıldığı, imana gelmeleri için tufan, çekirge, haşerat, kurbağa ve kan yağdırıldığı ve Firavun kavminin bahçeleri ile binalarının helâk edildiği[95] anlatılır. Tevrât'taki bilgilerle ilgili çevresel öğeleri açıklayan âyetlerde; Tevrât indirilmeden önce her tür yiyeceğin benî isrâîle helâl kılındığı[96] belirtilir.

Kârûn'la ilgili çevresel unsurları belirten âyetlerde; Kârûn'un hazinelere sahip olduğu, bundan ötürü şımardığı, âhiret için yararlı işlere yönelmediği, yeryüzünde bozgunculuk çıkarmaması istendiği, servetini bilgisiyle kazandığını söylediği, ondan güçlü olan önceki nesillerin helâk edildiğinin hatırlatıldığı, sarayının yerin dibine geçirildiği, yeryüzünde bozgunculuğu arzulamayanlara âhiret yurdunun verileceği[97] vurgulanır.

Mûsâ'nın Medyen halkıyla olan ilişkisindeki ekolojik hususlara değinen âyetlerde; Medyen suyuna vardığında hayvanlarını sulayan insanlar bulduğu, suyun yanında bekleyen iki kız kardeş gördüğü, onların adına davarlarını suladığı, ücretle çoban olmasının kendisine teklif edildiği, oradan ayrılınca Tur dağında bir ateş gördüğü, ısınmak için belki bir ateş getirilebileceği[98] açıklanır.

Benî İsrâîl ile ilgili çevresel unsurlara değinen âyetlerde; zekâtı vermeleri ve namazı kılmaları gerektiği, denizin yarılarak, zalimlerden kurtarıldıkları, yıldırımla çarpıldıkları, bulutla gölgelenerek bıldırcın eti ve kudret helvasıyla beslendikleri, savaşmaları istenen karyeye girmeleri gerektiği, diledikleri yerde güzel rızıklardan bolca yiyebilecekleri, işledikleri yüzünden pislik bir azabın üzerlerine indirildiği, yeryüzünde fesat çıkarma işine

---

[94]. Mûsâ, Hârûn ve Kârûn'la ilgili âyetler ve hayatları için bkz: Abdülbâki, s.854-855, 905, 42-43;en-Neccâr, s.153-270;Tabbâre, s.219-262;es-Sâbûnî, Peygamberler, s.220-229;ŞİA, "Mûsâ", "Hârûn" mad., Ş.İ.Ans;Önkal, Ahmet-Döndüren, Hamdi, "Hızır" mad., Ş.İ.Ans;Yetik, Zübeyr, "Kârûn" mad., Ş.İ.Ans.

[95]. Âyetler için bkz:el-Bakara, 2/51-61;el-Mâide, 5/20-21;el-A'râf, 7/129-163. Yûnus, 10/87-88;el-İsrâ, 17/104; Tâhâ, 20/39-81;el-Furkân, 25/36;eş-Şuarâ, 26/28-66;el-Kasas, 28/39;el-Ankebût, 29/39;el-Mü'minûn, 40/26.

[96]. Bkz:Abdülbâki, s.201. Ayrıca bkz:Âlu İmrân, 3/95;e-Tevbe, 9/111;el-Cum'a, 62/5.

[97]. Âyetler için bkz:el-Kasas, 28/76-84.

[98]. Âyetler için bkz:el-Kasas, 28/22-35.

son vermelerinin söylendiği, bu halkın sebze, kabak, sarımsak, mercimek ve soğan gibi sebzeleri elçiden istediğinden[99] bahsedilir.

Dâvûd ve Süleymân benî isrâîl'e gönderilmiş birer elçidirler[100]. Bunların hikâyelerinde de birçok çevresel unsur vardır[101]. Dâvûd ile ilgili çevresel konulara değinen âyetlerde; Tâlût'un ordusunu ırmakla deneyeceği, ırmaktan içenin kendisinden olmadığı, yeryüzündeki mizanın gereği olarak bir kısım insanların diğerleriyle defedildiği, Tanrı'nın insanlara keremiyle muamele ettiği, tesbih eden dağlar ile kuşların ona boyun eğdirildiği ve ona zırh yapımının öğretildiği[102] belirtilir.

Süleymân'la ilgili çevresel konulara temas eden âyetlerde; rüzgârın onun emrine verildiği, onunla bereketler yaratılan yerlere doğru estiği, dalgıçlık yapan ve inci çıkaran şeytanlara mâlîk olduğu, bunların ona havuz gibi sabit kazanlar kurdukları, bakırın onun için sel gibi akıtıldığı, bir ayağını yere dikerek üç ayak üzerinde duran çalımlı-safkan koşu atlarının kendisine sunulduğu, Sebe halkının evlerinin bahçelerle çevrili olduğu, Allah'a karşı geldiği için bu ülkenin bahçelerinin harap edildiği[103] anlatılır ki bu, ekolojik bir felâket idi.

Kur'ân'da adı dört yerde[104] geçen diğer bir elçi de *Yûnus*'dur ve aynı zamanda onuncu sûrenin de adıdır. Bu elçiyle ilgili ekolojik temalara değinen âyetlerde; yakalandığı hastalıktan kurtulmak için yıkanılacak ve içilecek soğuk bir suyun çıkarıldığı, dünyadaki rezillik azabının kavminden kaldırıldığı, onların bir süre daha nimetlerden faydalandırıldığı, onun dolu bir gemiden denize atılarak balık tarafından yutulduğu, hâlsiz olarak dışarı atılınca gölgelik olarak yapraklı bir otun bitirildiği[105] anlatılır.

Zekeriyyâ ve Yahyâ da gönderilen elçilerdendir. Kur'ân'da ilki yedi, ikincisi ise beş defa[106] geçer. İçinde Meryem'in de bulunduğu İmrân ailesi üç ve Meryem otuz dört defa[107] kullanılır. Bu elçilerin hikâyelerinin anlatıldığı âyetlerde; Meryem'in yanında daima rızık bulunduğu, mihrapta namaz kıldığı, ailesinden ayrılan Meryem'in doğu tarafında bir yere çekildiği, bir hurma ağacına dayandığı, hurma ağacını silkelediğinde taze-olgun hurmalar

---

[99]. Âyetler için bkz: el-Bakara, 2/40-66.
[100]. Dâvûd ve Süleymân ile ilgili âyetler için bkz:Abdülbâkî, s.335,454.
[101]. Dâvûd, Süleymân'ın hayatları için bkz:en-Neccâr, s.272-347;Tabbâre, s.272-302;es-Sâbûnî, Peygamberler, s.353-377;ŞİA, "Dâvûd" mad., Ş.İ.Ans;Cilâcı, Osman, "Süleymân" mad., Ş.İ.Ans.
[102]. Âyetler için bkz:el-Bakara, 2/251;el-Enbiyâ, 78-80;Sebe, 34/10.
[103]. Bkz:el-Enbiyâ, 21/81-82;en-Neml, 27/20;Sebe, 34/12-15;Sâd, 38/31, 36-38.
[104]. Yûnus ile ilgili âyetler için bkz:Abdülbâkî, s.941.
[105]. Bkz:Sâd, 38/42;Yûnus, 10/97-98;es-Saffât, 37/139-148.
[106]. Zekeriyyâ ve Yahyâ için bkz:Abdülbâkî, s.420, 286. Hayatları için bkz:en-Neccâr, s.68-379;Tabbâre, s.313-316;es-Sâbûnî, Peygamberler, s.385-398;Turgay, "Zekeriyyâ", "Yahyâ" mad., Ş.İ.Ans.
[107]. İmrân ailesi ve Meryem için bkz:Abdülbâkî, s.631, 839-840. Hayatları için bkz:en-Neccâr, s.374-384;Tabbâre, s.317-329;es-Sâbûnî, Peygamberler, s.259-260.

düştüğü, onun yerleşime elverişli bir tepeye yerleştirildiği[108] gibi kimi ekolojik hususlara değinilir.

Hz. İsâ da, gönderilen bir elçidir ve İsâ, İsâ b. Meryem, Mesîh, Mesîh b. Meryem adlarıyla anılır. İsâ, mucize bir şekilde doğan, bebek iken konuşarak annesinin kötü bir kadın olmadığını söyleyen, kendisine İncîl verilen ve otuz üç yaşında vefat ettirilerek Tanrı katına çekilen, doğruluğunun kanıtı olarak birçok mucizeyle desteklenen bir elçidir[109]. Bu elçinin risâlet mücadelesinde fazlaca çevresel unsur bulunmaz. Kutsal kitabımızda Mesîh'in çamurdan yaptığı kuş sûretine Allah'ın izniyle canlılık vereceği ve haram kılınan kimi yiyecekleri İsrâîl oğullarına helâl kılacağı[110] anlatılır.

### 2.2.2. Dinsel görevler ve çevre

Kur'ân'dan önceki kutsal kitaplarda olduğu gibi Kur'ân'da da itikat, ibadet ve ahlâkla ilgili kimi kurallar ağırlıklı olarak mevcuttur. Bu kuralların kimileri, zamansal varlıklardan gece ve gündüze; kimileri de mekânda cereyan eden olaylardan güneşe ve aya bağlanmıştır. Bundan ötürü diyebiliriz ki genelde Kur'ân'ın, özelde de belirtilen kuralların ekolojiyle çok yakın ilgileri vardır.

#### 2.2.2.1. İtikadî hususlar ve çevre

Kur'ân ve ondan önceki ilâhî vahye dayanan kutsal kitaplar, Allah'ın varlığı, birliği ve tekliği konularını özellikle vurgularlar. Allah'a inanmak, imanın esaslarının ilki ve temelidir. Kur'ân, tek tanrı inancını yerleştirmek için geniş bir perspektifte çevresel unsurlara yer verir. İnanç esasları, sadece Allah'a imandan ibaret değildir. Elçilere ve özellikle âhiret iman etmek de bu ilkelerin içinde yer alır.

Kur'ân'da, bir âyette, tek Tanrı inancına değinilerek "Yerde ve gökte, Allah'tan başka Tanrılar olsaydı eğer, yer ve göğün ikisi de bozulur ve yok olurdu"[111] buyrulur. Tek tanrı olan Allah, arasındakiler de dahil olmak üzere yerdekilerle göktekileri idare eder. Bu varlıklar âleminde birden çok tanrı olsaydı, bunlardaki gayelilik yok olurdu. Aynı şekilde, insanların güveneceği bir Allah olmalıdır ve bir Allah inancı ayrıca, insanlardaki gayelilik ve

---

[108]. Bkz:Âlu İmrân, 3/37-41;Meryem, 19/16,23-25;el-Mü'minûn, 23/16.
[109]. İsâ ile ilgili âyetler için bkz:Abdülbâkî, s.628. Hayatı için bkz:en-Neccâr, s.371-442;Tabbâre, s.316-329; es-Sâbûnî, Peygamberler, s.259-260;Hızlı, "İsâ" mad., Ş.İ.Ans.
[110]. Bkz:Âlu İmrân, 3/49-50.
[111]. el-Enbiyâ, 21/22.

düzenliliğin de temelini oluşturur. Gökler, yerler ve ikisi arasındakiler dahil bütün mevcûdâttaki kosmos ve teleoloji, bir Tanrıya inanmayı gerekli kılar.

Kur'ân, Allah'ın varlığı, birliği ve tekliği gibi hususları inanç hâline getirmek için ekolojide meydana gelen olaylara dikkati çeker. Bu âyetler insanı, bu olayların, ancak, bir ve tek olan Tanrı'nın gerçekleştirebileceğini düşünmeye davet eder. Kur'ân, ayrıca şirk inancını reddetmek için de çevre ve gökte bulunan varlıkların dikkatle incelenmesini salık verir. Bu bağlamda kutsal kitapta çevresel öğeler, şirk inancını reddeder ve tek tanrı inancını yerleştirir biçimde kullanılır. Bir âyette "Onlar mı daha hayırlı yoksa gökleri ve yeri yaratan, gökten size su indiren mi? Çünkü biz onunla, bir ağacını bile yeşertemeyeceğiniz güzel bahçeler bitirmişizdir"[112] buyrulur. Allah'ın, hiçbir ortağı olmadığını belirten âyetler, şirk inancını reddederken yerine, tek tanrı inancını yerleştirirler.

Tek tanrı inancı yerleştirip şirk inancını yadsırken Allah, insanı, çevremizi saran göklerin ve yerin yaratılışına, gökten indirilen suya, suyla bitirilen bitkilere, hatta insanların hoşlandığı bağlara ve bahçelere yönlendirir. Allah, aynı şekilde dünyayı durulacak yer yaptığından, yerden ırmaklar çıkardığından, orada sağlam dağlar var ettiğinden, iki denizin arasına perde koyduğundan ve tüm evrene dengeyi yerleştirdiğinden de bahseder[113]. Bu bağlamda Allah, gerek zamanda yarattığı gece ve gündüz gibi varlıkları, gerekse mekânda yarattığı rüzgâr, yağmur, gökler ile yer gibi varlıkları dolayısıyla insan zihnine tek tanrı inancını yerleştirir ve böylece şirk inancını reddeder.

Ahiret ve öldükten sonra dirilme gibi iman esaslarının anlatımında da Kur'ân, tabiatta insanların müşahede ettikleri *ba'sü ba'de'l-mevt* hâdiselerine dikkat çeker. İlgili âyetlerde "Allah, gökten bir ölçüye göre su indirdi. Biz onunla ölü bir memleketi canlandırdık. İşte siz de böyle canlandırılıp çıkarılacaksınız"[114] ve "Allah, ölüden diri çıkarır, diriden ölü çıkarır. Yeryüzünü ölümünden sonra diriltir. İşte siz de kabirlerinizden böyle diriltileceksiniz ve çıkarılacaksınız"[115] denilir. Bu âyet meâlde, öldükten sonra dirilmenin öyle akıl almaz bir olay olmadığı, yeryüzündeki sürekli yenilenme olaylarına işaretle özlü bir şekilde anlatılmış olduğu, gerçekten kupkuru topraktan ve ağaçlardan yemyeşil bitkiler, yapraklar, rengârenk çiçekler ve meyveler çıkaran ilâhî kudret için yoktan var ettiği insanı tekrar diriltmesinin zor olmayacağı ve sayısız ba'su ba'del mevt olayına sahne olan yeryüzüne bir kez ibret gözüyle bakmak bile, Allah'ın kudretini kavramak için yeteceği[116] şeklinde izah edilir.

---

[112]. en-Neml, 27/60.
[113]. Bkz:en-Neml, 27/61, 63.
[114]. ez-Zuhruf, 43/11.
[115]. Rûm, 30/19.
[116]. Bkz:Kur'ân-ı Kerîm ve Türkçe Açıklamalı Tercümesi, Komisyon, İstanbul 1987, s.405.

Kur'ân, iman ilkelerinden biri olan peygamber inancını yerleştirmek için insanlardaki ahlâkî davranışlara vurgu yapar. Bu açıdan Allah yalanlanan, işkence edilen, horlanan, alaya alınan, sürgüne gönderilen ve birçok propaganda çeşitlerine maruz kalan elçilerin ahlâkî davranışlarını karşı cepheye delil olarak sunar ve insanların, bunları düşünmesini ister. Bu bağlamda peygamberimizi teselli eden bir âyette, "Sen, elbette yüce bir ahlâka sahipsin"[117] denilir. Peygamberin güzel ahlâklılığı, getirdiği mesajın doğruluğuna inanmayı gerektirir. Kimi müfessirler, âyette geçen *huluk* ifadesi hayat tarzı şeklinde anlar ve onlar, "Hayat tarzı kişinin karakterini, doğuştan mizacını veya tabiatını ve aynı zamanda kişinin ikinci tabiat hâline getirdiği davranış alışkanlıklarını gösterir"[118] derler.

Kur'ân'da, âhiret inancını yerleştirmek için doğada var olan ve her zaman somut olarak görülen ölü toprakları diriltme ve canlanmış toprakları öldürme; bu varlıklardan ölü tane ve yumurtalar çıkarma; ölü yumurta ve tanelerden de hayvan ve bitkiler yaratma vb hususları devamlı olarak vurgulanır. Bu hususları anlatan âyetler mekkî sûrelerde oldukça fazla iken Medenî sûrelerde ise daha azdır. Bu ekolojik olgular, âhiret hayatının varlığı ve bu inancının yerleştirilmesi için Kur'ân'da biteviye temas edilen konulardandır. Çünkü insanlar, âhiret hayatının varlığından daima şüpheye düşmüşler ve Allah, bunun için öteki dünya hayatın varlığını temellendirmek için afâkî ve enfüsî âyetlere daima yer vermiştir.

Kur'ân Allah'ın sıfatlarını tanıtırken kimi çevresel fenomenleri, *Allah'ın işleri* cümlesinden sayar. Bir âyette, "Allah'ım! Geceyi gündüze giydirir ve gündüzü de geceye eklersin; ölüden diri çıkarırsın, diriden de ölü çıkarırsın"[119] denilir. Birçok çevre olayının bu âyetin kapsamına girdiğini belirten tefsirciler, "Kış mevsiminin başında gecelerin, yavaşça uzadığını ve gecenin gündüzün bir parçasını kırpmaya başladığını, ilkbaharda ise gündüzlerin uzadığını ve gündüzün gecenin bir bölümünü kendine eklediğini, bu olayın da hayat ve ölüm gibi olduğunu, canlılar dünyasında hayatın ve ölümün aynı anda oluştuğunu"[120] açıklarlar.

Kur'ân'da çevrede görülen varlıkların ve onlardaki harikaların, Allah'ın yarattığı âyetler olduğu belirtilir ki bu, Kur'ân'ın hem metluv hem de gayr-i metluv âyetleri ihtiva ettiğini gösterir. Bu bağlamda Allah, ekolojide cereyan eden olayları ve âyetleri insanın düşünmesini tavsiye eder. Kur'ân'da doğadaki olayları düzenleyen ve onları yöneten Allah'ın, âhiret hâdiselerini de düzenleyeceği belirtilir. Böylece, itikat esaslarını yerleştirmek için,

---

[117]. el-Kalem, 68/1-5.
[118]. Esed, III, 1174. Ayrıca bkz:Güngör, Mevlüt, Kur'ân Penceresinden, Bayrak Mat., İstanbul 1995, s.77.
[119]. Âlu İmrân, 3/27.
[120]. Kutup, II,252-253. Ayrıca bkz:et-Taberî, III,223-227;ez-Zemahşerî, Mahmud b. Ömer, el-Keşşâf An Hakâiki't-Tenzîl, II.bsk., Beyrut 1976, I,422;er-Râzî, VIII, 1-10;İbn Kesîr, I, 275;Ebu's-Suûd, II, 22;Yazır, II, 1070;Mevdûdî, I, 249; et-Tabatabâî, Muhammed Hüseyin, el-Mîzân Fî Tefsîri'l-Kur'ân, Müessesetü'l-İlmiyyi Li'l-Matbûât, III.bsk., Beyrut, 1971 III, 136-141;Ateş, II, 32.

kâinattaki ölüm-kalım olaylarına tesir eden ve onları düzenleyen Allah'ın, ahirette de insanları yeniden dirilteceği inancını temellendirmek ister ki bu inanç, ekoloji için yararlı bir unsurdur.

Ayrıca gökte, yerde ve ikisi arasındaki varlıkların sonlu olduğunun vurgulanması da âhiret inancına delili olarak sunulur. Gök cisimlerinden olan güneş ve ay ile ilgili bir âyette "Allah, geceyi gündüzün içine katıyor ve gündüzü de gecenin içine ekliyor. Güneşi ve ayı emri altına almıştır. Her biri belirtilmiş bir süreye kadar akıp giderler"[121] denilir ki bu, güneşin ve ayın dahi bir süreyle sınırlandırıldığını ifade eder.

Kur'ân, iman esaslarının yerleştirilmesinde gökler, yerler, insanlar, hayvanlar ve diğer canlılardaki ölüm kalım yasalarına değinir ve kimi inanç esaslarının yerleştirilmesi için bunları devamlı biçimde kullanır. İnanan kişi her varlığın bir gayesi olduğunu, hiçbir şeyin boşuna yaratılmadığını düşünürse, hem ekolojide hem de toplumsal ekolojide yer edinmiş varlıklara karşı saygılı bir tavır sergilemesi kaçınılmaz olur.

2.2.2.2. İbâdetler ve çevre

Diğer kutsal metinlerde olduğu gibi, Kur'ân'da da, Allah'a saygı duymanın, sevgi beslemenin, itaat etmenin ve tapınmanın pek çok yolunun olduğu belirtilir. Allah'a saygı duyma şekillerinden biri de ibadet etmektir ve bunun, Kur'ân'da özel bir yeri vardır. Çünkü Allah'ı sevme, emirlerini uygulama ve yasaklarından kaçınmanın göstergesi, ibadetlerdir.

Allah, ibadetleri kimi evrensel çevre olaylara bağlı olarak farz kılmıştır ve bu evrensel tabiat olayları, O'nun değişmez fiziksel, biyolojik ve toplumsal yasaları olarak takdim edilir. Namazın farz kılındığını anlatan âyet, ibadetlerin vakitlere bağlı olarak farz kılındığını da belirtir ve âyette, "Huzura kavuşunca namazı dosdoğru kılın; çünkü namaz, mü'minler üzerine vakitli olarak farz kılındı"[122] buyrulur. Râzî, âyetin belirttiği namaz vakitlerinin beş vakit olarak belirlenmesine ilginç bir açıklama getirir ki bunu, özetlemeye çalışmak istiyoruz.

İyice düşünüldüğünde namazların beş vakit olmasında, son derece güzel ve estetik bir unsur mevcuttur. Çünkü, ister insan olsun, ister hayvan olsun, ister bitki olsun fark etmez, bu âlemdeki her şeyde, tıpkı namaz vakitlerinde olduğu gibi, bir oluşum ve varlığa çıkma, olgunluk, duraklama, ihtiyarlık ve bir müddet izin kalması şeklinde beş mertebe vardır. Bunlar, güneşin doğuşundan batışına kadar da oluşan durumlardır. Çünkü, güneşin doğuş yerinden çıkması, göğün ortasına ulaşarak orada bir müddet duraklaması, ısısının biraz azalarak ikindi vaktine gelmesi, ısı ve ışığının azalarak batma yerine ulaşması, battıktan sonra

[121]. Fâtır, 35/13. Ayrıca bkz:er-Ra'd, 13/2;Lokmân, 31/29-30;Yâsîn, 36/39-40;ez-Zümer, 39/5;er-Rahmân, 55/5.
[122]. Bkz:en-Nisâ, 4/103.

şafak denilen ışığının biraz devam etmesi ve en sonunda da sanki bu dünya üzerine hiç doğmamış gibi olmasıdır ki bu, âlemdeki her varlıkta mevcut olan beş dereceyi ifade eder.

Zamansal iki varlık olan gece ve gündüz, dünyanın kendi ekseni etrafında dönüşüyle oluşur. İslâm'da ibadetler, dünyanın kendi ekseninde dönmesiyle meydana gelen gece ve gündüzün değişik vakitlerine bağlanmıştır. Aynı şekilde, diğer ibadetler de, güneşin veya ayın hareketlerine bağlı olarak emredilmiştir. Bu ibadetlere, kısaca değinmenin, araştırmaya katkı sağlayacağı ve ibadetlerdeki çevresel öğelerin anlaşılmasına yardım edeceği düşüncesindeyiz.

Abdest almak, ibadetlerin gerçekleştirilmesi için ön temizliklerden biridir ve abdest almanın asıl maddesi, sudur. Su, insan yaşamı için gerekli ve önemli olduğu kadar, hayvan, bitkiler için de önemlidir. Kur'ân'da, çevremizde bulunan kaynaklardan sağlanan suyun, temizlenmek ve abdest almak için kullanılacağını belirtilir. "Namaz kılmaya kalktığınız zaman yüzlerinizi, dirseklerinize kadar ellerinizi, topuklarınıza kadar ayaklarınızı yıkayın ve başınızı da mesh edin"[123] âyeti, abdest almanın suyla olacağını bildirir.

Temizlik, İslâm'ın esaslarındandır ve birkaç şekli vardır. Su, çevresel maddelerden biridir ve onun bulunmadığı zaman teyemmüme ruhsat verilmiştir. Bu temizlik, toprakla gerçekleştirilir ve ilgili âyette "O zaman temiz bir toprakla teyemmüm edin ve onu, ellerinize ve yüzlerinize sürün"[124] denilir. Toprağın temiz olması, teyemmüm için şart olduğuna göre, onun kirletilmemesi gerekir. Bu durum, teyemmüm izninden yararlanmak için çevreye ihtiyaç duyulduğu ve ibadetlerle çevre arasında bir ilişkinin olduğunu gösterir.

İslâm dininin en büyük ibadeti ise, namazdır ve bu ibadete, abdest alınarak hazırlanılır. Kur'ân'da *namaz kılınız* altmış yedi, namaz anlamındaki *salât* ve *salavât* ifadeleri, türevleriyle beraber yüz iki kez[125] kullanılır. Bu sayı, Kur'ân'ın bu ibadete verdiği önemi anlamak açısından önemlidir. Namaz, bazı yerler hariç yeryüzünün temiz kısımlarında da yapılmasına ruhsat tanınan bir ibadettir. Bu açıdan mekânlar, namaz ibadetinin kılınacağı çevresel mekânlardır ve namaz ibadetinde çevresel öğelerden yararlanılır.

Bu ibadet yön/*kıble* açısından çevreyle ilgilidir ve biz, her namazda yönümüzü kıbleye çevirmek durumundayız. Kıbleye yönelmek, her yerden Kabe'ye yönelmeyi ifade eder. Yönler, çevreyle alakalıdır ve güneşin hareketine göre, doğu ve batı, kuzey ve güney olarak adlandırılmıştır. Bu bağlamda namaz, ibadeti yön açısından çevreyle ilgili unsurlar taşır. Ayrıca bu ibadet, kılınma zamanları açısından da tabiatla alakalıdır. Dünyanın güneş alan yüzünde gündüz, güneş almayan yüzünde ise, gece olur. Allah, namaz vakitlerinin gün ve

---

[123]. el-Mâide, 5/6.
[124]. en-Nisâ, 4/43. Benzer bir âyet için bakınız:el-Mâide, 5/6.
[125]. Namaz ibadetiyle ilgili âyetler için bkz:Abdülbâkî, s.524-525.

gece içersindeki yerlerini belirten âyette, "Siz, akşama ulaştığınızda, sabaha kavuştuğunuzda, gündüzün sonunda, öğle vaktine eridiğinizde göklerde ve yerde hamd kendisine ait olan Allah'ı tesbih edin; namazı kılın"[126] denilir. İbn Abbâs, bu âyetin beş vakit namazı kapsadığını açıklamıştır. İslâm'da, kimi vakitlerde namaz kılmanın *mekruh sayılması*, zaman açısından çevreyle alakalıdır.

İslâm'ın şartlarından biri olan *zekât*, Kur'ân'da farz kılınan ve tafsilatı sünnetle belirlenmiş malî bir ibadettir[127]. Zekât, ibadetler arasında çevreyle en çok alakalı olanıdır. Zira zekâta tâbi olan açık ve gizli malların hepsi, bir yönüyle insan emeğiyle ortaya çıkan çoğalmayla, diğer yönüyle de toprak ürünleriyle alakalıdır. Zekâta konu olan mallar arasında hayvanlar, ticaret malları, madenler ve toprak ürünleri sayılır. Hayvanların zekâtı, otlayan veya ahırlarda beslenenler olarak tahsil edilir. Yine, tarımdan elde edilen ürünlerin zekâtları, kendiliğinden veya parayla sulanan ürünlerden; define ve madenlerden farklı oranlarda zekât alınır. Zekâta konu olan mallar, temelde eko sistemde yetişen veya yetiştirilen ve insanların geçimliklerini oluşturan mallarla alakalıdır. Biz, tabiata önem vermekle ürünlerimizi arttırırız, zekâtı veririz ve toplumun refahına da katkıda bulunuruz.

Hac ibadetinde de, çevresel zaman ve mekân unsurlarının önemi büyüktür[128]. Bu konuda bir âyette, "Hacca gitme imkânına kavuşanların, o evi haccetmesi, Allah'ın insanlar üzerindeki bir hakkıdır"[129] buyrulur. Bu ibadet, belli aylarda yapılmasıyla zaman ve belli yerlerde yapılmasıyla da mekân açısından çevreyle alakalıdır. Bu aylar, ayın dünya etrafındaki dönüşüne göre belirlenir ve bu bakımdan hac ibadeti, sadece zilhicce ayının 9-13 tarihleri arasında yapılır. Ayrıca, bu ibadetteki mekânsal öğe, İbrâhîm peygamber ile oğlu tarafından kurulan Kabe'dir ve bu görevin orada yapılması zorunludur. Kabe'nin dışında hiçbir bir yerde hac yapılmaz. Bu, onun mekân yönünden doğayla ilgisini belirtir. Umre ziyareti de, Kur'ân'ın emrettiği ve peygamberimizin tatbik ettiği bir ibadettir ve onda da çevresel zaman ve mekân öğeleri bulunur. Sonuç itibariyle, gerek hac, gerekse umre, zaman ve mekân açılarından tabiatla ilgili unsurları içinde taşıyan, zamana ve mekâna bağlı olarak emredilen ibadetlerdir.

Kurban kesme ibadeti de, zaman ve hayvan açılarından tabiatla alakalı bir ibadettir. Zira kurban, nisâp miktarı malı olanların kesmekle yükümlü oldukları bir vecibedir. Zaman olarak, bu ibadet, zilhicce ayında gerçekleştirilir. Kurbana konu olan hayvanlar, tabiatta

---

[126]. er-Rûm, 30/17, 18.
[127]. Zekât ibadetiyle ilgili âyetler için bkz:Abdülbâkî, s.420-421.
[128]. Bkz:el-Bakara, 2/158,189,196,197;Âlu İmrân, 3/97;el-Mâide, 5/1,2,95;et-Tevbe, 9/3,19;el-Hac, 22/27.
[129]. Âlu İmrân, 3/97.

yetişen otlarla beslenen canlılardır. Kurban ibadeti, kesim zamanı, kurbanlık hayvanlar ve beslenme bakımlarından tabiatla alakalıdır. Kur'ân, kurban kesmeyi öngörür ve âyette, "O hâlde Rabb'in için namazı kıl ve kurbanı kes"[130] buyrulur.

İslâm'ın şartlarından biri olan oruç da, yılda bir ay yapılan bir ibadettir. Kur'ân'ın emriyle sabit olan bu ibadet, Kur'ân'da on bir defa[131] geçer. İlgili âyette, "Oruç, sizden önce gelip geçmiş ümmetlere yazıldığı gibi, umulur ki korunursunuz diye sizin üzerinize de yazıldı"[132] buyrulur. Ramazan ayı, ay takvimine göre hesaplanan yılın bir dilimidir. Ayın hareketine bağlı olarak ilk hilâl hâlinde görüldükten sonra başlanılan oruç ibadeti, yeniden hilâl şekline dönüştüğünde bitirilir. Oruç ibadetinde, dünya gezegeninin hareketi de belirleyici bir rol üstlenmiştir. İftar etmek için güneşin batışını, sahurdan sonra oruca başlamak için de tan yerinin ağarmasını beklemek gerekir. Kur'ân'da, oruca başlama ve bitiş noktalarını belirten âyette, "Sabahın aydınlığı, gecenin karanlığından belli oluncaya kadar yiyiniz, içiniz; sonra geceye kadar orucu tamamlayınız"[133] buyrulur. Bu açıdan oruç ibadetinin başlama ve bitiş saati, zamansal çevre varlıklarından gece ve gündüzle ilgili olduğu açıkça ortaya çıkmaktadır.

İslâm dininde mescitler, işlevi ve fonksiyonelliği olan ibadet mekânlarıdır. Buralar, yeryüzünde Allah'a kulluk edilen özel mekânlardır[134]. Kur'ân, bu bağlamlarda ilk ibadethâne ve müslümanların kıblesi olan Mescidü'l-Harâm ile ilk kıble olan Mescidü'l-Aksâ'ya da değinir. Bir âyette, "Mescitler, Allah'ındır. Siz, oralarda Allah'ın dışında hiç kimseye yalvarmayın ve O'dan kulluk etmeyin"[135] buyrulur. Müslümanlar, her tür namaz ibadetlerinde Mescidü'l-Harâm'a yönelirler. İbadet için kurulan ve çoğu yüzlerce yıllık tarihe sahip bu sanat ve mimârî yapılar, değişik açılarından çevreyle alakalıdırlar ve onlar, çevreye olumlu bir değer katarlar. Ekoloji açısından düzenli, ağaçlı ve doğaya saygılı bir tavırla düzenlenen yerlerin başında, mescitler gelmektedir. Bu özel mekânlar, şehirlere güzel bir estetik görünüm kazandırırlar; yerli ve yabancı tüm insanları, âdeta büyülerler.

Âyetler ve onlara yapılan açıklamalar bağlamında diyebiliriz ki ibadetler, birçok açıdan çevresel zaman ve mekân varlıklarıyla ilişkili olarak farz kılınmıştır. Müslümanlar, bu ibadetleri yerine getirirken zamana, mekâna, hatta teyemmümle abdest almada olduğu gibi,

---

[130]. el-Kevser, 108/2;Benzer âyetler için bkz:el-Enâm, 6/162;el-Hac, 22/26-37.
[131]. Oruçla ilgili âyetler için bkz:el-Bakara, 2/184,185,187,196;en-Nisâ, 4/92;el-Mâide, 5/89,95;Meryem, 19/26.
[132]. el-Bakara, 2/183.
[133]. el-Bakara, 2/187.
[134]. Mescitlerle ilgili âyetler için bkz:Abdülbâkî, s.438.
[135]. el-Cin, 72/18.

toprağa ihtiyaç duyarlar. Ki bu, kimi ibadetlerin, çevresel varlıklara bağlı olarak yasal hâle getirildiğini gösterir.

2.2.2.3. Ahlâkî konular ve çevre

Arapça hulk'un çoğulu olan ahlâk terimi, "din, huy, hâl, hareket ve karakter"[136] gibi anlamlara gelir. Ahlâk, insanın hâl ve hareketlerinde ortaya çıkan bir husustur. Ahlâkîlik özelliğine sadece, insan sahiptir ve ondan başka hiçbir varlık, bilinçli olarak ahlâkî davranma özelliğine sahip değildir. Bu açıdan, insandan, işlerinde, tavırlarında, ilişkilerinde ve hareketlerinde ahlâk ilkelerine uyması beklenir. Kimi yazarlar, "ahlâkî ilişkilerin, ya yaratıcı olan Allah'a ya da yaratılmış olan varlıklara karşı olacağını ve bu ilişkilerden insan için birtakım görev ve sorumluluklar doğacağını"[137] belirtirler.

Klasik ahlâk kitaplarında ahlâkî sorumluluklar arasında insanın, Allah'a, kendisine ve diğer insanlara karşı olan sorumlulukları sayılıyor, fakat insanın çevreye karşı olan sorumluluklarına yeteri kadar yer verilmiyordu. Kimi yazarlar, bu konuda, "İnsanın maddî ve manevî çevresine karşı olan görevlerinin de eklenmesi gerekir. Çünkü, insanlık çevre problemleriyle yüz yüze gelmiştir ve bu sorun, insanlığın şimdiye kadar karşılaştığı en hassas meselelerden biridir. Bu sorun, gittikçe derinleşmektedir. Çevre meselesini bu boyutta insanlığın gündemine getiren sebeplerin en önemlisi, çevreye karşı takınılan olumsuz tavırdır"[138] demektedirler.

İslâm, ahlâka gerçekten önem veren, hatta kurallarının bir çoğu ahlâkîlik vasfi taşıyan bir dindir. Hz. Peygambere yapılan saldırılara karşı onu teselli eden bir âyette, "Sen, Rabb'inin nimetine kavuşmuşsun, deli değilsin ve gerçekten üstün bir ahlâk üzerindesin"[139] buyrulur ki, bu cümleler, onun ahlâkını övüyor. Övülen insanın da, "Ben güzel ahlâkı tamamlamak için gönderildim"[140] demesi, dinimizde ahlâka verilen değeri gösterir. Nitekim eşlerinden birisi, onun ahlâkının Kur'ân olduğunu[141] söylemiştir.

Ahlâkın çevreyle olan ilişkisi, ahlâklı davranma yeteneğine sahip olanın, doğayla olan ilişkisinde ortaya çıkar. Dünyaya geldiği zaman, insanın kendi etrafında hazır bulduğu çevreye, fizikî veya maddî çevre denilir. Yaşadığımız yüzyılda maddî çevremiz, iyice

---

136. İbn Manzûr, X, 86. Ayrıca bkz:Kılıç, s.1;Özdemir, s.105.
137. Kılıç, s.IX. Ayrıca bkz:Özdemir, s.105.
138. Kılıç, s.X, IX. Ayrıca bkz:Özdemir, s.129.
139. el-Kalem, 68/5.
140. Mâlik b. Enes, el-Muvatta, Naşir:M. F. Abdülbâkî, Mısır 1951, II, 904.
141. Müslim, Ebu'l-Hüseyn İbnü'l-Haccâc, Sahîhu Müslim, Naşir:M. F. Abdülbâkî, Mısır 1955, I, 513.

kirlendiğinden tabiat buna bir tepki vermektedir ki, bunların sonuçlarıyla her gün karşılaşırız. Bu, sonsuza dek böylece sürüp gidemeyeceğinden, maddî çevremize karşı her zaman sorumluluk içinde davranmakla ona karşı olan görevlerimizi yerine getirmek zorundayız.

Kur'ân, maddî çevremizi oluşturan varlıkların maddî yanlarının yanında manevî boyutları olduğunu da belirtir. Bu boyut, geçmişten günümüze daima ihmal edilmiştir. Kaldı ki, çevremizdeki tabiî varlıkların manevî boyutlarıyla ilgili olarak birçok âyet de vardır[142]. Bunlardan birinde, "Yedi gök, yer ve bunların arasında bulunanlar, Allah'ı tesbih ederler. Onu, hamd ile tesbih etmeyen hiçbir şey yoktur. Fakat siz onların bu tesbihlerini anlamazsınız"[143] denilir. Yani kâinattaki varlıkların, simgesel anlamda bir kutsallık yönleri vardır ve bu çevre için önemlidir. Hatta çevrenin bir parçası olan kimi varlıklara da bir çeşit vahiy ve ilham verildiği belirtilir. Bu varlıklar, canlı gibidirler ve tabiatta her gün meydana gelen çevresel olaylardır.

İşte bütün bunlar, maddî olgular dizisinden ibaret görülen tabiatın, bir de metafizik ve manevî boyutunun olduğunu gösterir. Hiçbir şey, sıradan bir varlık değildir. Böyle bir bakış açısının bulunmaması sebebiyledir ki, ulusların çevre sorunlarıyla karşılaşmasının asıl nedenlerinden biri, tabiatın hoyratça kullanılmaya, tükenmeyen bir hazine olarak görülmeye ve hiçbir şeye aldırmadan çokça istifade edilmeye kalkışılmasıdır. Bu tavırların sonucunda dünya milletleri, tabiatın dengesinin bozulmuş ve kendini dayatan problemlerle karşı karşıya kalmış olduğunu yeni fark etmeye başlamıştır[144].

Çevrede birtakım doğal yasalar olduğu bir gerçekliktir. Bu kurallara, doğadaki ilâhî yasalar anlamında *sünnetullah* denilir. Bu yasalara uymak, insanlığın yararınadır; uymamanın ise onun zararına olduğuna, dünyanın her tarafında meydana gelen olaylar tanıklık ediyor. Bunlar, aynı zamanda Allah'ın yarattığı olgular olduğundan, ancak Allah'a sevgi duyanlar onlardaki bu yasaların dilinden anlayabilir ve onları hissedebilirler. Kalpleri katılaşarak Allah'a sevgi ve saygı beslemeyenler ise, onlarda içkin ve etkin olan bu yasaların dilinden anlamazlar. Çünkü Kur'ân onların taştan daha katı kalpli olduklarını belirtir.

Bu bilgiler ışığında biz, çevremizdeki her varlığın, dolayısıyla çevrenin manevî bir boyutunun olduğunu ve insanın bu varlıklara karşı insanda oluşturulacak ekolojik ahlâk ilkelerine göre davranması gerektiğini ifade edebiliriz. Çünkü yerde, gökte ve bilmediğimiz her yerde ne varlık varsa, onların Allah'ı tesbih ettiğini, içlerine yerleştirilen kurallara göre

---

142. Bkz:el-Bakara, 2/30;el-A'râf, 7/206;er-Ra'd, 13/13;el-İsrâ, 17/44;el-Enbiyâ, 21/79;en-Nûr, 24/41;Sâd, 38/18; ez-Zümer, 39/57;el-Mümin, 40/7;Fussilet, 41/38;eş-Şûrâ, 42/5el-Hadîd, 57/1;el-Haşr, 59/1,24;es-Saff, 61/1.
143. el-İsrâ, 17/44.
144. Bkz:Kılıç, s.118-119.

Allah'ı övdüklerini ve gayelerini yerine getirmeye çalıştıklarını bilmek durumundayız. Onlara karşı yapılacak olumsuz davranışların, kendilerini mutlaka olumsuz bir şekilde tabiatta ortaya çıkaracaklarını unutmamamız gerekir.

### 2.3. İnsan Faaliyetleri ve Çevre

İnsan, faaliyetleri olan bir varlıktır. İnsanın faaliyetleri, tüm yeryüzüne, yerin altına, üstüne, göklere, kimi gök cisimlerine ve denizlerin derinliklerine kadar ulaşır. Günümüzde insanın faaliyet alanları giderek artıyor. Aslında insanın yeryüzündeki etkinliği, ilk insan olan Âdem'den beri sürmektedir. Âdem'le başlayan çalışma yaşamı ve insanın yeryüzündeki etkinliği, sürekli bir artış ve gelişme göstermiştir. Öyle görünüyor ki günümüzde ve gelecekte, gelişen faaliyetlere ve teknolojilere bağlı olarak daha da artacaktır.

İnsan, tek yönlü bir varlık olmadığından, çalışmaları da, tek yönlü değildir. İnsan yaptığı veya yapmayı planladığı işlerinde daima iki yönlü davranır. Onun faaliyet ve etkinlikleri, niyet, amaç ve sonuç bakımlarından bu ve öteki dünyayla alakalıdır. İnsanın bunu düşünmesi ya da düşünmemesi durumu değiştirmez. İnsan, faaliyetlerini, genellikle kendisi, ailesi ve toplumu için gerçekleştirir.

Çalışma yaşamında ve özellikle de insanın çalışma hayatında kimi sorunsal konular mevcuttur. O hâlde insan, hayatı boyunca yaptığı faaliyetlerde dinsel kaygılara mı, adı ne olursa olsun izmlere ve ideolojilere mi ya da evrensel normlara mı riâyet etmelidir? Bunlardan birine karar verilecekse, kim ve hangi yetkiyle karar verecektir. Bunlar, yaşamın birer sorunu olarak karşımızda duruyor. Ayrıca dünyada yaşayan insanlar, çeşitli ideolojik, siyâsî sınırlar içersinde çok farklı dinlere, ideolojilere ve felsefelere göre, ya da kimi ülkelerin insanları bu bağlardan kısmen bağımsız olarak, demokratik ilkelerin ışığında bir çalışma yaşamı sürdürürler. Çalışma hayatının bir de bu yönüyle ilgili bazı sorunları vardır.

İlk insan ve peygamber olan Âdem'le başlayan İslâm dininde de, çalışmanın amacı, gayesi, nedeni ve sonucu konularında kimi önemli ilkeler vaz edilmiştir. Kur'ân'da belirlenen esaslara değinen âyetlerin yansıra, dinin açıklayıcısı olarak peygamberimizin de kimi hadisleri vardır. Burada hemen şunu da belirtmekte yarar vardır. İnsanın yaptığı tüm faaliyetler kendilerini, bir şekilde yine insanın yaşadığı çevrede gösterirler. İnsan, tüm faaliyetlerini çevresel bir ortamda yapar. Bu bağlamda, insanın faaliyetleri çevresel bir muhitte ortaya çıkmakta, bu vasatta gelişmekte ve yine burada etkin olmaya devam etmektedir.

### 2.3.1. Çalışma ve çevre

İnsanoğlunun yeryüzünde gerçekleştirdiği faaliyetlerden biri çalışmaktır. Çalışmak, insanın geçimini ve hayatını sürdürmesi için zorunlu olduğu kadar, Tanrı tarafından ona verilen, yeryüzünün imar ve ıslah edilmesi görevi ile hilâfet vazifesinin yerine getirilmesi için de zorunludur. Bugün insanlar kazançlarını nihâî bağlamda topraktan elde ederler. Meselâ, insanın gıdasını oluşturan bitkiler, dünyada insanın beslenme kaynaklarını oluşturur. Bu ürünlerin oluşması için mutlaka bir tarım faaliyetine girişilmesi gerekir. Bilinçsizlik sonucu çevrede birçok olumsuzluğa neden olan faaliyetler insan tarafından yapılır. Karaların ve denizlerin kirlenmesi ve toprakların verimsizleşmesi, bu faaliyetler sonucu oluşan çevre kirlenmesidir.

Kur'ân'da çalışmanın mecburiyetini belirten âyetler vardır. Meselâ bir âyette, "Allah'ın sana verdiğinde âhiret yurdunu gözet; ama dünyadan da nasibini unutma. Allah sana ihsan ettiği gibi, sen de insanlara iyilik et. Yeryüzünde bozgunculuk çıkarma peşinde olma! Allah, şüphesiz bozguncuları sevmez"[145] buyurulur. Bu âyet Kârûn'u ve onun gibi olumsuz nitelikli zenginleri uyarıyor. Zenginlik, aslında bizzat kötü bir şey değildir; kötü olan, zenginliğin aslî kaynağını bilmemek ve onu yerli yerinde kullanmamaktır. Bundan ötürü Kârûn, bu âyetlerde kınanıyor. Diğer bir âyette ise, "Bilinsin ki, insanın kendi çalışmasından başka bir şey yoktur"[146] denilir. Bu bakımdan âyetler, insana ancak, çalıştığının karşılığının verileceğini ifade ederler. Buna göre insan çalışmadığı bir şeyin karşılığını ne burada ve ne de öteki dünyada alır[147]. Ayrıca kutsal kitabımızda insanların işlerinin çok çeşitli olduğu da belirtilir[148].

Bu âyetlerde Kur'ân'ın çalışmayla ilgili temel kurallarına temas edilir, insanın dünya ve âhiret için çalışması gerektiği de vurgulanır. Ancak insanın âhiret yurdu için belirlenen çalışma alanı ise yaşadığımız dünyadır ve tabiattaki birçok çevresel öğeler de insanın çalışma alanlarını oluşturur. Nihâî gaye olarak öteki dünyaya yönelik olan bütün çalışmalar, bu dünyada gerçekleştirilir. İşlerin çeşitliliği vurgusu, gece ile gündüz ve erkek ile dişi varlıklara yemin edilerek belirtilmiştir. Çünkü mahiyeti ve sonucu itibariyle gece ile gündüz ve erkek ile dişi nasıl birbirlerinden farklı ise aynı şekilde insanın çalışması da mahiyeti ve neticeleri açısından birbirlerinden farklı ve çeşitlidir.

---

[145]. el-Kasas, 28/77.
[146]. en-Necm, 53/39.
[147]. Âyetin tefsiri için Bkz:Ebu's-Suud, IX, 163.
[148]. Bkz:el-Leyl, 92/1-4.

Hayvanlar, insanların beslenme kaynakları arasında yer alır. Onların yetiştirilmesi, otlatılması ve hayvansal gıdaların elde edilmesi aşamalarında insanın, çevreye kimi zararlar verdiği ve hayvancılığın kimi olumsuzlukları içinde barındırdığı biliniyor. Bugün gezegenin maruz kaldığı çölleşme sorunu, muhtemelen hayvanların aşırı otlatılması ve tarım alanları açılması için daha fazla ormanın yok edilmesi sonucunda meydana gelmiş ve hâlen belli oranlarda da devam etmektedir. Orta Asya'dan batıya yapılan göçlerin altında böyle bir nedenin olduğu iddia ediliyor.

Çevrede gerçekleştireceği faaliyetler sonucunda insanın yorulacağı, insanlığın atası Âdem'e evvelce bildirilmişti. Bu, ilgili âyetin anlamından rahatça anlaşılır. Âyette, "Bunun üzerine ey Âdem! dedik. Bu, senin ve eşinin düşmanıdır. Dikkat edin, sizi cennetten çıkarmasın; sonra yorulur ve sıkıntı çekersin. Burada senin için ne acıkmak, ne de çıplak kalmak vardır. Sen, susuzluk çekmeyecek, sıcaklığın sıkıntısını duymayacaksın"[149] denilir.

Bu âyete yapılan yorumlar, özet olarak şu hususları ihtiva eder: Âdem ve Havva cennette iskan edilmiş, belli bir ağaca yaklaşmaları yasaklanmış ve kendilerine düşmanlarının şeytan olduğu bildirilmişti. Ayrıca onlara yorulma, susama, sıkıntı çekme ve sıcaktan bunalmanın dünyevî bir olgu olduğu da hatırlatılmıştı. Bu durumda onlar, yasak meyveyi tattıktan sonra sıkıntıya düştüler. Onlar, yaşamın dört temel gereksiniminin sağlanmasına yönelik bir çileye düşmüşlerdi. Sıkıntı çekme ve yorulma ifadeleri yiyecek, içeçek ve giyinme, barınma gereksinimleri şeklinde açıklanır. Bunları temin etmek için onlar, çalışmak zorunda kalmışlar, yorulmuşlar ve sıkıntı çekmişlerdi. Zaten insanoğlu, hayatı boyunca bu dört temel ihtiyacını karşılamak için didinip durur. O, bunları asgarisinden de olsa, elde etmek için yorucu bir şekilde çalışmak durumundadır[150].

Bu bilgiler, çalışma ve çevre konusuna açıklık getirir. İnsan, temel ihtiyaçları dahil tüm gereksinimlerini çevresel maddelerden karşılar. Tanrı, aynı şekilde mesela, binaların sağlam yapılması için gerekli olan demir madenini tabiatta çok miktarda yaratmıştır, çünkü, insanların bu madene gereksinimleri de aynı oranda çoktur. Diğer tüm ihtiyaçlar için lüzumlu olan maddeler, gereksinimle orantılı olarak doğada var edilmişlerdir. İnsanın barınma ihtiyacı yanında yiyecek, giyecek ve içecekle alakalı maddeler de çevrede bolca yaratılmıştır. İnsan, bunlardan istifade etmek için, yorulmak, sıkıntı çekmek, ve tarımla uğraşmak zorundadır.

---

[149]. Tâhâ, 20/117-119.

[150]. Bkz:et-Taberî, XVI, 222;el-Beğavî, Hüseyn b. Mes'ûd el-Ferrâ, Meâlimu't-Tenzîl, Tah:Hâlid Abdurrahmân-Mervân Suvâr, Dâru'l-Ma'rife, III.bsk., Beyrut 1992, III, 233;ez-Zemahşerî, II, 556;er-Râzî, XXII, 125;İbn Kesir, II, 496;Ebu's-Suûd, VI, 45;Yazır, V, 3335;et-Tabatabâî, XIV, 221;Ateş, V, 455.

Ayrıca, nâfile ibadetle eş değer tutulmuş olduğundan çalışmak, asla bir ceza olarak görülmemelidir.

Allah, tabiata, insanın çalışmasını kolaylaştıracak kurallar yerleştirmiştir. O, bu bağlamda, geceyi dinlenme ve gündüzü de çalışma vakti kılmıştır ki, bu hususa birçok âyette değinilir. Kimi âyetlerde; "Allah, geceyi dinlenme zamanı kılmıştır"[151], "Gece ve gündüzde barınan her şey O'nundur"[152], "Allah, içinde sükûnet bulup istirahat etmeniz için, geceyi karanlık olarak yaratan; çalışıp kazanmanız için de, gündüzü aydınlık kılandır"[153], "Biz geceyi ve gündüzü birer âyet olarak yarattık. Rabb'inizin nimetlerini araştırmanız, ayrıca yılların sayı ve hesabını bilip öğrenmeniz için gecenin karanlığını silip, yerine eşyayı aydınlatan gündüzün aydınlığını getirdik"[154] ve "Sizin için geceyi örtü, uykuyu istirahat kılan, gündüzü yayılıp çalışma zamanı yapan O'dur"[155] buyurulmaktadır. Bu tür âyetleri daha da çoğaltmak mümkündür.

Allah, insanın dinlenmesi için geceyi karanlık, çalışıp hayatını kazanması için, gündüzü de aydınlık olarak yaratmıştır. Çünkü, insan ve onun dışındaki her varlık, geceyle gündüzün peş peşe gelişine muhtaçtır ve insan, bu özellikten yararlanarak ihtiyaçlarını giderir. Kur'ân'da, insanın kâinatla olan münasebetlerindeki uygunluk üzerinde de çok durulur. Çünkü, çalışma vakti olan gündüz, aydınlık olarak yaratılmıştır. Zira insan, görmek için aydınlığa ihtiyaç duyar, aydınlıkta çalışır, dolaşır, gezer, bir sürü iş görür ve yorulur. İşte gündüz, çalışmak için aydınlık, gece de dinlenmek ve istirahat etmek için karanlık var edilmiştir. Gerek karanlığında sükûna kavuştukları gece, gerek aydınlığında maişetlerini temin ettikleri gündüz, insanların hayatlarıyla yakından alakalı çevresel ögelerdir. İnsan bizzat kendi hayatında bu faydayı hissettiği gibi, bunların yaşamıyla olan uygunluğunu ve pek çok gayeye hizmet ettiğini de fark eder[156].

Bir âyette, "Gece ve gündüz hem uyursunuz, hem de hayatınızı kazanmak için çalışırsınız"[157] buyrulur. İnsanlar, genellikle geceleri uyuyup, gündüzleri çalışırlar ki bu, yaratılışın genel işleyişidir. Zorunlu durumlar genel kuralı bozmaz. Çeşitli sebeplerle kimi insanlar dinlenmek için gündüzün uyur, hayatlarını kazanmak için geceleyin çalışırlar. Âyette uyuma, ilâhî lütuftan arama, gece ve gündüz ile birlikte anılmıştır. Allah, insanların çalışma ihtiyaçlarını aydınlık olan gündüzle, uyku ve istirahat ihtiyaçlarını ise karanlık olan geceyle

---

[151]. el-En'âm, 6/96.
[152]. el-En'âm, 6/13.
[153]. Yûnus, 10/67.
[154]. el-İsrâ, 17/12.
[155]. el-Furkân, 25/47. Diğer âyetler için bkz:en-Neml, 27/86;el-Kasas, 28/72-73;er-Rûm, 30/23.
[156]. Yûnus, 10/67. Âyetin tefsiri için bkz:et-Taberî, XI, 139;el-Beğavî, II, 361;ez-Zemahşerî, II, 244.
[157]. er-Rûm, 30/23. Âyetin tefsiri için bkz:Mevdûdî, IV, 297.

gidermiştir. Bu mana, âyetin daha iyi anlaşılmasına katkı sağladığı gibi, çalışma yaşamının farklı bir durumuna da değinir. Çünkü, modern çalışma hayatı ve vardiya sistemi bunun pratik uygulamasıdır. Bu noktada insan ile canlı popülasyonlar arasında derece farkı vardır. Âyet insanın gece uyuduğunu ve bu sayede dinlendiğini, kısmen çalışıp hayatını kazandığını, aynı zamanda insanın genellikle gündüzün çalıştığını, kısmen de istirahat ettiğini anlatır[158].

Allah, insanı yeryüzünde halife olarak yaratmıştır. İnsanın halife olmasının gayesi, yeryüzünü imar etmesi ve orada yaşayanları ıslah etmesidir. İnsanın yeryüzünün halifesi olması, diğer varlıkların yaratılış gayesinde de kendini gösterir. Bu bağlamda tüm evrende gayeliliğin hâkim olduğu açıktır. Nitekim bu hakikat, "Rabb'inin meleklere, 'Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım' dediğini hatırla. Melekler, biz seni övgü ile tesbih ve takdis edip dururken, yeryüzünde fesat çıkaracak, orada kan dökecek insanı mı yaratacaksın? dediler"[159] ve "Ey Dâvûd, biz seni yeryüzünde halife yaptık. O hâlde, insanlar arasında hak ve adaletle hüküm ver. Heva ve hevesine uyma; yoksa bu, seni Allah yolundan saptırır"[160] bu ve benzeri âyetlerde dile getiriliyor.

Anlamlarını verdiğimiz âyetlerin dışında, Kur'ân'da insanın halife olduğunu belirten başka âyetler de vardır. Kur'ân'da *halife*, *hulefâ*, *halâif* ve *istihlâf* kavramları on üç defa[161] kullanılır. Halîfe terimi, bu âyetlerde belirtilen sorumlu varlığa işaret eden ortak bir ifadedir. Halîfe olarak nitelenen ya da kendisine bu görev tevdi edilen varlık ise insandır. İnsanın yeryüzünün halifesi olma ve orayı ıslah etme görevi, ilahî irade tarafından belirlenerek insana verilmiştir. İnsanın çalışma aşamalarının tümü, bu sorumluluklarla ilgilidir. Çünkü çalışma, insana özgüdür ve onun halifelik vazifelerinden birini oluşturur.

Halîfe, istihlâf olarak bakıldığında, başkasının yerine geçen, onun vekaletini üstlenen veya kendisine otorite tarafından verilen görevleri onun adına kullanan kişiye denilir[162]. Allah açısından *halife*, varlıkları yönetmek, insanlar arasında emirlerini yerine getirmek ve hükümlerini uygulamak şeklinde anlaşılır[163]. İnsanın Allah'ın halifesi olması, birçok anlama gelir, fakat bu anlamlardan bazıları diğerlerine göre daha fazla öne çıkar. Allah'ın birçok şeyi insana emanet etmesi, ona bunları kullanacak güç ve yetenek vermesi de onun halifeliğinin bir parçasını oluşturur[164]. Başka bir anlama göre halifelik, kimi toplumların özel bir biçimde

---

158. Tefsir için bkz:et-Taberî, XXI, 32;el-Beğavî, II, 481;ez-Zemahşerî, III, 218;er-Râzî, XXV, 112;İbn Kesir, III, 51;Yazır, VI, 3814;Kutup, XI, 417;Mevdûdî, IV, 296;et-Tabatabâî, XVI, 167;Ateş, VII, 17.
159. el-Bakara, 2/30.
160. Sâd, 38/26.
161. Bkz:Abdülbâkî, s.304-305.
162. Mevdûdî, I, 62.
163. Ebu's-Suûd, I, 81-82.
164. er-Râzî, II, 165;Ebu's-Suûd, I, 82;VII, 155-156.

diğer bir milletin ardından yeryüzünde iskân edilmelerine denir. Kutsal kitabımızda halife kavramı iki anlamda da kullanır ve her iki anlama gelen âyetler de vardır. Halife olarak nitelenmiş insanın asli görevlerinden birisi de, çevrede bozgunculuk çıkarmamak ve haksız yere kan dökmemektir.

Yeryüzünü imar etmek adına insanın çalışması, halifelik göreviyle ilgilidir. Tanrı'ya itaat etmek, yeryüzünü imar ve ıslah etmek, oranın hakimiyetini üstlenmek, yeryüzünü oluşturan unsurlardan yararlanmak, bitkiler yetiştirmek, tarımı geliştirmek, bunun için âletler icat etmek, onları kullanmak, bağ ve bahçeleri sulamak, enerji kaynaklarını araştırmak, yeraltı zenginliklerini çıkarmak, bunlardan yararlanmak, bunlar için gerekli tüm kabiliyetlere sahip olmak ve bu gibi işleri yapmak suretiyle insan, çalışma hayatındaki halifelik fonksiyonlarını yerine getirir. Çünkü yeryüzü, insanın yaşamına elverişli tarzda var edilmiştir. Ne var ki, yeryüzündeki her türlü tasarruf yetkisi belli ölçüler dahilinde insana verilmiştir. Ayrıca her türlü varlık ona boyun eğdirilmiş ve yeryüzünde faydalı olan her şey ona mubah kılınmıştır. Fakat bunun sınırsız bir yetki olarak anlaşılmaması gerekir[165].

İnsanın çalışma alanları içersinde tarımsal faaliyetler çok önemlidir. Bu, bir yandan insanın temel gereksinimlerini sağlamak gayesine matuf iken, diğer bir yandan da giyim-kuşam gereksinimlerinin hammaddesini sağlamak ile hayvanların yem ihtiyaçlarını temin etmek gibi bir gayeyi de ihtiva eden bir çalışmadır. Kur'ân, dünya için âhiretin terk edilmesini onaylamaz ve bu dünyada, hem dünya hem de âhiret için mutlaka çalışmayı gerekli görür.

Çalışmaya bu derecede değer veren Kur'ân, peygamberlerden bazıları döneminde yapılan çalışma örneklerine de değinir. Yûsuf peygamber, bu bakımdan güzel bir örnektir. Mısır'ın hazinelerine sorumlu tayin edilmesiyle onun yaptığı tarımsal kalkınma, daha sonra ticaretin gelişmesine ve hatta kıtlık nedeniyle ürün bulamayan ve Filistin'de yaşayan ailesiyle buluşmasına yol açan bir tahıl ticaretinin oluşmasına katkı sağlamıştır. Yûsuf peygamber zamanında yapılan bu hamleye yer veren âyette, "Yûsuf onlara, 'âdetiniz üzere yedi sene ekin ekersiniz, yiyeceklerinizin az bir miktarı hariç, hasat ettiklerinizi başağında stok edip bırakırsınız' dedi. Bunun ardından tohumluk olarak saklayacaklarınızın az bir miktarı hariç, o yıllar için biriktirdiklerinizi yeyip bitirecek yedi kıtlık yılı gelecektir. Bundan sonra bir yıl gelecek ki o yılda, insanlara Allah tarafından yardım olunacak, o yılda meyve sıkacaklar ve bolluk olacak"[166] denilir.

---

[165]. et-Taberî, I, 195;el-Beğavî, I, 60;ez-Zemahşerî, I, 271;er-Râzî, II, 159;İbn Kesir, I, 49;Ebu's-Suûd, I, 79; Yazır, I, 299;Kutup, I, 114;Mevdûdî, I, 61;et-Tabatabâî, I, 115;Ateş, I, 128.

[166]. Yûsuf, 12/47-49.

Tarımın geliştirilmesi, organizeli bir çalışmaya bağlıdır. Burada suyun önemi de büyüktür. Bu açıdan Hz. Yûsuf (a.s), üretimi artırmak için sulama kanalları açtırmış, tarım alanlarını ıslah ederek genişletmiş ve sulu tarımı teşvik etmiştir. İnsan, çalışmak durumundadır ve bu, onun yaşamını sürdürmesi için zaruridir. Fakat yağmurun yağmaması, kuraklığın olması ve doğal âfetler gibi çevresel koşullar, çoğu kez kıtlığa ve ürünlerin azalmasına neden olur. Yûsuf'un tarım ve meyve-sebze yetiştiriciliğine verdiği önem sonucu ülke halkı, kıtlıktan çok az etkilenmiş ve civar ülkelere ihtiyaç fazlası ürünleri ihraç ederek, gelirlerini ve yaşam düzeylerini artırmıştır. Bunlar, büyük halk desteğinde genel ve yorucu yoğun bir çalışmayla elde edilmiştir. Zira âyette geçen *de'b* ifadesi, buna delildir ve bu ifade, herhangi bir şeyin belli bir seyir içersinde birkaç yıl boyunca alışılmış biçimde ekim ve dikim gibi sebze ve meyve yetiştiriciliğini anlatır[167]. Yûsuf'un başlattığı bu çalışmalar, ülke yöneticilerinin kıtlık zamanında nasıl davranması gerektiği konusunda kimi öneriler içerir. Ayrıca bu, çevresel zorlamalara maruz kalan insanlara, çalışmak suretiyle bir çıkış yolunun olduğunu da gösterir.

İnsanoğlu birçok alanda iş görüyor ve yeni çalışma sektörleri de oluşturmaya devam ediyor. Bu sektörlerin basit bir şekli, eski dönemlerde de vardı. Eskiden haberleşme, farklı biçimlerde yapılırdı. Bunun için insanlar, eskiden, eğitilmiş güvercinleri kullanarak, ateş yakarak ve ulak göndererek haberleşirlerdi. Bugün insanoğlu, kara, deniz ve havayolu ulaşımından; turizm, sanayi, demir-çelik, tarım, ziraat, sağlık, spor sektörlerinden, yeraltı ve yerüstü zenginliklerinden ve hava, su, rüzgâr, doğal gaz ve güneş enerjisi gibi tabiî enerji kaynaklarından yararlanır. Üretilen hizmetler, tüketiciler tarafından kullanılır. Yeryüzünde insandan başka bu tür işleri görebilecek ve hizmet üretebilecek başka bir varlık yoktur. Bunların, insanın halifeliği ve onun yeryüzünü imar etme görevleri kapsamındaki çalışmalar olarak görülmesi gerekir.

Kur'ân, çalışma konusunu hem bu dünya, hem de öte dünya açısından ele alır ve insanın dünyaya olan tutkusunu da inkâr etmez. Kur'ân, dünyanın bırakılarak âhiret için çalışılmasını öğütlemediği gibi, âhiretin terk edilerek salt dünya için çalışılmasını da onaylamaz. Kur'ân, her konuda olduğu gibi, çalışmada da dengenin kurulmasını tavsiye eder. Böylece o, tabiattaki âhenkle insanın hemâhenk olmasını salık verir.

Kur'ân, bazen eğlence, çoğu kez de geçim temin etmeye yönelik insan gayretlerinden biri olan avcılık ve onunla ilgili kurallara da değinir. İnsanın yiyecek elde etmeye yönelik çabaları arasında kara ve deniz avcılığı da yer alır. Allah, kara ve deniz avcılığını helâl

---

[167]. et-Tabatabâî, XI, 189. Ayrıca bkz:et-Taberî, XII, 230;el-Beğavî, II, 429;er-Râzî, XVIII, 150;Ebu's-Suûd, IV, 282;Yazır, IV, 2870;Kutup, VIII, 410;Mevdûdî, II, 466;Ateş, IV, 389.

kılmıştır. Eski dönemlerde insanlar, avcılık ya da toplayıcılık yaparak geçimlerini sağlarlardı. Özellikle deniz avcılığı, kimi insanlar için bir yiyecek temininden öte, tek geçim kaynağını oluşturur. Çünkü bu kişiler, denize yakın yerlerde yaşarlar ve karada geçimlerini sürdürmeye yetecek kaliteli bir toprakları ya olmadığından ya da verimsiz olduğundan, balıkçılığa yönelmişlerdir. Kur'ân, av hayvanlarına, avcılığın zamanına ve av ahlâkına dair kimi kurallar getirmiştir. Allah, dünyadaki her şeyi insanı sınamak için yarattığından, avla ilgili kurallara uyup uymamakla da insanı imtihan eder. Avcılık, çevreyi ilgilendiren çalışma türlerinden biridir.

Kur'ân, okyanusları, denizleri, ırmakları, nehirleri ve pınarları oluşturan hidrosfere vurgu yapar. Bu vurgu, herhalde suyun ve suda yaşayan canlıların insana sağladığı yararlardan ileri gelir. Kur'ân, ayrıca karada yaşayan varlıklara da belirgin bir şekilde temas eder; bu da yine, muhtemelen karada yaşayan canlılarda insan ile diğer varlıklar için birçok faydanın bulunmasındandır. Mesela bir âyette, "Allah, ondan taze et yemeniz ve takacağınız bir süs eşyası çıkarmanız için, denizi istifadenize verendir"[168] denilir. Kur'ân, hac yolculuğu sırasında deniz avını helâl kılmış ve kutsal mekânda kara avını yasaklanmıştır. Bu konudaki âyette, "Hem size ve hem de yolculara fayda sağlamak üzere deniz avı yapmak ve onu yemek size helâl kılındı. İhramlı olduğunuz müddetçe kara avı size haram kılındı"[169] denilir. Bu âyetler, çevresel fenomenlerden kimilerinin, özellikle hac ibadeti esnasında çevredeki canlı popülasyonuna gösterilen saygı adına avlanmalarının yasaklandığını haber verir. Bu, bize İslâm'ın bizi kuşatan doğa gerçeğine ve onun zenginliğini oluşturan varlıklara olan saygısını ifade eder.

İnsan, yeryüzünde Tanrı'nın kısmî otoritesini üstlenmiş olan tek varlıktır. Bunun gereği olarak o, yaşadığı yeryüzünü imar ve ıslah etmelidir. Sadece karalar değil aynı zamanda denizler de insanın istifadesine verilmiştir. Denizler, pek çok canlı türünün bulunduğu yerlerdir. Aşırı avlanma ve kirlenme sonucu onların *sos* vereceği bilinmelidir. Kimi ülkeler bunu önceden sezerek gerekli tedbirleri almışlardır. Bu ülkeler, zamansız, zararlı ve aşırı avlanmayı önlemek için yasalar çıkarmış ve ağır maddî yaptırımlar uygulama kararı almışlardır. Eko sistemin tehlike çanları çalmaya başladığı kimi türler için bu yasakların oldukça yerinde, hatta geç kalmış düzenlemeler olduğu söylenebilir. Kur'ân'ın bu tür sınırlamaları onaylayacağı ve av yasalarına katkıda bulunacağı söylenebilir.

Suların faydaları henüz bütünüyle bilinmiyor. Fakat insanlar, çalışmalarını, sudaki müthiş gücü fark ederek bu yönde sürdürmüşler ve bundan birçok yarar sağlamışlardır. Bugün

---

[168]. en-Nahl, 16/14. Benzer bir âyet için bkz:Fâtır, 35/12.
[169]. el-Mâide, 5/96.

kullanılan elektriğin önemli bir kısmı, suyun gücünden yararlanılarak oluşturulan barajlardan sağlanır. Gemi gibi her türlü deniz araçlarının yapılması için kurulan sanayi kolu da insanlar için bir çalışma sektörüdür. Bu bakımdan deniz araçlarını yapanlar, onları satanlar, bu araçlarla denizlerde avlananlar, balıkları satanlar, ülke dışına ihraç edenler ve onlardan yan ürün elde edenlerin hepsi deniz yoluyla oluşan çalışma sektörleridir. Bunlar, Allah'ın insana sağladığı geçim kaynaklarındandır.

İnsanların uğraştığı bir diğer çalışma kolu ise tarımdır. Tarım, eskiden beri insanların geçimlerini sağladıkları bir yöntemdir. Dünyamızın büyük bir kısmında ve özellikle köyde oturanlar, geçimlerini genelde tarımla temin ederler. Kur'ân'da, bu konuya temas eden bazı âyetler vardır: "Çorak yerlere suyu ulaştırdığımızı, onunla gerek hayvanlarının gerekse kendilerinin yemekte oldukları ekinleri çıkarmakta olduğumuzu görmüyorlar mı?"[170] ve "O, gökten su indirendir. Biz, her çeşit bitkiyi onunla bitirdik. O bitkiden bir yeşillik var ettik ki, ondan birbiri üzerine binmiş taneler çıkarttık. Hurmanın tomurcuğundan sarkan, koparmak isteyene yakın salkımlar, üzüm bağları, bir kısmı birbirine benzeyen zeytin ve nar bahçeleri çıkarttık. Meyve verdiği ve olgunlaştığı zaman meyvelerine bakın"[171] denilir.

İnsanın yaşamını devam ettirmesi için mutlaka bir iş tutması zorunludur. Bunun için doğada birçok iş alanı vardır. Kur'ân, bu iş alanlarının en önemli ve gerekli olanlarına temas eder. Biz burada ziraatçılık ve balıkçılık gibi kimi sektörlere, âyetler doğrultusunda değinmeye gayret ettik. İş alanları, elbette bunlarla sınırlı değildir ve her geçen gün bunlara, yeni ve farklı çalışma sektörleri ekleniyor. Çalışan insan, ya kendi ya da başkalarının hesabına bir iş yerinde ücretli olarak çalışır. Kendi işinde kendi adına çalışan insanların, dinlenme, iş süresi, istirahat vakti gibi kurallara uymaları gerekmez; ancak başkaları adına bir iş yerinde çalışanların, modern iş yaşamı için belirlenmiş kurallara uymaları bir zorunluluktur. Hatta yaşam koşulları, iş sözleşmeleri ve çalışma şartları gibi konularda insanları, standart düzenlemeler yapmaya sevk ediyor.

Çalışma yaşamı, çalışma alanları bakımından birtakım problemleri beraberinde taşır. Bunların en başında, insanın, yeryüzü kaynaklarını psikolojik sınırı aşan kullanımlarla yüz yüze bırakması gelmektedir. Örneğin, kömür madeninde çalışanların, kimi atıklarla çevreyi kirletmeleri, çevrede büyük tahribe neden olur. Bu, birçok canlının doğadaki doğal ortamında yaşamını sürdürmesini engeller, hatta canlının hayatını sona erdirir. Diğer birçok sektörde de, buna benzer ciddi kirlenmeler meydana gelir ki, çalışma yaşamında bunların çözülmesi gerekir.

---

[170]. es-Secde, 32/27.
[171]. el-En'âm, 6/99.

İnsanların en çok çalıştığı sektörlerin alanlarını, denizler ve karalar oluşturur. Denizlerde iş görenler, denizlerin kirlenmesi ve canlı türlerinin yok olması gibi çift yönlü birtakım sorunlara neden olurlar. Bu bakımdan insan, çalıştığı ve hayatını kazandığı okyanuslara, denizlere, göllere ve nehirlere karşı salt üretim-tüketim kaygısıyla yaklaşarak, kötü ve nankör davranmamalı, yıkıcı olmamalıdır. Unutulmamalıdır ki yeryüzü, Allah'ın insana bir emanetidir ve insanın gelecek kuşaklardan ödünç aldığı bir kaynaktır. Aksi takdirde, sıkıntıya düşecek, kıtlık çekecek, toprağı verimsizleşecek, balık yiyemeyecek olan başkası değil, yine insandır ve bunun sorumlusu yine insanın kendisidir. Bu yüzden insan kâinata, yani toprağa ve denizlere mensup, onunla iç-içe bir varlık gibi davranmalıdır.

Karadaki çalışma sektörlerindeki durum denizlerdekine oranla daha ürkütücüdür. İnsan, bu bağlamda her şeyin sonsuz ve sınırsız olduğu düşüncesinden vazgeçmelidir. İnsan, altmış yıllık ortalama ömründe kendine yetecek kadarından daha fazlasına tamah etmemelidir ki, geriye torunlarının da zevkine vararak çalışabilecekleri bir alan kalabilsin. Toprakla ilgili sektörlerde, ekolojik duyarlılıktan yoksun çalışmaların sebep olduğu ve hâlâ da olmaya devam ettiği birçok olumsuzluklar, bugün çevre sorunları olarak karşımıza çıkıyor. Bu bakımdan insana düşen, doğaya saygılı davranmak ve tabiatı, yaşamını devam ettirebileceği kadarıyla kullanmaktır.

Unutulmamalıdır ki, doğal kaynaklar denilen ekolojik nimet ve zenginlikler, birtakım kullanım ilkelerine riayet ederek varlıklarını sürdürürler. Sınırsız ve sonsuz olmayan doğa unsurları ve kaynaklar, insanın, sınırsız, ilkesiz ve sonsuz isteklerine cevap verebilecek büyüklükte değildir. Kur'ân'ın bu konudaki yönlendirmesi örnek alınmalı, doğadaki ekolojik zenginliklerin israf edilmesine engel olunmalı ve onun, varlıklarla ilgili değerlendirmeleri dikkate alınmalıdır. Bir İncil âyeti olan ve yazdığı kitaba bu âyeti: *Küçük güzeldir* adını veren Schumacher'in önerileri de önemsenmelidir.

### 2.3.2. Toplum ve çevre

Bilindiği üzere insan, bir açıdan toplumsal, diğer açıdan bireysel varlığı olan en üstün canlıdır. Sağlıklı bir birey ve toplum oluşturabilmek için, insan topluma ve toplum da insana feda edilmemelidir. İnsan, hem bireysel hem de toplumsal yönü olan bir varlık iken toplum, insanların oluşturdukları ortak birlikteliktir. Bu nedenledir ki, insan, yalnız yaşayamaz ve bir birlikteliğe ihtiyaç duyar.

Toplum hâlinde yaşamak ise, çok yoğun bir işbirliğini gerektirir. Buna karşın, toplum hâlinde yaşamanın, insan nesline ve hayatını sürdürdüğü çevreye yoğun olumsuzluklar ve

yıkımlar verdiği de biliniyor. Günümüzde şehirleşme ve tarıma elverişli verimli arazilerin iskana açılması, bunların önde gelenlerindendir. Bunlara bir de şehirlerin ürettiği çöpleri ve sanayi artıklarını eklendiğimizde, ülkelerin bu ağır sorunların altından kalkmasının imkânsız bir hâle geleceği aşikârdır.

İnsan, gerek fert ve gerek toplum hâlinde yaşamını sürdürse de, doğası gereği mutlaka çevreye gereksinimi olan bir varlıktır. Hem mekânsal ve hem zamansal varlık olan toplumlar, belli bir yerde doğar, belli bir süre içersinde yaşar ve belli bir süre sonra inkıraza uğrarlar. Bundan ötürü toplum, her iki durumda da mutlaka bir çevreye bağlıdır. Buradaki çevreden maksat, tamamen fiziksel çevredir. Manevî ya da sosyal çevre ise onun fiziksel çevrede oluşturduğu, maddî ve manevî öğeleri olan kültürel bir çevredir. İşte bunları ifade etmek üzere ekoloji ve toplum ekolojisi terimleri, ilgili bilim dünyasında kullanılır.

Ekoloji, daha çok fiziksel ve coğrafî çevre anlamına gelir ve eko sistemi kendine konu alır. Toplum ekolojisi veya sosyolojisi ise, ferdin içinde yaşadığı cemiyette sürdürdüğü münasebetler ve teşkilatlar seviyesinde gerçekleştirdiği davranışları ifade eder. Daha genel bir anlamda toplum ekolojisi ya da sosyal ekoloji, "İnsanın fert veya toplum hâlinde teknoloji yoluyla içinde yaşadığı maddî kültür şartlarını yani çevresini bozması ve tahrip etmesini"[172] konu alır. Bu yüzden de, "Batıda, toplum veya fert hâlinde insanın yaşadığı çevredeki maddî kültür şartlarını bizzat kendi eliyle bozmasının, tabiattaki dengeyi ciddi biçimde sarsacağını savunan baskı gurupları oluşmuştur ve bu guruba, ekolojistler denilir. Bunlar, ekolojinin bozulmasını insan faktörünü dikkate almaksızın teknoloji ile sanayinin sorumsuzca kullanılmasına bağlarlar"[173].

Toplum çevre bağlamındaki bir diğer husus ise itikad, ibadet ve ahlâk açılarından toplumlardaki huzursuzluklar ve bunların tetiklediği çevresel olumsuzluklardır. Kur'ân, insanları mü'min, kâfir, müşrik ve münafık olarak şemalandırır. Toplumda her nitelikten insan bulunmaktadır. Bazı nitelikleri dolayısıyla insanlar zâlim, fâsık, fâcir, müfsid ve mücrim gibi olumsuz adlarla da nitelenebilir. Kur'an'daki bazı değinilerde, fâsıkların yeryüzünde bozgunculuk yaptıkları ve Allah'ın birleştirilmesini emrettiği yakın ve uzak akrabalarla olan ilişkiyi kestikleri de anlatılır[174].

Kur'ân, ekolojik barışı ve uyumu doğrudan ilgilendirmek üzere, toplumsal konularda da kimi düzenlemeler getirmiş bir kitaptır. Allah, yarattığı insanın, toplumsal bir varlık hâline geldiğinde uyacağı ya da terk edeceği kuralları ortaya koyar. Bu kurallar, dünyanın düzeninin

---

[172]. Sezal, s.51.
[173]. Bkz:Sezal, s.51-52.
[174]. Bkz:el-Bakara, 2/27;er-Ra'd, 13/25.

korunması için konulmuştur ve onlar, sosyal ekolojinin konusunu oluştururlar. Kur'ân, kâinattaki tüm varlıklarda bulunan gayelilik esasına dikkatleri çeker. Tabiattaki genel gayelilik, insan ve toplumdaki gayelilikle eş zamanlı tahakkuk ettirilmelidir. Toplum ekolojisi sadece insan popülasyonlarını kapsamakla kalmaz; aynı zamanda varlıklar skalasını oluşturan canlı-cansız, yerde-gökte ve aradaki tüm varlıkları da kapsamına alır. Çünkü, insanın yaptığı kimi kötü davranışları ve görev eksiklikleri tabiatın herhangi bir yerinde ve zamanında çok namüsait şartlarda kendilerini gösterirler. Bunlar, kimi kez ekolojik felâketlere neden olur ki bunların sorumlusu maalesef insandır.

İnsanlar, hayvanlar, bitkiler ve kâinattaki her bir varlık, birer popülasyon/varlık küresi oluşturur. İnsan, irade hürriyetine sahip varlık olarak bu fizikî çevrede yaşamını sürdürür. Toplumlar, karada ve denizdeki yaşamsal ihtiyaçlarından dolayı buradaki varlıklara karşı dengesiz ve onların yaşamlarını tehdit edecek tarzda davranışlar yapıyorlar. Toplumlar, sadece bu canlı ya da cansız varlıklara karşı olumsuz davranışlar sergilemekle kalmazlar; fakat aynı zamanda onlar, kendi türüne, toprağına, toprakta yetişen bitkilere ve minerallere karşı da olumsuz davranışlar içersinde olurlar.

Toplum hâlinde yaşayan insan, öncelikle sosyal sorunlarına çözümler üretmek durumundadır. Bundan dolayı toplumların ıslahı bir hayli önem arz eder. Kur'ân'da toplumsal yaşamın ıslah edilmesi, adaletin yerleştirilmesi, haksızlıkların önüne geçilmesi gibi toplumu ahlâken, ilmen, fikren, iktisâden ve hukuken yükseltmeyi emreden âyetler vardır. "Yeryüzü ıslah edildikten sonra orada bozgunculuk yapmayın"[175] ve "Yeryüzünde bozgunculuk yapıp dirlik-düzenlik vermeyen müsriflerin emrine uyma,"[176] bu ve benzeri âyetlerde yeryüzü ıslah edildikten sonra orada bozgunculuk yapmaması istenenler, doğanın kurucu veya yıkıcı gücü olan insan veya toplumlardır. İnsanın dışındaki varlıkların, var olan düzeni bozabilme gibi bir yetki ve yetenekleri zaten yoktur. O hâlde ekolojik sistemi/dengeyi bozma girişimi, insan kaynaklı bir olaydır.

Bozgunculukla yeryüzünü ifsat etmenin bir sürü şekli mevcuttur. Buna insanın ya da toplumların, fizikî ve manevî çevrelerinin bozulması denilir. Maddî çevrede oluşturulan ifsatlar arasında, insanların erdemler bakımımdan tefessüh etmelerini, bunların diğer varlıklara karşı davranışlarında aşırıya kaçmalarını, hayvanların gereksiz yere telef edilmelerini, kuş türlerinin anormal ölçülerde avlanmalarını, toprağın gereksiz veya aşırı tarımsal faaliyetler sonucu verimsizleşmesini, aşırı otlatmalar sonucu çevredeki mer'a ve bitki

---

[175]. el-A'râf, 7/56, 85.
[176]. eş-Şuarâ, 26/151-152.

örtüsünün bozulup yok olmasını, bunun kuraklığa sebep olmasını, ormanların aşırı kesime maruz kalmalarını ve yakılmalarını sayabiliriz.

İnsanlık tarihinde yeryüzünün ıslahı her şeyden önce, elçiler vasıtasıyla gerçekleştirilmiştir. Onlar, maddî ve manevî çevredeki ve evrendeki ilâhî düzenle uyumlu hareket etmişlerdir. Yeryüzünün ıslah edilmesinden kastedilen budur ve ıslah edilmesinden sonra bozulmasından kastedilen de, muhtemelen elçilerin ve onun gerçek takipçilerinin ardından, yeniden eski olumsuzluklara dönülmesidir. Islah edilmesi istenenler, insan ya da onun oluşturduğu toplumlardır ve toplumların, maddî ve manevî çevrelerine karşı olan tasarruflarıyla davranışlarıdır. Zaten, insanın maddî ve manevî çevresindeki bozulmaların, belli bir psikolojik sınırı aşarak tüm varlıkları etkilediği zaman bu, yeni elçiler göndermenin gerekçesini oluşturmuştur.

Kâinatımız, bütün görünümleriyle bir bütündür; parçalanmayı ve parçacı yaklaşımları onaylamaz. Kur'ân'a göre, Tanrı'dan başkasına kulluk etmek de toplum-çevre ilişkilerinde ifsat oluşturan bir durumdur. Çünkü O'dan başkasına kulluk edenler, Tanrı'nın yaratışına aykırı biçimde davranırlar. Halbuki onların asıl görevi, yeryüzünü imar edip, orayı bir barış yurdu hâline getirmektir. Tersine bir durum, bir sürü savaşa, anarşiye ve kaosa neden olur. Nitekim eskiden beri toplumlar, birçok savaşın ve tabiata yönelik birçok olumsuzlukların içinde bulunmuşlardır. İşte, bu kargaşaları ortadan kaldırdıktan sonra Allah, toplumlardan yeryüzünde bozgunculuk çıkarmalarını men ediyor[177].

Toplumların olumsuz durumlarından biri savaştır. Kur'ân, savaşa zorlukla ve ıslah için izin vermiştir. Nitekim bu bağlamda gelmiş olan bir âyette, "Eğer Allah, insanların bir kısmıyla diğerlerini savarak hizaya getirmeseydi, elbette yeryüzündeki nizam bozulurdu. Fakat Allah, bütün insanlığa lütuf ve keremiyle muamele etmiştir"[178] denilir. Allah, millet, kabile, grup ve oligarşik zihniyete sahip olan toplumlarda kimilerine belli bir süre güç verir. Güçlüler, hemcinslerine karşı olduğu gibi, diğer varlıklara karşı etik sınırları aştıklarında Allah, onların gücünü yıkar ve yerlerine yenilerini getirir. Bu grupların gücü, kırılmadığındaysa yeryüzünde karışıklıklar ve düzensizlikler baş gösterir. Yeryüzünde oluşabilecek düzensizlik, keşmekeş ve kargaşalıklarınsa muhtemelen insana, topluma ve bunların ilişkide bulunduğu maddî ve manevî çevreye zararları olabilir. Yakılıp yıkılan ülkeler, kırılan insanların yanı sıra, telef olan hayvanlar ve tahribata uğrayan bitki örtüsü bu

---

[177]. Bkz:et-Taberî, VIII, 207-209. Karş:el-Beğavî, II, 166;ez-Zemahşerî, II, 83;er-Râzî, XIV, 133;İbn Kesir, II, 26;Ebu's-Suûd, III, 233;Kutup, VI, 97;Mevdûdî, II, 44;et-Tabatabâî, VIII, 159;Ateş, III, 349.

[178]. el-Bakara, 2/251.

zararların en açık görüntüleridir[179]. Biyolojik, kimyasal ve nükleer silahlarla yapılanların tahribatı ise, bütün tahminlerin üstündedir.

Toplum-çevre bağlamında Kur'ân'da değinilen önemli bir husus da, yönetenlerin uyguladıkları idare tarzları ve bundan doğan olumsuzluklardır. Âyetlerde, "Sizler, iş başına gelecek olursanız yeryüzünde bozgunculuk yapacak, akrabalık bağlarını koparacaksınız, öyle mi?"[180] ve "O, iş başına geçtiğinde, insanlar arasında bozgunculuk yapmak, ekinleri tahrip etmek ve nesilleri bozmak için yeryüzünde gayret eder. Allah bozguncuları sevmez"[181] denilir.

Kur'ân, toplumu yönetenlerin, yeryüzünde kimi muhtelif biçimlerde bozgunculuk yapabileceklerini belirtir. Bozgunculuğun, yer ile gök arasındaki varlıklarda câri olacağına âyetler dikkat çeker. Yeryüzünde bozgunculuk çıkarmak ve ifsat etmek, insan neslinin yok edilmesi gibi birçok ifsat şekillerini kapsar. Hatta insanlar arasındaki akrabalık bağlarının koparılması da buna dahildir. Ayrıca onlar, *hars* olarak ifade edilen kültürün ve milleti ayakta tutan her tür manevî öğenin yok edilmesine, tarım gibi insanın temel ihtiyaçlarına yönelik faaliyetlerin bozulmasına bile sebep olurlar. Bu bağlamda, yönetimi üstlenenlerin bu konularda dikkatli olması gerekir.

İnsanlar, toplumsal varlıklar olduklarından aralarında kan veya hısımlık, ahlâk, hak ve hukuk bağlarıyla bireysel ve toplumsal amaçlarla birbirlerine bağlıdırlar. Dünyanın nizamı ve âhengi, bu bağın kuvvetlendirilmesi üzerine kurulmuştur. Bu bağın parçalanması, aynı zamanda toplumsal bozulmayla başlayıp devam eden diğer bir sürü bozulmanın da sebebidir. Bu bağlamda Kur'ân'ın, yeryüzünde bozgunculuk yapıldığından bahsetmesi ise, manidar bir durumdur. Çünkü bu bağın koparılmasının oluşturduğu toplumsal çözülme kendini ikinci derecede çevredeki bozulma ile gösterecektir. Sonuçta, insanlar arasındaki bağlar kopunca, onların arasında mücadele ve savaşlar, başlayacak ve bu, mal, can, hayvan, bitki ve su gibi doğal zenginlik ve ekolojik nimetlerin bir şekliyle tahribine neden olacaktır. Dünya tarihi bunun birçok örneğiyle doludur.[182]

Toplum-çevre bağlamında en anlamlı âyetlerden biri de, insanların kazandıkları yüzünden denizlerde ve karalarda fesadın meydana geldiğini belirten âyettir. Bu âyette, "Allah'ın buyruklarını umursamaz hâle gelen şu insanların kendi elleriyle yapıp-ettikleri

---

[179]. ez-Zemahşerî, I, 383. Fazla bilgi için bkz:et-Taberî, II, 626;el-Beğavî, I, 233;er-Râzî, VI, 202;İbn Kesir, II, 228;Ebu's-Suûd, I, 246;Yazır, II, 838;Kutup, I, 553;et-Tabatabâî, II, 295;Ateş, I, 440.

[180]. Muhammed, 47/22.

[181]. el-Bakara 2/205.

[182]. et-Tabatabâî, II, 95;XI, 347. Karş:et-Taberî, I, 182;XIII, 183;ez-Zemahşerî, I, 269;II, 358;er-Râzî, II, 148; XIX, 47;İbn Kesir, I, 45;II, 280;Ebu's-Suûd, I, 76;V, 18;Yazır, I, 281;IV, 2980;Kutup, I, 105;VIII, 545.

sonucunda karada ve denizlerde çürüme ve bozulma başladı. Bu şekilde Allah, belki doğru yola geri dönerler diye, yaptıklarının bazı kötü sonuçlarını onlara tattıracaktır"[183] denilir. Bu fesadın, meydana gelebilecek kara ve deniz âfetleri veya kimi toprakların verimsizleşmesi ve denizlerdeki tuzluluk oranının artması olabileceği söylenmiştir[184]. Karasal alanlardaki fesadınsa, denizlerde ve sulardaki fesadı artıracağı malûmdur.

Kur'ân, Allah'ın yeryüzünde yarattığı diğer varlıkların da insanlarınki gibi ümmetler-topluluklar olduğunu belirtir. Bir âyette, "Yeryüzünde yürüyen hayvanlardan ve iki kanadıyla uçan kuşlardan hepsi ancak sizin gibi ümmetlerdir"[185] denilir. Bu âyete dayanarak Tanrı'nın, canlıları, ya debelenen-yürüyenler ya da kanatlarıyla uçanlar olarak iki kategoride var ettiğini ifade edebiliriz. Bu canlılarla alakalı her şey bir kitapta saklıdır. Şu hâlde onlar da insanlar gibi birer ümmettir. Topluluk oluşturan bu canlılar, çevredeki hayvanlardan bir grubu ifade ederler. Eko sistemde bulunan bu varlıklar arasındaki işbirliği, şefkat, koruma ve daha nice fedakârlıklara hayran kalmamak mümkün değildir. İnsanlar, bu varlıkların bir kısmını nakil aracı olarak kullanmak, yük taşımak, avlanmak ve, diğer bir kısmını da, beslenmek gibi temel ihtiyacını karşılamak için kullanırlar. İnsanlar ve hatta denizlerdeki balıklar da bu varlıkların bir kolunu oluşturur[186].

Kur'ân, sosyal bir yapı olan toplumu ifade eden *nâs* terimini, iki yüz kırk bir defa kullanır. İnsanlar anlamına gelen bu kavram, sosyolojik olarak toplumları veya kitleleri ifade eder. Kitlelerin yaptığı yanlış davranışların olumsuz neticeleri, sırf insanlarla sınırlı kalmaz. Âyetler bunun, insan da dahil olmak üzere tüm varlıkları kapsayacağını anlatır. Meselâ bir âyette, "Allah, insanları zulümleri yüzünden cezalandıracak olsaydı, yeryüzünde hiçbir canlı bırakmazdı. Fakat onları takdir edilen bir müddete kadar erteliyor"[187] buyrulur. "Kur'ân, toplumların yükseliş ve çöküşüne değinirken bunun, maddî çevreyle alakalı birçok yönüne işaret eder. Ki bunların bazıları, kıtlık, aşırı sıcaklık, sel ve yangınlardır. Buna mukabil toplumların iyi davranışlarının ise pozitif yönlerinin olacağı her zaman vurgulanır. Çevredeki her varlık, bir şekliyle insanın istifade etmesi için Tanrı tarafından yaratılmıştır"[188]. Çünkü, "O, yerde ne varsa hepsini sizin için yarattı"[189] âyetine göre yaratılanlar, insanın istifadesine verilmiştir.

---

[183]. er-Rum.30/41. Bu mana, M. Esed'e aittir. Bkz:Esed, II, 827.
[184]. Bkz:et-Taberî, XXI, 48;el-Beğavî, III, 485;ez-Zemahşerî, III, 224;er-Râzî, XXV, 128;İbn Kesir, III, 58; Ebu's-Suûd, VII, 62;Kutup, XI, 435;Mevdûdî, IV, 309;et-Tabatabâî, XVI, 195-197;Ateş, VII, 28.
[185]. el-En'am, 6/38.
[186]. et-Tabatabâî, VII, 72-82. Karş:et-Taberî, VII, 187;el-Beğavî, II, 95;ez-Zemahşerî, II, 17;er-Râzî, XII, 211.
[187]. en-Nahl, 16/61. Benzer bir âyet için bkz:Fâtır, 35/45.
[188]. et-Tabatabâî, XII, 280-281. Ayrıca bkz:er-Râzî, XX, 57;Ebu's-Suûd, V, 122;Mevdûdî, III, 34.
[189]. el-Bakara, 2/29.

Bu âyet ayrıca hayvanların, bitkilerin, bakterilerin ve diğer varlıkların, insan için yaratıldığını da belirtir. Toplum, insanlardan oluşan toplumsal bir yapıdır ve bu bünyede oluşan olumsuz ilişkilerle davranışlardan etkilenir. Kur'ân bu yüzden toplumlara yaptıklarından dolayı ilâhî cezalar verilmiş ve insanların faydası için var edilen nesnelerin helâk edilmiş olduğu konusunda çok nettir. Kur'ân'da kıssaları anlatılan elçilerin gönderildiği toplumlara ve kimi milletlere ait kıssalar, bu hususta canlı örneklerdir. Bunlar, yapılarındaki olumsuzluklar yüzünden toplumların helâk edildiğini ve yaşamlarının temelini oluşturan maddî varlıkların da yok edilmiş olduğunu gösteriyor.

Kur'ân'ın toplumun üzerindeki olumsuzlukların, yine onların yapıp-ettiklerinden ileri geldiğini söylemesi toplum-çevre bağlamında bir diğer konu ifade eder. Kur'ân, gerek insanın gerek toplumun başına gelen her musibetin, Allah tarafından verildiğini belirtir ve bu hususa kimi âyetlerde değinir. Bunlardan birinde, "Onlara biz zulmetmedik, fakat onlar kendilerine zulmettiler"[190] ve bir diğerinde "Bunun üzerine biz, yapmakta oldukları kötülükler sebebiyle zâlimlerin üzerine gökten bir pislik/murdar bir azap indirdik"[191] denilir. Bu âyetlerden çıkardığımız sonuca göre, toplumların yaptıkları kötülükler, işkenceler, zulümler kimi kez çevresel kısıtlamalar, azaplar, yıkımlar ve felâketler şeklinde kendilerine geri dönüyor. İnsanlık tarihinde görülen felâketlerin çoğu gerçekten, çevrede/ekolojide meydana gelmiştir. Çünkü bunların amacı, insanları doğru yola getirmektir, fakat onlar, doğru yola gelmedikleri için bu ekolojik felâketler, hem kendilerini hem de ilişki içinde oldukları ve temel ihtiyaçlarını karşıladıkları tabiatı harap etmiştir.

Toplumlar, iyi ve güzel işler de yaparlar. Toplumların bu iyi ve güzel işlerini, onların ahlâkî davranışları genişçe benimseyerek uygulamalarına bağlamak gerekir. Bu ahlâk kuralları, Allah'a imandan iyiliğe, yardıma koşmaya, adaletli yönetime, cezaların hikmetli ve hakkaniyete dayalı oluşuna kadar pek çok konuyu içerir. Yine bu ahlâklı toplumların, iyiliği emretme, kötülükten sakındırma, kitaba ve peygambere uyma, haksızlıktan sakınma, hırsızlık, yalan konuşmama, alaya almama ve dedikodu yapmama gibi görevleri de deruhte etmeleri gerekir. Bu durumları oluşturan toplumlar ile çevre arasında sıkı ve sarsılmaz bir ilişki vardır. Tüm peygamberler ve onları örnek alan tüm toplumlar, bunun tarihsel örneklerini oluşturur.

İnsanoğlu, yaşadığı hayatı bir imtihan yeri ve bunun için verilen bir süre olduğunu bazen unutur ve bu unutkanlık onda, kimi kez süreklilik arz eder. Bu gibi durumlarda Tanrı, insanları kimi kez sıkıntı ve darlıkla sınar fakat bunu çok uzun tutmaz; kimi kez de bolluk ve refahla imtihan eder. Çünkü Tanrı, insanın sadece sıkıntı ve darlıkla imtihan etmeyi yararlı

---

[190]. Hûd, 11/101. Benzer âyetler için bkz:Âlu İmrân, 3/117;en-Nahl, 16/33,118;ez-Zuhruf, 43/76.
[191]. el-Bakara, 2/59.

bulmaz, ardından bolluk ve nimetler verir. Bir âyette "Onlar, kendilerine yapılan uyarıları unutunca daha önce indirdiğimiz darlık ve musibetleri kaldırıp, üzerlerine bütün nimetlerin kapılarını açtık. Kendilerine bağışlanan şeylerden zevk alarak yararlanmaya devam ederlerken onları apansız yakaladık. İşte o anda bütün ümitlerini yitirdiler ve sonunda zulüm işlemeye şartlanmış olan o toplumların son kalıntıları da yok olup gitti"[192] denilir. Esed, "Bu olayın, tarihteki bir olguyu tasvir ettiğini ve bunun, hakikatleri kavrama yeteneklerini kaybeden toplumların düştüğü kaçınılmaz sosyal ve moral çöküntüden ibaret olduğunu"[193] belirtir.

Darlık ve sıkıntı, insana yararlı olan çevresel nimetlerin kesat olması anlamına da gelir. İnsanlar, darlıkla denenirler ve zorluğa düşürülenler, bundan gerekli dersi ve öğüdü aldıkları zaman Allah, darlığı bolluğa, sıkıntıyı sevince çevirir. Allah, insanları darlık ve sıkıntıyla denediği gibi aynı zamanda bollukla da sınar. Bu sebeple âyette, bütün ekolojik nimetlerin kapılarının üzerlerine açıldığı belirtilir. Fakat insanlar, bolluk zamanlarında da iyi bir sınav verememişlerdir. Refah, çevresel unsurların bollaşması, ürünlerin artması, hayvanlardan bolca ürün elde edilmesi anlamına geldiğine göre, toplumlar ile çevrenin zenginliği arasında bir münasebetin olduğu ortaya çıkar[194]. Toplumların ahlâklı bir topluluk olması ve adaletli bir idareyle yönetilmesi, Allah'ın çevrede yarattığı ekolojik nimetlerin iyi ve bol olmasına sebep teşkil eder. Toplumlar ise, topluluk hâlinde bir çevrede otururlar ve temel ihtiyaçlarını su ile yetişen bitkilerle giderirler.

Allah, kâinatın ve içindeki tüm varlıkların sahibidir ve toplumların yaptıklarından da habersiz değildir. Bu açıdan, toplumlar için toplumsal süreçler belirlenmiştir. Bu süreçlerin uzun ve kısa olması ya da onların bolluk ve darlık içinde olması, toplumların davranışlarıyla çok yakından ilişkili olduğu gibi aynı zamanda, toplumların refahı ya da sıkıntıya düşmeleri de kendi davranışlarıyla sıkı bir münasebet içindedir. Sağlıklı ve dengeli bir toplum yapısına sahip olan milletler, Tanrı'nın kendileri için tabiatta var ettiği ekolojik nimet ve metalardan genişçe istifade edebilirler. Fakat, bu karakterden yoksun kalan ve toplumları ifsat olmuş milletler ise, kendileri için var edilen ilâhî nimet ve metalardan yararlanmakta iseler, onların bu davranışları, tabiattaki varlıkların ifsat olmasına da çoğu kez zemin hazırlar.

Kur'ân, sağlıklı ve dengeli bir toplumun dayandığı kurallar arasında adaleti, ihsanı ve sıla-i rahimi sayar. Bu kurallar aynı zamanda bireysel ilişkilerin dayandığı temel kurallardır. Kur'ân ayrıca, bireyi ve toplumu bozan üç kötü özelliği de aynı âyette fahşâ, münker ve bağy

192. el-Enâm, 6/44-45.
193. Esed, I, 233.
194. Bkz:er-Râzî, XII, 226;Ebu's-Suûd, III, 133;Yazır, III, 1930;Kutup, V, 198;et-Tabatabâî, VII, 91.

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

olarak sıralıyor[195]. Âyette, "Allah, gerçekten adaleti, iyilik yapmayı ve yakınlara karşı cömert olmayı emreder. Utanç verici, arsızca olanı, akıl ve sağ duyuya aykırı olanı ve azgınlığı, taşkınlığı yasaklar. Size, böyle tekrar tekrar öğüt veriyor ki, bütün bunları belki aklınızda tutarsınız"[196] denilir.

Toplumların alıştıkları iktisâdi hayat önemlidir; çünkü iktisâdi hayattaki bozulmalar Kur'ân'ın üzerinde ciddi olarak durduğu konulardan biridir. Bu bağlamda Kur'ân, faiz, mülkiyete tecavüz, gasp, harama dayalı kazanç ve israf gibi bireysel ve toplumsal ticârî ilişkilere kimi sınırlamalar getirmiştir. Toplumlar, ticari ilişkilerde kendilerine bahşedilen ekolojik nimetleri kullanırlar. İslâm, toplumların fakir ve zengin kesimleri arasındaki dengesizlikleri gidermek için de kimi düzenlemeleri emretmiştir. Bu emirler ise, toplumsal dengenin sağlanıp ve korunmasında etkili ve yararlı direktiflerdir. Zekât, infak ve sadaka gibi her türlü yardım emredilmiş ve böylece, mal ve servetin belli ellerde toplanması engellenmiş ve insanlar arasında dolaşan bir durum olması sağlanmıştır.

### 2.3.3. Turizm, Seyahat ve Çevre

Çevre, insandan bağımsız bir olgu değildir. Çevre, insanın da dahil olduğu birçok varlıkla olan ilişkiler ağı anlatılır. İnsansız çevre, nasıl bir şey ifade etmeyecekse, aynı şekilde çevresiz insan da, bir anlam ifade etmez. Birçok âyette, yeryüzünde gezip dolaşılması, Allah'ın yaratmasına tanık olunması, helâk edilen kavimlerin sonlarının müşahede edilmesi ve bunlardan ibret, ders ve öğüt alınması tavsiye edilir[197].

İslâm'da insanın yeryüzünde dolaşması, çalışması, güzel nimetlerden yararlanması da tavsiye edilir. Ancak bununla hedeflenen, O'nun verdiği nimetlerin şükrünü yerine getirmek ve hakkını vermektir[198]. Ayrıca, Kur'ân'da insandan, gördüğü ve duyduğu harika olaylarla interaktif bir ilişkiye girmesi de salık verilir.

Yeryüzü, turizm ve seyahat faaliyetlerinin yapıldığı alandır ve burada, yaratılışın birçok esrarengizlikleri yer alır. Ayrıca, insan eliyle yapılan harika yapıtların da, bunlara eklenmesi gerekir. Doğada var edilenler ile insanların keskin akıl seviyesini yansıtan bu eserler, turizm ve seyahatin başlıca ilgi alanlarıdır. Turizmin ilgi alanlarından biri sular, diğeri cazibeli kara parçalarıdır. Sularla ilgili turizm alanlarını, okyanuslar, denizler, göller, büyük

---

[195]. Mevdûdî, III, 52-53. Karş:et-Taberî, XIV, 162;el-Beğavî, III, 81;ez-Zemahşerî, II, 424;er-Râzî, XX, 100.
[196]. en-Nahl, 16/90.
[197]. Bkz:Kırca, Celâl, Kur'ân ve İnsan, Marifet Yay., İstanbul 1996, s.142-160. Çevre ve turizm için bkz:Güney, Emrullah, Çevre Sorunları, Bizim Gençlik Yay., Kayseri 1992, s.137-139;Günay, s.127-131.
[198]. Kardavî, Yusuf, Temel Nitelikleriyle İslâm, Çev:İbrahim Sarmış, Selâm Yay., Konya 1986, s.4.

barajlar, nehirler, şelaleler, sıcak ve soğuk şifalı sular; karasal turizm alanlarını da, başta yüksek dağlar olmak üzere, ovalar, platolar, mağaralar, karla kaplı yüzeyler, antik kentler, modern ve fantastik şehirler, eski yerleşim merkezleri, tapınaklar, harabeler, dinsel merkezler, kaleler, medeniyet eserleri ve kimi kez ise doğa harikası yer ve ülkeler oluşturur. Günümüzde uzaya seyahat etmek de, artık bir turizm faaliyetine konu olma yolundadır.

Kur'ân'da turizm ve seyahat konusunda *yesîrû*, *sîrû*, *hac*, *umre*, *seyahat*, *ibret*, *âyet*, *diyâr*, *sefer*, *âkıbe* ve *ğâbir* gibi müşterek lafızlar kullanılır. Bu kullanımların iki cephesi vardır ki, bunların ilki, dinsel gayelerle ve Allah'ın bir emri olarak yapılan hac ve umre yolculuklarıdır. Diğeri ise, ders, ibret ve öğüt gibi amaçlarla öncekilerin başlarına gelenlerin gezilip görülmesi için yapılan ve hatta yapılması tavsiye edilen seyahatlerdir.

Dinsel kaynaklı yolculuklar arsında hac yolculuğu ilk sırada gelir. Diğer dinlerde de hacı olmak veya hac yolculuğuna çıkmak gibi gelenekler vardır. Bu ve benzeri yolculuklarda, çevresel unsurlar en önde yer alır veya bu durum, en azından hac ziyareti için böyledir. Aslında hac yolculuğu, bir yönden dinsel turizm olarak algılanabilirken diğer bir yönden de Allah'ın emridir ve İslâm'ın da bir şartıdır. Hac seyahatinin tarihi, çok eskilere, ta İbrâhîm peygambere dayanır. Bu ibadet, aynı zamanda Allah'ın insanlar üzerindeki bir hakkı kabul edilir. Kimi çevresel unsurlar, bu ibadette ilk sıradadır, bunlar yapılmadan ibadet sahih olmaz.

İslâmî hac ziyaretinde Ka'be, en öndedir ve hacda, oranın tavaf edilmesi, Arafat'ta vakfeye durulması farzdır. Diğer dinlerde özellikle de Hıristiyanlık ve Budizm'de de bu tür çevresel unsurlar hac ibadetinde bulunur. Hacdaki çevresel unsurlardan biri Ka'be'dir. Bir âyette, "Allah, Ka'be'yi yani o saygıya layık evi, haram ayı, hac kurbanını ve onların gerdanlıklarını maddî ve manevî açılardan insanların belini doğrultmaya sebep kıldı"[199] denilir. Burada, saygıya layık olan Ka'be, yeryüzündeki ilk kutsal ev ve hac ibadetinin odak mekânıdır[200]. Eski tarihlerden beri, bu bina, Allah'ın insanlar için kurdurduğu ibadethâne ve hac merkezidir. Bunda, bir turizm faaliyeti vardır. İnsanlar, İbrâhîm peygamberden beri bu kutsal mekâna, hacı olmak için gelip durmuştur. Bu, hac ibadetinin çevresel unsurlarla ilişkisini ifade eder.

Hacı olmaya niyet edip, özel ihram elbisesini giyen kişinin yiyeceğine değinen bir âyette, "Hem sizin ve hem de yolcuların faydalanması için deniz avı yapmak ve onu yemek size helâl kılındı. İhramlı olduğunuz müddetçe kara avı size haram kılındı"[201] denilir. Âyette, insanlara deniz ve kara avlarının helâl olduğu; fakat ihramlı olanlara, kara avının haram

---

[199]. el-Mâide, 5/97.

[200]. Fazla bilgi için bkz:et-Taberî, VII, 68-70;el-Beğavî, II, 69-70;ez-Zemahşerî, I, 648; er-Râzî, XII, 99-101; Ebu's-Suûd, III, 182-84;Kutup, IV, 452;et-Tabatabâî, VI, 143;Mevdûdî, I, 516; Ateş, III, 65.

kılındığı ve deniz yolculuğunda azıkların kıtlığının, bunda etkili olduğu[202] belirtilir. Bunda çevresel bir unsur olan deniz avının durumuna değinilmemiş olması onun, hac sırasında helâl olduğunun kanıtı sayılmış ve yolculuğa çıkanın, aç kalma endişesinden dolayı bu nimetlerden yararlanması mubah sayılmıştır. Bunların her biri, ekolojideki ilâhî nimetlere yapılan atıflardan başka bir şey değildir. Bu âyette, kara avının ihramlıyken yasaklanmasının belirtilmesi, hem genel olarak İslâm'da ve hem de ibadetin yapılması sırasında hacda, çevreye verilen değeri göstermesi bakımından ilginçtir ve hac, çevreye değer veren bir ibadettir.

Hacılara, hac ibadetinin yapılışı sırasında bazı sınırlar getirilmiştir. İhramlı oluş veya haram bölge, birincisi insanla diğeri ise, çevreyle alakalıdır. Haram bölgede av yapmak, her zaman yasaktır ve hele ihramlı bir kişinin avlanması, ibadetin yerine getirilmesinden sonra avladığı ya da öldürdüğü hayvanın dengini ceza kurbanı olarak Allah için feda etmesi gerekir. İhramlı olanın, o elbise içindeyken avlanmasının yasaklandığını bildiren âyetlerden başka âyetlerde, avlanma veya av anlamındaki *sayd* sözcüğü de, karasal avları ifade eden bir sözcüktür. Fakat, zararlı hayvanların öldürülmesi ya da avlanması kapsam dışı bırakılmıştır. Avlanmaya yardım etmek de tıpkı avlanmak gibi yasaklanmıştır[203]. Bu bile, dinsel bir işin yapılmasında çevreye verilen değeri göstermesi açısından ilginçtir.

Hac ibadetindeki mekânsal unsurlara karşı uygulanacak davranış biçimleri, hiçbir turizm faaliyetinde yoktur. Yeryüzünden sadece Safa ile Merve, Allah'ın nişanı olarak takdim edilir ve bu iki tepe arasında say yapılır. Hilâlin, hac ibadeti için vakit ölçer olduğu ve doğal ya da zarûrî bir sebeple hacca gidenlerin alıkonulması durumunda bir kurbanın beytullaha hediye edilmesi gerektiği belirtilir. Bunlar, ancak ibadet kastıyla yapılan bir kutsal turizm faaliyetinde bulunabilen çevresel unsurlardır. Bunun dışındaki turizm faaliyetlerinde bulunmaz. Kutsal hac yolculuğu ve buna bağlı olarak yapılan ibadetler, hiçbir turizm faaliyetinde olmadığı kadar çevreye, insana, zaman ve mekân öğelerine, canlı ve cansız varlıklara karşı riâyetkardır ve bu varlıkları korumayı da ihtiva ederler.

Kur'ân, ibret alınması gereken birçok çevresel unsura değinir. *İbret* sözcüğü, âyetlerde geçer ve bunların ikisinde *ulu'l-ebsâr*, birinde *ulu'l-elbâb*, birinde *limen yehşâ* ve diğer ikisinde de *fi'l-en'âm* ifadeleri[204] geçer. Sözü edilen âyetlerde, "Bedirde karşı karşıya gelen şu iki gurubun hâlinde sizin için mühim bir ibret mevcuttur. Elbette bunda basiret

---

[201]. el-Mâide, 5/96.
[202]. Bkz:et-Taberî, VII, 63-67;ez-Zemahşerî, I, 646;er-Râzî, XII, 97-99;İbn Kesir, I, 551;Ebu's-Suûd, III, 81; Kutup, IV, 451;et-Tabatabâî, VI, 141;Mevdûdî, I, 514;Ateş, III, 63.
[203]. Tefsiri için bkz:el-Beğavî, II, 64;er-Râzî, XII, 86-87;İbn Kesir, I, 548;Ebu's-Suûd, III, 79;Yazır, III, 1810;Kutup, IV, 449;et-Tabatabâî, VI, 139;Mevdûdî, I, 513;Ateş, III, 62.
[204]. Bkz:Abdülbâkî, s.565.

sahipleri için de büyük bir ders vardır"[205], "Gerçekten onların, geçmiş peygamberlerin ve ümmetlerin kıssalarında akıl sahipleri için pek çok ibretler vardır"[206] ve "Elbette onlarda, korkan kimseler için bir ibret bulunur"[207] denilir. Ayrıca enâm ismiyle anılan hayvanlarda ve gece ve gündüzün peş peşe gelmesinde de ibretlerin olduğu[208] anlatılır.

İbretin bulunduğu haber verilen hususlar: tasnif edildiğinde ilk etapta zamansal varlıklardan olan gece-gündüz hâdisesine yer vermeliyiz. Çünkü bu, dünyanın her yerinde ve zaman görülen, devamlı artan ve eksilen bir olaydır. Gece ve gündüzün insana, hayvanlara, bitkilere ve diğer varlıklara sağladığı yararlar ise oldukça fazladır. Meselâ, meyvelerin yetişmesi, olgunlaşması, insanların çalışması ve dinlenmesi gibi hususlardaki yararlarını belirtmek, gece ve gündüzün faydaları hakkında bir fikir vermek için herhalde yeterlidir. İşte bu yararlarından ötürü Allah, gece ile gündüzde, bunların peş peşe gelmesinde akıl sahibi olanlar için nice dersler olduğunu belirtiyor.

Mekândaki çevresel öğelerden biri de hayvanlardır ve onlardaki ibretlerden de bahsedilir. Hele hayvanlar âlemini gezip görmek ve her birinin sahip olduğu nitelikleri öğrenmek, insanlar için gerçekten olağanüstü bir olaydır. Ekolojinin zenginliğini oluşturan ve insanlara sayısız yararları olan bu varlıklar, insanın faydalanması için Tanrı'nın yarattığı çevresel varlıklardır. Bunların her birinin yaratılışında, gayesinde, şekillerinde, işlevlerinde ve daha nice hususlarındaki ibretler, saymakla bitirilemez. Allah, bu mekânsal çevre varlıklarının gezilip görülmesini insana tavsiye ediyor.

Turizm ve seyahat konusuyla alakalı kimi âyetlerde, bizzat *âyet* ifadesi kullanılır. Kur'ân'da bu sözcük, seksen dört defa kullanılır ve ibret anlamına gelen kullanımların sayısı, otuz ikiye[209] ulaşır. İşaret, delil, ibret ve nişâne anlamındaki bu otuz iki kullanımda ele alınan hususları özetlersek şöyle diyebiliriz: Bu âyetlerde zamansal varlıklardan gece ve gündüz, mekânsal varlıklardan yer, gök, insanlar, hayvanlar ve bitkiler, helâk edilen yerler, yok edilen millet ve medeniyetler, helâk edilirken kullanılan araçlardan söz edilir.

Kur'ân'daki kimi âyetler, gezip dolaşmaya, seyahat etmeye gerek kalmaksızın, ibret ve alâmet vesilesi olarak sunulur. Kimi âyetler ise, mutlaka gezip dolaşmak ve seyahat etmekle ibret ve alâmet vesilesi olduğu belirtilir. Bu bakımdan mekânsal varlıklardan olan yer, gökler, hayvanlar, bitkiler gezip dolaşmayla ulaşılabilecek ibretlerden olarak sunulmaz. İnsanla ilgili olan hususlarda gezip dolaşarak ibretler alınacağı ifade edilir. Fakat her iki

---

[205]. Âlu İmrân, 3/13. Âyetin tefsiri için bkz:ez-Zemahşerî, I, 415; er-Râzî, VII, 203-206;Ebu's-Suûd, II, 12-14.
[206]. Yûsuf, 12/111. Tefsiri için bkz:Yazır, IV, 2939;Kutup, VIII, 493;et-Tabatabâî, XI, 278; Mevdûdî, II, 502.
[207]. en-Nâziât, 79/26.
[208]. Bkz:en-Nahl, 16/66;el-Müminûn, 23/21;en-Nûr, 24/44.
[209]. Bkz:Abdülbâkî, s.132-133.

durumda da kimileri, bazı yerlerde diğerinden farklı olduğundan, mekânsal varlıklar gezilip dolaşılarak ibret almaya engel değildir. Aynı şekilde insanla ilgili olanlardan kimileri de o bölgede yaşayanlar için herhangi bir turizme konu olmaksızın da ibret vesilesi olabilir.

Kur'ân'ın bu hususta sunduğu ilk husus, yerler ile göklerin ibret ve nişane olmasıdır. İlgili âyetlerden birinde "Allah, yeri ve gökleri yerli yerinde yaratmıştır. Şüphesiz bunda, iman edenler için Allah'ın varlık ve kudretine işaret eden bir nişane vardır"[210] denilir. Yer ile gökler, en büyük iki mekânsal varlıktır. Çevre de, büyük ölçüde zaten bu ikisinden ve onların arasındakilerden oluşur. Gökler ile yer, kimi faydaların ve hikmetlerin dikkate alınmasıyla yaratılmıştır ve bu doğrultuda varlıklarını idame ettiriyorlar. Bu varlıklar, tevhidin ve onların var edicisi olan Allah'ın, inkârı mümkün olmayan bir gerçek olduğu konusunda apaçık bir işarettir. İnsan, bunlardan ibret de alabilir[211].

Kur'ân'ın, yer ve göklerle ilgili sunduğu bir diğer ibret ise insanların üzerinde durdukları yerin ve üstlerindeki göğün, onları sarsmadan tutmasıdır. Bu hususta ki âyette, "Onlar, yerden ve gökten önlerinde ve arkalarında bulunanı görmüyorlar mı? Dilesek onları yere batırırız, ya da üzerlerine gökten parçalar düşürürüz. Şüphesiz bunda, Rabb'ine yönelen her kul için bir ibret vardır"[212] buyrulur. Göklere ve yere açık gözlerle bakan, bunların eğlence için yaratılmadığını, aksine, Allah tarafından bir hikmete göre var edildiğini anlar. Tabiattaki bu şaşmaz düzenin varlığı, yeni bir hayatın varlığının çok açık bir delilidir. Çünkü bu varlıkları yaratan Tanrı açısından hiçbir şey zor ve güç değildir. Hatta yerden ve gökten gelecek herhangi bir felâketi önleme kapasitesi, kimsede olmadığı gibi, karar yeri olan yeryüzünde, insanları yere batırma gibi bir duruma engel olacak kimse de yoktur[213].

Bu varlıklardan bir diğer grubu ise, bitkilerden bahseden âyetlere ve bunlar yoluyla sunulan ibretlere de değinmek istiyoruz. Bu konudaki bir âyette, "Allah gökten bir su indirdi. Allah bu suyla, ölümünden sonra yeryüzünü diriltti. Şüphesiz bu durumda, söz dinleyen ve kulak veren bir toplum için bir ibret vardır"[214] denilir. Bu âyetle aynı anlama gelen diğer âyetlerde, yeryüzünde her güzel çiftten nice bitkilerin bitirildiğine bakmaları gerektiği,[215] yeryüzünde rengârenk yaratılan varlıkların olduğu, gökten indirilen suyun içecek olarak

---

[210]. el-Ankebût, 9/44.
[211]. er-Râzî, XXV, 70. Ayrıca bkz:et-Taberî, XX, 157;el-Beğavî, III, 468;İbn Kesir, III, 38;Ebu's-Suûd, VII, 41;Yazır, V, 3779;Kutup, XI, 361;et-Tabatabâî, XVI, 132;Mevdûdî, IV, 253;Ateş, VI, 515.
[212]. Sebe, 34/9.
[213]. et-Tabatabâî, V, 162-163. Karş:et-Taberî, XXII, 64;el-Beğavî, III, 549;ez-Zemahşerî, III, 280.Ateş, VII, 239.
[214]. el-Nahl, 16/65.
[215]. Bkz:eş-Şuarâ, 26/7-8.

kullanıldığı gibi aynı zamanda bundan çayır, çimen, ağaç, ekin ve meyveler yetiştirildiği, üzüm ve hurma gibilerden meyve suyu ve güzel gıdalar edinilebileceği[216] ifade edilir.

Kur'ân'da en sık olarak, insanla ilgili ibretlik olaylar anlatılır. Bu olaylardaki temel ve değişmez durumlar arasında, yok edilen insanlar, medeniyetler, harap olan evler, ülkeler ve harap ediliş biçimleri sıklıkla vurgulanır. Nûh kıssasında bu durumların hemen hepsi vardır. Bu mevzudaki âyetlerden birinde, "Biz de derhal nehir gibi devamlı akan bir su ile göğün kapılarını açtık. Yeryüzünden kaynaklar fışkırttık. Her iki su takdir edilmiş bir işin olması için birleşmişti. Nûh'u da tahtalardan yapılmış, çivilerle çakılmış gemiye bindirdik. Gerçekten onu, bir ibret olarak bıraktık. İbret alan yok mudur?"[217] denilir. Kur'ân'da Nûh tufanına dair başka birçok âyet vardır ve bunlarda kullanılan çevresel unsurlar da pek çoktur. Örneğin, gökten nehir gibi sular akıtılmış; yeryüzündeki pınarlar ve kaynaklar fışkırtılmış; Nûh, bir gemiye bindirilerek kurtarılmış; diğer insanlar, evler ve medeniyetler yok edilmiş ve gemi ibret olarak sunulmuştur[218]. Bunlardan, birçok çevresel öğenin yok edildiği ortaya çıkıyor.

Sebelilerin başlarına gelenler, tam bir ekolojik felâket olarak değerlendirilebilir. Şu bir gerçektir ki, resullere inanmayan, hatta onları yalanlayan toplumların, sadece kendileri helâk edilmemiştir. İnsanların helâk edilmesi, çevrenin de tahrip edilmesini doğurmuştur. Çünkü çevredeki varlıklar, ormanlar, ağaçlar, meyveler, bahçeler, hayvanlar vs hep insanın iyiliği ve varlığının devamı içindir. İnsanların helâk edilmesi, bu varlıkların helâk edilmemesi hiçbir fayda hasıl etmemiştir. Bu bağlamda her ikisi, yani insan ve insanın faydasına olan doğal ve suni tüm varlıklar da helâk edilmiştir. İşte Sebelilerin başlarına gelen felâket bu bakımdan anlamlı ve anlamlı olduğu kadar ilginç ve ibretlik bir vakıadır.

Kur'ân'da turizm, seyahat ve çevre konusunda en önemli konu, *evelem/efelem yesîrû fi'-ard* ve *kul sîrû fi'l-ard* terkiplerinde anlatılan durumdur. Bu formdaki âyetlerde kullanılan ortak ifadeler, *sîrû/yesîrû*, *feyenzurû* ve *âkıbe*dir. Bu âyetlerin sayısı, on dörttür[219]. Bu kullanımların dışında gezme ve dolaşma ifadeleri kullanılmadan sadece âkıbe ifadesinin kullanıldığı âyet sayısı ise otuz bir kadardır. Âkıbe sözcüğünün geçtiği âyetlerdeki ortak ifadeler ise *keyfe kâne âkıbetü'l-lezîne min kablihim*, *âkıbetül mükezzibîn*, *münzerîn*, *zâlimîn*, *mücrimîn* ve *müfsidîn* şeklindedir[220]. Ayrıca âyetlerin kipleri, gramer açısından dolaşmanın ve

---

[216]. Bkz:en-Nahl, 16/11-13.
[217]. el-Kamer, 54/11-15. Diğer bir âyet için bkz:el-Ankebût, 29/15.
[218]. Bkz:el-Beğavî, IV, 260;ez-Zemahşerî, IV, 37; er-Râzî, XXIX, 36;İbn Kesir, II, 336;Ebu's-Suûd, VIII, 169;Yazır, VII, 4641;Kutup, XIV, 174;et-Tabatabâî, V, 162;Mevdûdî, VI, 51;Ateş, IV, 159.
[219]. Bkz:Abdülbâkî, s.475.
[220]. Bkz:Abdülbâkî, s.593-594.

seyahat etmenin, her zaman, her yerde ve herkes için birer ibret taşıdığına ve sonlarının ne olduğunu görmek, onları düşünmek isteyenlere de yeni düşünce ve ufuklar açtığını ifade eder.

Konuyla ilgili bir âyette, "Nitekim nice memleket vardır ki, o ülke halkı zulmetmekte iken, biz onları helâk ettik. Şimdi, o beldelerde duvarlar, çökmüş tavanların üzerine yıkılmıştır. Orada nice kullanılamaz hâle gelmiş kuyular ve ıssız kalmış ulu saraylar vardır. Sana karşı çıkanlar, yeryüzünde hiç dolaşmadılar mı? Zira dolaşsalardı elbette düşünecek kalpleri, işiten kulakları olurdu. Ama gerçek şu ki, gözler kör olmaz; lâkin sinelerdeki kalpler kör olur"[221] denilir. Bu âyetler, mekânsal çevre unsurlarının gezilip görülmesi tavsiye ettiği gibi, ayrıca öncekilerden kalmış harabelerin tetkik edilip, işledikleri kötülükleri yüzünden yok olan milletlerin akıbetinden ibret alınmasını da öğütlenir[222].

Lût kavminin başına gelen azaptan ve genel bağlamda kafirlerin ahiretteki durumlarından bahsedildikten sonra, âyetlere, "Onlar yeryüzünde gezip dolaşmadılar mı? Kendilerinden öncekilerin akıbetinin nasıl olduğunu görsünler. Öncekiler, kuvvet yönünden, yeryüzünde eserler bırakmak bakımından bunlardan daha üstün idiler. Böyleyken Allah onları, günahları yüzünden yakaladı. Onları, Allah'ın azabından koruyan da olmadı"[223] şeklinde devam edilir. Bu âyetler, yeryüzünde turizm veya seyahate çıkmayı önerirler. Önceden yaşamış insanlar, yeryüzünde daha çok eserler yapmışlar, sağlam şehir ve kaleler inşa ettiler. Fakat sonları, hiç de iyi olmamıştır. Günahları yüzünden başlarına, şiddetli azaplar gelmiştir[224]. Bunlar, Kur'ân'da sıkça vurgulanır ve kutsal kitabımız, yeryüzünde seyahat edip, geçmişlerin hayat hikâyelerini ve ne hâle geldiklerini ibretle görmek için bu konudaki tavsiyelerini sıkça tekrarlar[225].

Yeryüzünde gezip dolaşmak konusunda, anlamlarını ve özet açıklamalarını verdiğimiz âyetlerden, öncekilerin sonlarının görülüp ibret nazarıyla bakılmasının tavsiye edildiğini ifade edebiliriz. Burada, ibret nazarıyla bakacak olan insandır; ama onun bakıp ibret alacağı şeyler, çevrede bulunan yıkıntılar, harabeler, eski medeniyet kalıntıları ve kalelerdir. Yani; peygamber eliyle yapılanın bir benzeri, çevrede bulunan ve öncekilerin uğradığı felâketler yoluyla anlatılmak istenir. Kur'ân, insanlardan, önceki milletlerden kalan harabeleri ve kalıntıları görmelerini ve bunlardan ders almalarını tavsiye eder.

---

221. el-Hac, 22/45-46.
222. Fazla bilgi için bkz:et-Taberî, XVII, 182;el-Beğavî, III, 291;ez-Zemahşerî, III, 17;er-Râzî, XXIII, 45;Ebu's-Suûd, VI, 11;Kutup, X, 250;et-Tabatabâî, XIV. 388;Mevdûdî, III, 375;Ateş, VI, 34.
223. el-Mü'min, 40/21.
224. Fazla bilgi için bkz:et-Taberî, XXIV, 50-55;el-Beğavî, VI, 95;ez-Zemahşerî, III, 421-422; er-Râzî, XXVII, 53;İbn Kesir, III, 237;Ebu's-Suûd, VII, 272;Kutup, XII, 517;et-Tabatabâî, XVII, 326;Mevdûdî, V, 138.
225. Bkz:el-Mü'min, 40/82;Fâtır, 35/44. Fazla bilgi için bkz:et-Taberî, XXII, 146;er-Râzî, XXVI, 36;İbn Kesir, III, 153;Kutup, XII, 227-228;et-Tabatabâî, XVII, 58;Mevdûdî, IV, 565;Ateş, VII, 313.

Lût'un toplumunun sonuyla ilgili bir âyetle ilgili olarak tefsirlerde şöyle denilir: Bu toplumun mücrimler olduğu, üzerlerine yağmur yağdırıldığı, bu yağmurun taş, yağmur ve zelzeleyle beraber icra edildiği, günahkarların sonunun nasıl olduğuna bakılması gerektiği anlatılır. Çevresel unsurların insanların işledikleriyle tahribi arasındaki alâka, bunların insanlık için var edilmiş olmasındandır. İnsan yok edilecek, bu unsurlar bırakılacak olursa hiçbir işe yaramayabilirler. O açıdan insan ve ona yararı olan çevresel unsurlar hep beraber helâk edilmiştir. Bu durum, Mûsâ'dan sonra bir kavim hariç bir daha gerçeklememiştir. Yani helâk etme biçimi, deniz kenarında oturan milletten sonra insanlık tarihinde tekerrür ettirilmemiştir[226].

Kur'ân'da insanın içindeki ibret duygusunun canlı tutulabilmesi için canlı-cansız, fizikî, sosyal ve biyolojik çevreden örnekler verilerek hatırlatmada bulunuluyor. Ayrıca isyan edenlerin ellerinden, bu tür bereketlerin gidebileceği de belirtilir. İnsan yaşamı, düşünmek ve akıl etmek üzere kurulmuştur. İnsan, bu kuralı çiğneyerek isyan eder ve fesadı yayarsa, tabiat bu duruma bir tepki verir, türlü kuvvet ve sebeple insan sıkıştırılır, zillet ve meskenet insana reva görülür[227].

Turizm ve seyahat kapsamında son olarak müfsid/mücrim/mükezziblerin sonlarının nasıl olduğunun görülmesine değinen âyetlere yer vereceğiz. Bu âyetler, bir açıdan turizm, seyahat ve çevreyle alakalı unsurları, diğer açıdan turizm, seyahat ve insanla alakalı unsurları ihtiva eder. Bu hususla ilgili bir âyette, "Onlara 'yeryüzünde dolaşın, sonra peygamberi yalanlayanların sonunun nasıl olduğunu düşünüp araştırın' de"[228] buyrulur. Kur'ân, turizm olayını, bir eğitim ve bilgi metodu olarak sunar ve bu durum Araplar için çok yeni bir olaydır. Zira onlar, ticaret gibi nedenlerle o güne göre geniş sayılacak bir bölgede dolaşırlar, helâk edilenlerin eserlerine ibret nazarıyla bakmazlardı. İşte onlara, tabiatta seyr ü sefer etmek suretiyle, eskilere ait kalıntıları görebilecekleri ve bundan ibret de alabilecekleri yeni bir manifesto sunulmuştur[229].

İnsanlar, yeryüzünü gezmek suretiyle ibret unsuru ihtiva eden durumları ve örnekleri görürler. Bu bağlamda Kur'ân, insanları, değişmez kanunları araştırmaya, kanunların oluşumunu düşünmeye ve ufukları geniş bir hayatı yaşamaya çağırır. İnsanlar, suçlu toplumlar ile tarihin geniş tecrübesinden, bunların çevrelerindeki tahribatın ve ardındaki

---

[226]. Bkz:el-A'râf, 7/84. Tefsiri için bkz:et-Taberî, VIII, 236;ez-Zemahşerî, II, 93; er-Râzî, XIV, 171;İbn Kesir, II, 34;Ebu's-Suûd, III, 246;et-Tabatabâî, VIII, 185;Mevdûdî, II, 62;Ateş, III, 366.
[227]. Bkz:et-Tabatabâî, VIII, 188-190.
[228]. el-En'âm, 6/11.
[229]. Fazla bilgi için bkz:el-Beğavî, II, 86;ez-Zemahşerî, II, 7;er-Râzî, XII, 164;İbn Kesir, I, 569;Ebu's-Suûd, III, 114;Yazır, III, 1883;Kutup, V, 103;et-Tabatabâî, VII, 24;Mevdûdî, I, 535;Ateş, III, 120.

kalıntıların araştırılmasına davet edilirler. Çünkü, önceden burada yaşayan toplumlar, medeniyetleriyle yok olmuşlardır[230]. Yine, bir âyette, insan ve diğer varlıkların ilk yaratılışın nasıl başladığının araştırılması isteniyor. Bunun gerçekleşebilme şartı ise, turizm ve seyahatin de dahil olduğu bir dizi yolculuğa çıkmak ve eskilerin arkada bıraktıkları kalıntılara ibret nazarıyla bakmaktır. Çevresel unsurlara yapılan bu gezi, ibret nazarıyla bakarak dolaşmak, elçinin söylediklerinin doğruluğunu bir de onunla aynı dili konuşan kalıntılar yardımıyla insanın anlaması istenir[231].

Seyahatin yöneldiği en önemli husus çevresel unsurlardır. Bunlar arasında öncekilerin akıbetlerinin görülmesi ise önemle vurgulanan bir mevzudur. Turizm ve çevre faaliyetinden maksatsa, kâinatta belli kurallara göre cereyan eden hâdiselerden ibret alınmasıdır. Zira, bunlarla peygamberin getirdiği vahiyler, aynı kaynaktan gelmiş iki ayrı âyet olarak sunulmuştur. Peygamberi yalanlayanların, eskilerin kalıntıları görmeleri için yeryüzünde dolaşmalarının istenmesi, Kur'ân ve çevre açısından çok manidardır. Kur'ân, turizm faaliyetlerine farklı bir boyut getiriyor ve çevreye saygılı bir tavır sergiliyor.

### 2.3.4. Estetik ve çevre

Yunanca *aisthêsis* kelimesinden gelen estetik sözcüğü, Türkçe'ye *duyum, sezgi* ve *algılama* olarak geçmiştir[232]. Güzel olan, güzellik duygusu uyandıran anlamında güzeli, güzelliği inceleyen ve ilgili görüşleri tahlil eden felsefe koluna veya duygu ilmine[233] estetik denilir. Estetik, filozofların çok eski çağlardan beri ilgilendikleri bir bilimdir. Tabiata ve tabiattaki her şeye sanat eseri gözüyle bakmak, estetiğin ve bununla ilgili bilimin temelini teşkil eder. Her şeyde, sadece estetik değeri ön plana çıkarmaya estetizm denilir[234]. Herhangi bir sanat eserinin değeri, estetikliği bakımından önem kazanır.

Sanat ise, amel, iş yapma, bir şey meydana getirme anlamında Arapça *sana'a* fiilinden türemiş bir isimdir. Bir duygunun, hayalin ve güzelliğin ifade edilmesi maksadıyla başvurulan usullerin tamamına sanat[235] deniliyorsa da aslında, terim olarak sanat, "İnsanların gördükleri, işittikleri, his ve tasavvur ettikleri olayları ve güzellikleri, diğer insanlarda estetik bir heyecan

---

230. Tefsir için bkz:et-Taberî, XX, 9;el-Beğavî, III, 427;ez-Zemahşerî, III, 157;er-Râzî, XXIV, 214;İbn Kesir, II, 281;Ebu's-Suûd, VI, 298;Kutup, XI, 189;et-Tabatabâî, XV, 387;Mevdûdî, IV, 142;Ateş, VI, 383.
231. Âyet ve yorumu için bkz:el-Ankebût, 28/20;et-Taberî, XX, 138;el-Beğavî, III, 464;ez-Zemahşerî, III, 202; er-Râzî, XXV, 47;Ebu's-Suûd, VII, 35;Kutup, XI, 345;et-Tabatabâî, XVI, 117;Mevdûdî, IV, 239.
232. Altıntaş, Ramazan, Tevhid ve Estetik İlişkisi, Suffe Yay., İstanbul 1997, s.11;Sezal, s.55;Erdem, Hüsamettin, Din-Felsefe Münasebeti, Sebat Ofset Mat., I.bsk, Konya 1997, s.140
233. Doğan, s.350;Altıntaş, s.11;Sezal, s.55;Erdem, s.140.
234. Sezal, s.55;Erdem, s.140.
235. Doğan, s.952.

uyandıracak tarzda ifade etmesine"[236] denilmektedir. Sanat, insanların gördükleri, işittikleri, his ve tasavvur ettikleri olayları ve güzellikleri, onlarda estetik bir heyecan uyandıracak tarzda ifade etmesine denildiğine göre, estetik bir duygu uyandıran bir sanat eserinde, insan elinden çıkmış, güzel ve orjinal olma gibi, kimi şartlar aranır[237].

Evrensel bir sanat eseri özelliği kazanamayan insan yapısı estetik ürün ve sanat eserlerinin bir çoğu, ahlâkî bakımdan bozulan insanın elinden çıkmış ürünlerdir. Bu eserler, genel geçer estetik duyguyu yansıtmayan ve sadece yapan insana hitap eden eserlerdir. Estetik, her insanda bulunan ve evrensel olan bir duygunun yansımasıdır. Diğer bir kısım estetik sanat eserleri ise, insanın, Allah'ına tapınmak çerçevesinde yaptığı sanat şaheserleri ve estetik harikası yapıtlardır. Her şeyde olduğu gibi, estetik ve sanat eserlerindeki zevk unsurları ve hayranlık uyandırıcı duygu yoğunluğu da Allah'ın, yarattığı insana verdiği ilâhî bir bağıştır. Bu eserlerin bir kısmının, gerçekten insanı hayran bırakan öyküleri vardır ve onlar, çevreye olumlu görüntüler verirler. Ülke ve şehirlerin her yerinde görebileceğimiz bu yapıtlar, diğerlerinin aksine, bina yığınlarından uzak ve görüntü kirliliğine yol açmayan eserlerdir.

Estetik, insandaki güzel ve güzellik duygusunun bir şeyi iyi ve sağlam yapma yetisinin, yani, insanın fıtratına yerleştirilen fıtrî duyguların bir yansımasıdır[238]. Buna göre, estetik, güzellik duygusuna sahip olan insanın, evrende gördüğü veya hayalinde canlandırdığı herhangi bir maddî olguyu, aynı şekilde maddî âleme bir şekilde aktarmasıdır. Ya da estetik, Tanrı'nın ruhundan üflenmiş bir varlık olarak insanın, fizikî âlemde var edilen harikulâdelikleri taklit etmesi ya da güzellik duygusunun tetiklediği yeni ve orjinal bir eser ortaya çıkarmasıdır. Kimi yazarlar bu konuda, "Estetik duygusu, medenî insanlarda olduğu gibi, ilkel insanlarda da vardır. Hatta insan, zekâsını kaybederek ondan yoksun olduğu durumlarda da, bu duygunun varlığını devam ettirmesi, sanat ve estetik duygunun insanda var olduğunu gösterir. Bakanlar veya dinleyenler üzerinde estetik bir heyecan uyandıran şekiller veya ses silsilelerinin yaratılması, tabiatımızın esaslı bir ihtiyacıdır. İnsan; hayvanları, çiçekleri, ağaçları, gökyüzünü, denizi ve dağları daima neşeyle seyretmiştir. Medeniyetin doğuşundan önce, tahta, fildişi ve taş üzerine canlı mahlukların profilini nakletmek için kaba âletlerini kullanmıştır"[239] derler. Ayrıca, mağara duvarlarında rastlanan boyalı resimler, heykeller, çizgi resimler ile mağara duvarlarında en çok insana av olabilecek hayvanlara ve

---

[236]. Çam, Nusret, İslâm'da Sanat Sanatta İslâm, Akçağ Yay., II. bsk, Ankara 1997, s.2.
[237]. Çam, s.2.
[238]. Certel, Hüseyin, Kur'ân'da İnsan, Tuğra Mat., Isparta 2000, s.43.
[239]. Carrel, s.127.

tek veya toplu avcılara ait figürlerin bulunması, sanatın en ilkel toplumlarda da olduğunu gösteren birer kanıttır[240].

Dünyanın içindeki birçok varlık, bu varlıklardaki düzen, âhenk ve taklit edilemeyiş gibi hususlar, bunların bir yaratıcının sanat eserleri olduğunu gösterir. İnsan ise, bunları algılayabilen ve bunlardaki güzelliği, düzenliliği, gayeliliği ve hayranlık uyandırıcılığı hissedebilendir. Estetik yapıtlarla ekoloji arasında sıkı bir bağ vardır. Zira estetik zevki uyandıran yapıtlar, göze, sese ve gönle hitap ederler. Sanat zevki uyandıran eserlerin bir kısmı ise, çevre fenomenleri olarak evrende bulunur.

Kur'ân'ın estetik duygu ve sanat zevkine yaptığı vurgulardan bir diğeri de, insanların, yeryüzünde yaşayan canlıların, hayvanların ve bitkilerin taşıdıkları renkler ve boyalardır. Bu konudaki bir âyette, "Allah'ın gökten indirdiği suyu görmedin mi? Biz onunla renkleri çeşit çeşit meyveler çıkardık. Dağlardan geçen değişik renklerde ve simsiyah yollar yaptık. İnsanlardan, hayvanlardan ve davarlardan da yine böyle türlü renkte olanlar vardır"[241] denilir. Bu âyetin tefsirinde, "Hayvanlardaki renkler, tıpkı kayalarda ve meyvelerde olduğu gibi, pek güzel bir manzara arz ederler. Renkler, ilâhî kudretin kâinata yerleştirdiği bedii güzellik eserlerindendir. Gerçekten, güzellik unsuru, yüce yaratıcının irade eseri olarak bu kâinatın özünde açıkça belirir. Varlıklar arasındaki iş bölümünün hüsn-i cemal yoluyla yapılması da, bu güzelliğin tamamlayıcı bir alâmetidir. Çiçeklerdeki güzel renkler, kendilerine özgü hoş kokularıyla bal arısını ve kelebeği kendine çekerler. Bir cinsin cemali, başka bir cinsi kendine çekmenin vesilesi kılınmıştır. Bu cezbetme yasası gereği öteki cinsi kendine çeksin ki bu şekilde, görülecek vazifeyi birlikte ifa edeler. Hülasa güzellik, bu kâinatın yaratılış ve düzeninde özellikle kastedilen bir unsurdur"[242] deniliyor.

Kur'ân'ın estetik duygusuna ve sanatsal zevke yaptığı vurgulardan bir diğeri de, tüm varlıklardaki gayeliliktir. Gayelilik, estetik duygunun ve sanatsal zevkin oluşmasında önemli bir öğedir. Güzelliğin oluşmasında mutlaka âhenklilik, ölçülülük, sağlamlık ve amaçlılık bulunur. Bu açıdan Kur'ân'da kâinatta bulunan varlıklardaki gayelilik, gerçekten ön plânda tutulur. Kur'ân, varlıklardaki gayeliliği ve onların oluşturduğu güzellik ve estetiği anlatmak için bir kelime/*abes*[243] üzerinde durur[244]. En küçüğünden en büyüğüne kadar, kâinattaki varlık ve nesnelere işlenmiş olan gayelilik, güzelliğin bir yönüdür. Bu gayeliliğin görülmesi sonucu oluşan güzellik ve estetik duygusu, insanı yaratanına yöneltir.

---

[240]. Mansel, A. Müfid-Aslanapa, Oktay, Sanat Tarihi II, İnkılâp Kit., İstanbul 1986, s.7.
[241]. Fâtır, 35/28.
[242]. Kutup, XII, 211-213. Ayrıca bkz:Ateş, VII, 302.
[243]. Bkz:Sad, 38/27;el-Enbiyâ, 21/16;ed-Duhân, 44/38;et-Teğâbün, 64/3;el-Mü'min, 23/15.
[244]. Altıntaş, s.113-114.

Âyetlerde uzaydaki mekânsal ve onların oluşturduğu zamansal varlıklardaki gayeliliğe de vurgu yapılır. Bunlardan birinde, "Göklerin ve yerin yaratılışında, geceyle gündüzün bir biri ardınca gelişinde akıl sahipleri için gerçekten açık ibretler vardır"[245] denilir. Hiçbir şeyin abes/yani boş ve sebepsiz yaratılmadığının vurgulanması, gayeliliğin anlaşılmasında önemli bir yer tutar; hatta özellikle insan ve onun yaratılışındaki teleolojik unsur, "İnsan kendisinin başıboş bırakılacağını mı sanır"[246] âyetiyle belirginleştiriliyor.

Gayelilik, bir estetiklik unsuru ve sanatsal zevk belirtisi olduğundan insanların yaptıklarında da, bir gaye ve gayelilik aranır. İnsan, yaptığı işlerinde herhangi bir amaç gütmezse, bu durumda o, abesle iştigal etmiş olacaktır. Âd kavminin diktiği alâmet gibi gözüken yüksek binalar, bu açıdan "Siz her yüksek yere, bir alâmet dikerek boş şeylerle eğleniyor musunuz"[247] âyetiyle kınanmıştır. Çünkü onların maksadı, sonsuza dek yeryüzünde kalmak, zenginlik gösterisi yapmak ve yapı sanatındaki ustalıklarını âleme teşhir etmekti ve bunlar, sadece dünyayı ön plâna alan eserlerdir. Ki bunlar, insanın kendi yaratılışıyla ilgili hiç bir gaye taşımayan, taş yığınlarından öte bir anlam ifade etmezler.

Kur'ân, estetik güzellik konusunda âhenk konusuna da, temas eder. Âhenk, varlıkların şeklinde, renginde, sesinde, hareketinde, duygusunda bir şekilde kendini gösterir. Kur'ân'da eşyadaki uyum, düzen, ölçülülük ile âhenkten ve âlemdeki varlıkların ahenkli olduğundan söz eden âyetler[248] mevcuttur[249]. Kimi âyetlerde, "Biz, her şeyi bir ölçüye göre yarattık"[250] buyrulur. Kur'ân'ın sıkça insan bağlamında çoğu kez, diğer varlıklar bağlamında azlıkla kullandığı takdir, tesviye, tadil, tasvir gibi kavramlar, insanın ve diğer varlıkların yaratılışındaki âhengi dile getiren estetik kavramlar ve güzellik unsurlarına değinilen terimlerdendir. İnsandaki el, elin fonksiyonu, tasvir biçimi, takdir tarzı, tadiliyeti de, her türlü ahengin bulunduğu ergonomik kullanıma müsait bir organı ifade eder[251].

Kur'ân, estetik duygusuna işaret edecek biçimde ve düzenleme anlamına gelen *nazm* ve *tanzîm* terimlerine yer vermiştir. Kimi yazarlar, tanzimin, eşyanın ebatları arasındaki uyum olduğunu ve bunun, onların şekil, renk ve çizgileri arasındaki simetrik görünümde ortaya çıktığını, varlıkların dış şekillerinde meydana geldiğini[252] belirtirler. Kur'ân, varlıklardaki bu simetrik düzeni, kimi varlıklar için özellikle vurgular. Göklerin katları, bunlardan biridir ve

---

[245]. Âlu İmrân, 3/190.
[246].el-Kıyâme, 75/36.
[247].eş-Şuarâ, 26/128.
[248]. Bkz:el-Enâm, 6/96;el-Hicr, 15/21;Yâsin, 36/37-40;Abese, 80/17-19;el-A'lâ, 87/2-3.
[249]. Altıntaş, s.117.
[250]. el-Kamer, 54/49.
[251]. Bkz:Altıntaş, s.119;Carrel, s.121.
[252]. Altıntaş, s.122.

ilgili âyette, "Allah, yedi göğü bir birine ahenkli olarak nasıl yarattığını görmediniz mi?"[253] denilmesi, buna açıklık getirmektedir. Allah, bu âyette, yarattığı varlıklardaki uyumu, yani, onları tanzim edişindeki tıbâkı/uygunluğu belirtmektedir.

Şahadet âlemindeki renk cümbüşüne değinen bir diğer âyette, "Allah'ın, yeryüzünde sizin için rengarenk yarattıklarında da öğüt alan bir toplum için büyük ibretler vardır"[254] deniliyor ve âyette geçen *zera'a* kelimesi ise, yaratma anlamında kullanılmaktadır. Renklerdeki farklılık, insanın yaşamında faydalandığı her madenin ve mürekkep unsurların çeşitliliği anlamına gelir; ancak, bu farklılıkların, türlerdeki çeşitlilik ve her çeşitteki farklılığa işaret ediyor olması da, uzak bir ihtimal değildir. Bir başka âyette ise, "Yeryüzünde birbirine komşu kıtalar, üzüm bağları, ekinler, çatallı ve çatalsız hurmalıklar vardır. Bunların hepsi tek bir su ile sulandığı hâlde yemişlerinde, onların bir kısmını bir kısmına üstün kılarız. İşte bunlarda da akıllarını kullanan bir toplum için ibretler vardır"[255] deniliyor.

İnsanlık tarihinde geriye doğru yapılacak bir gezinti, bizi, insan elinden çıkmış ve estetik zevki okşayan sanat yapıtlarına götürecektir. Bu eserlerden bir kısmı, Tanrı'nın insanda yarattığı estetik duygusuna hitap eder ve diğer bir diğer kısmı ise, her ne kadar sanat ve estetik zevki uyandırıyorsa da aslında, Tanrı'nın insana verdiği hilâfet ve imar göreviyle tezat teşkil eden yapıtlardır. Fakat kimilerine göre, bunlar da birer sanat eseridir.

Kur'ân'da, kimi toplumlara özgü sanat yapıtlarının, çoğunlukla olumsuz bir şekilde nitelendirildiğine tanık oluruz. Kutsal kitabımızda *nehata* fiiliyle bağlantılı olarak gelen âyetlerde bunu açıkça görmek mümkündür. Dört âyette bu konu gündeme alınır ve toplumların yanlış estetik anlayışları eleştirilir. Bu âyetler, ayrıca, önceki toplumların düştüğü yanlış değerlendirmelere, yeni toplumun düşmemesini de zımnen ifade ederler. Semûd kavmine hitap edilen bir âyette, "Düşünün ki Allah, Âd kavminden sonra onların yurduna sizi hükümdarlar kıldı ve yeryüzünde sizi yerleştirdi. Onun düzlüklerinde saraylar yapıyorsunuz, dağlarında evler yontuyorsunuz. Allah'ın nimetlerini artık hatırlayın ve yeryüzünde fesatçılar olarak karışıklık çıkarmayın"[256] denilir. Âyetlerden ilkinde, Semûd kavminin yüksek medeniyetine ve bunun sonucu refah seviyelerinin yüksekliğine değinilmiştir. Onlar, ovalarda kurdukları sarayları kış mevsiminde, dağlarda yonttukları evleri ise, yaz mevsiminde kullanıyorlardı. Ancak onların bu refah seviyesi,[257] Allah'ın nimetlerini yanlış yerde ve yolda kullanmaları sebebiyle kınanıyor.

---

[253]. Nûh, 71/15. Benzer bir âyet için bkz:el-Mülk, 67/3-4.
[254]. en-Nahl, 16/13.
[255]. er-Ra'd, 13/4.
[256]. el-A'râf, 7/74;Benzer âyetler için bkz:el-Hicr, 15/82; eş-Şuarâ, 26/128129,149.
[257]. Kutub, VI, 131. Karş:et-Tabatabâî, VIII, 182;Mevdûdî, II, 57;Ateş, III, 363.

Kur'ân'da Semûd kavminin başkenti ve halkının yaşadığı yer olarak belirtilen Hicr bölgesinin adının geçtiği bir sûre vardır. Bunun seksen ikinci âyetine yapılan yorumlarda belirtilen şu husus, ilginçtir: "İbn Batuta, hicrî sekizinci yüzyılda Mekke'ye giderken buraya uğradığını ve orada, kızıl dağlara oyulmuş Semûd evlerini gördüğünü söylemiştir. Resimlerin çok parlak olduğunu ve sanki kısa bir süre önce boyandığını düşündüğünü de belirtmiştir. Kavmin, tepe ve yamaçlarda oydukları taş evler bugün bile büyük bir alana yayılmış hâlde bulunuyordu"[258]. Bu eserler, o zamanki insanların, isteyerek ve estetik duygunun tesiriyle yapılmış eseler idiler. İnsan, sanata ve estetik duyguya sahip bir varlıktır ve bu varlık, dünya üzerindeki sanat eserlerini yapan ve geliştirendir. Fakat o, sanat duygusunu ve estetik zevkini belki çoğu kere yanlış amaçlar için, hatta Tanrı'nın istemediği yönlerde kullanmıştır.

İnsanların yaptığı olumsuz sanat eserlerine karşın, Allah'ın estetik sıfatlarının izdüşümü olan sanat eserleri ve estetik duygusunu depreştiren anıtlar, yapıtlar, camiler, minareler, kiliseler, havralar, zaviyeler ve tekkeler de vardır. Bunlar arasında yeryüzünde ilk kurulan ve Tanrı'ya ibadete hasredilmiş ilk ev olan Kabe birinci sırda yer alır. İbadet etmek için yapılan dinsel sanat eserleri, şehirlere estetik bir görünüm katıyor. İslâm şehirlerinde çoğunlukla, Yahûdi ve Hıristiyan merkezlerinde ise kısmen bu kurala uyulduğunu söylenebilir. Fakat günümüzde yapılan, hiç bir estetik güzelliği ve sanat eseri özelliğini taşımayan mimari yapılar, giderek şehirlere olumsuz bir görüntü vermeye başlamıştır. Bu da, görüntü kirliliğinin nedenlerinden biridir. Elbette şehirlerdeki reklam panoları ve daha pek çok görüntüye yönelik işlemler de, görüntü kirliliğini artırıyor. Bu, insanın ve toplumların psikolojilerinde olumsuzluklara ve sağlık giderlerinde artışlara neden oluyor. İnsanın göz zevki ve zevk anlayışı böylece köreliyor. Tıpkı fizikî çevrenin yanlış kullanımlara verdiği tepkilerde olduğu gibi, bunların da, insanların ruhsal yapılarında kimi olumsuzluklara yol açtığı günümüzde daha iyi anlaşılıyor.

Birçok sanat eseri, insanın estetik duygusunun lime lime işlendiği yapıtlardır ve çevreye olumlu katkılarda bulunurlar. Hatta tarihî kentler, şimdilerde insanların yerleşmek için tercih ettikleri mekânlar hâline gelmektedir. Bu, insanlardaki ince estetik duygusunu ve sanat anlayışını gerçekleştirmeyi sağlıyor. Şehirlerde sanat eserlerinin bulunması, insanın rahat edebileceği bir pozisyon meydana getirir. Bir yazarın, "Bir şehri, ancak ruhu yok edilebilirse tarihten silmek mümkündür"[259] sözü, bu duruma açıklık getirir.

Hz. İbrâhîm ekinsiz ve ziraata elverişsiz bir vadide yerleştirdiği ailesini, meyve, sebze ve diğer dünya nimetleriyle faydalandırmasını Allah'tan istemiştir. Bu ekinsiz vadide

---

[258]. Mevdûdî, II, 55-56. Fazla bilgi için bkz:et-Taberî, IV, 49;ez-Zemahşerî, II, 396;er-Râzî, XIX, 205.
[259]. Armağan, Mustafa, Şehir Asla Unutmaz, İz Yay., II.bsk, İstanbul 1997, s.15.

rızıklanmaları, ticaret ve diğer kimi kazanç yoluyla olanaklı hâle gelmiştir. Ancak buna sahip olanlardan ve orada oturacak olanlardan Tanrı'ya kulluk etmeleri ve namaz kılmaları istenmiştir[260]. Kabe'yi çevreleyen alanda kurulan bu şehri, şimdilerde çok sayıda dindar görmeyi ve yakınında bulunmayı arzu ediyor. Bunun, şehrin mistik havasını solumakla çok yakın ilgisi olduğu biliniyor. Ayrıca şehir, buraya, dinsel bir gaye gözetilerek kurulmuştur.

## 2.4. Yeryüzü ve Çevre

Yeryüzü, insan hayatı için mutlaka gerekli bir unsurdur. Başta insanlar olmak üzere, yeryüzünde, birçok varlık bulunuyor ve bunların hepsinin beslenmesi, son tahlilde toprağa bağlanmıştır. Yeryüzünde, başta sular olmak üzere, kıtalar ve okyanuslar, denizden çıkarılanlar ile yeryüzünde üretilenler gibi, birçok çevresel fenomen vardır. Böylece yeryüzünde, yer, yerin üstünde ve altındakilerden oluşan çok geniş olan bir evrenin bir bölümüyle karşılaşıyoruz. Zira bu satıhta pek çok olay ve hâdise mevcuttur.

Yaşadığımız yeryüzünde sayısız nimetler ve bunların dayandığı varlıklar vardır. Bunlar olmadan insan hayatının sürdürülmesi imkânsızdır. Bu açıdan her nimet, insanın istifadesine verilmiştir ve insan da, Tanrı'ya, O'nun bildirdiği ahlâkî ilkeler doğrultusunda saygı duyması emredilmiştir. Yeryüzündeki en büyük nimetler, bitkiler, hayvanlar ve bunlardan elde edilen bitkisel ve hayvansal ürünlerdir. Bunların bir kısmı, aynı zamanda, insan için bir nimet ve istifadelik iken, bunların kendileri de, ekolojik bir varlıktır.

### 2.4.1. Yeryüzü, nimetler ve çevre

Kur'ân'da, yeryüzü ve yer anlamına gelmek üzere *ard* sözcüğü kullanılır. *Ard* ifadesi, kutsal kitabımızda farklı bağlamlarda, değişik konuları anlatmak üzere yaklaşık olarak dört yüz altmış bir defa[261] kullanılmıştır. Yeryüzü, var edildikten sonra orada, birçok ekolojik nimet de yaratılmıştır. Bu sathın bizzat kendisi, insanla birlikte, diğer birtakım varlıkların yaşamına uygun biçimde var edilmiştir. Yeryüzü, birçok ekolojik olaya sahne olan bir alandır. Kur'ân'ın bu konuda ilk olarak değindiği husus, yerin, Tanrı'nın her emrine uyması olayıdır. Ancak burada, bir yerküre mevcut olduğundan, Allah'ın yeryüzünü yaratmasını *ol* emriyle başlatmak gerekir. Fazlur Rahman bu konuda, "Kâinatın yaratılışı hakkında Kur'ân, sadece,

---

[260]. er-Râzî, XII, 137;Ayrıca bkz:et-Tabatabâî, XII, 76-77.
[261]. Bkz:Abdülbâkî, s.34-42.

Allah'ın kâinatı ve içindekileri yaratmak istediğinde sırf ol[262] emriyle, her şeyin var edildiği"[263] şeklinde bir görüş dile getirir.

Kur'ân, *hak* sözcüğüyle yeryüzünün bir gerçeğe işaret edecek biçimde yaratıldığını ifade eder. Bu konudaki bir âyette, "Gökleri ve yeri derûnî bir hakikate göre yaratmış olan O'dur"[264] buyrulur. Kur'ân, bu hususu önemser, çünkü ekoloji için yerin bu özelliği önemlidir. Bu bağlamda tefsirlerdeki açıklamalar şöyledir: "Yeryüzü, her yanıyla, hikmetli, küllî bir plânla uyumlu olarak, belli bir amacı gerçekleştirmek üzere ve hiçbir şeyin tesadüfi olmadığına işaret ederek yaratılmıştır"[265]. Yerin, herhangi bir amaçtan yoksun yaratılmadığını anlayan bir kimse, kâinatın bir parçası olan yer ile, genel amaçlılık bağlamında diğer varlıklarla ilgi kurduğu,[266] yerin yaratılışında büyük hikmetler ve yüksek amaçlar olduğu ve tüm kâinatın hakkın sağlam temelleri üzerine kurulduğu dile getirilir[267]. Bu kâinatta yaratılan her nesne ve canlının, mutlaka bir görevi vardır[268].

Kur'ân, yerlerin göklerin ve ikisi arasında bulunan varlıkların oyun, eğlence amaçsız yaratılmadığını *lâib* ve *batıl* ifadeleriyle belirtir. Bu durum, ekoloji ve insanlar için önemlidir. Yani, evrenin bir amaç ve anlam ile yaratıldığı inancının bilinçli olarak kabul edilmemesi, bütün ahlâkî değerlerin reddedilmesine, manevî körlüğe yol açacaktır. Bir günahkarın öteki dünyada çekeceği azap, bu dünyada davranışları ile başına açtığı ruhsal düşüklüğün bir sonucudur[269]. Bir âyette, "Bir de, şunu bilin ki gökleri, yeri ve bu ikisi arasında var olan hiçbir şeyi oyun ve eğlence olarak yaratmadık"[270] denilir. Ekolojik varlıklardaki amaçlılık, yanlış kullanımların önünde set gibi durur. Bundan dolayı onlara karşı amaçsız yaklaşımlar, kendilerini çevre sorunu veya çevre krizi olarak ortaya çıkarırlar. Bu açıdan gayelilik, ekolojik harekette veya Kur'ân'a dayalı ekolojik davranışlarda göz ardı edilmemelidir. Tefsirlerde bu husus "kimi âyetlerin vurguladığı itikad gerçeğiyle, bu gerçeğe dayalı cereyan edenler ile Allah'ın elçilerini yalanlayanları yakalayan kanunlar arasında bir ilgi olduğu, bu kanunlarla köklü gerçeklikler arasında kurulan irtibatta, kâinatın bu esaslar üzerinde kaim olduğu, göklerin ve yeryüzünün yaratılışıyla bu gerçeklerin aynı esaslara bağlı bulunduğu"[271]

---

[262]. Ol ile ilgili âyetler için bkz:el-Bakara, 2/117;Âlu İmrân, 3/27-29;el-En'âm, 6/73;en-Nahl, 16/40.
[263]. Rahman, s.125.
[264]. el-En'âm, 6/73. Benzer âyetler için bkz: Yûnus, 10/5;İbrâhîm, 14/19;en-Nahl, 16/3;el-Ankebût, 29/44;ez-Zümer, 39/5;el-Câsiye, 45/22;el-Hicr, 15/85; Âlu İmrân, 3/191;el-Enbiyâ, 21/16;el-Mü'minûn, 23/15.
[265]. Esed, I, 391.
[266]. Bkz:Kutup,V, 293.
[267]. Mevdûdî, I, 562.
[268]. Mevdûdî, VI, 340. Ayrıca bkz:et-Taberî, XXVIII, 120;ez-Zemahşerî, IV, 113;er-Râzî, XXX, 22.
[269]. Esed, II, 929, I, 129.
[270]. el-Enbiyâ, 21/16. Benzer bir âyet için bkz:Âlu İmrân, 3/191;Sâd, 38/27;ed-Duhân, 44/38-39.
[271]. Kutup, X, 115.

şeklinde açıklanır. Bu, varlıkların Allah tarafından bir amaç ve gaye için var edildiğini ve bunlara yönelirken bu hususun önemsenmemesinin doğru olmadığını hatırlatır.

Kur'ân'da, gökten indirilen su ile ekolojik canlılığın ve insan ihtiyaçlarının temin edildiği *ahyâ bihi 'l-ard* ifadesiyle anlatılır. Bu tür âyetlerde muzârî kipinin kullanılması, yerin suyla canlanmasının sürekliliğine işaret eder. Bir âyette "Gökten su indirip onunla, kuruduktan sonra toprağa yeniden hayat veren Allah'tır"[272] deniliyor. Yeryüzünde suyun bulunması ve bununla oranın yeniden canlandırılması ekoloji için çok önemlidir. Kimi tefsirlerde "Allah, göğü, yağmur yağdırabilecek biçimde yaratmış ve bu su ile yeryüzünün canlılığı sağlanmıştır. Yerin dirilmesinin manası, onun bitkilerle, ağaçların yetişmesiyle ve tarımsal faaliyetlerle canlanmasıdır"[273] denilir. Çünkü ekolojinin en canlı biçimi, gökten indirilen yağmurla toprağın canlanması ve bununla her çeşit bitkinin yetişmesidir.

Yeryüzünün, insanın ve diğer varlıkların yaşayabileceği biçimde geniş yaratılması da, Kur'ân'ın ele aldığı bir diğer husustur. Kur'ân, yeryüzünün bir döşek mesabesinde olduğunu *firâş, feraşnâ* ve *mehd, mihâd, mâhidûn* kelimeleriyle ifade eder. İlgili bir âyette, "O Rab ki, yeri, sizin için bir zemin ve döşek yaptı"[274] denilir. Burada, yeryüzünün iyice yayıldığı ve düzenlendiği belirtiliyor. Yeryüzünün ekoloji ve insan açısından önemli olan bu özelliği, tefsirlerde, "Yeryüzü, üzerinde yaşamak zorunda olan canlı organizmaların ihtiyaçlarıyla uyumlu olarak[275] ve yeryüzü, insanlar üzerinde istikrarlı bir durumda olsunlar diye genişletildi ve düzenlendi"[276] şeklinde açıklanıyor. Kimileri ise, bu âyeti, "yeryüzünün, her zaman ve her yerde insanlık için bir beşik olduğu, toprağın onları bağrına bastığı, verimli gıdaları kendilerine verdiği, yürüme, ekme, biçme, yaşama için hazırlanan yerin, ilk yaratıldığı günden beri, plânlandığı gibi hayata elverişli kılındığı"[277] şeklinde açıklarlar.

Kur'ân'da, yeryüzünün yayıldığına *medde* sözcüğüyle değinilir ve bu, insan ve ekoloji için gerekli bir özelliğe vurgu yapar. İlgili bir âyette, "Biz, yeryüzünü yaydık"[278] denilir. Kimi tefsirlerde bu âyet, "medde ifadesinin çıplak gözle sonu görünmeyecek kadar genişletmek anlamına geldiği, bundan dolayı yeryüzünün enine ve boyuna yayıldığı, dünya gezegeninin, belli bir genişlikte yaratıldığı, hacminin küçük olması hâlinde istifade etmenin imkânsız olacağı, tarımsal ürünlerin yetişebileceği ve hayvanların yaşayabileceği bir genişliğe

---

[272]. en-Nahl, 16/65. Benzer âyetler için bkz:el-Bakara, 2/164;el-Furkân, 25/49;er-Rûm, 30/19;el-Ankebût, 29/9; Fâtır, 35/9;Yâsîn, 36/33;el-Câsiye, 45/5;el-Hadîd, 57/17.

[273]. er-Râzî, XX, 63. Bkz:Yazır, V, 3106;Kutup, IX, 209;Mevdûdî, III, 35;et-Tabatabâî, XII, 288;Ateş, V, 121.

[274]. el-Bakara, 2/22. Benzer bir âyet için bkz:ez-Zâriyât, 51/48.

[275]. Esed, II, 1070.

[276]. Ebu's-Suûd, VIII, 143. Ayrıca bkz:er-Râzî, XXVII, 227;Kutup, XIV, 72 ;Mevdûdî, V, 517.

[277]. Kutup, X, 48-49. Ayrıca bkz:et-Taberî, XVI, 174;el-Beğavî, III, 220;ez-Zemahşerî, II, 540;İbn Kesîr, II, 482;Ebu's-Suûd, VI, 21;Yazır, V, 3324;Mevdûdî, II, 251;et-Tabatabâî, XIV,172.

[278]. el-Hicr, 15/19. Benzer âyetler için bkz:er-Ra'd, 13/3;Kâf, 50/7.

göre var edildiği,[279] insanların yaşadığı dünya gezegeninde ova, yayla, dağ ve ırmaklar yaratılmak suretiyle oranın yayıldığı"[280] şeklinde tefsir edilir.

Kur'ân, dünya gezegeninin yer kabuğu kısmını oluşturan litosferin yaratılmasında ibret, âyet, delil ve kanıtlar olduğuna da değinir. İlgili âyette, "Kuşkusuz göklerin yaratılışında akıl sahipleri için, alınacak dersler vardır. Onlar, yerin yaratılış üzerinde inceden inceye düşünürler ve Rabb'imiz, bunların hiç birini anlamsız ve amaçsız yaratmadın derler"[281] ifadesi geçer. Ekolojideki varlıklarda öğütler olduğuna göre, bunu alacak olanlar ise, insanlardır. Ekoloji, bu açıdan insana geniş bir ders programı sunar. Bunlardan birini yer kabuğundaki olay ve varlıklar ile bizzat yerin yaratılışı oluşturur. "Bu toprak üzerindeki hayat biçimleri, insan için ekolojik birer âyettir ve insan, bu ekolojik âyetin oluştuğu küredeki hayat hakkında çok az şey biliyor"[282]. Çevrenin bu enginliği içindeki her türlü varlık, ekolojik zenginliği ifade eder. Bu ekolojideki varlıklar, Allah'ın birer işaretidirler. Çevrecilik, henüz bu anlayışa varamamış olmakla büyük bir eksikliği içinde barındırıyor.

Kur'ân'da, yerdeki kimi varlıkların insanın istifadesine verildiğine de değinilir. Bu, ekoloji açısından çok önemli bir husustur ve eko sistemdeki canlıların, insanın istifade etmesi için yaratıldığını anlatır. İlgili âyette, "Yeryüzünde var olan her şeyi sizin istifâdenize verenin Allah olduğunu görmüyor musun?"[283] denilir. Ekolojideki varlıkların insan için teshir edilmesini müfessirler, "kişinin, herhangi bir şeyden faydalanmaya yetkili kılınması veya herhangi diğer bir şeyin, belli bir nizam çerçevesinde kişiye yarar sağlaması anlamına geldiği; insanın hava, su, ateş ve bitkiler ile diğer kimi varlıklardan faydalanmaya yetkili kılındığı; güneş, ay, gece ve gündüzün belli kanunlar çerçevesinde insanın istifadesine verildiği,[284] insanın ihtiyaçlarına uygun varlıkların yeryüzünde var edildiği ve insanla bu varlıklar arasında bir uyum olduğu"[285] şeklinde açıklanır.

Zayıf bırakılmış insanlar, sosyal ekolojideki olumsuzluğun bir göstergesidir. Bu kişiler, ülkelerinden ya kovulmuşlar ya da orayı terk etmek zorunda bırakılmışlardır. Tarihte bu tür olaylara rastlanmıştır. Kur'ân, bu bağlamdaki kimi âyetlerde, ülkelerinden çıkarılanlar için yeryüzünün geniş olduğunu belirtir. Bu konuya bir âyette, "Fakat biz, istiyorduk ki, yeryüzünde güçsüz görülen kimselere, lütufta bulunalım ve onları, dinde önderler yapalım"[286]

---

[279]. er-Râzî, XIX, 2; Ebu's-Suûd, V, 3;et-Tabatabâî, XI, 291.
[280]. Ateş, IV, 451. Ayrıca bkz:et-Taberî XIII,95;el-Beğavî,III,6;ez-Zemahşerî,II,249;Kutup, VIII,514.
[281]. Âlu İmrân, 3/ 190-191. Benzer âyetler için bkz:el-Bakara, 2/164;er-Rûm, 30/22;eş-Şûrâ, 42/29.
[282]. Kutup, XIII, 122. Ayrıca bkz:et-Taberî, II, 61-62;el-Beğavî, I, 135;ez-Zemahşerî, I, 325;er-Râzî, XXVII, 171; Ebu's-Suûd, VIII, 32;et-Tabatabâî, XVIII, 58;Ateş, VIII, 197.
[283]. el-Hac, 22/65. Benzer âyetler için bkz:Lokmân, 31/20;el-Câsiye, 45/13;el-Câsiye, 45/13.
[284]. Bkz:Mevdûdî, IV, 334.
[285]. Kutup, XI, 480. Ayrıca bkz:er-Râzî, XXVII, 262;Yazır, VI, 4315;Mevdûdî, V, 321;et-Tabatabâî, XVIII, 161.
[286]. el-Kasas, 28/5.

cümleleriyle temas edilir. Ayrıca, kimi âyetlerde, Allah için kötülük diyarını terk edenin, yeryüzünde çok tenha yollar ve bereketli topraklar bulacağından[287] da bahsedilir. Toplumun bozularak, iyiler ve kötüler diye ikiye ayrışması, sosyal ekolojinin bozulduğunu gösteren bir parametredir. Güçlüler, güçsüzleri ülkelerinden kovarlar; ancak Allah, güçsüzlere her zaman yardım edeceğini belirterek onlara teselli verir. Ülkelerinden çıkarılan insanlar, sığındıkları yerde kimi ekolojik olumsuzluklara neden olabilirler ki bu, sosyal ekolojideki bozulmanın çevreyi etkilemesine bir örnek teşkil eder. Bu, bize, önceki toplumlarda hicretin olduğunu ve böylesi bir olumsuzluğun, ekolojik menfîlik veya toplumsal ekolojideki sıkıştırmalardan kaynaklandığını gösterir. Kimi yazarlar, bu hususa, "hicretin, ilâhî dinlerdeki etkileriyle önemli sonuçlar doğurduğunu, bunların, bir çağın açılıp kapanması gibi olduğunu, hicretler sayesinde dinlerin sosyal yapılanmayı başardıklarını"[288] sözleriyle değinirler.

Kur'ân, insanların ekolojide yetişen ürünlerle beslendiklerine, *men yerzuquküm mine'l-ard* ifadesiyle değinir. Bir âyette, "Sizi, göğün ve yerin ürünleriyle besleyen kimdir?"[289] denilir. Rızk sözcüğü, hayatı devam ettirmek için gerekli olan geçimlik her şeyi, yani ekolojik varlık ve nimetleri ifade eder ki, bunlara, maddî geçimlikler[290] denilir. Tefsirlerde bu âyet, "gökten uygun yağmurun yağması sonucu hayvansal ve bitkisel gıdaların yetiştiği, bitkisel olanların yerden geliştiği, hayvanların da bu bitkilerle beslendiği, hayvansal gıdaların insanlar tarafından bu canlılardan sağlandığı,[291] bitkilerin yetiştirilmesi ve hayvanların beslenmesiyle insanların yerden beslenmelerinin sağlandığı[292] şeklinde izah edilir. Ekolojistler ve çevreciler, yeraltı ve yerüstü nimetleri sayesinde eko sistemde insanın yaşamasını ve yaşamının sürdürmesi için gerekli gıdaların temin edilmesini sağlayan Allah'a övgüler sunmak zorundadırlar.

Kur'ân'da, yeryüzündeki varlıkların yaratıcıyı tesbih ettiklerinden ve bir şekliyle O'na secde ettiklerinden de bahsedilir ve bunun için *sebbeha* ve *secede*, hatta *esleme* kelimeleri kullanılır. İlgili âyette, "Onlar, Allah'a imandan başka bir itikat mı arıyorlar? Halbuki yeryüzünde olan her şey, isteyerek veya istemeyerek O'na boyun eğer"[293] denilmesi, gösteriyor ki, eko sistemdeki yatay ve dikey, içteki ve dıştaki tüm varlıklar, Allah'a saygı duyuyorlar. Bunların Allah'ı övmeleri, eko sistem için önemli bir hususa vurgu yapar. Buna

---

[287]. en-Nisâ, 4/97,100.
[288]. Topuz, Mahmut, İlâhi Dinlerde Hicret, Çağlayan Yay, İzmir 1996, s.IX.
[289]. Yûnus, 10/31.
[290]. Esed, I, 400.
[291]. er-Râzî, XVII, 86.
[292]. et-Tabatabâî, X, 51. Ayrıca bkz:el-Beğavî, II, 352;Kutup, VII, 553;Yazır, IV, 2708;Ateş, IV, 226.
[293]. Âlu İmrân, 3/38.

göre, bunlara karşı yapılan olumsuz davranışlar, belki de, kendilerini, çevre sorunu olarak bize dayatıyor ve biz, bunu anlamaya çalışmıyoruz.

Yeryüzünün yayılması ve varlıkların bu satıhta dağılması ekoloji açısından önemlidir. Çünkü, nimetlerin bir yerde toplanması, başka yöredekiler için büyük zorluklar oluşturabilirdi. Fakat, çeşitli âyetlerde Allah'ın yeryüzünü yaydığını, *dehâ* ve *tahâ* gibi değişik sözcüklerle ifade edilir. Bunlar, döşemek, düzeltmek ve yuvarlak olarak döşemek anlamlarına gelir ki, bu, yerkürenin, insan ve ekolojik varlıkların faydasına en uygun biçimde yaratıldığını ve yayıldığını ifade eder[294]. Ayrıca, bu ifadelerde bitkisel ve hayvansal gıdalarla yeryüzünün yayıldığı kastedilmiş de olabilir[295].

Kur'ân, yeryüzünden suyun çıkarıldığını dile getirilir ki bu, ekoloji ve insan için birinci derecede önemlidir. Çünkü, varlıkların en temel ihtiyaçlarından biri de, içecektir. Pınar ve nehirlerden akıtılan suyun, canlı yaşamı için gerekli olduğu malûmdur. Ayrıca, su ifadesinin geçtiği yerlerde insan veya hayvanın tüketimine uygun her türlü bitkisel ürünü ifade eden bitki örtüsü[296] anlamında *mer'â* de, sözcüğü kullanılır. Suyun ve bitki örtüsünün çıkarılmasıyla ekolojinin zenginliği sağlanmıştır. Bir de, bu sözcükle, insan ve hayvanların yiyecekleri de kastedilmiş olabilir. Bu ifade, tüm canlılar için var edilen gıdaları ifade eder[297]. Gıda temin etmek, aynı zamanda ekolojideki tüm canlıların temel ihtiyaçlarındandır.

Kur'ân, yeryüzünde bitkilerin yetiştirildiğine ve orada hayvanların var edildiğine de temas eder. Bunun için bir âyette, "Yeryüzüne bakmadılar mı, orada her çeşitten nice güzel çiftler bitirmişiz"[298] denilir. Kur'ân, ekolojideki hayvan ve bitkiler ile bunların çeşitliliğini ifade bağlamında *nebât* köküne ek olarak, *zevc* ve *kerîm* sıfatlarını da kullanır. Bu varlıklar, aynı zamanda en beğenilen ve övülen ya da en iyi ve en faydalı olan varlıklardır[299]. Bu açıdan ekolojideki canlı varlıklar, insan için var edilen en yararlı varlıklardır.

Kur'ân, yeryüzünde, insanın kimi faaliyetleri için geniş yollar sağladığına ve bunun insan için ayrıca bir yarar olduğuna da değinir. Bu, insanlar için geniş imkânlar sağlayan bir nimettir. Çünkü, bu yollar vasıtasıyla insanlar, bir bölgeden diğerine rahatça gidebilirler. Bunlara doğal geçitler adı verilir. İlgili âyette, "Allah, yeri sizin için genişçe yaymıştır ki, üzerindeki geniş yollardan yürüyüp geçebilesiniz"[300] denilir. Bu âyet, tefsirlerde, insan için dağların arasından uzun ve dar geçitlerle, ovalardan da genişçe yollar var edildiği, bu yol ve

---

294. Ateş, X, 308.
295. er-Râzî, XXXI,48-49.
296. Ebu's-Suûd, III. 1233.
297. er-Râzî,XXXI,48-49.
298. eş-Şuarâ, 26/7.
299. Bkz:er-Râzî, XXIV, 120;Ebu's-Suûd, VI, 235:Yazır, V, 3619.
300. Nûh, 71/19-20.

geçitlerden geçerek insanın rızkını aradığı[301] ve insan için yeryüzünde güzel bir hayatı ifade eden bütün imkânların sağlandığı[302] şeklinde tefsir edilir.

Kur'ân'da, yeryüzü bağlamında bir de, insanın yeryüzünde yerleştirildiğine, *mekene fi'l-ard*, ona yeryüzünde geçimlilikler verildiğine *meâş* ve *meâyiş*[303] ve elde ettiği kazancının bir kısmını da dağıtması gerektiğine *infâk mine't-tayyibât*, *mâ kesebtüm*, *mim mâ ehraçnâ leküm mine'l-ard* ifadeleriyle[304] değinilir. Burada, insan ekolojisindeki kimi hususları anlatılır ve bunlar, ekolojide insana sunulan istifade imkânlarını belirtirler. Bir âyette, "Ey insanlar! Sizi, yeryüzünde gerçekten bolluk içinde yerleştirdik ve size, orada, geçiminizi sağlayacak şeyler verdik"[305] denilir. Bu âyet, kimilerince, insanların yeryüzünde mekânlı bir varlık oldukları, orada ona tasarrufta bulunma gücü bağışlandığı, orada onun için geçimlikler var edildiği, ekolojik nimetlerin bir kısmının doğal olarak, diğer bir kısmının da çalışılarak elde edildiği ve bu bol nimetin O'na saygı ve itaati gerektirdiği"[306] şeklinde izah edilir.

Kur'ân'da, yeryüzünün insana *zelûl* kılındığına da temas edilir ve bu, insan ve toplum için çok önemlidir. Bu hususta bir âyette, "O, yeryüzünü, yaşanması kolay bir yer yapmıştır. Öyleyse, O'nun her tarafını dolaşın ve Allah'ın verdiği rızıktan pay almaya çalışın"[307] denilir. Yeryüzünün bu özelliği, onun üzerinde tasarrufta bulunmaya uygun bir şekilde var edildiğini ifade eder. Yeryüzünün yürümeye ve imar faaliyetine uygun olması, sert veya yumuşak olmaması, canlı ve ölüler için kifât olması da, bunlara dahil edilebilir. Yeryüzünün menâkibi ise dağ, tepe, yol, çevre ve köşelerini ifade eder. İnsan, bu özellikten yararlanmak için ekolojiyi ve coğrafyayı bilmelidir[308]. Ayrıca, Kur'ân'da, ekolojinin büyük bir kısmını ifade eden yeryüzünün, insan için bir *karâr* ve *istikrâr* yeri kılındığı da dile getirilir. Yeryüzü ekolojisinin diğer canlılar, özellikle de yaşamı boyunca ve ölümünden sonra insan için bir ev gibi olması önemlidir[309]. İlgili âyette "Yeryüzünü sizin için bir dinlenme yurdu yapan Allah'tır"[310] denilir.

Kur'ân'da, yeryüzünün ölü ve diriler için bir toplanma yeri/*kifât* kılındığına değinilir. Âyette, "Biz yeryüzünü, diriler ve ölüler için toplanma yeri yapmadık mı?"[311] denilir. Bu ekolojik bir özelliktir ve insan için faydalı bir husustur. Yeryüzünün kifât olması, toplanma

---

[301]. Kutup, 15, 270.
[302]. Esed, III, 1193.
[303]. Bkz:el-Hicr, 15/20:el-Kasas, 28/58;ez-Zuhruf, 43/32;en-Nebe, 78/11.
[304]. Yûsuf, 12/21, 56;el-Kehf, 18/84, 95;el-Ahkâf, 46/26;el-En'âm, 6/6;el-Hac, 22/41;el-Kasas, 28/6-57.
[305]. el-A'râf, 7/10.
[306]. er-Râzî, XIV, 28. Karş:Ebu's-Suûd, III, 214.
[307]. el-Mülk, 67/15.
[308]. er-Râzî, XXX, 68-69;Yazır, VII, 5226-5529;Ateş, IX, 534.
[309]. er-Râzî, XXVII, 84.
[310]. el-Mü'min, 40/64. Benzer bir âyet için bkz:en-Neml, 27/61.
[311]. el-Mürselât, 77/25-26.

yeri kılınması, yeryüzünün canlıları sırtında, ölüleri de bağrında toplaması, gereksinim duyulan yiyecek ve içecekleri bulundurması gibi hususları ihtiva eder[312]. Ayrıca, bu sözcüğün kucaklamak ve kendine çekmek anlamına gelmesi, çekim gücüyle yeryüzünün üstündekileri kendine doğru çektiğini[313] de gösteren bir işarettir.

Bunların, ekoloji ve sosyal ekoloji açısından ne kadar gerekli ve önemli olduğu iyice tebârüz etmiş oluyor. Ekoloji, ne kadar lüzumlu ise, aynı şekilde ekolojideki nimet ve istifadelikler de önemlidir; çünkü, her canlı, yaşamsal gereksinimlerini, gezegendeki ekolojik nimetlerden temin eder. Kur'ân, bu bakımdan ekolojiye gerektiği şekilde değer vermektedir. Çünkü, ekolojideki varlıklar, Allah'ındır ve onlar, sahipleri olan yüce yaratıcıyı, her zaman ve her zeminde överler ve yüce yaratıcıya saygılarını sunarlar.

### 2.4.2. Zamansal unsurlar ve çevre

Yeryüzündeki zamansal unsurlar, çevreyi oluşturan tabiatla ilgili görüngülerdendir ve insanlığın faydasına olan ve onlar için nimet olarak zikredilen konulardandır. Bu zamansal ölçütler, içlerinde gerçekleştirilen kimi olaylar sebebiyle değer kazanmışlardır. Kur'ân'da, zamansal öğelere değişik âyetlerde farklı biçimlerde değinilir. Konuyla ilgili olarak Kur'ân'da, bütün yaratılış sürecinin *altı gün*de olduğu ve bu süreçte yerin ve göklerin altı günde yaratıldığı anlatılmıştır[314]. Bunların tümünün formunda, "Allah, yeri ve gökleri altı günde yarattı" ve beşinde ise, "Allah, ardından arşa istiva etti" ve geri kalan iki âyetin ikinci cümleleri, bir âyette, "Hanginiz daha iyi amelde bulunacaktır"[315] ve diğerinde ise, "Bize herhangi bir yorgunluk değmedi"[316] ifadeleri ortaktır.

Kur'ân'da zamansal unsurlardan biri olan *yıl* birimine yer verilir[317]. Gün ve yıl, dünya gezegeninin, kendi ekseni ve güneş etrafındaki hareketinden oluşur. Ay/şehr ise, dünyanın uydusu olan ayın/kamer, dünya etrafındaki hareketinden oluşur. Kur'ân'da, yer ve göklerin yaratıldığı gün, O'nun katında ayların sayısının on iki olduğu belirtilmiştir.

Kur'ân'ın ele aldığı zamana bağlı öğelerden birisi de, gün veya gündüz dediğimiz *nehâr* sözcüğüdür. Kur'ân'da nehâr sözcüğü, elli sekiz,[318] gündüzün bölümlerinden *fecr*

---

312. Bkz:er-Râzî, XXX, 274. Karş: Mevdûdî, VI, 586-587.
313. Ateş, X, 271.
314. Abdülbâkî, s.436.
315. Hûd, 11/7.
316. Kâf, 50/38.
317. el-Bakara, 2/259;et-Tevbe, 9/28,37,126;Yûsuf, 12/49;el-Ankebût, 29/14;Lokmân, 31/14.el-Bakara, 2/96;el-Mâide, 5/26;el-Hac, 22/47;el-Ankebût, 29/14;el-Ahkâf, 46/15;el-Meâric, 70/14. el-A'râf, 7/130;Yûnus, 10/5;Yûsuf, 12/42,47;el-İsrâ, 17/12;el-Kehf, 18/11,25;Tâhâ, 20/40;eş-Şuarâ, 26/18.
318. Nehâr sözcüğünün geçtiği âyetler için bkz:Abdülbâkî, s.890-891.

sözcüğü beş,[319] sabah vakti ve sabahlamak veya sabah olmak anlamındaki *sabâh* ve *esbaha*, sekiz,[320] sabah anlamındaki bükra ve türevleri on bir,[321] kuşluk vakti, kuşluk vaktinde gitmek anlamındaki *duhâ* ve *ğuduv* on iki,[322] *seher* ve *eshâr* üç, öğleyi ifade eden *zuhr* ve *zahîr* iki, ikindi anlamına gelen *asr* bir defa[323] kullanılır.

Gündüz, Allah'ın yarattığı zamansal unsurlardan biridir ve çevreyle alakalıdır. İslâm'da bazı görev ve sorumluluklar, zamana bağlı olarak meşru kılınmıştır. Gündüzün bu bölümlerinden her birine taalluk eden kimi ibadetler, hukuksal ve sosyal durumlar vardır. Kur'ân'da, bütün olarak gündüzün çalışma ve kazanç vakti olmasıyla ilgili âyetler de bulunuyor. Kâinattaki mucizelerden biri de şüphesiz gündüzdür. Allah'ın kulları üzerindeki nimetini tamamlanması, sıcak ve soğuğun birbiri ardı sıra gelmesi ve birtakım menfaatlerin oluşması, hep gündüz ile gecenin oluşmasına bağlıdır[324]. Allah, gece ile gündüzü biteviye sürüp giden birer âyet kılmıştır ki, bunlar yoluyla insanlara, hem din, hem de dünya menfaati sağlamaktadır. Çünkü insanın dünyadaki faydalanmaları, ancak gece ile gündüzün var oluşu ile gerçekleşir. İnsanlar, gündüzün çalışır, rızık temin eder ve geceleyin dinlenirler. Bu, yeryüzündeki zamansal varlıktan biri olan gündüzün, canlılığı Rabb'inden aldığını, kulluğu ifa ettiğini ve böylece insan, kâinatın ve kâinat da insanın bir parçası olduğunu[325] belirtir.

Allah, yeryüzündeki zamansal öğelerden biri olan gündüzü, keremini ve rahmetini ifade eden rızkımızı aramamız için yaratmıştır[326]. Dolayısıyla gündüz, Tanrı'ya işaret eden delillerden biridir[327]. Allah ayrıca, gündüzü ışıklı kılarak senelerin sayısını ve hesabını bilmemize ve fazlından nasibimizi aramamıza aracı kılmıştır[328].

Kur'ân'da ay veya aylar anlamına gelen *şehr*, *şuhûr* ve *eşhur* ifadeleri yirmi bir defa[329] geçiyor. Bu âyetlerde, "Kur'ân'ın ramazan ayında indirildiği, kadir gecesinin bin aydan hayırlı olduğu, ramazan ayına erişenin o ayda oruç tutmasının emredildiği, haram ayda savaşın büyük bir günah olduğu, haram ayların insanların belini doğrultmaya sebep olduğu, çocuğun emzirilme süresinin otuz ay olduğu, hataen adam öldürmede ve ziharın kefâretinde şıklardan birinin iki ay peşpeşe oruç tutmak gerektiği, haccın malûm aylarda olacağı,

---

319. Bkz:el-Bakara, 2/187;el-İsrâ, 17/78;en-Nûr,24/58;el-Fecr, 89/1;el-Kadir, 97/5.
320. Bkz:Hûd, 11/81;el-Hicr, 15/66,83;er-Rûm, 30/17;es-Saffât, 37/137,177;el-Kamer, 54/38;el-Kâlem, 68/ 17.
321. Bkz:Âlu İmrân, 3/41;Meryem, 19/11,62;el-Furkân, 25/5;el-Ahzâb, 33/42;el-Mümin, 40/55;el-Fetih,48/9.
322. Bkz:el-A'râf, 7/98;er-Rûm, 30/59;en-Nâziât, 79/29,46;eş-Şems, 91/1;ed-Duhâ, 93/1.
323. Bkz:Âlu İmrân, 3/3/17;el-Kamer, 54/34;ez-Zâriyât, 56/18.
324. Bkz:el-Enbiyâ, 21/35. Âyetin tefsiri için bkz:et-Taberî, XVII, 21;Yazır, V, 3354;Kutup, X, 127;Ateş, V, 503.
325. Fussilet, 41/37. Âyetin tefsiri için bkz:Yazır, VI, 4208;Kutup, XIII, 53;Mevdûdî, V, 197;Ateş, VIII, 142.
326. Bkz:el-Kasas, 28/73.
327. Bkz:er-Rûm, 30/23.
328. Bkz:el-İsrâ, 17/12.
329. Bkz:el-Bakara, 2/185,194,197,217,226;en-Nisâ, 4/92;el-Mâide, 5/2,97;et-Tevbe, 9/2,5,36;Sebe, 34/12.

hanımına *i'lâ* yapanların dört, kocası ölen kadının ise, dört ay on gün beklemesi lazım geldiği, ve kocaların hanımlarını boşarken üç ay beklemeleri icap ettiği"[330] anlatılır.

Bu konuda diyebiliriz ki, ekolojideki zamansal unsurlar, bizatihi kendileri insanlara faydalı olduğu gibi, zamanda, yapılan olumlu tasarruflarla da cinâyetlerin, hırsızlıkların ve her türlü çirkefliğin belli bir sürede olsa ortadan kalkmasına neden olmakla da insana yardım ederler. Bu çevresel öğelerin, doğrudan ya da dolaylı olarak insana sağladığı yararlara ek olarak, şahsın Allah'a, peygamberine, kendine, ailesine, toplumuna ve maddî çevresini oluşturan fizikî dünyaya karşı olan ödevlerinde de pek çok faydalar oluşturur. Meselâ, haram aylarda savaşmanın büyük günah olması bunlardan biridir. Zira, turizm ve kutsal hac vasıtalarıyla hem ekonomi canlanacak, hem insanlar güven ve barış içinde olacak hem de tarım yapılacak ve tabiat, savaşın ağır hasarını dört ay da olsa tamir edebilecektir.

Gündüz, bir çalışıp kazanma, gece ise dinlenme zamanıdır. Gündüzün sahibi olan Allah, "Gündüzü de yaşamanız için kazanma zamanı yaptık"[331] buyuruyor. Kimi bilginler, âyette geçen *meâş* kelimesinin yaşama vakti, halk için kazanmak, ticaret yapmak, ihtiyaçları gidermek ve dışarıda dolaşmak anlamlarına geldiğini; çalışma ve kazanmayla ilgili işlerin gündüz olacağını; insan, geçimini sağlayabilsin diye gündüzün aydınlık yaratıldığını ve bunun, gündüzün yararlarından sadece biri olduğunu[332] söylerler. Allah, gece ve gündüzü takdir eder ve âyetin kipi, bu olayın her zaman dünya gezegeninde böyle cereyan ettiğini de ifade eder. Gece ve gündüzün, uzayıp kısalması, ekolojideki insan, hayvan, bitki vb. gibi varlıkların gelişmesi ve olgunlaşması için gereklidir.

Kimi âyetlerde, gündüz ve geceyle ilgili olarak, *tekvîr* ve *ihtilâf* terimlerine yer verilir. Gecenin gündüze ve gündüzün geceye dolanması anlamına gelen tekvir terimi, dünyanın kendi ekseni etrafında güneşe karşı dönmesidir ve bu olay sonucu gündüzle gecenin tekviri meydana gelir. Bu durumda dünyanın güneşe karşı olan yüzünü, aydınlık kaplar ve bu diliminde gündüz olur. Dünyanın güneşe karşı olmayan diğer yüzünü ise, karanlık kaplar ve bu bölümünde gece olur. Âyetlerin muzari kipiyle kullanılması, bu olayın her zaman ve her gün yenilendiğine işaret eder.[333]. Kur'ân'da gündüzün ihtilafına dair kimi bilgilere de yer verilir. Tefsirlerde ihtilâf kelimesi, gündüzün aydınlık, gecenin ise karanlık bakımından

---

330. Âyetler için bkz:Abdülbâkî, s.495-496.
331. en-Nebe, 78/11.
332. Bkz:et-Taberî, XXX, 3-4;el-Beğavî, IV, 36;ez-Zemahşerî, IV, 207;er-Râzî, XXXI, 5-8;Ebu's-Suûd, IX, 86; İbn Kesîr, III, 590;Yazır, VIII, 5531;Kutup, XV, 463;Mevdûdî, VII, 12;Ateş, X, 287.
333. Fazla bilgi için bkz:el-Beğavî, IV, 72;ez-Zemahşerî, III, 387;er-Râzî, XXVI, 243;Ebu's-Suûd, VII, 242;İbn Kesîr, III, 212;Kutup, XII, 425;Mevdûdî, V, 95;et-Tabatabâî, XVII, 237;Ateş, VII, 528.

gitmesi veya bu zamansal varlıklardan her birinin, yeryüzüne diğerinin ardından gelmesidir ve ihtilaf, hafta, ay ve yılları oluşturan gündüzle gecenin arka arkaya gelmesiyle oluşur[334] denilir.

Kur'ân, çevremizdeki zamansal öğelerden çok önemli olan gece ve gündüz olayını bir de *iğşâ'* ve *îlâc*[335] ifadeleriyle anlatıyor. Bu terimler, gecenin gündüze, gündüzün de geceye zaman bakımından dahil edilmesini ifade eder. Zira birinde "Bu, böyledir, çünkü Allah, gündüzü kısaltarak geceyi ve geceyi kısaltarak gündüzü uzatandır"[336] ve diğerinde "Geceyi, durmadan kovalayan gündüze bürüyüp örten O'dur"[337] denilir. Buna göre, zamansal öğe olan gündüz, sonbahardan itibaren kısalır ve gündüzden alınan zaman dilimleri, en uzun günden itibaren en kısa güne kadar sürdürülür. Bu olay, kuzey yarım kürenin belli enlemlerinde böyle sürer. Güney yarım kürede ise, bunun tersi gerçekleşir. En uzun geceden itibaren en kısa hâle gelinceye kadar yine aynı şekilde geceden alınan dilimler, yeniden gündüze verilir. Güney yarım kürede ise bunun tersi gerçekleşir. İşte, gecenin gündüzü örtmesi veya bunun tersinin olması, insan, hayvan ve bitkilere birçok yararı olan ve tabiata yerleştirilen tanrısal-doğal yasaları oluşturur. Ayrıca, bu olayın zikredildiği bağlamda ince bir anlamına değinen Esed, "Allah, insan aklının kuşatamayacağı sınırsız bilgi ve hikmetiyle, hürriyet ışığını zulmün karanlığının önüne geçirdiğini ve ışığın karanlığa galebe çalmasını sağladığını bu olgunun, diğeri gibi, insanlık tarihinde tekrarlanan çevrimsel bir süreç olduğunu"[338] söyler.

Gündüzü yaratan ve gündüzle ilgili işleri düzenleyen Allah'a saygı duymanın kimi yolları vardır. İnsan, ödev ve sorumluluklarını yerine getirirken zamansal öğelere göre hareket eder. Birtakım âyetlerde belirtilen, "Gündüzün iki tarafında namazı kıl"[339], "Güneşin batışından önce ve gündüzün uçlarında"[340], "Güneşin sarkmasından geceye kadar namazı kıl ve fecir vakti namazını da kıl"[341] ve "Öğle vaktine erdiğinizde hamd O'nundur"[342] gibi emirlerin yerine getirilmesi için insanın zamansal öğelere ihtiyacı vardır. Bu bakımdan, çevredeki zamansal unsurların da insana faydası olduğu hatırda tututlmalıdır. Bu konuda tefsirlerdeki bilgiler özetle aşağıdaki gibidir: "Kur'ân, beş vakit namazdan gündüzle alakalı olanlarını fecr, asr, zuhr olarak ifade eder. Gündüzün değişik bölümleri olan sabah, öğle ve

---

334. Bkz:et-Taberî, XXI, 86;er-Râzî, XXVII, 259;Ebu's-Suûd, IV, 122;Kutup, XIII, 521;Mevdûdî, V, 308.
335. Bkz:Âlu İmrân, 3/27;el-A'râf, 7/54;er-Ra'd, 13/3;el-Hac, 22/61;Lokmân, 31/29;Fâtır, 35/13;el-Hadîd, 57/6.
336. el-Hac, 22/61.
337. el-A'râf, 7/54.
338. Esed, II, 683.
339. Hûd, 11/114. Tefsiri için bkz:et-Taberî, XXII, 127;el-Beğavî, II, 404;ez-Zemahşerî, II, 296;er-Râzî, XVIII, 73;İbn Kesîr, II, 235;Yazır; IV, 2831;Kutup, VIII, 277;Mevdûdî, II, 429;et-Tabatabâî, XI, 58; Ateş, IV, 342.
340. Tâhâ, 20/130.
341. el-İsrâ, 17/78. Bkz:et-Taberî, XV, 134;el-Beğavî, III, 128;ez-Zemahşerî, II, 462;er-Râzî, XXI, 25;İbn Kesîr, II, 391;Ebu's-Suûd, V, 189;Mevdûdî, III, 129;Kutup, IX, 367;et-Tabatabâî, XIII, 174; Ateş, V, 240.
342. er-Rûm, 30/18. Tefsiri için bkz:el-Beğavî, III, 469;ez-Zemahşerî, III, 217;er-Râzî, XXV, 104; İbn Kesîr, III, 50;Ebu's-Suûd, VII, 54;Kutup, XI, 412;Mevdûdî, IV, 289;et-Tabatabâî, XVI, 161;Ateş, VIII, 15.

ikindi vakitlerinde Allah'ın tesbih edilmesi emredilir. Böylece Allah'ın hoşnutluğunun kazanılmasının yanında, günahların da silinmesine yardım edecektir"[343] denilir.

Kur'ân, *seher* ve çoğulu *eshâr* sözcüğü de üç kez kullanır. Sabah vakti anlamındaki bu terimin geçtiği âyetlerde, seherlerde istiğfar edenden[344] ve cenneti hakeden kimsenin, dünyadayken Allah'a seher vaktinde af dilediğinden[345] bahsedilir. Karanlığının yavaşça kaybolduğu ve aydınlığın belirdiği bu kutlu vakitte Allah'tan af dilemenin veya geceden devam eden teheccüdün sonunda bağışlanma istemenin, kutsal bir davranış olduğunu gösteriyor. Seher vakti, Allah'tan af dilemenin özel zamanlarıdır[346].

Gündüzün diğer bir bölümü olan *fecir* vakti de, Kur'ân'ın övgüyle andığı bir zaman dilimidir. Zira bu zaman, değerli tanıkların şahit oldukları bir vakittir. İlgili âyette "Gündüzün güneş dönüp gecenin karanlığı bastırıncaya kadar belli vakitlerde namaz kıl; bir de sabah namazını kıl. Çünkü sabah namazı şahitlidir"[347] şeklinde bir ifade geçer. Tefsirlerde, bu namazda gece ile gündüz meleklerinin buluştuğu ve namaza şahit olduğu özellikle belirtilir[348].

Kur'ân'da kuşluk vakti, kuşluk vaktinde ibadet etmek, kuşluk vaktinde yola çıkmak konusunda da kimi âyetler vardır. Allah, kimi âyetlerde kuşluk vaktine ve kuşluk vaktini içine alan gündüze[349] yemin etmiştir. Tefsirlerde *duhâ* vaktinin, aydınlık ve ısıya delalet ettiği, güneşin iyice yükseldiği vakti; ışık ve ısının arttığı zaman[350] olarak belirtilir.

Yine gündüzün bir bölümü olan ve güneşin zevalden öteye eğilmeye başladığı anı anlatan *zuhr* veya *yuzhirûn* ifadeleri, öğle vaktini ve namazını anlatan zamansal bir öğedir. Kimi hadislerde güneş doğarken, öğlen zirvedeyken ve batarken ibadet etmek mekruh sayılmıştır. Çevredeki zamansal varlıklara yönelen bu tür yanlışlıkları düzeltilmeye çalışmak gerekir. Çünkü bu zamanlarda ya da diğer vakitlerde zamana ibadet edenler de, Allah'ın yaratıklarıdır. Bu varlıkların olumsuz kullanılması, Kur'ân'da ve hadislerde yerilmiştir.

Zamandaki varlıklardan biri, nasıl maişet temini için ayrılan gündüz ise diğeri istirahata ayrılmış olan gecedir. Kur'ân, geceyi *leyl* sözcüğü ile karşılar ve bu, doksan dört kez geçer. Gece güneşin batışından doğuşuna kadar geçen süredir. Bu sürede zamansal gece

---

343. Tefsiri için bkz:et-Taberî, XXII, 127;ez-Zemahşerî, II, 296;er-Râzî, XVIII, 73;İbn Kesîr, II, 235;Ebu's-Suûd, IV, 245;Yazır, IV, 2831;Kutup, VIII, 277;Mevdûdî, II, 429;et-Tabatabâî, XI, 58; Ateş, IV, 342.
344. Bkz:Alu İmrân, 3/17.
345. Bkz:ez-Zâriyât, 51/18.
346. Fazla bilgi için bkz:et-Taberî, XXVI, 195;el-Beğavî, IV, 230;ez-Zemahşerî, IV, 15;er-Râzî, XXVIII, 200;İbn Kesîr, III, 383;Ebu's-Suûd, VIII, 138;Yazır, VI, 4331;Kutup, XIV, 55;Mevdûdî, V, 502;Ateş, IX, 56-57.
347. el-İsrâ, 17/78.
348. Tefsiri için bkz:et-Taberî, XV, 134;el-Beğavî, III, 128;ez-Zemahşerî, II, 462;er-Râzî, XXI, 25;İbn Kesîr, II, 391;Ebu's Suûd, V, 189;Yazır, V, 3193;Mevdûdî, III, 129;et-Tabatabâî, XIII, 174;Ateş, V, 240.
349. Bkz:eş-Şems, 91/3;el-Leyl, 92/2.
350. Tefsiri için bkz:et-Taberî, XXX, 207;el-Beğavî, IV, 491;ez-Zemahşerî, IV, 257;er-Râzî, XXXI, 190;İbn Kesîr, III, 643;Ebu's-Suûd, IX, 163;Yazır, VIII, 5848;Kutup, XVI, 229;Mevdûdî, VII, 133;Ateş, X, 490.

varlığında bazı fenomenler vardır ki Kur'ân, bunlara da değinir. Bunlardan biri *aşâ* ve *aşiy* sözcükleridir ve Kur'ân'da on üç defa[351] geçer. Yine gecenin bir durumunu anlatan *ğasik* ve *ğasek* iki, *ravâh* iki,[352] gece yürümek anlamındaki *isrâ*, *esri* ve *yesri* dokuz[353] *âsâl* ve *esîl* yedi[354] *tumsûne* bir kez ve son olarak geceleyin anlamına gelen *beyât* üç kez[355] geçer.

Geceyle alakalı bir diğer husus ise, gecenin karartılması anlamına gelen *iğtâşu'l-leyl*dir. Kutsal kitabımızdaki bir âyette, "Gecesini karartı"[356] denilir. Müfessirler gecenin karartılmasını, "Bu tabir, *karanlık oldu* manasına geldiğinden, gecelerin karanlık yapıldığını ve gece oluşan karanlığın Allah'ın takdiriyle olduğunu belirtirler. Âyette geçen *hâ* adılının, semâ kelimesine gittiği söylenir. Zira gece ile gündüz, güneşin batış ve doğuşuna bağlıdır. Güneşin batış ve doğuşu, dünyanın hareketiyle oluşur"[357] derler. Yazır, âyetin "Gecesini tedricen giderdi" anlamına geldiğini ve bu anlamın, uygun olduğunu; ayrıca bunun, arda nazaran olan ve her gün birbirini izleyen geceyle gündüzün olması ve semâdaki gecenin kalmayıp, daima gündüz olması şeklinde olduğunu; bu bağlamda güneş ve onun gibi ışıklı diğer gök cisimlerinden önce, gökyüzünün karanlık olduğuna işaret edildiğini belirtir. Bu ışıklı cisimler, semânın gecesinin giderilmesi sağlanmış ve böylece, semânın gündüzü ortaya çıkarılmış olduğunu"[358] söyler.

Allah'ın, rahmeti gereği geceyi ve gündüzü yarattığını ve geceyi dinlenme zamanı kıldığını ifade kimi âyetlere[359] tefsirlerde kimi açıklamalar yapılır ki bunları, aşağıdaki gibi özetlemek istiyoruz: "Allah, geceyi karanlık ve soğuk yaratmıştır ki gece, duyguların dinlenmesine yardım eder ve zayıf hareketliliğe neden olur. Bu, belli oranda dinlenmeyi sağlar. Geceyle gündüzün peş peşe gelişi, varlıklara yarar sağlar. Çünkü bu âlemdeki yararların çoğu, gece ile gündüze bağlıdır. Gecenin var edilme gayesi, uyku ve huzur sonucu dinlenmeyi sağlamaktır. Uyku anında durgun oluş, dinlenme sebebidir ve bu, birkaç şekilde gerçekleşebilir. Birincisi; hareket etmek, yorgunluk sebebidir. Çünkü hareket, hararete ve yorgunluğa götürür. İnsan geceleyin dinlenerek bunlardan kurtulur. İkincisi; eşyaları hissetmek, ruhların iç duyulara ulaşmasıyla oluşur ve bu ruhlar, fazlaca hızlı hareketlerden ötürü çözülür; duyular ve hissedişler zayıflar. Böylece yorulan insan uyuyunca, hissedişi ve

---

[351]. Leyl ve leyâl, aşâ ve aşiy için bkz:Abdülbâkî, s.831-833, 587-588.
[352]. Gâsık ve gasek için bkz:el-İsrâ, 17/78;el-Felâk, 113/3. Ravâh için bkz:en-Nahl, 16/6;Sebe, 34/12.
[353]. Bkz:Hûd, 11/18;el-Hicr, 15/65;el-İsrâ, 17/1;Tâhâ, 20/77;eş-Şuarâ, 26/52;ed-Duhân, 44/23;el-Fecr, 89/1.
[354]. Bkz:el-A'râf, 7/205;er-Ra'd, 13/15;en-Nûr, 24/36;el-Furkân, 25/5;el-Ahzâb, 33/42;el-İnsân, 76/25.
[355]. Tumsûne için bkz:er-Rûm, 30/17. Beyât için bkz:el-A'râf, /4,97;Yûnus, 10/50.
[356]. en-Nâziât, 79/29.
[357]. Âyetin tefsiri için bkz:et-Taberî, XXX, 38;el-Beğavi, IV, 444;ez-Zemahşerî, IV, 213;er-Râzî, XXXI, 44;İbn Kesîr, III, 597;Ebu's-Suûd, IX, 101;Kutup, XV, 492;Mevdûdî, VIII, 30;Ateş, X, 307.
[358]. Yazır, VIII, 5564-5566.
[359]. Bkz:el-Kasas, 28/73:el-Mümin, 40/61.

duyuşu yeniden bedene avdet eder, beden kuvvetlenir ve yorgunluklardan uzaklaşır. Üçüncüsü ise: gecenin soğuk ve nemli olmasıdır. Bu nemlilik ve soğukluk, gündüzün hızlı ve çok hareketten ötürü vücudun hararetini ve kuruluğunu telafi eder. Ayrıca gecenin sükuneti her canlı için gereklidir. Her canlının dinlenmesi ve tekrar hayata hareketli ve dinç başlaması için bir süre istirahat etmesi gereklidir. Bunun için uyku, sadece yeterli değildir; doğadaki zamansal varlıkların bir görünümü olan gece de, mutlaka gereklidir"[360].

2.4.3. Yeryüzündeki varlıklar ve çevre

Yeryüzü, insan için vazgeçilmezdir ve burada hayata elverişli pek çok yaratık vardır. Bu yaratıklar hayatlarını, varlıklar hiyerarşisinin bir alt basamağındaki canlılarla sürdürürler. Meselâ, insan bitkilere ve hayvanlara, hayvanlar da bitkilere, bitkiler de mineraller ile hava, su ve güneşe bağlı olarak yaşamlarını devam ettirir. Bu bağlamda varlıklar basamağının en üstünde insanlar, hayvanlar ve bitkiler yer alır. Bundan sonra cansız varlıklar denilen topraksal unsurlar bulunur. Yeryüzündeki çevresel fenomenler arasında karasal alanlar ilk sırada yer alır.

Yeryüzündeki en yüksek yüzey şeklini dağlar/*cibâl* oluşturur. Dağlar, dünyanın katmanlarından biri olan litosfer/yer kabuğu katmanı üzerine kurulmuştur. Bunun üstünde gaz katmanı/atmosfer bulunur. Dağların altında magma/pirosfer, çekirdek/barisfer ve yanında hidrosfer/su katmanı yer alır. "Yaratıcı, yer kabuğu katmanını sabit tutması için üzerine büyük ağırlıklar koymuştur" diyen Nurbaki, sözüne, "Yapılarında potasyum, silisyum ve birçok yığınak yapılan sıradağlar sayesinde yeryüzünün merkezindeki kaynar ateşin disiplin altına alınması sağlamıştır"[361] diye devam eder. Dağlar, çok çeşitli şekillerde oluşmuştur.

Aynı konuda kimi yazarlar "İlâhî plân gereği, dağların oluşması ve sabitleşip yerlerinde kalmasında, insan ve evren için birçok yarar vardır. Ekvator bölgesinde, dakikada yirmi yedi km. hızla kendi ekseni ve saatte yüz on km. hızla güneşin etrafında baş döndürücü bir süratle dönen dünyanın, dörtte biri dağ olmasaydı bugünkü denge olmazdı. Dağlar olmasaydı arzın çekirdeğindeki sonu gelmez patlama ve hızlı akışlar, yeryüzünde bir saniye oturmamıza fırsat vermez ve her an, deprem içinde olurduk. Şehirler kurmak bir yana, yeryüzü sathında bir çadır bile kuramazdık"[362] derler.

---

[360]. ez-Zemahşerî, III, 434; Kars.el-Beğavî, IV, 104;İbn Kesîr, III, 250;Ateş, VIII, 93;Mevdûdî, V, 61.
[361]. Nurbaki, Halûk, Kur'ân-ı Kerim'den Âyetler ve İlmî Gerçekler,T.D.V.Yay., II.bsk., Ankara 1987, s.191;Atik, M. Kemal. Kur'ân ve Çevre, E.Ü.Yay., Kayseri 1992, s.89;Paşa, s.132.
[362]. Atik, s.90.

Dağların var edilmesinde insanlar için birtakım yararlar olduğu malûmdur. Dağlar, yeryüzünü sağlamlaştırma gibi bir özelliğe de sahiptirler. Bu konuyla ilgili bir âyette, "Yerinden oynatılmaz sandığın sağlam dağların, o gün, bulutların gidişi gibi geçip gittiğini görürsün. Bu, her şeyi şaşmaz bir düzene bağlayan Allah'ın işidir"[363] denilir. Kimi yazarlar, âyetin "bu dünyanın, Allah'ın tasarrufuna bağlı geçici bir mahiyet taşıdığına işaret edecek yönde olduğunu,[364] Allah'ın sağlam sanatının, mevcudattaki her şeyde belirdiğini, varlıklar âleminde lüzumsuz bir şey olmadığını ve iyi düşünen birinin, ilâhî sanat eserlerindeki mucizeleri görebileceğini"[365] söylerler.

Dağlar, yeryüzüne dikilmiş birer denge unsurudurlar. Kur'ân, bu konuya da değinir ve ilgili âyette "O, dağları sağlam bir şekilde çaktı"[366] denilir. Dağların burada vurgulanan özelliği, *reseye* fiilinde beliren demir atmak anlamıdır. Tıpkı denizde yüzen geminin limana demir atmasında olduğu gibi, dağlar da, yeryüzünde kızgın magma üzerinde yüzen yer kabuğunu tutması için kazık gibi oraya çakılmıştır. Zira denizde giden gemiler de, aynı kurallara tabidirler. Nurbaki, dağların bu özelliği için, "Eğer dağlar olmasaydı, barisferdeki sonu gelmez patlamalar ve hızlı akışlar yeryüzünde bir saniye oturmamıza fırsat vermez ve her an deprem içinde olurduk. Şehirler kurmak şöyle dursun, yeryüzünde bir çadır bile kuramazdık"[367] demektedir.

Dağların, insan ve diğer canlılara barınak sağlaması ve çok geniş bitki örtüsüne sahip olması da onlarla ilgili bir diğer özelliktir. İlgili âyette, "Allah, dağlarda sizin için barınaklar yarattı"[368] deniliyor. Âyette geçen *eknân* sözcüğü, kimi tefsirlerde "bir yada daha çok nesne veya varlığı koruyan nesneler olduğu ve bundan maksadın da, insan ve hayvanın korunabileceği dağlardaki doğal in, mağara ve barınaklar sağladığı veya depreme en dayanıklı yerde olduğu"[369] şeklinde izah edilir.

Çevresel öğelerden biri ve ekolojide birçok yararı olan dağlarla ilgili bir diğer husus, kimi tarihsel olayların dağlarla olan bağlantısıdır. Sonuç olarak, dağlar, ekolojinin ihtişamını sergileyen, dünyanın ak ciğerlerini bağrında barındıran, sayısız bitkilere, hayvanlara ev sahipliği yapan, orman zenginliğini devam ettiren, kimi insanlara yazlık ev ve dinlenme mekânı sağlayan, takım sporları ve kamp çalışmalarının yapılmasına imkân veren, kimi turizm faaliyetlerine konu olan, birçok peygambere yardım eden, aralarından nehirler ve

---

[363]. en-Neml, 27/88.
[364]. Esed, II, 778.
[365]. Kutup, XI, 201.
[366]. en-Nâziât, 79/32 .
[367]. Nurbaki, s.191;Atik, s.90.
[368]. en-Nahl, 16/18.
[369]. er-Râzî, XX, 93;et-Tabatabâî, XII, 314.

yollar geçen, insanın yararlandığı daha birçok imkânlar sunan ve Allah tarafından yeri sarsmaması için yaratılan yeryüzü şekillerinden biridir.

Kur'ân, çevremizdeki varlıklardan olan hayvanlara ve onların insanlara sağladığı faydalara da değinir. Her canlının, bu bakımdan, bir büyüklüğü ve şekli vardır. Bütün canlılar beslenme, solunum yapma, büyüme, çoğalma, boşaltım sistemine sahip olma ve ölme gibi özelliklere sahiptirler. Amip ve terliksi, tek hücreli; solucan, örümcek, yengeç, istakoz, salyangoz ve böcekler, omurgasız; memeliler, kuşlar, sürüngenler, kurbağalar ve balıklar ise omurgalı hayvan türleridir.

Kutsal kitabımız, hayvanlar konusunda kimi yasaklar getirmiş ve buna temas eden âyetlerde *behîmetü'l-en'âm* terkibini kullanır. Bu terkib, hac ve diğer kimi ibadetlerdeki kurallarla bir arada zikredilir. İlgili bir âyette "Biz, her ümmete hayvan cinsinden kendilerine rızık olarak verdiklerimiz üzerine Allah'ın adını ansınlar diye kurban kesmeyi gerekli kıldık"[370] buyrulur. Kimi tefsirlerde behîme terimi, konuşması olmayan yırtıcıların ve kuşların dışındaki hayvanlara; en'âm sözcüğü ise, neamın çoğulu olarak deve, inek ve koyuna denildiği[371] belirtilirken diğerlerinde, behîmenin, kara ve deniz hayvanlarından dört ayaklıların tümüne verilen bir isim olduğu[372] belirtilir. Ayrıca kimi tefsirlerde de en'âmın, deve, sığır, koyun ve keçiye denildiği, behîmenin ise, dört ayaklı, otlayan tüm hayvanlar için kullanıldığı, bu durumda behîmetü'l-en'âm terkibinin, en'âm kelimesinin ifade ettiği dört tür hayvanı andıran tüm otlayan dört ayaklıları içine alacak şekilde daha kapsamlı hâle getirildiği, yine başka hayvanları öldürüp yiyerek beslenen etoburların da yasal olmadığı ifade edildiği ve açıklığa kavuşturulduğu[373] belirtilir.

Büdn ifadesi geçen âyette, "Biz, büyük baş hayvanları sizin için Allah'ın dinin işaretlerinden kıldık. Onlarda sizin için fayda vardır. Şu hâlde onlar, ayakları üstünde dururken, üzerlerine Allah'ın ismini anınız ve öylece kurban ediniz. İşte bu hayvanları biz, şükredersiniz diye sizin istifadenize verdik"[374] denilir. Bedene'nin çoğulu olarak büdün ve büdn kullanılır ve bu ad, bedenlerinin büyük olması dolayısıyla develere verilmiştir.

Kur'ân, hayvanlar alemine değinen âyetlerinde ortak terim olarak *en'âm* ve *dâbbe* kelimelerini öncelik verir. Bunlardan dâbbe genel anlamıyla daha kapsamlı, en'âm ise sadece hayvanları içine alan dar kapsamlı birer ad olup, en'âm şeklinde otuz iki, dâbbe ve devâb şeklinde ise on sekiz defa geçer. Dâbbe, on dört, devâb ise dört defa geçer. Bu âyetlerden dört

---

370. el-Hac, 22/34. Diğer iki âyet için bkz:el-Mâide, 5/1;el-Hac, 22/28.
371. es-Sâbûnî, M.Ali, Ravâiu'l-Beyân Tefsîru Âyâti'l-Ahkâm Mine'l-Kur'ân, Dersaadet, İstanbul (trs), I, 521.
372. et-Tabatabâî, V, 161.
373. Mevdûdî, I, 448.
374. el-Hac, 22/36.

tanesinde *besse fîha min küli dâbbe*[375] ifadesi vardır. Bir âyetteki "Yeryüzünde her çeşit canlıyı yaymasında düşünen bir topluluk için pek çok deliller vardır"[376] ifadesini, müfessirler "Hayvanların, esrarengiz yaratıklar olduğunu, yerde ve gökte deprenen her türlü canlıyı Allah'ın yarattığını ve bu canlıları da yeryüzünün her tarafına yaydığı"[377] şeklinde tefsir ederler. Biz bu canlılardan kimilerini her yerde ve her zaman görüyoruz, diğer bir kısmını ise yaşamlarındaki değişik ekolojik şartlar gereği görememekteyiz. Fakat ister öyle, ister böyle olsun, insanlar, hayvanların sağladığı faydalardan hâlâ en geniş biçimde yararlanıyorlar.

Kur'ân, insanların dikkatlerini hayvanlarda bulunan ibretlere çeker ve buna, en'âm sözcüğü bağlamında değinir. Bu âyetlerde, "Kuşkusuz sizin için hayvanlarda da büyük bir ibret vardır. Onların karındakilerden size içiririz. Onlarda sizin için birtakım faydalar vardır; ayrıca etlerinden yersiniz"[378] ve "Zira onların karınlarındaki işkembe ile kan arasından gelen ve içenlerin boğazından rahatça geçen temiz ve halis bir süt içiriyoruz"[379] deniliyor. Müfessirler, "Bu iki âyette hayvanlardaki ibretlerin, süt vermeleri, sütün işkembe kan arasından gelmesi, içenlerin boğazlarından kolayca geçmesi, etlerinden yenilmesi, satılarak parasından ve binit olarak kullanma gibi kimi faydalarından yararlanmak şeklinde olduğunu"[380] belirtirler. Onlar ayrıca "Hayvanların otlarla beslendiklerini, otlardan edindikleri gıdalardan kan, süt ve gübre oluştuğunu, sütlerinin renk, koku, yapı ve kullanım bakımından diğer ikisinden yüzde yüz farklı olduğunu[381] ve diğer bir ibretin ise bunların yediği otların, toprak ve sudan oluştuğunu, bu otun da kanı süte, sütü yağa ve peynire dönüştürdüğünü de"[382] belirtirler. Bu kadar faydası olan hayvanlara karşı kötü davranmanın ve yaratılış gayelerine zıt amaçlarla kullanmanın doğru olmayacağı bilinmelidir ki çevreciliğin temellerinden biri budur.

Kur'ân, hayvanları yaratılış gayelerinden başka amaçlarla kullanmayı yerer ve birkaç âyette bu hususa temas eder. Bir âyette[383] şeytanın dürtüklemesiyle kimi insanların hayvanlara karşı olumsuz davranışlarda bulunacağı ifade edilir. Müfessirler, bu âyette belirtilen kulakları kesmenin, eski bir Arap geleneği olduğunu söylemelerinin, âyetin kapsamını daralttığını, halbuki âyetin, kulak kesmek de dahil olmak üzere hayvanlara yönelik her tür olumsuz

---

375. Bkz:el-Bakara, 2/164;Lokmân, 31/10; eş-Şûrâ, 42/29;el-Câsiye,45/4.
376. el-Bakara, 2/164.
377. Ateş, VIII, 197. Ayrıca bkz:er-Râzî, XXVII, 171;Yazır, VI, 42-43;et-Tabatabâî, XVIII, 58.
378. el-Müm'inûn,23/21
379. en-Nahl, 16/66
380. er-Râzî, XXIII, 90. Ayrıca bkz:et-Taberî, XVIII, 15;el-Beğavî, III, 306;ez-Zemahşerî, III, 29;İbn Kesîr, II, 562;Ebu's-Suûd, VI, 129;Yazır, V, 3444;Kutup, X, 314;Mevdûdî, III, 309;et-Tabatabâî, XV, 23;Ateş, VI, 97.
381. Mevdûdî, III, 36. Ayrıca bkz:el-Beğavî, III, 75;İbn Kesîr, II, 336;Yazır, V, 3107;et-Tabatabâî, XII, 288.
382. er-Râzî, XX, 63-67. Ayrıca bkz:ez-Zemahşerî, II, 416;Ebu's-Suûd, V, 124;Kutup, IX, 210.
383. en-Nisâ, 4/119.

değiştirmeyi kapsadığını, bu şeytânî değiştirmelerin, insanın fıtratına, hayvanın tabiatına ve tabiî fonksiyonlarının aksine kullanılmasından ibaret olduğunu[384] belirtirler.

Çevremizde bulunan hayvanlar, her zaman insanların ilgisini çekmiştir ve hatta kimi zamanlar bu ilgi, bir sevgiye ve zînete dönüşmüştür. Bu konuyla alakalı bir âyette "Salma atlardan, sağmal hayvanlardan ve ekinlerden gelen zevklere düşkünlük ve bağlılık, insanlar için bezenip süslenmiştir, ve bunlar dünya hayatının metaıdır"[385] denilir. Âyette sayılan salma atlar ve sağmal davarlar, insanın tabiatında varolan estetik zevk unsuruna hitap ederler. Çünkü âyete, insandaki estetik duyguya vurgu yapan bir biçimde son verilir ve bu süslerin, dünya metaı oldukları belirtilir.[386] Ayrıca Süleyman peygamberin beslediği atları için "Gerçekte ben, mal sevgisine, Rabb'imi anmayı sağladığı için düştüm"[387] ve "O, mal sevgisine aşırı derecede düşkündür"[388] âyetleri, dünyanın bu zevklerini ifade eder. Kur'ân, insanın dünya hayatındaki geçimliklerini ve onun bu konudaki tabiî eğilimlerini, inkâr etmez ya da yasaklamaz; aksine doğal karşılar ve onları tabiî seyri içerisinde bırakır.

Kur'ân, hayvanların faydalarından kimilerine de değinir ve bu istifade şekillerinin üçüne kimi âyetlerde nakil aracı, beslenme için et ve zevk verici bir unsur oluşları bağlamında temas eder. İlgili âyette, "Allah, kimine binesiniz, kimini yiyesiniz diye sizin için hayvanları yaratandır. Onlarda sizin için daha nice faydalar vardır. siz, onların sırtına binerek gönüllerinizdeki bir arzuya ulaşır; onların ve gemilerin üstünde taşınırsınız"[389] deniliyor. En'âm denilen büyük ve küçük baş hayvanları, insanların istifadesine veren Allah'tır ve insan, bu hayvanlardan kimini etinden yemek ve kimini binmek için kullanır[390]. İnsan, deniz yolculuğunda, adı ne olursa olsun gemileri ve kara yolculuğunda ise adı verilen büyük baş hayvanların yanında kendi ürettiği çok hızlı araçları kullanıyor[391].

Ekolojideki tüm canlılar, suya ihtiyaç duyarlar ve âyetlerde, hayvanların suya olan ihtiyacı öncelikle dile getirilir. Ayrıca kimi âyetlerde yeryüzünün diriltilmesi ve davarların sulanması, insanın sulanmasından önce zikredilmesinin gerekçesi müfessirlerce, insanların yaşamının, toprağın sulanmasına ve hayvanların canlı kalmasına bağlı olduğu, bundan dolayı olacak ki, hayvanların yaşam sebep ve gereksinimi olan durumlar, insana su sağlanmasından evvel zikredildiği[392] şeklinde açıklanır.

---

384. Mevdûdî, I, 408. Ayrıca bkz:et-Taberî, V, 281;el-Beğavî, I, 481;İbn Kesîr, I, 438;et-Tabatabâî, V, 84-85.
385. Âlu İmrân, 3/14.
386. Kutup, II, 230-233. Ayrıca bkz:et-Taberî, III, 199;er-Râzî, VII, 208;et-Tabatabâî, III, 97-98;Ateş, II, 22.
387. Sâd, 38/32.
388. el-Âdiyât, 100/8.
389. el-Mü'min, 40/79. Benzer bir âyet için bkz:ez-Zuhruf, 43/12.
390. Ateş, VIII, 99. Ayrıca bkz:er-Râzî, XXVII, 89;Kutup, XII, 569;Mevdûdî, V, 168;et-Tabatabâî, XVII, 355.
391. er-Râzî, XXVII, 197. Ayrıca bkz:et-Taberî, XXV, 53;ez-Zemahşerî, III, 479;Yazır, VI, 4267;Ateş, VIII, 241.
392. ez-Zemahşerî, III, 95. Karş:er-Râzî, XXIV, 90;Ebu's-Suûd, VI, 224;et-Tabatabâî, XV, 227.

Hayvanlar, insanların temel ihtiyaçlarından kimilerini giderirler ve bu konuya "Hayvanlardan yük taşıyanı, yün ve kılından döşek yapılanları yaratan O'dur"[393] gibi âyetlerle değiniliyor. Burada geçen *fers* terimi, küçük yapılı olan, yürürken yünleri yere değen, boğazlanırken yere yatırılan, deri, kıl ve yünlerinden yatak yapılan; *hamûle* terimi ise yük taşıyan hayvanları ifade eder[394]. "Gerek göç ve gerekse konaklama gününüzde Allah, hayvanların derilerinden sizin için kolay evler yaptı. Onların yünlerinden, yapağılarından ve kıllarından bir süreye kadar faydalanacağınız bir ev eşyayı ve ticaret malı meydana getirdi"[395] cümlelerinin geçtiği âyette, hayvanların insanlara olan faydaları anlatılır. Bu âyet, yolculuk ve ikamet zamanlarında insanın, hayvanların derileri kullanılarak çadırlar yapmış olduğu ve bu nimetten yararlandıkları ifade edilir. bu varlıkların derileri, ayrıca ev eşyası ve ticaret malı olarak da kullanılır. İnsanlar, bir de develerin tüylerinden, koyunların yapağılarından, keçilerin kılından yararlanır ve soğuk-sıcaktan kendisini koruyacak elbiseler elde ederler. Bu faydalar, Allah'ın insana olan nimetleridir[396].

Hayvanlar, canlı varlıklar olup, bunlar, insanlar için hayvansal gıdalar verirler. Ayrıca bu canlılar, binek hayvanı olarak da kullanılır. İnsanın yararına sunulan bu hayvanlarda daha birçok faydalar vardır ve buna değinen âyette "Gönüllerinizdeki bir arzuya onlara binerek ulaşırsınız. Siz onların ve gemilerin üstünde taşınırsınız"[397]denilir. Allah, insana sağladığı hayvansal yararları sıralar ve bu bağlamda insanın hayvanlara sahip olması hatırlatılır. Çünkü insanların hayvanlara binme nimeti aslında, huysuz ve âsî karakterde olmamalarını aksine uysal bir yapıda olmalarını gerektirir; yoksa insan için bu nimet asla gerçekleşmez. Allah, bazı hayvanları uysallaştırarak insanın istifadesine vermiştir.

Kur'ân; savaşta, yük taşımada, binek olarak kullanmada, yarışta ve çift sürmede kullanılan insana yararlı hayvanlara da değinir. Bu âyetlerden birinde, "Atları, katırları ve eşekleri, binmeniz ve süslenmeniz için yarattı; ve Allah, bilemeyeceğiniz daha nice nakil vasıtaları yaratır"[398] deniliyor. İnsanlar, yolculuk eden, eşyalarını başka yerlere nakledebilen bir varlıktır ve kimi hayvanlar, insanların bu ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik olarak, binmek, çift sürmek, eşya taşımak ve süs olarak kullanabilme özelliğinde yaratmıştır. Bazı âyetlerde ise binek, çift sürme, yük taşıma ve süs hayvanlarından söz edilir. Bunların bir kısmı temel ihtiyaçların, diğerleri ise aslî olmayan ihtiyaçların karşılanmasına yönelik olarak insanın

---

393. er-Râzî, XIX, 227. Karş:Yazır, V, 3087;Kutup, IX, 162;Mevdûdî, III, 10;et-Tabatabâî, XII, 211;Ateş, V, 95.
394. Bkz:en-Nesefî, Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd, Tefsîru'n-Nesefî, Pamuk Yay., İstanbul (trs), II, 37.
395. en-Nahl, 16/80.
396. Bkz:er-Râzî, XX, 91-92;et-Tabatabâî, XII, 313;Ateş, V, 129.
397. el-Mü'min, 40/80.
398. en-Nahl, 16/8.

istifadesine sunulmuş canlılardır[399]. At, yani hayl kelimesinin geçtiği bir diğer âyette, onların savaş aracı olarak kullanıldığına da temas edilir[400].

Kur'ân, böceklere de sınırlı anlamda değinir ve bunlardan sinek, arı, karınca ve kimi sürüngenler ve su canlılarından balıklara da değinir. Kur'ân, Mısırlıların bir dönem birçok sıkıntı ve azaba uğradıklarını belirtiyor. Bunlardan birkaçı Kur'ân'da, çekirge, kurbağa ve haşerat olarak anılır ve bunları ifade etmek üzere, cerâd, kummel ve dafâdiğ kelimeleri kullanılır. Âyette, "Biz de ayrı ayrı mucizeler olarak onların üzerlerine tufan, çekirge, haşerat, kurbağa ve kan gönderdik. Yine de büyüklük tasladılar ve günahkâr bir kavim oldular"[401] denilir. Bazı çevresel unsurlar, insanın Allah'a iman etmesi ve peygamberlere itaat etmesi için birer azap unsuru olarak kullanılmıştır. Âyetin ifade ettiği cerâd, yeşil bitkileri yiyip bitiren ve boi yagmurun ardından yetişen ekin çekirgelerini; kummel, firavnun kavmine veya hasılatlarına dadanan bit, sivrisinek, kımıl vs. gibi böcekleri[402] anlatır.

Yeryüzünde bulunan canlı varlıklardan biri *kuşlar*dır. Kuşlar; havada uçar, kara ve yaşar, buralarda bulunan kimi canlı ve bitkilerle beslenirler. Bu varlıkların kimisi otla, kimisi etle; geri kalanlar ise hem ot ve hem etle beslenir. Kimi kuşların yenilebileceğine, kimilerinin yenilemeyeceğine ve hatta kimi kuşların da avcılıkta kullanılabileceğine dinimiz izin vermiştir. Yarasa hariç hemen hemen tüm kuşlar, yumurtlayarak ürerler. Yaratılışın kimi mucizelerini ifade eden ve birçok özelliklere sahip olan kuşların yere konmalarında, yerden kalkmalarında, havada uçuş biçimlerinde ve yeniden yere süzülüşlerinde, Tanrı'nın güç ve kudreti ile yaratılışın inceliklerini görmek mümkündür.

Kuşların, bilinen yaklaşık dokuz bin altı yüz türü vardır ve bunlar, on sekizinci yüzyılda İsveçli doğa bilimcisi Linnaeus tarafından özellik ve davranışlarına göre yirmi üç grupta ve yüz kırk dört aile[403] olarak tasnif edilmiştir. Kur'ân, tüm kuşları *tâir*, *tayr* ve *tuyûr*, bir kuş türü olan kargayı *ğurâb* ve herhangi bir kuş türü olan *hüdhüd* kelimesiyle ifade eder. Kur'ân'da, tâir yirmi, ğurâb iki ve hüdhüd bir defa[404] geçiyor.

Kur'ân, farklı bağlam ve gayelerle kuşlara temas eder. İnsanlar gibi, kuşların da bir tür olduğuna kimi âyetlerde değinilmesi, ele alacağımız ilk hususdur ve âyette, "Yeryüzünde yürüyen hayvanlardan ve gökyüzünde iki kanadıyla uçan kuşlardan ne varsa hepsi, ancak

---

399. Bkz:et-Taberî, XIV, 81;el-Beğavî, III, 62;ez-Zemahşerî, II, 402;er-Râzî, XIX, 229;İbn Kesîr, II, 323;Ebu's-Suûd. V. 98;Yazır. V, 3088;Kutup, IX, 164;Mevdûdî, et-Tabatabâî, XIV, 81;Ateş, V, 95-96.
400. Bkz:el-Enfâl, 8/60.
401. el-A'râf, 7/133.
402. Yazır, IV, 2267-2268. Ayrıca bkz:et-Taberî, IX, 30;ez-Zemahşerî, II, 106;er-Râzî, XIV, 217;Kutup, VI, 229.
403. Brook, Felicity-Gibbs, Bridget, Kuşlar, Çev:M. Turan Akay, Tübitak Yay., I.bsk, Ankara 2000, s.6.
404. Bkz:Abdülbâkî, s.549-550.

sizin gibi birer ümmettir. Biz, kitapta, hiçbir şeyi eksik bırakmadık"[405] denilir. Bu âyet, tefsirlerde "Kuşlar dahil, yeryüzündeki tüm canlılara Allah'ın rahmet ve inâyetinin ulaştığı, mükellef varlıklara olan rahmetinin gereği olarak Allah'ın onları böyle yaptığı, bu tür yaratıkların belirlenmiş yasanın dışına çıkamayacağı, maslahatlarının doğal yasaya göre gözetildiği ve ilâhî takdirde ayarlandığı"[406] şeklinde açıklanır.

Kuşlarla ilgili bir konuyu, onların kanat çırparak uçtuklarının ve böylelikle Allah'ı tesbih ettiklerinin belirtilmesi oluşturur. Âyette "Göklerde ve yerde bulunanlarla, diziler hâlinde kanat çırparak uçan kuşların Allah'ı tesbih ettiklerini görmez misin? Her biri, kendi dua ve tesbihini bilmiştir. Allah, onların yapmakta olduklarını bilir"[407] denilir. Kimileri bu âyeti, "Yerde ve gökte olanların Allah'ı tesbih ettiği, yerle gök arasındaki kuşların Allah'ı andığı, kanatlarını açıp kapayarak havada diziler hâlinde durmalarının her şeyi düzenleyen ilâhî kudretin delili olduğu, uçmalarının tesbih olarak anıldığı, kuşlar gibi, insanın çevresinde bulunan ilahî sanat eserlerine insanın bakışlarını çevirmesinin salık verildiği"[408] şeklinde tefsir ederler. Aslında gökte uçan tüm kuşlarda, onları yaratanın varlığına delâlet eden bir sürü mucize mevcuttur. Meselâ, timsahların diş temizliği, başı üstünde iğneli ibiği olan bir kuş tarafından yapılır. Avını yedikten sonra timsah, ağzını açar ve öylece bekler. Bu kuş, timsahın ağzına girer ve bu canlının dişlerinin dibindeki etleri yiyerek beslenir. Timsah, bu kuşu yemeye kalkarsa, üzerindeki iğneli ibik damağına batar ve bundan vazgeçer.

Kuşlar, ekolojide kimi faydalara sebep olurlar. Bunlar, insanlar için bir avlanma nesnesidirler ve bunların ekolojide kimi bitkilerin yetişmesine katkıları da vardır. Doğadaki taneli bitki, ağaç çekirdeklerinin başka yerlere taşınmasında ve oralarda o bitki ve ağaçların yetişmesinde kuşların etkisi büyüktür. Dünyanın birçok bölgesinde daha önce bulunmayan kimi bitki ve ağaç türlerinin oralarda çoğu kez yetiştiği görülmüştür. Bu ağacın ve diğer bitkilerin yetişmesi, kuşların yemek için aldıkları tohum ve çekirdeği, gagasından düşürmesi veya toprağa gömerek ihtiyaç anında yemek için oralara bırakması sonucu oluşur. Toprağı eşelemeleri, zararlı kimi hayvan ve böcekleri yemeleri, yuva kurmaları, eğitici işlerde kullanılmaları gibi açılardan kuşlar, hem doğaya hem de insana yararlı varlıklardır. Kuşlar ayrıca, insan için av hayvanları olması, kimilerinin evcilleştirilmesi, kimilerinin güzelliği ve insanı hayran bırakması gibi yönlerden de insana kimi faydaları olan varlıklardır.

---

405. el-En'âm, 6/38.
406. Ebu's-Suûd, II, 131. Ayrıca bkz:er-Râzî, XII, 211;Kutup, V,176;Ateş, III, 142-143.
407. en-Nûr, 24/41.
408. er-Râzî, XXIV, 11. Karş:Ebu's-Suûd,VI,183;Tabatabâî, XV,133.

Kur'ân, kimi âyetlerde bulutlara, *ğamâm*,[409] ağır bulutlara, *sehâbu's-sikâl*[410] ve genel anlamda bulutlara *sehâb* sözcüğüyle değinir. Yakın semâda ve onun tabakalardaki atmosferde oluşan tabiat olayları, ekoloji için faydalıdır. Bunlar, canlıların yaşamı için birçok imkânlar sunarlar. Bulutlar da, bu olaylardan biridir. Bu bağlamda yer ile gök arasında emre âmâde bekleyen bulutların evirip çevrilmesinden, bunların yayılmasından,[411] onların yavaşça bulutları yüklendiğinden, onları ölü memlekete sürdüğünden, aralarını doldurduğundan, aralarından yağmur çıkardığından, onları gökte yaydığından,[412] bahsedilir. Bulutların hafifçe ve yavaşça sürülmesine *izcâ*, bulutların üst üste yığılmasına *rukâm* denilir.

Kur'ân'da, gökte cereyan eden kimi atmosferik olaylara değinilir. Bir sureye adını veren ra'd sözcüğü de bunlardan biridir ve âyette, "Gök gürlemesi, O'nun sınırsız güç, kudret ve yüceliğini anmaktadır"[413] denilir. Bu âyette, ayrıca *savâik*[414] sözcüğüyle yıldırımlara, bir önceki âyette de *berk*[415] sözcüğüyle şimşeğe değiniliyor. Şimşek, bulutların sürtüşmesinden doğan elektriklenmedir ve yağmurun bir belirtisidir. Bunun ardından genellikle yağmur yağmaya başlar. Şimşeğin ardından gök gürlemesi de meydana gelir. Bunların peşinden bir de yıldırımlar düşer. Yıldırımların toprağa aktardığı enerji ve azot miktarı toprağın canlılığının sürdürülmesine çok büyük katkıda bulunur[416]. Kur'ân, yağmurun bulutların arasından çıktığını belirttiği bir âyette[417] *vedk* ifadesini kullanır. Gök boşluğunda cereyan eden atmosfer olaylarıyla, ekolojide yetişen nimetler arasında çok sıkı bir bağ vardır.

Kur'ân'da, rüzgârlardan da söz edilir. Kimi âyetlerde, *rîh* sözcüğü on sekiz, kimi âyetlerde ise, *riyâh* sözcüğü on defa[418] kullanılır. Rîh/rüzgâr sözcüğü, genellikle temsil bağlamında,[419] Süleyman peygamberle ilgili kıssalarda,[420] toplumların rüzgâr afetiyle helâk edilmelerinde,[421] toplumun gücünün/*rîhuküm* vurgulanmasında[422] kullanılıyor. Çoğul olarak kullanılan yerlerde ise, rüzgârların dağıtılmasından *tasrîfu'r-riyâh*,[423] rüzgârların rahmetin önünden müjdeci olmasından *irsâlu'r-iyâh büşran beyne yedey rahmetih*[424] rüzgârın aşılayıcı

---

409. el- A'râf, 7/160;el-Furkân, 25/25;en-Neml, 27/57.
410. el- A'râf, 7/57;et-Tevbe, 9/41;er-Ra'd, 13/12.
411. el-Bakara, 2/164;er-Ra'd, 13/12.
412. el-A'râf, 7/57;en-Nûr, 24/43;er-Rûm, 30/48.
413. er-Ra'd, 13/13. Benzer âyet için bkz:el-Bakara, 2/19.
414. Savâik ile ilgili âyetler için bkz:el-Bakara, 2/55;en-Nisâ, 4/153;el-A'râf, 7/143;ez-Zümer, 39/68.
415. Berk ile ilgili âyetler için bkz:el-Bakara, 2/19-20;er-Ra'd, 13/12;er-Rûm, 30/24;Sebe, 34/43.
416. Bkz:Kutup, VIII, 524-525;Ateş, IV, 462-463.
417. Bkz:en-Nûr, 24/43.
418. Bkz:Abdülbâkî, s.414.
419. Bkz:Âlu İmrân, 3/117;İbrâhîm, 14/18;el-İsrâ, 17/79;el-Hac, 22/31;er-Rûm, 30/51;eş-Şûrâ, 42/33.
420. Bkz:el-Enbiyâ, 21/81;Sebe, 34/12;es-Saffât, 37/36.
421. Bkz:el-Ahzâb, 33/9; Fussilet, 41/16;el-Ahkâf, 46/24;ez-Zâriyât, 51/41;el-Kamer, 54/19;el-Hâkka, 69/6.
422. el-Enfâl, 8/86.
423. Bkz:el-Bakara, 2/164;el-Câsiye, 45/5.
424. Bkz:el-A'râf, 7/57;el-Furkân, 25/48;en-Neml, 27/63;er-Rûm, 30/46.

özelliğinden *levâkıh*[425] ve diğerlerinde de rüzgârların bulutları sürükleyici olmasından bahsedilir.

Rüzgârların ekolojiye ve toplumlara yararı oldukça fazladır. Dünyanın her yerine çeşitli bölgelerden esen ılıman rüzgârlar havası kirli kentleri temizlerler, oralara bulutları taşırlar, kimi kez karları eritirler, kimi kez dondurucu bir nitelikte eserler. Dünyanın ekseninin eğik eksenli olması rüzgârların oluşumunda önemli bir etkendir. Bu bakımdan eğik eksenli olmayan bir dünya gezegeninde sadece kutuptan ekvatora ve ekvatordan kutuplara doğru esen önünde durulamaz rüzgârlar oluşacak ve dünya bundan yeteri kadar yararlanamayacaktı. Dünya eksenine göre 23 derece 27 dakika eğik olduğundan ekvator ile kutuplar arasındaki ısı farkı azalır ki bu da rüzgârların şiddetinin azalmasını temin eder[426]. Rüzgârların çeşitli yönlerden esmesindeki hikmet ise atmosferin kalınlığının kutup ve ekvatorda farklı olmasından ileri gelir ve bunun sonucunda alt ve üst tabakalarda değişik akımların oluşması sağlanmış ve böylece sıcak ve soğuk cephe sistemlerinin farklı ve çok sayıda merkez oluşturması plânlanmıştır. Ayrıca yeryüzü üzerinde dağ, ova ve yaylalarından yılın her gününde farklı yönlerde oluşan cephe sistemleri sonucu değişik sıcaklıklarda rüzgârların estirilmesi de sağlanmıştır[427].

Rüzgârların dayanılmaz konumlarda esmemesi için atmosfer iki özelliğe sahip olarak yaratılmıştır. Güneşin fazla ısısını emen ve aşırı ısınmayı önleyen ozon tabakası bunların birincisidir. Karbondioksitin yeryüzünün soğumasını ve özellikle geceleyin aşırı derecede soğumasını engelleyen bir yorgan göreviyle atmosferde bulundurulmasıdır[428]. Kimi fırtına ve kasırgaların yeryüzünün kimi bölgelerinde yılın belli zamanlarında esmesi ise insana rüzgârların asıl gücünü göstermek içindir. Yani kentlerin temizlenmesine yardım eden rüzgârlar, bazen çok yıkıcı olabilirler. Buna, gezegenimizde sıkça rastlanmaz. Rüzgârın farklı yönlerden esmesi sonucu sıcak ve soğuk hava yer değiştirir ki bu, yağmura hazırlık oluşturur. Bu hava hareketleri, havadaki iyonları sürükler ve bu enerjiler yağmura katılarak toprağa inerler. Rüzgârlar, bitki tohumlarını sürerler, polenleri aşılarlar, rüzgâr enerjisinden yararlanılmasına zemin hazırlarlar ve oksijenli havayı kentlere taşırlar, besin kaynağı olmasından dolayı kentlerdeki kirli havayı ormanlara taşırlar[429] ve havadaki oksijen miktarının sabitleşmesini sağlarlar.

---

[425]. Bkz:el-Hicr, 15/22.
[426]. Nurbaki, s.259.
[427]. Nurbaki, s.259.
[428]. Nurbaki, s.260;Atik, s.32.
[429]. Nurbaki, s.260; Atik, s.32.

Rüzgârların aşılama özelliği[430] de vardır ve bitkilerdeki üremeyi sağlayan erkek ve dişi kısımların, birinden ötekine taşınmasını sağlarlar. Arılarda da, böyle bir özellik vardır. Çünkü arılar, nektarını toplamaya çıktıkları çiçeklerin tozlaşmasını ve döllenmesini sağlarlar. Fakat rüzgârların ve arıların bu özellikleri sonradan tespit edilmiştir[431]. Ekoloji, insanın yaşamı için gereklidir. Ekolojideki nimetlerin bir kısmını oluşturan atmosfer olayları da, insan yaşamı için gereklidir. Dünyada her şey bir denge üzerine kurulmuştur. O hâlde dengeyi bozacak davranışlardan uzak durmak bir emir gibi telakki edilmelidir.

### 2.4.4.Yağmurlar, sular, denizler ve çevre

Dünya gezegenini, diğer gezegenlerden ayıran en önemli faktörlerden biri de sudur. Çünkü su, yaşam ve canlılığın temelidir. Zira, yüce yaratıcı, yeryüzündeki her tür ekolojik nimetleri insan yaşamı için var etmiştir. Kur'ân'da, suya, yağmura, denize ve bunlardaki ekolojik faydalara vurgular yapılır. Ayrıca, Allah, yeryüzündeki ekolojik rızıkları dört günde var ettiğini ve yarattığı her nesneyi de, su unsurundan yarattığını belirtir. Kur'ân'da, gökten indirilen yağmur ile yerden çıkarılan suyun, yeryüzündeki canlılığı temin ettiği gibi, ayrıca hidrosferde yaşayan canlıların, insan yaşamı için kimi faydalar sağlandığı da anlatılır.

Su, insan ve hayvanlar ile bitkiler için çok önemli bir ekolojik nimettir. Bir âyette, "Hakkı inkâra şartlanmış olan insanlar, yaşayan her şeyi, sudan yarattığımızı görmüyorlar mı?"[432] denilir. Kimi tefsirlerde bu âyet, bilim dünyasının evrensel çapta kabul edilen bir husus olduğu, canlı türlerinin ortaya çıktığı ortamın su olduğu, hayat için suyun en uygun ve gerekli özelliği taşıdığı, bitkisel-hayvansal hücrenin temelini oluşturan protoplazmanın büyük ölçüde sudan teşekkül ettiği[433] şeklinde tefsir ediliyor.

Âyetteki *min mâin* ifadesinin, *haleka* fiilinin değil, *kulli dâbbe*nin sılasıdır ve buna göre âyetin anlamı, "Sudan oluşan her canlı, Allah tarafından yaratılmıştır" şeklinde olacaktır. Mâ ifadesinin nekre gelmesi ise, Allah'ın, her depreşen canlıyı o hayvana ait bir tür sudan yarattığını ifade eder. Başka bir âyette ifadenin belirli su anlamında *el-mâ* şeklinde gelmesi ise, her canlının su cinsinden olan bir maddeden yaratıldığı[434] şeklinde izah edilir. Bu durumda ilk âyetin anlamı, ikinci âyetin anlamı gibi olur. Çünkü âyet, her canlının en büyük kısmını suyun oluşturduğunu, her canlı varlığın suya olan ihtiyacını gösterdiğini ve ondan

---

[430]. Bkz:el-Hicr, 15/22.
[431]. Paşa, s.138;Atik, s.35.
[432]. el-Enbiyâ, 21/30.
[433]. Esed, II, 651.
[434]. er-Râzî, XXIV, 17-18. Fazla bilgi için bkz:et-Taberî, XVIII, 155;ez-Zemahşerî, III, 71;Ateş, VI, 201.

faydalandığını veya bütün canlıların sudan dönüştürüldüğünü belirtir. Yani, bu durumda âyet, canlılığın sebebinin, su olduğunu ve her canlının, suya ihtiyaç duyduğunu[435] ifade eder.

Bir diğer âyette, "Allah, bütün canlıları su maddesinden yarattı"[436] denilir. Kimi müfessirler, ağaç ve bitkilerin de sudan yaratıldığını,[437] mühim gerçeklerin âyette ifade edildiğini, yağmurla göğün, bitkilerle yeryüzünü yarıldığını, hayat sahibi canlıların oluşumunda suyun etkili olduğunu, suyun hayatla olan ilişkisinin bilimsel araştırmalarca kanıtlandığını ve canlıların bileşiminin yarıdan fazlasını suyun oluşturduğunu[438] ileri sürerler. Kimi tefsirlerde ise, *dâbbe* teriminin insan ve hayvanları da kapsadığı,[439] yeryüzünde hareket eden her canlının, suyun bir kısmı veya özel bir su unsurundan yaratıldığı ve bu özel suyun, nutfe yoluyla üremeyen canlılar hariç, hareket eden canlıların, su maddesinin oluşturduğu nutfeden yaratıldığı[440] ifade edilir.

Kur'ân, su ve yağmura önemli sayıda âyetlerde değinir. Kur'ân'da su anlamına gelen *mâ* ifadesi, altmış üç, yağmur ve yağmur yağdırmak anlamındaki *matar* ve *emtara* ise on beş defa[441] geçmektedir. Matar ve emtara terimlerinin geçtiği âyetleri araştırdığımızda karşımıza farklı yağmur yağdırma şekilleri çıkar. Bu âyetlerdeki ifadeler, kimi kez yağmur, kimi kez taş gibi şeyler yağdırmak anlamına gelir. *Emtara-hicâre* ikileminin kullanıldığı yerlerde, taş yağdırmak ve azab etmek[442] yine *emtara-matar* ikilemi ise, yağmur yağdırmak[443] anlamına gelir. Bu tür kullanımlardan sadece birinde, yağmur sebebiyle eziyet görenlerin, savaşta silahlarını bırakmalarında yani, yağmur yağmasıyla zeminde oluşan sıkıntı verici durumdan ötürü inananlara bir günah yazılmayacağı[444] anlatılır.

Su anlamına gelen *mâ* kelimesi, Kur'ân'da çok çeşitli konulara değinmek için kullanılır. Bu tür kullanımlardan yirmi üç tanesindeki ortak form, *nezzele*, *enzele* ve *mine's-semâi mâen* yani, Allah, gökten su indirdi, anlamına gelecek biçimdedir. Bu ortak formlarda yeryüzünde yağmurun oluşturduğu kimi ekolojik değişim ve gelişimlere değinilir.

Su kelimesinin kullanıldığı kimi âyetlerden sonra, *fe ehrace bihî mine's-semerâti rızkan leküm* cümlesi gelir. Bu tür âyetlerden birinin anlamı, "O Rabb ki, sizin için yeri bir döşek, göğü bir tavan yaptı. Gökten, size bir su indirdi. O su sebebiyle, türlü meyvelerden ve

---

435. Ebu's-Suûd, VI, 64.
436. en-Nûr, 24/45.
437. er-Râzî, XXII, 161.
438. Yazır, V, 3252;Kutup, X, 125;Mevdûdî, III, 305;et-Tabatabâî, XIV, 279;Ateş, V, 502.
439. Esed, II, 718.
440. Ebu's-Suûd, VI, 185.
441. Mâ, matar ve emtara ile ilgili âyetler için bkz:Abdülbâkî, s.857, 842.
442. Bkz:Hûd, 11/82;el-Hicr, 15/74;el-Enfâl, 8/32.
443. Bkz:el-A'râf, 7/48;eş-Şuarâ, 26/173, 183;en-Neml, 27/58;el-Furkân, 25/40;46/24.
444. Bkz:en-Nisâ, 4/102.

ekinlerden size bir rızık çıkardı"[445] şeklindedir. Kimi müfessirler, bu âyette, sudaki geliştirici güce dikkat çekildiğini, topraktaki güçlerle sudakilerin birleştiğini, ekolojik nimetlerden olan *semerât*ın diğer çevresel şartların uygunluğuyla çıkarıldığını, ağaçlar ile tarımsal ve bitkisel ürünlerin oluşturduğu ekolojik rızıkları bu terimin kapsadığını, semerât yaratılmak suretiyle kullara rızık olmasının sağlandığını ve ekolojik menfaatlerin varlıklara ulaştırılmasının temin edildiğini[446] belirtirler.

Bu âyetlerdeki diğer bir husus, *fe ehyâ bihi'l-erda ba'de mevtiha* cümlesinin kullanıldığı âyetlerdir. Bunlardan birinde, "Allah, gökten bir su indirdi ve onunla, ölümden sonra yeryüzünü diriltti. Şüphesiz bunda, dinleyen toplum için bir ibret vardır"[447] denilir. Kimi tefsirlerde, göğün, Allah tarafından yağmur yağdırabilme özelliğiyle yaratıldığı, gökten inen bu yağmurun, yeryüzünün canlanmasına zemin hazırlandığı, yerin cansız durumundan canlılık durumuna geçmesinin ise, meyve vermez durumdan meyve verecek, sebze ve ürün verecek duruma gelmesi olarak anlaşıldığı ve böylece, her canlının, yaşamını suya borçlu olduğu[448] şeklinde izah edilir.

Kur'ân'da su bağlamında değinilen bir diğer husus, "Biz, ölü toprağa can vermek, yarattığımız hayvan ve insanlara su sağlamak için gökten tertemiz bir su indirdik"[449] denilen âyetlerdir. Kimi tefsirlerde bu âyetler, gökten indirilen yağmurun yani, suyun, hem temiz hem temizleyici olma özelliğine vurgu yapıldığı, ayrıca, gökten indirilen tertemiz suyun, insanlara ve hayvanlara ihtiyaçları olan suyun sağlandığı, âyete göre yağmurun, semâdaki bulutlardan geldiği, hayat özelliği taşıdığı, suyun tertemiz ve temizleyici olduğu, gaybden mütekellime geçilmesinin, Allah'ın yağmur yağdırmaya verdiği önemi vurguladığı[450] şeklinde yorumlanır.

Kur'ân, semerât[451] sözcüğü bağlamında, onun eksiltilmesiyle insanların imtihan edildiğine, özellikle firavun toplumunun senelerce sıkıştırıldığa değinir. İlgili âyette, "Yemin olsun ki, biz sizi biraz korku, açlık, mal, can ve ürünlerden biraz azaltmakla deneriz"[452] denilir. Sâbûnî, bu hususta, "açlıkla sınanmanın, insanların sahip oldukları mal, ekin, meyve ve diğer geçimliklerinin bir kısmının yada tümünün yok edilmesiyle"[453] gerçekleştirildiğini söyler. İnsanoğlu, imtihan edilmek üzere var edildiği yeryüzünde, sahip olduğu ekolojik

---

445. el-Bakara, 2/22. Aynı formadaki âyetler için bkz:İbrâhîm, 14/32.
446. Fazla bilgi için bkz:er-Râzî, XIX,127;Kutup, IX, 71;Mevdûdî, II, 553;et-Tabatabâî, XII, 58;Ateş, V, 27.
447. en-Nahl 16/65. Aynı formdaki âyetler için bkz:el-Bakara, 2/164;er-Rûm, 30/24.
448. er-Râzî, XX, 63. Karş:ez-Zemahşerî, II, 416;Mevdûdî, III, 35;et-Tabatabâî, XII, 288;Ateş, V, 121.
449. el-Furkân, 25/48.
450. Bkz:et-Taberî, XIX, 21;el-Beğavî, III, 371;ez-Zemahşerî, III, 95;er-Râzî, XXIV, 90;Yazır, V, 3599.
451. Abdülbâkî, s.204.
452. el-Bakara, 2/164.
453. es-Sâbûnî, I, 107.

nimetler, kimi zaman eksiltilerek kimi zaman da tümüyle yok edilerek denenir. Bu bağlamda ekoloji, Kur'ân'ın önem verdiği bir husus olarak karşımıza çıkar.

Yeryüzündeki canlı varlık popülasyonları, gökten inen yağmurla beslenen toprağın çıkardığı ürünlerle gıdalarını temin ederler. İnsanların gıdası olan kimi gıda ve varlıklar, diğer hayvanlar için de rızıktır. Bu açıdan, tabiattaki ekolojik varlıkların çeşitliliğinin korunması, ıssız çöllerin yeşertilmesi bir zorunluluk arz eder. Nitekim, İbrahim peygamber, ailesinin kimi bireylerini yerleştirdiği Mekke'de, oranın insan ve ekolojik bakımlardan geliştirilmesi için dua etmiştir. Bu, ekolojinin geliştirilmesi, nimetlerin çoğaltılmasının istenmesi ve insan nüfusunun artırılmasına yönelik bir dua olduğu herkesin malûmudur. Râzî,'ye göre "İbrâhîm'in bu duadaki amacı, Allah'tan kimi meyve ve ürünlerin, çorak ve ekinsiz vadiye ulaştırılmasını istemesi ya da bunların, ticaretle oralara ulaştırılmasını dilemesidir"[454]. Bu bağlamda, dinsel görevler ile ekolojik nimetler, onların zengin ve bol çeşitliliği arasında doğru bir ilişki olduğu söylenebilir. Bu elçinin diğer bir duasında,[455] Allah'a ve ahirete inananların, bu nimetlerden yararlanmalarını istemiştir ve kısmen, inkârcıların da bu ekolojik nimetten faydalandırılacağı ifade edilmiştir.

Kur'ân'da insan, hayvan, bitki ve böceklerin suya muhtaç olduklarını bildiren âyetler de vardır. Çünkü insan, temel ihtiyacından biri olan yiyecek ve içeceklerini, ya doğrudan ya da dolayısıyla sudan karşılar. Kur'ân, ekolojik zenginliği oluşturan meyve ve ürünlerin, insanlar için bir rızık ve hoş bir içecek olduğuna[456] değinir. Kur'ân'da kimi ekolojik yasakların olduğunu söylemeliyiz. Çünkü benzeri durumlar, hac ibadetinde de vardır, bitkilerin koparılması ve hayvanların avlanması bir süreliğine de olsa yasaklanmıştır. Hayvanlarla ilgili ekolojik sınırlamaların kimileri ise, yenilmeme bağlamındadır ve bununla ilgili olarak Kur'ân'da dört tip hayvandan söz edilir. Bu ekolojik nimetlere tabiattaki canlı varlıkların hepsi bağımlıdır ancak, insanın bağımlılığı ise gerçekten oldukça fazladır.

Yeryüzündeki ekolojik zenginliğin oluşmasında, nehirlerin önemi büyük olduğundan âyette ırmaklar anılmıştır ki bu, suyun bir diğer özelliğidir. Ayrıca, yeryüzündeki her türlü su akıntısının, tarım ve ziraat ürünlerinin yetiştirilmesinde etkisi vardır. Nehirlerin oluşması, pınar ve yağmura bağlıdır. Bu çerçevede bir âyette,[457] gökten inen suyun insan ve hayvanlar için bir içecek olduğu ve hayvanlar için bu sudan ağaçlar ve otlar yetiştirildiği anlatılır.

---

[454]. er-Râzî, XIX, 137. Ayrıca bkz:et-Taberî, XIV, 133;el-Beğavî, III, 37;ez-Zemahşerî, II, 380;İbn Kesîr, II, 302.
[455]. Bkz:el-Bakara, 2/126.
[456]. Bkz:en-Nahl, 16/67. Tefsiri için bkz:et-Taberî, XIV,133-139;er-Râzî, XX, 67-69;Yazır, V, 3107.
[457]. Bkz:en-Nahl, 16/10.

Konuyla ilgili diğer âyetlerde her tür meyvelerin yerden suyla yetiştirildiği anlatılır ki kimi tefsirlerde, "Şimdiki zamanı ifade eden bir kipin kullanılması, bu hâdiselerin her yarımkürede her zaman yenilendiğini ve ziraat anlamına gelen *zer'* kelimesinin önce anılması ise, gıdaların temelini ve beslenmenin esasını teşkil ettiğini göstermek içindir. Gökten indirilen suyla yeşertilen bitkilerin iki kısma ayrıldığı, bunların; hayvanların otlaması için hazırlanan ile, insanların yemesi için bitirilenler olduğu[458] belirtiliyor. İşte, âyetler, ekolojide mevcut olan gıda ve besinlerin, gökten inen su sayesinde insan ve hayvanlar ile diğer canlılar için yaratıldığını beyan eder. Ayrıca âyetler, insanlar için bitirilenlerin, üzüm, hurma, zeytin vs. gibi onun temel gereksinimi olan yiyeceklere değiniyor.

Kur'ân'da, denizlere de değinilir. Ekolojik dengenin temininde deniz ve okyanusların önemi büyüktür. Kimi yazarlar, "Yerkürede büyük çapta sıcaklık değişimlerinin oluşmaması için dünyanın kendi ekseninde çok hızlı döndüğünü, fakat, ısı cihazlarında olduğu gibi, gezegeni sabit sıcaklıkta tutmak için bir termostadın gerekli olduğunu, bu maksada en uygun sıvının ise su olduğunu, çünkü berrak bir sıvı olan denizin derin tabakalarının, ancak radyasyonla ısındığını, konveksiyonla soğuduğunu, suyla kaplı yüzeylerin gündüzün ısı aldığını ve geceleyin ısısını muhafaza edebildiğini"[459] dile getirirler. Tabiattaki su havzaları, ekolojik dengenin temininde, ısının yeterli oranda tutulmasında ve bulutların oluşmasında büyük rol oynarlar.

Kur'ân, çevresel öğelerden olan denizlerin insanlığa sağladığı kimi yararlarına temas eder. Denizlerin insana sağladığı ulaşım, ticaret ve taze besin özellikleri çoğu âyette söz konusu edilir. Bu bağlamda Kur'ân'da, denize *bahr* terimiyle kırk bir, *yemm* ile sekiz; [460] ticaret ve ulaşım için kullanılan her tür deniz taşıtına *câriye-cevârî* ile altı, *sefine* ile dört ve *fülk* ile yirmi üç[461] defa değiniliyor.

Konunun uzmanları, "Gezegendeki sularla kaplı alanların çoğunun tuzlu olmasını ve tuz dengenin değişmeden aynı kalmasını ilâhi irâdenin akıllara durgunluk verecek derecede planlanmış işlerinden sayarlar. Onlar, ayrıca yağmur damlalarının teşekkülü için gerekli çekirdeklerin, deniz suyundaki tuzlardan yaratıldığını, rüzgârların etkilediği dalgaların, binlerce sahili dövdüğünü, bu dalgalar esnasında sıçrayan küçük su damlacıklarının havada buharlaştığını, bunların rüzgârlarla sürüklendiğini, yağışın oluşumu için gerekli zerreciklerin

---

458. er-Râzî, XIX, 234. Ayrıca bkz:Ebu's-Suûd, V, 100-101;et-Tabatabâî, XII, 215;Kutup, IX, 166-167.
459. Muslu, s.29-30.
460. Bahr ve yem sözcüklerinin geçtiği âyetler için bkz:Abdülbâkî, s.145-146, 940.
461. Câriye, sefine ve fülk terimlerinin geçtiği âyetler için bkz:Abdülbâkî, s.213, 447, 668-669.

bu sayede gezegende hazır hâle getirildiğini ve dalgaların kayalardan parçaladıkları tuz mineralleriyle denizlerin tuz dengesinin korunduğunu"[462] ifade ederler.

Bu bakımdan denizlerde rüzgârların oluşturduğu dalgalar da, denizlerin bir diğer özelliğini vurgular. Dalgalar, denizlerin binlerce kilometrelik kıyı şeritleri devamlı döverler ve bu sayede, kayalardaki tuz minerallerinin suya karışması sağlanırken diğer taraftan da, yağmur oluşturacak tuz çekirdekçikleri havada depolanır . Ekolojik döngüde, su döngüsünün önemi çok büyüktür ve Kur'ân'da, dolaylı biçimde *mevc* ile dalgalara beş defa değinilir.

Denizlerde yüzen gemilerin insana sağladığı bir diğer fayda, "Karada ve denizde sizi gezdiren O'dur"[463] âyetinde belirtilir. İnsanlar, bu nimetten genişçe yararlanırlar ama, bunu kendilerine sağlayan Tanrı'yı unuturlar. Gemiler bağlamında diğer bir husus "Gemilerin üstünde taşınırsınız"[464] ve " Ve size bineceğiniz gemiler var etmiştir"[465] âyetlerinin belirttiği durumdur. Ateş gibi kimi müellifler, bu âyetin tefsirinde "Allah, insanlara, denizde gemilere binip seyahat etme imkânı da vermiştir. Bunların hepsi, Allah'ın insanlara olan lütfudur"[466] derler. İnsan, yeryüzünde var edilen ekolojik nimetlerden yararlanma yeteneğine sahip bir varlık olarak yaratılmıştır. Ancak, insanın, bunları yaratıcısına şükür etmesi, O'nun insandan beklediği en doğal haktır.

Denizler, insanın faydasına var edilmiştir. Tabiatın bu bölümünün sağladığı ekolojik fayda, gerçekten çoktur, çünkü denizler, taşımacılık sektörünün bir bölümünü oluştururlar. Denizlerden, taze balık, inci, mercan ve kimi sporlar için de yararlanılır. Ayrıca, insanlar denizlerin dibindeki gaz, maden ve petrol gibi doğal kaynaklardan da birtakım yararlar elde ederler. Bu konuya değinen bir âyette "Allah, içinde taze balık yemeniz ve takacağınız süs eşyası çıkarmanız için denizi emrinize verendir. Gemilerin, denizde suları yararak gittiklerini de görüyorsunuz. Bunlar, O'nun lütfunu aramanız ve nimetine şükretmeniz içindir"[467] denilir.

Kur'ân, deniz araçlarına bir de *cevârî* sözcüğüyle değinir ve "Denizde dağlar gibi akıp giden gemiler de O'nun âyetlerindendir"[468] denilir. Ateş, "bu gemilerin, Allah'ın, suya koyduğu kaldırma gücü ve gönderdiği rüzgârın itmesiyle denizin üstünde yürüdüğünü, denizlerin insanın hizmetine verilmesinin, dünyada birçok yararı mümkün kılındığını, bunların, ekolojiye yerleştirilen ilâhî yasalar doğrultusunda oluşan olaylar olduğunu"[469]

---

462. Muslu, s.32-33.
463. Yûnus, 10/22. Benzer bir âyet için bkz:el-Ankebût, 29/65.
464. el-Mü'min, 40/80.
465. ez-Zuhruf, 43/12.
466. Ateş, VIII, 99. Ayrıca bkz:ez-Zemahşerî, III, 438;İbn Kesîr, II, 232;et-Tabatabâî, XVII, 355.
467. en-Nahl, 16/14. Benzer âyetler için bkz:el-İsrâ, 17/66;Fâtır, 35/12.
468. eş-Şûrâ, 42/32.
469. Ateş, VIII, 202. Ayrıca bkz:er-Râzî, XXVII, 174.

belirtir. Gemilerin yaralarından kimilerine değinen Râzi, "Allah, yeryüzünün farklı yerleşim bölgelerinde çeşitli menfaat ve meta unsurlarının yerleştirildiğini, herhangi bir bölgedeki ekolojik nimetlerin, gemilerle başka bölgelere ve orada yetişen nimetler de yine onlarla, bu bölgelere taşındığını, ticarette bundan doğan büyük faydalar meydana geldiğini, ve âyette, bundan ötürü dağlar gibi gemilerden bahsedildiğini"[470] söyler.

Kur'ân'da, deniz bağlamında değinilen bir diğer özellik, denizin kimi yararlarına değinen âyetlerdir. Bunlarda ortak nokta, "İki denizi, birbirine kavuşmak üzere salı vermiştir. Aralarında bir engel vardır, birbirlerine geçip karışmıyorlar"[471] şeklindeki bilgilerdir. Ateş "Suların birbirine karışmasını engelleyen doğal engel sonucu örneğin, Akdeniz'in bitki örtüsü, hayvanları kendine özgüdür. Atlas okyanusununki de kendine özgüdür"[472] der. Bu konudaki doğal engel, berzah olarak iki, hıcrun mehcûr ve hâciz bir defa kullanılır.

Kimi tefsirciler ise, bu doğal engeli, tarihsel örneklerle açıklarlar ve "Türk Amirali Seydi Ali Reis'in Merâtü'l-Memâlik adlı eserinde, İran körfezinde, denizin acı sularının altında tatlı su kaynaklarının bulunduğunu ve donanması için bunlardan yararlandığını yazar. Bahreyn'de halk ve Ameriken petrol şirketleri de bu olayı doğrular"[473] diye naklederler. Kutub ise, "Nehirlerin yataklarının, denizlerin yüzeyinden daha yüksek olması ve tatlı su taşıyan nehirlerin, tuzlu ve acı denizlere dökülmesi şeklinde anlar ki bu olayın aksinin, meydana gelmeyeceğini belirtir. Med-cezir olayında, sular tümden ırmak ve karalara dolmaz. Bu, ayın dünya yüzeyine uyguladığı çekimden oluşur"[474] şeklinde izah eder.

Ateş, "Doğal engeli, yüzey gerilimi kanunuyla izah eder. Buna göre, hareketli iki su kütlesini birbirinden ayıran engel, bu kütlelerin, moleküllerindeki kohezyon kuvvetinin farklılığından ileri gelir. Böylece iki su, kendi aralarında özelliklerini korurlar. Hindistan'da Ganj ile Camina nehirleri Allahabad şehrinde kavuşur, ancak karışmadan akmaya devam ederler. Bangladeş'teki Tşatgam'dan Birmanya'daki Arahuana doğru akan biri tatlı diğeri tuzlu iki nehir, aynı nehir yatağında karışmaksızın akarlar. Kaptan J. Cousteau, Cebel-i Târık'da Akdeniz ile Atlas Okyanusu'nun her iki tarafındaki suların sıcaklık, yoğunluk, tuzluluklarının farklılığı tespit ettiklerini söyler. 1902'de Alman bilimciler, Aden Körfezi'yle Kızıldeniz'in birleştiği Mendeb Boğazı'nda da böyle bir engelin olduğunu buldular"[475] der.

---

[470]. er-Râzî, XXVII, 175. Karş:ez-Zemahşerî, III, 47;Kutup, XIII, 124;et-Tabatabâî, XVIII, 61.
[471]. er-Rahmân, 55/19-20. Benzer için bkz:en-Neml, 27/61;el-Furkân, 25/53.
[472]. Ateş, IX, 189-190.
[473]. Mevdûdi, III, 595-596.
[474]. Kutup, X, 550-551.
[475]. Ateş, VI, 267.

Kur'ân'da deniz sözcüğüyle değinilen bir diğer konu, deniz eko sisteminde var edilen kimi yaratıkların, insana helâl kılınmasıdır. Bunu ifade eden kelime *saydü'l-bahr ve taâmuhû* şeklinde âyetlerde yer alır. Bu terim, bütün hidrosferde avlanarak elde edilen tüm deniz eko sistemindeki helâl kılınan balık ve benzerlerini ifade eder. Kur'ân'da deniz avının ve ondan elde edilen gıdaların yenilmesini helâl kılmıştır ki buna, kimi âyetlerde[476] değinilir. Ayrıca denizden ve bu bağlamda göl ve nehirlerden taze balık, süs eşyası olacak inci ve mercan çıkarılır ki, âyetlerde[477] bunlara da temas edilir. Kimi tefsirlerde taze etin; helâl kılınan deniz ürünlerini, yani balıkları ve çeşitli deniz varlıklarını; süs eşyalarının inci, mercan ve altınları ve hilyenin ise midye, inci ve mercan gibi kimi deniz varlıklarını kapsadığı[478] belirtilir. deniz eko sisteminde var edilen birçok faydalara, âyetlerde değinilir.

Kur'ân'ın, deniz hidrosferi bağlamında temas ettiği bir diğer yarar ise, insanların denizde taşınmasıdır. Âdem oğullarının şerefli bir varlık olduğunu belirten âyetin devamında "Onları çeşitli vasıtaları ile karada ve denizde taşıdık"[479] ve bir diğerinde "O, sizi karada ve denizde yürütendir"[480] denilir. Kimi tefsirlerde bu âyet "Deniz ekolojisindeki sırların, insanın kabiliyeti ve yaşam koşullarına uygun vazedildiği, insanın emrine verildiği, bunların deniz ekolojisine konulmamış olması durumunda insan hayatının mümkün olmayacağı ve deniz ekolojisindeki yasalara uyulduğunda, oradaki birçok nimetten insanın yararlanabileceği;[481] insanın, Allah tarafından kara ve denizlerde gemiler ve diğer nakil araçlarıyla taşındığını, maksatlarına ulaşmak, rızık elde etmek ve Allah'ın fazlından aramak için bu araçların insanın hizmetine verildiğini, bunların bir kısmına binerek insanın denizlerde taşındığını ve insana verilen üstün şerefin birisinin de bu olduğunu"[482] belirtiyor.

Kimi âyetlerde denizlerle ilgili olarak *teshîru'l-fülk fi'l-bahr* terkibi geçer. Allah, deniz ekolojisine yerleştirdiği suyun kaldırma gücü sayesinde insana, çeşitli vasıtalarla ve türlü gayelerle denizde yolculuk yapması imkânı vermiştir. İlgili âyette "İzni ile denizde yüzüp gitmeleri için gemileri emrinize veren ancak Allah'tır"[483] denilir. Denizler yada tüm hidrosfer tabakası, insanın hizmetine verilmiştir. Dünyanın dörtte üçünü kaplayan bu ekolojik nimetten insan çeşitli şekillerde yararlanır. Su yüzeyleri, ya tuzlu, yada tatlıdır. Kimi sular ise, şifalı ve sıcaktır. Kaldırma ilkelerinin geçerli olduğu bu yüzeylerde çeşitli nakil araçları, farklı

---

476. Bkz:el-Mâide, 5/96.
477. Bkz:Fâtır, 35/12;er-Rahmân, 55/21-22.
478. Kutup, XII, 192;Mevdûdî, IV, 46. Ayrıca bkz:el-Beğavî, III, 568;er-Râzî, XXVI, 10-11;Yazır, VI, 3981.
479. el-İsrâ, 17/70.
480. Yûnus, 10/22.
481. Kutup, IX, 351-352. Karş: Ebu's-Suûd, V,186;Mevdûdi, III, 125;ez-Zemahşerî, II, 458.
482. et-Tabatabâî, XIII, 157.
483. İbrâhîm, 14/32. Diğerleri için bkz:22/65;el-Câsiye, 45/12;17/66;Lokmân, 31/31.

bölgelerdeki ekolojik nimetleri, diğer bölgelere taşırlar. Gemiler, yolculuk, seyahat, ibadet yolculuğu, spor, ticaret, ulaşım, savaş aracı gibi gayelerle kullanılır. İnsan, denizlerdeki canlı varlıklardan ve süs eşyalarından yararlanır. Bütün bunları, insanın emrine veren Tanrı'dır.

Ayrıntılı olarak anlatmaya çalıştığımız üzere denizlere, deniz ekolojisindeki varlıklara, denizlere konulmuş doğal yasalara, insan için denizlerdeki yararlara değinen birçok âyet vardır. Bu bağlamda deniz ekolojisi, çevresel bir unsur olarak Kur'ân'da yer alır.

### 2.5. Gökyüzü ve Çevre

Kur'ân, göğün, göklerin ve oradaki varlıkların var edilmesinden belli açıdan bahseder. Kur'ân, yer ile gökler arasında bulunan ve atmosferik olayların cereyan ettiği kısımdan, ikisi arasındakiler anlamına gelen *mâbeynehumâ* tamlamasıyla söz eder. Bu ifade mevcut olan, var olabilecek olan ve gelecekte var olma ihtimali olan varlık, madde, enerji ve canlı-cansız tüm nesneleri kapsar. Böylece gökyüzü ise, gök, gökler ve göklerdekilerden oluşan çok geniş ve büyük bir evrenin bir kısmıyla karşılaşıyoruz. Çevre ise, bu muazzam evrenin bir kısmına şamil olan bir terimdir, göklerdeki varlıklar yerdekileri etkiler ki ekolojinin zenginliği bu etkileşimden oluşur. Gökyüzünde güneş, ay, yıldızlar, yer ile gök arasında bulunan hava ve atmosfer tabakaları gibi varlıklar yaratılmıştır. Bunlar, çevreden etkilendikleri gibi çevreye de etki ederler.

Kur'ân'da, gökyüzüne, gökyüzündeki varlıklara ve gökle yer arasındakilere değinen âyetler oldukça fazladır. Bu açıdan kutsal kitabımızda gökyüzü anlamına gelen *semâ* kelimesi yüz yirmi, gökler anlamına gelen *semâvât* kelimesi ise yüz doksan defa[484] kullanılıyor. Bir âyette, "Biz, ne zaman bir şeyin olmasını istesek ona sadece 'ol' deriz ve o şey hemen oluverir"[485] cümlesi geçer. Bu, ekolojinin devamlılığı için, son derece önemlidir; çünkü, evrende yaratılacak olan her şey ve bozulanların yenilenmesi, Allah'ın ol emri ile meydana geliyor.

Göklerin yaratılması konusunda bir diğer husus, *hakk* kelimesiyle anlatılır. İlgili âyette, "Çünkü, Allah, gökleri ve yeri derûni bir hakikate göre yaratır"[486] deniliyor. Tefsirlerde, "Gökyüzünün ve gökle yer arasındaki varlıkların, bir gerçeğe işaret etsin diye yaratıldığı, bu gerçeğin de, kâinattaki her şeyin, belli bir plân ve programa göre sınırlı bir

---

[484]. Bkz: Abdülbâkî, s. 459-465.
[485]. en-Nahl, 16/40.
[486]. el-Câsiye, 45/22. Bkz:Âlu İmrân, 3/191;Yûnus, 10/5;İbrâhîm, 14/19;en-Nahl, 16/73;el Ankebût, 29/44.

amacı gerçekleştirmek üzere var edildiği"[487] belirtiliyor. İlgili bir diğer âyete[488] yapılan açıklamada, "Bu âyet, mevcûdâtın temelini bir gerçeğin teşkil ettiğini bildirir. Bu açıdan bu evrende hiçbir başıboşluğa yer yoktur. Göklerdeki ve gökle yer arasında bulunan her değişim sadece gerçek adalet ölçülerine göre vuku bulur ve gerçeğin meydana çıkması için meydana gelir. Âlemle ilgili her netice Allah'ın ölçülerine göre tecelli eder"[489] denilir.

Ayrıca, belli bir plân ve amacı gerçekleştirmek üzere var edilen gökler ve yerlere,[490] belirlenmiş bir süre verilmiştir. Buna dair açıklamada, "Yer ve göklerin sürekli olmadığı, uzayda ömrünü tamamlayan nice yıldız ve gezegenlerin dağıldığı, yerlerine yenilerinin oluşturulduğu, böylece bütün evrende yaratma ve yok etme yasalarının devamlı sürüp gittiği"[491] dile getirilir.

Gökyüzüyle ilgili bir diğer husus, onun Allah tarafından *binâ* edildiğinin belirtilmesidir. İlgili bir âyette, "Göğü de kubbemsi bir yapı gibi bina eden Allah'tır"[492] denilmesi, müfessirler tarafından, "göğün kubbemsi bir yapı hâlinde yaratıldığı, semâ sözcüğünün birden çok gökler anlamına geldiği,[493] canlı yaşamında göğün önemli bir payı olduğu, ondaki varlıkların ziyâ, ısı, ışık verdiği, barındırdığı varlıkların çekici, insicamlı ve dünyayla münasebetli olduğu, yeryüzündeki hayatın varlığına elverişli olduğu, orada hayatın devamına yardımcı olacak yüksek tavan olduğu,[494] istikrar yeri olan yer üzerinde göğün geniş bir çadır gibi yaratıldığı[495]" şeklinde açıklanıyor. Gökyüzünün kubbemsi bir bina şeklinde var edilmesi, tefsirlerde de değinildiği gibi, insan dahil ekolojideki varlıkları koruyucu bir özelliğe vurgu yapıyor. Bu, çevre ile gökyüzü arasındaki ilişkiyi belirten bir hususdur.

Göğün genişlemesine *mûsiûn* kelimesiyle değinilir. Tefsirlerde gökyüzünün, Allah'ın gücüyle genişletildiği, yaratıldığı hâliyle bırakılmadığı, sürekli genişletme yapıldığı,[496] bilim adamları uzay cisimleri arasındaki mesafenin gitgide açılarak evrenin genişlediğinin tespit edildiği[497] ifade ediliyor. Kimi tefsirlerde semâ kelimesiyle çoğu zaman evrenin ve uzayın kastedildiği[498] belirtilir. Ayrıca bazı âyetlerde, insanların üstlerinde yedi sağlam gök bina

---

487. Esed, I, 391.
488. Bkz:el-Hicr,15/85.
489. Kutup, IX, 144-145.
490. el-Ahkâf, 46/3.
491. Ateş, VIII, 364.
492. el-Mü'min, 40/64. Benzer bir âyet için bkz:el-Bakara, 2/22.
493. er-Râzî, II, 105. Karş:Ebu's-Suûd, I, 61.
494. el-Beğavî, I, 25.
495. ez-Zemahşerî, I, 233.
496. Mevdûdî, V, 517.
497. Ateş, IX, 62
498. Esed, III, 1071.

edildiği, oraya parıldayan güneşin yerleştirildiği,[499] göğün bina edildiği, kubbemsi göğün yükseltildiği, gerekli şeklin verildiği, gecesini karanlık, gündüzünü aydınlık yapıldığı[500] belirtilir. Âyetteki *semk* ifadesi, bir şeyin alttan yukarı doğru uzatılıp genişletilmesi anlamına gelir ve bu, göğün son derece yüksek olduğuna delalet eder. Âyetteki *iğdâş* kelimesi, gecenin tedricen giderilmesi, gecenin olmaması ve hep gündüz olması[501] gibi anlamları ihtiva eder.

Kur'ân'da, gökyüzü bağlamında Allah'ın semâya istiva ettiğinden, tüm evreni kontrol ettiğinden ve onları yönettiğinden bahsedilir. Ekoloji açısından bu çok önemlidir. Çünkü Allah, bu yolla ekolojide, sosyal ekolojide ve tüm evrendeki olayları düzenler. Evrende O'nun düzenlemesinin girmediği bir saha yoktur. Ayrıca Kur'ân O'nun, gökten yere doğru işleri idare ettiğini, her semâya emrini ifade eden fiziksel yasaları yerleştirdiğini[502] de belirtir. İşte bu fiziksel yasalar, ekolojinin canlılığının oluşmasını ve sürmesini sağlarlar ve bu canlılık, popülasyonların canlılığının sebebidir.

Kur'ân'da gökyüzü bağlamında *mâ* ve *men fi's-semâ* ifadeleri kullanılır ve bunlar yoluyla Allah'ın gökyüzündeki tüm nesne, varlık ve canlıları bildiği anlatılır[503]. Ayrıca Kur'ân'da aynı sözcüklerle gökyüzündeki mevcûdâtın Allah'ı, tüm eksikliklerden tenzih ederek ve bütün mükemmelliklerle muttasıf sayarak tesbih ettiği de bildirilir. İlgili âyetlerden birinde "Göklerde ve yerde var olan bütün yaratıkların, kanatlarını yayarak uçuşan kuşların hepsinin Allah'ın sınırsız kudret ve yüceliğini dile getirdiklerini görmüyor musun?"[504] denilir. Burada *men fi's-semâ* ifadesi kullanılır ve bundan hareketle gökte kimi canlı varlıkların olduğu kimi tefsirlerde belirtilir. Gökteki varlıklar, Allah'ın sınırsız yüceliğini kendi içlerine yerleştirilen doğal yasalarla terennüm eder ve onların tesbihleri ve duaları, muhtemelen ekolojideki varlıklara olan yararlılıklarıdır[505].

Kur'ân, *ebvâbu's-semâ*, *berekâtün mine's-emâ* ve *midrâr* kelimelerini de aynı bağlamda kullanır ve bunlar göğün kapıları, bereketleri ve bolca yağmur anlamlarına gelirler. Bu âyetlerde âyetleri yalanlayanlara ve onlara tepeden bakanlara göğün kapılarının açılmayacağı,[506] kimi toplumlara mensup insanlar imana gelip Allah'a karşı sorumluluk bilinci taşıyor olsalardı göğün bereketlerinin kendilerinin önüne serileceği[507] ve Allah'tan af dileyip yaptıklarından pişman olmaları durumunda Âd toplumunun üzerine bolca yağmur

---

499. Bkz:en-Nebe, 78/12-13.
500. Bkz:en-Nâziât, 79/27-29.
501. Yazır, VIII, 5564.
502. Âyetler için bkz:el-Bakara, 2/29;Fussilet, 41/11.
503. Âyetler için bkz:Yûnus, 10/61;el-Hac, 22/70;el-Enbiyâ, 21/4;el-Ankebût, 29/75;Sebe, 34/2;el-Hadîd, 57/4.
504. en-Nûr, 24/41. Benzer âyetler için bkz:el-İsrâ, 17/44;Sâd, 38/18.
505. er-Râzî, XXIV, 11.
506. Bkz:el-A'râf,7/40.
507. Bkz:el-A'râf, 7/96.

yağdırılacağı[508] anlatılıyor. Esed, "birtakım ahlâkî değerlere sırt çevirerek yaşayan ve Kur'ân'ın karye kinâyesiyle tesmiye ettiği toplumun başına gelen muhtemel felâketin, kendisini helâke sürüklemesinden ibaret olduğunu"[509] söylüyor. Ateş, "ülkelerin yıkılması, ulusların cezalandırılması Allah'a yönelmemekten ve O'na inançsızlıktan kaynaklandığını, bu sebeple Allah'ın onları sıkıştırdığı, eğer inansalardı gökten üzerlerine bolluklar açılacağı, bereketli ve bol yağmurlar yağdırılarak bol ürünler elde edebilecekleri"[510] şeklinde açıklıyor.

Kur'ân'da, kimi âyetlerde semânın bir *sekf-ı mahfûz* olduğuna değinilir ve "Göğü güvenli bir çatı olarak yükselttik"[511] denilmesi bu hususta diğer bir konuyu anlatır. Dünya gezegeni, üstünde bulunan semâ ile bir tavan gibi örtülmüştür. Bu durumda gökyüzünün, dünya için bir evin tavanı gibi olduğu ve onu birtakım olumsuzluklara karşı koruduğu belirtilir. Kimileri, bunun atmosfer tabakası olduğunu, yerin çevresinin altı yüz veya bin km yüksekliğinde bir atmosfer tabakasıyla sarıldığını, semânın bu tabakayı anlattığını, bu atmosfer küresinin dünyayı koruyucu bir yapıda yaratıldığı, uzaydan gelen zararlı güneş ışınlarının atmosferden süzülerek geçtiğini, meteorların çok büyük ölçüde yok edildiğini, bu suretle de dünyanın hava katmanı tarafından korunduğunu"[512] belirtir.

Yaratıcı, kimi konuları insanın düşünmesini sağlamak için göksel varlıklara yemin ediyor. Bu göksel varlıklar, insan hayatı ve tabiattaki tüm fayda ve nimetlerin gerçekleşmesi için gerekli olduğu gibi bu varlıklar ayrıca tabiattaki gerçekleri doğrulayan unsurlardır. Biz bu yeminlerde, *zâtu'l-hubuk* olan semâdan,[513] göğe yeminden,[514] *zâtu'l-burûç*[515] olan semâdan, târıktan,[516] zâtu'r-rac' olan semâdan[517] bahsedildiğini belirtebiliriz. Göğü ve onu bina edeni, gökyüzüne dağılan farklı şekillerdeki bulutlardan ya da hiçbir kümesi diğerine benzemeyen yıldızlardan dolayı gökyüzüne hubuklu denildiği, hubuk ifadesinin yollar anlamına geldiği, süslenmiş, sağlam yapılmış bir gök olduğu[518] kimi eserlerde ifade edilir. Semâdan dönüşümlü anlamında zâtu'r-rac' diye bahsedilmesi, herhalde buharlardan oluşan bulutların, yağmurlarla yeniden yeryüzüne, oradan yeniden bulutlara dönüşümü şeklindeki su döngüsüne vurgu yapılıyor olmasındandır.

---

[508]. Bkz:Hûd, 11/52.
[509]. Esed, II, 291.
[510]. Ateş, III, 373. Ayrıca bkz:et-Taberî, IX, 9;er-Râzî, XIV, 185;Ebu's-Suûd, III, 253;et-Tabatabâî, VIII, 201.
[511]. el-Enbiyâ, 21/32. Benzer bir âyet için bkz:er-Ra'd, 13/2.
[512]. Ateş, V, 503. Ayrıca bkz: Yazır, V, 3353;Kutup, X, 127;Mevdûdî, III, 305; Tabatabai, XIV, 280.
[513]. ez-Zâriyât, 51/7.
[514]. ez-Zâriyât, 51/23.
[515]. el-Burûç, 85/1.
[516]. et-Târık, 86/1.
[517]. et-Târık, 86/11.
[518]. Bkz:er-Râzî, XXVIII, 197;Ebu's-Suûd, VIII, 137;Mevdûdî, V, 498

Gökyüzüyle ilgili diğer bir konu Allah'ın, gökten aşağıya doğru emrini tedbir etmesidir. İlgili âyette, "Allah, gökten yere kadar her işi düzenleyip yaratır"[519] denilmesini kimi müfessirler, "Allah'ın, dünyadaki işleri semâvi sebeplerle düzenlediği ve bunun için kimi meleklerin görevlendirildiği"[520] şeklinde izah ediyorlar. Emir sözcüğü birçok anlama gelir, yeryüzündeki her değişim ve oluşum, yüce yaratıcı tarafından gerçekleştirilir ve bu durum ekoloji için fevkalâde önemlidir.

Kur'ân, uzayı oluşturan saman yolu sisteminin ihtiva ettiği güneş, ay, yıldız, gezegen, galaksi, yörünge ve birçok gök cismini ifade etmek üzere gökler anlamına gelen semâvât ifadesini kullanır. Bu kelime kutsal kitabımızda tam yüz doksan defa[521] geçiyor. Gökler ifadesinin bu kadar çok kullanılması, onların ekoloji ve canlı yaşamı üzerindeki etkileri sebebiyle veya başka herhangi bir sebeple olabilir. Çünkü gökler, birçok açıdan dünya gezegenine değişik istifade imkânları sunmak üzere bu şekliyle Tanrı tarafından var edilmiştir.

Kutsal kitabımızda göklerle ilgili bir diğer husus, onların mülkünün Allah'a ait olduğunu belirtmek üzere *mülkü's-semâvât* ibaresinin kullanılmasıdır. Bu durum, bazen *lehû*[522] bazen de *lillâhi*[523] ön kelimesiyle ifade edilir. Bunlar, göklerdeki tüm varlık ve nesnelerin Allah'a ait olduğunu, oradakilerin kendi içlerinde ve dışarıya karşı olan etki ve tepkilerinde tüm kontrolün O'nun elinde olduğunu ifade eder. Ayrıca, göklerin tüm tabakalarının İlâh'ının da Allah olduğu, kimi âyetlerde "O, göklerde ve yerde ibadete layık tek Allah'tır"[524] deniliyor. Bu cümle, Allah'ın tüm mahlukatın hükümranı olduğunu, kulların bütün işlerinin O'nun tarafından bilindiğini,[525] göklerin Allah'ın koyduğu ilâhî yasalara göklerin de boyun eğdiğini[526] ifade eder. Bir başka durum ise, Kur'ân'da tüm uzay ve uzaydaki sistem, galaksi, yıldız, gezegen, yörünge, uydu ve tüm kozmik varlıkların onları yaratan Tanrı'ya ait olduğu da belirtilir ve bu konuya, gökler bağlamında *lehû mâ* veya *men fi's-semâvât* ifadeleriyle değinilir.

Kur'ân'da *imsâku's-semâvât*, *mekâlîdu's-semâvât* ve *cunûdu's-semâvât* gibi kimi ifadelerle göklerle ilgili diğer kimi hususlara temas edilir. Bunlardan biriyle ilgili âyette "Allah, düşmemeleri için gökleri ve yeri tutar. Eğer gerçekten düşseler, O'ndan sonra artık

---

519. es-Secde, 32/5.
520. Ebu's-Suûd, VII, 80;Yazır, VI, 3859;Ateş , VII, 99.
521. Bkz:Abdülbâkî, s.462-465.
522. Lillâhi men fissemâvât ile ilgili âyetler için bkz:3/189;el-Mâide, 5/17-18,120;el-En'âm, 6/75;el-A'râf, 7/158.
523. Lehû mâ fi's-semâvât ile ilgili âyetler için bkz:el-Bakara, 2/107,116;Âlu İmrân, 3/83,en-Nisâ, 4/171.
524. el-E'nâm, 6/3. Benzer bir âyet için bkz:er-Rahmân, 55/29.
525. er-Râzî, XII, 154. Karş:Ebu's-Suûd, III, 107. Ayrıca bkz:Paşa, s.149.
526. Kutup, V, 67.

onları kimse tutamaz"[527] deniliyor. Bu âyete ilişkin "Bu büyük ve düzenli kainat, Allah'ın izniyle ayakta duruyor"[528] şeklindeki tefsir, ekoloji için elbette çok gerekli bir hususa değiniyor. Ekoloji hareketi ya da çevreyle ilgili kurumlar, kainattaki temel gerçeklikle uyum içersinde bir politika belirleyip uygulamalıdırlar; çünkü, insanın oluşturduğu her tür hareket, temel kainat yasalarıyla uyum içinde, yani kainata mensup bir tavır içersinde olmalıdırlar.

Kimi âyetlerde, *teshîru mâ fi's-semâvât* ifadesiyle, göklerde bulunan cisim ve varlıkların insanın istifade ve yararına olacak biçimde düzenlendiğine işaret edilir. Çünkü göklerdeki kimi varlık ve cisimler, insan, hayvan, bitki ve cansızlar gibi dünya gezegeninde yaşayanlara büyük imkânlar temin ederler. Bu konuya değinen âyetler[529] bir hayli fazladır.

Kur'an'da *güneş* anlamına gelen şems kelimesine yer verilir ve bu, otuz üç defa[530] kullanılır. Samanyolu yıldızlar topluluğu içinde yer alan güneş, orta büyüklükte bir yıldız olup, dünya gezegenine ısı ve ışık verir; ve dünyadaki canlı ve cansızlara pek çok fayda sağlar. Bu açıdan güneş, ekoloji ve çevre için çok yararlı bir göksel varlıktır. Dünya, gezegen, galaksi, ay, güneş, yıldızlar ile tüm öteki gök cisimlerinin bulunduğu sonsuz boşluğa uzay/fezâ adı veriliyor. Uzayda, ses, hava, çekim kuvveti yoktur, aynı zamanda karanlık olup, ısı çok düşüktür, insana zararlı olan morötesi ışınlar oldukça fazladır.

Ekolojideki canlıların yaşamlarını devam ettirmeleri ve her tür popülasyon için gerekli besinlerin oluşumu güneş enerjisine bağlıdır. Rüzgâr, yağmur, yağış çeşitleri ve akarsular güneş enerjisi sayesinde oluşur. Dünya gezegeninin eksenindeki eğiklikten dolayı gezegenin her tarafı aynı oranda ısınmaz ve bundan ötürü atmosferde hava akımları oluşur ki bunlara rüzgâr denir. Güneş ışınları, yeryüzündeki suları buharlaştırır ve bu su tanecikleri, yükselerek bulut hâline gelirler; rüzgâr bulutları birleştirir ve ondan yağmur, kar taneleri yeryüzüne iner ve böylece iklim olayları güneşin etkisiyle oluşur. Şüphesiz güneş, diğer gezegen, uydu ve yıldızlarda olduğu gibi ekoloji için olmazsa olmaz bir varlıktır[531].

Kur'ân'da güneşle ilgili konuları aşağıdaki gibi özetlemek mümkündür. Kimi âyetlerde[532] Allah'ın diğer bir âyetinin de güneş olduğu ve onu, kendi varlığına delil kıldığı ifade edilir ki bu durum, varlıkların yetişmesi, gelişmesi ve çeşitliliğinin korunmasında birçok faydası vardır. Çünkü güneş, bitkilerin büyümesi, fotosentez yapması, hayvan ve insanların

---

527. Fâtır, 35/41.
528. Mevdûdî, IV, 565.
529. Teshîr ile ilgili âyetler için bkz:Abdülbâkî, s.441.
530. Bkz:Abdülbâkî, s.489-490.
531. Karaca-Kahveci, s.209-213.
532. Fussilet, 41/37.

büyümesinde etkili bir gök cismidir; oksijen ve karbondioksit döngüsünün kurulmasında da güneş ışığına ihtiyaç vardır.

Güneş, gök cisimleri arasında bir kandil gibi parlamakta olup, Kur'ân'da buna *sirâç* kelimesiyle temas edilir. İlgili âyette, "Onların arasına hilâli yansıyan bir ışık olarak yerleştirmiş, güneşi de ışık saçan bir lamba yapmıştır"[533] deniliyor. Bu âyetle ilgili olarak tefsirlerde güneşin ışık saçan bir gök cismi olması, herhalde içindeki hidrojenin patlamalarla helyuma dönüşmesinden açığa çıkan enerji olabilir ve tefsirlerde "Güneşin, gecenin karanlığını giderdiği, güneşin ışığı sayesinde dünyada yaşayanların varlık ve ufukları görebildikleri, görmeye muhtaç oldukları nesne ve varlıkları onun ışığıyla gördükleri;[534] güneş, yeryüzünün gölgesini giderdiği için sirâç olduğu ve bu niteliğin, ışıklı bir cismi ifade ettiği; ışığın nurdan daha kuvvetli olduğu, bundan ötürü kuvvetli olanın güneşe ve zayıf olanın da aya verildiği[535] gibi izahlar yapılıyor.

Bir başka âyette güneşin *diyâ* kılındığı[536] belirtilir ve bu kelime, sirâç sözcüğüyle yakın bir anlama sahiptir. Müfessirler, "Dıyâ kelimesinin, dav'un sözcüğünün çoğulu olduğundan güneşin, bir değil birden çok ışık kaynağı olduğunu, güneşte patlayan sayısız atomlardan farklı ışıklar oluştuğunu, onun alev alev yanan bir enerji ve ışık kaynağı olduğunu, zincirleme nükleer patlamaların güneş ışığının kaynağını oluşturduğunu,[537] onun ışığının kendinden olduğunu, güneşin ışık kaynağı kılınmasıyla her varlığın tüm yaşamı boyunca ondan yararlandığını,[538] güneşin ışığından insanların çok istifade ettiğini, güneşin hareketleriyle mevsimlerin oluştuğunu, bununla ekolojinin faydalarının düzenlendiğini, onun ısı ve ışığının farklılaşmasıyla âlemdeki nemliliğin değiştiğini"[539] söylerler.

Kur'ân'da kullanılan *halku'ş-şems* terkibi, güneşin yaratıldığını ifade eder. Tefsirlerde "Diğer varlıklar gibi, güneşin de Allah tarafından var edildiği, çünkü gökler ve yer yaratıldığı hâlde orada güneş ve ay var edilmemiş olsaydı eğer, gece gündüz oluşmayacağı, soğuk ile sıcağın art arda gelişiyle temin edilebilecek istifade imkânlarının ortaya çıkmayacağı, ve böylece Allah'ın kullarına olan nimetlerinin tekamüle ulaşmayacağı,[540] bu varlığın da tek

---

533. el-İsrâ, 71/16.
534. Ebu's-Suûd, IX, 39.
535. er-Râzî XXX, 140.
536. Yûnus, 10/5.
537. Ateş, IV, 203.
538. et-Tabatabâî, X, 12.
539. er-Râzî, XVII, 36. Karş:Esed, I, 391.
540. er-Râzî, XXII, 165.

güçlü olan yüce yaratıcı tarafından yaratıldığı, ve âlemde hiçbir şeyin boş yere var edilmediği,[541] güneşin insan hayatıyla kuvvetli ve yakın bir alakaya sahip olduğu,[542] güneşin belli bir yörüngede yaratıcı tarafından döndürüldüğü[543] dile getirilir.

Güneş bağlamındaki bir diğer kelime ise, *teshîru'ş-şems*dir. Bu konudaki âyette "Geceyi, gündüzü, güneşi ve ayı sizin istifadenize veren O'dur"[544] denilir ve tefsirlerde, "Güneşin; dünyayı aydınlatıp ısıttığını, insan, hayvan ve bitki yaşamı için gerekli ısıyı ve ortamı sağladığını, insanın daha rahat yaşaması için yeryüzündeki çeşitli renk ve cinsteki varlıkların yaratıldığını; güneşin, bitki hayvan yaşamında büyük etkisi olduğunu, bitkilerin güneş ışığıyla besinlerini sindirdiğini, görmeyen bitkinin sararıp solduğunu, hayvan ve insanın güneş ışığına çok muhtaç olduğunu, güneş ışığının birçok zararlı mikrobu öldürdüğünü, çevreyi zararlılardan temizlediğini, bunlardan her şeyin yaralandığını"[545] dile getirilir. Bunlar, belli kanunlara göre insanın istifade ettiği güneşle ilgili teshîr biçimleridir.

Tabiattaki su çevriminin devamında ve suyun katı, sıvı ve gaz hâline gelmesinde güneş enerjisine ihtiyaç vardır. Tabiatın büyük kısmında su, sıvı hâldedir, güneşten yeteri kadar ısı enerjisi alır ve böylece akarsu, göl, deniz ve okyanuslarda buharlaşma oluşur. Bulutlar soğuk havayla karşılaşınca kar, yağmur ve dolu biçiminde yeryüzüne düşerler. Bunların bir kısmı yeryüzü tarafından emilir ve böylece yeraltı su kaynakları oluşur ki, bunlar içilebilir su kaynaklarını ifade eder.

Konutlarda sıcak su elde edilmesinde; bitki, sebze, sera, bahçe ve çiçek yetiştirilmesinde hep güneşten yaralanılıyor. Güneş enerjisinin bir kısmı rüzgâr enerjisine dönüşüyor. Fosil yakıtları denilen, kömür, petrol, doğal gaz gibi yakıtlarda güneş enerjisinin de etkisi vardır[546]. bu bağlamda güneş enerjisi, çevreye zarar vermeden birçok insan ihtiyacına cevap verebilecek özelliktedir. Güneşin canlılar için hayat kaynağı olması, dünyayı aydınlatması, ulaştığı yeri ısıtması gibi yararları vardır.

Uzay cisimlerinden biri ve dünya gezegeninin uydusu olan *ay* Kur'ân'da kamer sözcüğü ile anılır ve bu kelime, yirmi yedi defa[547] kullanır. Ay, dünyanın etrafında döner ve bu cisme dünyanın uydusu denir. Zira gezegenlerin etrafında dönen küçük gök cisimleri uydu olarak isimlendirilir. Ayın dünyadan görünümü farklı farklıdır ve bunlar hilâl, dolunay, ilk ve son dördün olarak adlandırılır. Ay, dünya gezegeninden ¼ oranında küçüktür ve dünya, ayın

---

[541]. Mevdûdî, II, 305.
[542]. Kutup, X, 127.
[543]. Ateş, V, 503.
[544]. en-Nahl, 16/12. Bkz:İbrâhîm, 14/33;er-Ra'd, 13/2;Lokmân, 31729;Fâtır, 35/13;ez-Zümer, 39/15.
[545]. Ateş, V, 97. Ayrıca bkz:Kutup, IX, 166;Mevdûdî, III, 13;et-Tabatabâî, XII, 215.
[546]. Bkz:Karaca-Kahveci, s.209-217.
[547]. Bkz:Abdülbâkî, s.702.

tam dört katı büyüklüktedir. Ay, yıldızlardan daha küçük olduğu hâlde, dünyaya yakın olduğu için büyük gözükür ve uzayda, dünyamız aydan elli kat fazla yer kaplar. Astronotlar, ayda atmosfer olmadığı için uzayı, simsiyah olarak gördüklerini söylemişlerdir. Orada hiçbir canlı görmediklerini ve atmosferik olaylara ayda rastlanmadıklarını da belirtmişlerdir. Ayda, küçüklü ve büyüklü çukurlar vardır ki bunlara, krater adı verilir. Bunlar, meteor denilen ve aya ulaşan gök taşları tarafından oluşturulduğu sanılıyor.

Kur'ân, ayın *nûr* ve *munîr* kılındığını bildirir ve bunlardan birinde "Görmüyor musun Allah, onların içine hilâli bir ışık olarak yerleştirmiştir"[548] denilir. Açıklamalarda "gece karanlığında yeryüzünü ayın aydınlattığı, istifadeye imkân tanıyacak şekilde ayın aydınlık kılındığı,[549] onun sönmüş, soğumuş ve kabuk bağlamış bir gezegen olduğu, güneşten gelen ve nûr adı verilen ışığı yansıttığı"[550] belirtiliyor.

Kamerin insan ve ekolojiye olan bir diğer yararına *dâib* kelimesiyle değinilir. İlgili âyette "Âdetleri üzere seyreden güneşi ve ayı size faydalı kılan, geceyi ve gündüzü istifadenize veren yine Allah'tır"[551] deniliyor. Mevdûdî, âyette geçen teshîr sözcüğünün, insanın gökleri ve yeri emri altına almak şeklinde tefsir edilmesini eleştirir ve bunun anlamının, sizin için kanunlara tabiî kılındığı şeklinde olması gerektiğini söyler. Yani bu varlıkların, Allah tarafından insanın istifade edebileceği doğal yasalara bağlandığı ifade ediliyor. Eğer, gel-git gibi belirli fiziksel kurallara bağlamasaydı denizcilik mümkün olmazdı[552]. Çünkü denizin/suyun, ne zaman ve nerede ve ne kadar kabaracağını kestirmek âdeta imkânsız hâle gelirdi. Bu da, başta insan yaşamı olmak üzere diğer canlıların yaşamı için büyük bir tehlike anlamına gelir.

Kur'ân'da bir de göksel varlıklardan olan ayın, insan neslinin istifadesine verildiğini anlatmak üzere, *teshîr'u-kamer*den söz edilir. Bu konudaki bir âyette "O, gündüzü, geceyi, güneşi ve ayı sizin istifadenize sundu"[553] denilir. Kimi müfessirler, "teshir sözcüğünün üstün olmak, baskın çıkmak anlamına geldiğini, bunun akıllı varlıklar için kullanıldığını, ancak Allah, nesneleri kulların iyiliğe uygun şekilde yönetimi altına alınca, bunların istifade edilmeye müsait varlıklar hâline geldiği, ayın zorunlu dönüşüyle doğudan batıya doğru hareket ettirdiği için bunlar hakkında teshir sözcüğünün kullanıldığını[554] ve yeryüzündeki

---

548. el-İsrâ, 71/16. Benzer âyetler için bkz:Yûnus, 10/5;el-Furkân, 25/61.
549. et-Tabatabâî, X, 12.
550. Ateş, IV, 203.
551. İbrâhîm, 14/33.
552. Mevdûdî, II, 553.
553. en-Nahl, 16/12. Benzer âyetler için bkz:er-Ra'd, 13/2;İbrâhîm, 14/33; Lokmân, 31/29;Fâtır, 35/13.
554. er-Râzî, XX, 4.

hayatın ayla yakın ilişkisi olduğunu"[555] dile getirirler. Bu bağlamda, ekolojideki canlılık ile kimi canlı türlerinin beslenme, giyinme ve barınma gibi temel ihtiyaçları için göksel cisimlerden biri olan ayın, kuşkusuz son derece gerekli olduğu söylenebilir.

Kur'ân'da *yıldızlara* değişik kelimelerle değinilir ve her kelime, yıldızlarla ilgili farklı hususu anlatır. Aslında tüm evren ve özellikle gökyüzü ile gökler temel bir gerçeği: kâinatta gerek doğal ve fiziksel, gerekse herhangi bir şekilde yerleştirilmiş yasalarla Tanrı'nın insanlara gönderdiği yasaların aynı gerçeği terennüm ettiği ve bu gerçeği aynı kaynaktan sudur etmiş olduğu ifade edilir. Bu açıdan yıldızların işaret ettiği gerçekler ile Kur'ân'ın ifade ettiği gerçekler aynı hakikatlerdir. Yıldızlar, gökyüzünde bulunan birçoğu sönmüş olan uzay cisimleridir. Gece göğe bakıldığında bunların ışığının dünya gezegenine titreşerek ulaştığı görülür. Kur'ân'da yıldızları anlatmak için *kevkeb*, *necm*, *nücûm*, *burûç şihâb*, *şi'râ* ve *târık* gibi isimler kullanılır.

Kimi âyetlerde gökyüzünde dizilmiş olan yıldızlara yemin edildiğini görürüz. "Hayır, yörüngelerinde akıp giderken bazen kaybolup bazen de etrafı aydınlatan yıldızlara yemin olsun ki"[556] âyetinde hunnes ve *el-cevâri'l- künnes*, "Battığı zaman yıldıza yemin olsun ki"[557] âyetinde *heveyân* ifadeleri kullanılır. Hazret-i Ömer (v.634) ilk âyetteki hunnes ve künnes sözcüklerini yıldızların yörüngeleri şeklinde yorumladığını söyleyen Nurbaki, "hunnesin büzülme ve dürülme; künnesin ise güzergah ve hareket hâlindeki cismin oluk ve yuvası anlamlarına geldiğini ya da evrende quasar gibi akıp giden yıldızlara hunnes, pusmuş ve yok olmuş gibi duran dev ölü yıldız noktalarına da künnes denilebileceğini"[558] ileri sürer.

Kimi bilim adamları yıldızlarla ilgili olarak kara deliklerin ve quasarların bulunduğunu belirtirler. Onlar, "Evrende yıldız niteliği taşımayan iki tane yıldız yeri olduğunu, bunların bir kısmına beyaz delikler/quasar, diğerine kara delikler/black holes denildiğini, quasarın galaksilerin tohumu ve büyük bir enerji deposu olduğunu, kara deliklerin ölmüş yıldızların boş kalan yerleri olduğunu, sönen küçük yıldızların gama ışınları salan bir pulsar/nabız titreşimi/ hâline geldiğini, sönen büyük yıldızları çekim kuvveti/gravidasyon/ kazandığını, çekim kuvveti olanın yanından geçen her ışın ve yıldızı yuttuğunu, iks ve gama ışınları yaydığını, zamanın o noktada hızlandığını, kara deliklerin esrarlı yıldız mezarlıkları olduğunu"[559] söylerler. Kur'ân'da yıldızların mevkilerine yemin edilmesinde böyle bir hikmet

---

[555]. Kutup, IX, 167.
[556]. et-Tekvîr, 81/15.
[557]. en-Necm, 53/1.
[558]. Nurbaki, s.49-50.
[559]. Nurbaki, s.21-23.

vardır. Ekoloji ve uzaydaki cisimler arası çekim ve itiş güçlerinin dengelenmesinde bunların büyük etkileri vardır. Uzaydaki dengenin yaşamımıza etkisi vardır.

"Hayır, yıldızların yerlerine yemin ederim ki"[560] âyetinde de *mevâkıı'n-nücûm* ifadesi, yıldızların yerleri anlamında kullanılır. Kimi tefsirlerde bu âyet "etkilerinin yok olduğundan dolayı yıldızların batış yerleri, ya da yıldızların durak yerleri veya onların akıp gittikleri yörüngeler anlamına geldiği,[561] farklı yerlerdeki yıldızların bu nizamın sağlamlığının delili olduğu, yıldızların dayanıklılığının onların bir nizam içersinde toplanmasına engel olmadığı, aksine birbirleriyle uyum ve ahenk içersinde bulunduğu"[562] şeklinde yorumlanır. Bilindiği gibi, göklerin nizamının sağlamlığının ve oradaki varlıkların o kadar genişliğe rağmen uyum içersinde bulunmasının dünya gezegenine, gezegendeki varlıklara, insanlara ve özellikle de ekolojideki nimetlere olan yararı inkâr edilemez.

Necm sözcüğü Kur'ân'da yıldız ve gövdesiz bitki anlamında kullanılır. Bu tür yıldızların insana sağladığı en büyük yarar, eskiden beri onların yolculukta yön tayininde yararlanılmasıdır. Dünya gezegeninde yaşayan altı milyara yakın insanın bir kısmı hâlâ bu yöntemi kullanıyor. Aksi takdirde âyetin yararı yok olmuş ve âyet tarihsellik içinde kalmış olur. İnsan yararlansın ya da yararlanmasın, kimi yıldızlar yolculukta yön tayininde kullanılan göksel bir cisimdir. Eğer âyette geçen ifade, çimen anlamına alınırsa bu, otların heveyânını: yani baharın en iyi zamanında otların yükseldiği ve iyice yere yattığı zamanı belirtir. Ekolojideki bitki örtüsü de dahil tarımsal ürünlerin olgunlaştığı zamana da işaret eder. Yıldızların heveyânı aynı zamanda onların doğuş ve batışlarını da kapsar ki bu durum, insan popülasyonu için yolculukta bir istifade imkânı sağlar[563].

Kuran, yıldızlarla ilgili kimi hususlara burûç kelimesiyle değinilir ve ilgili âyette "Burçlarla donatılmış göğe yemin olsun ki"[564] denilir. Burûçla ilgili olarak tefsirlerde güneşin burçların teşkil ettiği yörüngede bulunduğu ve bunun, dünya gezegenine birçok istifade imkânı sağladığı; yahut ayın durakları olduğu ve bunun, ekoloji ve insan hayatına olumlu etkiler yaptığı ve tüm bunlardan ötürü de burçlara yemin edildiği[565] belirtiliyor.

---

560. el-Vâkıa, 56/75.
561. Ebu's-Suûd, VIII, 199.
562. Mevdûdî, VI, 106-107. Ayrıca bkz:Yazır, VII, 4722;Kutup, XIV, 263;Ateş, IX 231.
563. Yazır, VII, 4569. Ayrıca bkz:Ebu's-Suûd, VIII, 155;Kutup, XIV, 122;Mevdûdî, VI, 11;Ateş, IX, 100.
564. el-Burûç, 85/1.
565. et-Taberî, XXX, 127. Karş:Yazır, VIII, 5688;Kutup, VI, 125;Mevdûdî, VII, 85;Ateş, X, 392.

# ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

## 3. KUR'ÂN'DA İNSAN

İnsan, birçok bilim dalına konu olmuş ve o bilim dalları tarafından araştırılmış bir varlıktır. Çünkü insan, gezegenin en önemli varlığıdır. Aslında gökyüzü, yeryüzü ve ikisi arasındaki sayısız canlı varlıklardan sorumluluk üstlenen iki varlıktan biri de insandır. İnsan ayrıca, sorumluluğuna denk düşen meziyetlerle de donatılmıştır. Kur'ân insanı çift yönlü bir varlık olarak ele alır ve onu, hem dünya hem de âhiret açısından değerlendirir. Üstelik onu, yaptığı işler sebebiyle yeryüzü düzeninde kimi olumsuzlukların olacağı konusunda da uyarır.

Araştırmada bir bütünlük olsun diye birinci bölümde insan konusuyla ilgili temel bilgilere ve dinlerin insan konusuna bakış açılarına belli ölçüler içersinde değinmiştik. Bu bölümde ele alacağımız Kur'ân'da insan konusuyla bunları detaylandırmayı hedefliyoruz. Biz, bu yüzyılda çevre sorunlarıyla çok fazla karşılaştığımızı biliyoruz; ancak insanların giderek çevreye daha duyarlı olmaya başladıklarına da tanık oluyoruz. Acaba Kur'ân'ın öngördüğü insan, çevreye karşı duyarlı olan, hatta bunu pratikte yapan bir varlık mı, yoksa kendisini ve çevreyi önemsemeyen bir varlık mıdır? Biz bu bağlamda Kur'ân'ın öngördüğü insanı değişik başlıklar altında, özellikle de ekoloji çerçevesinde araştırmaya çalışacağız. Biz böylece çevre-insan ilişkisine bazı katkılarda bulunacağımızı ümit ediyoruz.

### 3.1. Kur'ân'da İnsan Konusunun Kapsamı

İnsanın birtakım ahlâkî sorumlulukları vardır ve bunların başında onun, Allah'a karşı olan görevleri yer alır. Kişinin, ailesine, toplumuna ve çevresindeki varlıklara karşı da ödevleri vardır. Allah, İlâh ve Rab kelimeleri sözlükte değişik anlamlara gelir. Bu anlamların netice itibariyle insanla yakından alâkalı oldukları açıktır. Meselâ, ilâh kelimesi sözlükte "başa gelmek, korumak, kurtarmak, yönelmek, düşkün olmak"[1] anlamlarına gelir. Kimi yazarlara göre, Kur'ân, bu kelimeyi, "hak ya da batıl olsun, ayrım yapmadan insanların kendisine tapındığı tanrı veya hakikaten ibadete layık olan varlık"[2] şeklinde kullanır.

Kur'ân'da, sekiz yüz yirmi bir defa kullanılan Rab terimi, mürebbi, ihtiyaçların giderilmesinde kefil, terbiye işiyle kâim, gözetleyen; otoritesi, efendiliği kabul edilen; tasarruf

terbiye eden

[1]. Mevdûdî, Dört Terim, s.15.
[2]. Mevdûdî, Dört Terim, s.18;Mevdûdî, VII, 114.

sahibi ve melik anlamlarına[3] geliyor. Kur'ân, bu kelimeyi, kimi kez tek, kimi kez iki veya üç ve kimi kez de, tüm anlamlarıyla birlikte kullanır[4]. Bu açıklamalar bağlanımda ifade edilmelidir ki, bu iki terimin sözlük manaları ile Kur'ân'daki kullanımları, insanla yakından ilgilidir. Çünkü insanın; terbiye eden, koruyan ve ihtiyaçlarını karşılayan bir tanrıya ihtiyacı vardır. Kur'ân'da Tanrı anlamındaki ifadeler, O'nunla insan arasındaki ilgiye vurgu yaparlar.

Kur'ân, insanın zaaf yönlerini, şeytanın onun üzerindeki kötülüklerini, iyilik-bolluk ve musibet-kıtlık karşısındaki tutumunu, toplum hâlinde uyulması gereken sosyal kuralları, neslini devam ettirebilmek için gerekli medenî kuralları, insanın yeryüzündeki durumunu, göklerin, yerlerin ve ikisinin arasındaki varlıklara karşı tavrını açıklar. Ayrıca, Kur'ân, insanın var edilmesinin nedeninin kulluk etmek, Rabb'i tanımak, adaleti sağlamak, kendisi dışındaki varlıklarla ve kendi cinsiyle barışık hâlde yaşamak olduğunu da belirtir.

Kur'ân'da, otuz yedi defa kullanılan beşer kelimesi, altmış beş defa geçen insan kelimesi ve iki yüz kırk bir defa geçen nâs kelimesi farklı köklere sahiptir[5]. Sözlüklerde bu kelimeler için belirlenen kökler ve anlamları şöyledir: Bunlar, *üns*, *înâs*, *nevs* veya *nisyân* köklerinden gelirler. İnsan kelimesi eğer *üns* kökünden geliyorsa bu durumda insan, ünsiyet kuran ve ünsiyet kurulan varlık anlamına gelir. Bu açıdan insan, ruhsal yönden hak ile, cisim yönünden halk ile ünsiyet bulur. İnsan kelimesi, görmek, bilmek ve hissetmek anlamına gelen *înâs* kökünden türüyorsa bu durumda insan, eşyâyı bilerek tanıyan, görerek onlara ulaşan ve hissederek onları idrak edebilen varlık anlamına gelir. İnsan kelimesi hareket etmek anlamına gelen *nevs* kökünden geliyorsa bu durumda insan hareket edebilen, hareketi çeşitli alanları kaplayan ve büyük işler yapabilen varlık anlamına gelir. Unutmak anlamındaki *nisyân* kökünden türemiş ise, bu durumda insan, unutkan, verdiği sözü unutan anlamıyla ortaya çıkar[6]. Türk Dil Kurumunun çıkardığı sözlükte insan için "iki elli, iki ayakları üzerinde dolaşan, konuşarak anlaşan, üstün zekası olup düşünen canlı bir memeli"[7] anlamları verilir.

Kur'ân, insanı anlatmak için sıklıkla *beşer* kelimesini kullanır. Bu sözcük, beşera fiilinden gelir ve derinin dış kısmını ifade eder. Zâhirine ve dış görünüşüne vurgu yaptığından insana beşer denilmiştir[8]. Beşer, ayrıca üstünü başka bir şeyin örtmediği cisme denilir, yaratılışından sonra insan için kullanılmıştır ve bu sözcük, onun topraktan yapılmış çıplak bir

---

[3]. İbn Manzûr, XI, 384-386. Karş:İbn Fâris, XI, 381-382;Mevdûdî, Dört Terim, s.39.
[4]. Mevdûdî, Dört Terim, s.39;Mevdûdî, I, 41.
[5]. Kırca, s.22-32;Öztürk, Y. Nuri, Mevlânâ ve İnsan, Yeni Boyut, III.bsk, İstanbul 1997, s.39-45.
[6]. Bkz:el-Fîrûzâbâdî, Ebû Tâhir Mecduddîn Muhammed b. Yakub, Besâiru Zevi't-Temyîz Fî Letâifi'l-Kur'âni'l-Azîz, Beyrut (trs), II, 31-33;ez-Zâvî, Tâhir Ahmed, Tertîbu'l-Kâmûsi'l-Muhît, Libyâ 1980, I, 185-186;eş-Şartûnî, Said, Akrabu'l-Mevârid fî Fushi'l-Arabiyyeti ve'ş-Şevârit, Lübnan 1992, I, 21.
[7]. Ağakay, s.374.
[8]. Ünal, Ali, Kur'ân'da Temel Kavramlar, Beyan Yay., I.bsk, İstanbul 1986, s.264.

model olduğunu[9] çağrıştırır. Kur'ân'da, bu sözcüğün her geçtiği yerde insanın, varlıklar içerisindeki dış yapısı ve genel dışsal özellikleri nedeniyle zâhirî yönü vurgulanır. İnsana haricî özelliklerinden ötürü ona beşer denilir[10].

Kur'ân'da, insanın topraktan yaratılan bir beşer olduğu, iblisin bu özellikteki bir beşere secde etmediği, insanın etrafa yayılan bir beşer olduğu, etrafa dağılmasının ayrıca bir delil olduğu ve sonradan da sudan yaratıla gelen bir beşer olduğu belirtilir[11]. İnsan ile ekoloji arasında bir münasebet vardır; çünkü o, bir yönüyle tabiata mensuptur ve onun bir parçasıdır; diğer bir yönüyle de, yaratanına bağlıdır. Zira insan, ekolojideki maddelerden yaratılmıştır ve yine o, dünyadaki varlıklardan elde ettiği istifade şekilleriyle hayatını sürdürüyor.

Elçiler ile inkarcılar arasında geçen tartışma bağlamında kullanılan beşer kelimesi, topraktan yaratılan, yeryüzünün değişik bölgelerinde yaşayan, hayatını türlü istifadeliklerle devam ettiren ve ekolojiyi ya kirleten ya da imar eden insanı ifade eder. Bu, kainatla beşer arasındaki ilişkiye vurgu yapar. Toprak, birtakım elementlerden oluşur ve bu elementlerin şekli ve yapısı farklıdır. Topraktan yaratılan insanla toprak arasında giderek mahiyet farkı oluşmuştur. Bu beşere duygu, vicdan, tahayyül ve güç verilmiş ise de toprakla insan arasında yine de bir bağlantı her zaman var olmuştur. İnsana hükmeden kanunlar, aynen toprağa ve engin mevcudât âlemine de hükmediyor. Üstelik topraktan insana geçişi ifade eder ve bu, Allah'ın varlığının belirtilerinden de biridir[12].

Beşer sözcüğüyle insanın özüne, kâinat içindeki pozisyonuna ve medenî ilişkilerine de değinilir ki bu, toplumsal ekolojinin bir kısmını ifade eder. Tanrı'nın çamurdan bir beşer yaratması, insan varlığının çamurdan yaratıldığını ve maddî tüm özelliklerinin toprakla aynı olduğunu gösterir. Çamura verilen bu hayat sırrı ise, tanrısal özelliği belirten ilâhî nefesi anlatır ki, bunun eserlerine her zaman ve her yerde şahit oluyoruz. Böyle bir beşer, akılsal ve ruhsal tekamül kabiliyetine de sahiptir. O, geçmişten yararlanıp geleceğin plânını çizebilir ki bu bakımdan ona denk bir varlık yaratılmamıştır. Allah, kendi adına yeryüzünde iş görecek olan insanın ruhî varlığını bizzat kendisi ona vermiştir. Bu durumda, beşer denilen varlığa dünyayı imar etmek ve gezegende tasarrufta bulunmak gibi hakların verilmesi gerekir ki bu da insana fazlasıyla verilmiştir[13].

---

[9]. Mevdûdî, V, 87.
[10]. Ünal, s.267.
[11]. el-Hicr, 15/27, 33;er-Rûm, 30/20;el-Mâide, 5/18;el-Furkân, 25/54;Sâd, 38/71.
[12]. et-Taberî, XXI, 30. Karş:el-Beğavî, III, 480;ez-Zemahşerî, III, 218;er-Râzî, XXV, 107;Ebu's-Suûd, VII, 55.
[13]. Kutup, XII, 404-405. Ayrıca bkz:et-Taberî, XXIII, 184;el-Beğavî, IV, 69;ez-Zemahşerî, III, 382;İbn Kesîr, III, 209;Ebu's-Suûd, VII, 237;et-Tabatabâî, XVII, 225;Ateş, VII, 486.

Bir diğer âyette, insan ekolojisini oluşturan iki önemli bağla yani, kan ve hısımlık bağıyla birbirine bağlandığı anlatılır. Bu beşer, nesep ve sıhriyet bağıyla birbirlerine bağlanmıştır[14]. Âyetler ve onlara ilişkin yorumlar bize, beşer yönüyle insanın bazı fiziksel özelliklere sahip olarak yaratıldığını ifade eder. Beşer sözcüğü zaten, deri, dış görünüş anlamına geldiğinden bu çerçevede insan, derili, çıplak, ayakları üzerinde yürüyen, dik duran, gözleri, kulakları, ağzı ve burnu olan ve giyinme özelliği olan bir varlıktır. O, bu fiziksel özelliklerine denk düşen biyolojik ve psikolojik niteliklere de sahiptir. Beşer denilen bu varlık, diğerleri gibi topraktan yaratılmış ve Âdem ile Havva yoluyla da bir sudan yaratılmaya devam ediliyor. Beşerin topraktan yaratılmasına ve yeryüzünün imarı görevinin ona verilmesine, biri iblisten diğeri inkârcılardan olmak üzere iki itiraz yapılmıştır ki, bunlara Kur'ân'da yer verilir. İblis, topraktan yaratılan ve kesif bir varlık olan beşere secde etmeyeceğini ve inkârcılar da topraktan yaratılan elçiye uymayacaklarını söylemişlerdir.

Kur'ân'da, insanla ilgili olarak kullanılan ikinci form, enise maddesinden gelen *ins* sözcüğüdür. Bu sözcük, beşer anlamına gelir ve çoğul bir kelimedir; tekili *insiyy* ya da *enesiyy*dir. İbn Manzûr, ins sözcüğünün insan topluluğu anlamında tekil olduğunu, *enes* ve ya *ünâs* şeklinde çoğul yapıldığını, çoğul olarak canlı olanlar ve ikamet edenler anlamına geldiğini belirtir. Fakat kimi dil bilimcilerine göre, ins, enes ve insanın aslının înâs olduğunu, bunun görmek anlamına geldiğini, insana insan denilmesinin, onun görülen ve ünsiyet kurabilen bir varlık olması sebebiyle olduğunu, enes kelimesinin vahşilik ve yabaniliğin zıddı olan ehil anlamında olduğunu[15] belirtiyorlar.

Kur'ân'da, ins bağlamında genellikle insanın öte dünyayla ilgili hususlarına yer verilir[16]. İnsan iki yönlü bir varlık olduğundan öte dünyadaki durumuna da Kur'ân'da değinilir. Ayrıca Kur'ân ins için *sekal* sözcüğünü kullanılır[17]. Kimi tefsirlerde âyette geçen sekal ifadesinin ağırlık anlamına geldiği, işlediği günahlarla hem kendisine hem de yeryüzüne ağırlık verdiğinden bu ismin ona verildiği belirtilir. Bunun için ins, yaratılışın tekamülü adına toprak biraz letafet kazanmış ise de o, ağır bir varlık olmaktan kurtulamamıştır[18].

Kur'ân'da insan konusundaki üçüncü ifade, *insân* terimidir. İnsan söz verdiği ve bu sözünü unuttuğu için kendisine insan adı verildiğine ilişkin İbn Abbâs'ın bir sözü vardır[19]. Zebîdî, insan sözcüğünün, başparmak, parmağın ucundaki tırnak, insanın gölgesi, dağın

---

[14]. et-Tabatabâî, XV, 229. Ayrıca bkz:el-Beğavî, III, 373;ez-Zemahşerî, III, 97;er-Râzî, XV, 1016;Ateş, VI, 267.
[15]. İbn Manzûr, VI, 12-16.
[16]. Abdülbâkî, s.119.
[17]. er-Rahmân, 55/31.
[18]. Bkz:er-Râzî, XXIX, 112. Karş:Mevdûdî, VI, 79;Ateş, IX, 192.
[19]. el-Cevherî, II, 902.

tepesi, otsuz yer, insanın gözündeki kara nokta anlamlar vermiştir. Bu varlığa insan denilmesi, onun ünsiyet edilen ve görülen bir varlık olmasıyladır[20]. Kur'ân, bu sözcüğü, *ünâs* ve *enâsiyye* formları dahil yetmiş bir defa[21] kullanır. Bu âyetlerde daha ziyade insanın maddî ve manevî çevresiyle birlikte sosyolojik ve ruhsal niteliklerinin ele aldığını ifade edebiliriz.

Kur'ân'da bu sözcük bağlamında en çok, *şeytanın, insan için apaçık bir düşman olduğu*na değinilir[22]. Şeytanın insana karşı olan amansız düşmanlığı, insan, toplum ve ekoloji için birçok zararın doğmasına zemin hazırlar. İlgili âyetlerde "Sözün en güzelini konuşmaları gerektiğini kullarıma söyle; zirâ şeytan aralarını bozar ve çünkü şeytan, insanın apaçık düşmanıdır"[23] ve "Çünkü zikir bana gelmişken o, hakikaten beni ondan saptırdı. Şeytan, insanı yapayalnız ve yardımcısız bırakır"[24] denilir. Şeytanın insana olan düşmanlığı, Âdem'e secde etmediği zamandan beri süren eski bir düşmanlıktır. Nitekim şeytan, yardıma en çok ihtiyaç duyduğunda insanı yardımcısız bırakır ve dostluğu da ancak kötülükleri işletene kadar sürer[25]. Bu çerçevede şeytanın ağına düşen insanın, hem ekolojiye hem de sosyal ekolojiye olan zararlarına günümüzde daha çok tanık oluyoruz. Çünkü çevre krizinin temelinde buhranlar yaşayan insan krizinin yer aldığı bugün daha iyi anlaşılıyor.

Kur'ân'da insanın yaratılışına dair bilgilerin bir çoğu insan sözcüğüyle ifade edilir. Bu âyetlerde hem insanın ekolojik bir varlık olarak yeryüzünde var edildiğine, yeryüzündeki elementlerle aynı özden olduğuna ve onlardan beslendiğine, hem de sosyal ekoloji bağlamında toplumsal bir varlık olarak yeryüzünde var edildiğine işaret edilir. Kur'ân insanı bir de psikolojik yönüyle değerlendirir ve insanın psikolojik ve ruhsal özelliklerinin anlatıldığı âyetleri[26] de ihtivâ eder. Bu âyetlerde insanın Tanrı'sına, toplumuna, kendisine, çevresine karşı olan görevlerine değinilir ve onun ruhsal ve psikolojik tutumları ele alınır.

Kur'ân'da insan meselesinin kapsamını incelediğimiz bu kısımda insandan en çok bahsedilen *nâs* kavramına değineceğiz[27]. Kimi dil bilimciler, insan sözcüğünün çoğulunu, nâs olarak verirler[28]. Kur'ân fihristinde de insan sözcüğü, *enise* ve nâs sözcüğü ise *nevese* maddesinden verilir. Bu madde sözlükte hareket etmek, tereddüt etmek, ikamet etmek anlamlarına gelir. Enise maddesi, yabancılığın gitmesi, vahşiliğin yok olması ve huzur

---

[20]. ez-Zebîdî, IV, 98-99.
[21]. Abdülbâkî, s.119-120.
[22]. Bkz:el-A'râf, 7/22;Yûsuf, 12/5;el-İsrâ, 17/33;el-Furkân, 25/29;Fâtır, 35/6;Yâsîn, 36/60;ez-Zümer, 43/62.
[23]. el-İsrâ, 17/53.
[24]. el-Furkan, 25/29.
[25]. Cinlerle ilgili bilgi için bkz:el-Beğavî, III, 119;ez-Zemahşerî, II, 453, III, 90;er-Râzî, XX, 227;Yazır, V, 3583.
[26]. Bu tip âyetler için bkz:en-Nisâ, 4/28;İbrâhîm, 14/34;en-Nahl, 16/4;el-İsrâ, 17/11,67,100;el-Kehf, 18/54;el-Enbiyâ, 21/37;el-Hac, 22/66;el-Ahzâb, 33/72;Yâsîn, 36/77;eş-Şûrâ, 42/48;ez-Zuhruf, 43/15;el-Meârîc, 70/19.
[27]. Bkz:Abdülbâkî, s.895-899.
[28]. Bkz:İbn Manzûr, VI, 10. Karş:ez-Zebîdî, IV, 99.

bulmak anlamlarına geliyordu. Nâs kelimesi, kendisine göre farklı lafız olan insan kelimesinin çoğuludur[29]. Bu durumda nâs sözcüğünün, insanın anlamını kapsar biçimde kullanıldığını söylemek gerekiyor.

Bu kökün, hareket ve ikâmet etmek anlamlarına gelmesi bizi, nâs kelimesinin topluca hareket eden ve birlikte oturan insanları anlatan bir kavram olduğunu ifade etmeye zorluyor. Bu açıdan nâs, medeniyeti, sosyal ve toplum hayatı olan insan gruplarına seslenen bir hitaptır. Bu kavramla Kur'ân, beşer, ins, insan terimleriyle anlattığı konulara ilâve olarak toplumun kaderlerinden, yiyeceklerin temizlerinden yenilmesinden, insanlar arası ilişkiler ile birey ve aile ilişkilerinde uyulacak kurallardan, resul insan-toplum ilişkilerinden, toplumun temelini oluşturan ahlâkî ilkelerden bahsediliyor. Ayrıca bu kavramla toplum bağlamında maddî, manevî, fizikî, sosyal, siyasal, tarihsel, askerî, coğrafî, metafizik ve doğal çevre gibi konulara da değiniliyor. Bunların bir çoğunun, sosyal ekoloji de denilen toplum ekolojisiyle; diğer kısmının ise yaşamın üzerine kurulduğu ekolojik nimetlerle ve insana yeryüzünde sağlanan her tür istifade imkânlarıyla alâkalı olduğunu söylemek mümkündür.

Kur'ân, ilk insana Âdem/varlık adının verildiğini belirtir. Âdem kelimesi, iç, iç yüzey ve iç katman anlamındaki *edim* kökünden gelir ve bu bağlamda insan hem beşerî hem de âdemî yönden oluşan bir varlıktır[30]. Kur'ân, ilk insanı ve ondan türeyen nesilleri, *ibn/benî âdem* ifadesiyle karşılar[31].

Evrendeki sayısız canlı varlıklardan sorumluluk üstlenen en önemli varlık insandır ve o, sorumluluğuna denk düşen meziyetlerle de donatılmıştır. İnsanın sorumluluk üstlendiğini belirten âyette, "Biz emaneti, göklere, yere ve dağlara teklif ettik. Onlar bu emaneti yüklenmekten çekindiler ve sorumluluğundan korktular. Onu insan yüklendi, ama hakkını tam olarak yerine getiremedi. Çünkü o, çok zâlim ve çok câhildir"[32] denilir. Bu âyet, tefsirlerde, "İnsana önerilen sorumluluk, yapılmasında sevap ve terk edilmesinde ceza olan ibadetler ve ahlâkî vazifelerdir. Bunun için insana, kabiliyet, akıl ve düşünce verilmiştir. Nefsî arzularına mukavemet ederek insan, yaratıcısına severek itâat eder. Cüssesi küçük olan bu varlığın yüklendiği sorumluluk ise, büyüktür"[33] şeklinde izah edilir.

İnsana görevlerini bildirmek için yaratıcı tarafından yol haritaları verilmiştir. Sayfalarla başlatılan hidayet meşalesi, bir müddet sonra kitap hâlinde devam etmiş ve bu

---

[29]. İbn Manzûr, VI, 12. Karş:el-Mu'cemu'l-Vasît, s.29, 962.
[30]. Ünal, s.267.
[31]. Bkz:Abdülbâkî, s.174-176.
[32]. el-Ahzâb, 33/72.
[33]. Bkz:et-Taberî, XXII, 53;el-Beğavî, III, 546;ez-Zemahşerî, III,276;er-Râzî, XXV, 234;İbn Kesîr, I,117;Ebu's-Suûd, VII, 118;Yazır, VI, 3935;Kutup, XII, 79;Mevdûdî, IV, 465;Ateş, VII, 208.

süreç, Kur'ân ile taçlanmıştır. Yaratıcı, yol haritalarını insanlara açıklamak için elçiler de göndermiştir. Bunlar, yoldan çıkan insanları doğru yola davet etmişler ve hayatlarını da bu uğurda feda etmişlerdir. Bir ilâhî programa göre kâinatta yerleştirilen insanın, plân gereğince davranıp davranmayacağının tespit edilmesi amaçlanmıştır. İnsan, ayrıca hata işleyen, hatasında ısrar edip kendi nefsine zulmeden[34] veya hatasını anlayan ve tövbe eden[35] varlıktır.

İnsanın yeryüzünde yaratılması ve kâinata yerleştirilmesi, Tanrı tarafından uygulanan bir plân gereğidir. Bu plâna göre insan, yeryüzünde başıboş yaratılmamıştır; aksine o, yaratıcısını tanımak, ibadet etmek için var edilmiştir. İnsana, irade özgürlüğü de verilmiştir. İnsanın, özgür bir iradeye sahip olması, Allah'ın ona verdiği üstün değeri ve büyük emaneti ifade eder.[36] İnsan, artık, bu emaneti hangi yönde kullandığından sorumludur[37]. Bu emanet, ya hilâfet görevi ve Allah'ın bilinmesidir[38] ya da insanın yükümlü olduğu tüm emirler ve yasaklardır[39].

Allah son mukaddes kitabı, diğerlerinde de olduğu üzere insana göndermiştir. İnsan, bu kitapta iyice ele alınır. İnsanın görevlerini, sorumluluk alanlarını, olumlu ve olumsuz taraflarını bilen Allah, Kur'ân'da bunları ilk elden insana bildirmiştir. Bunlar, insan ve toplum ekolojisiyle doğrudan bağlantılı bilgilerdir. Buradan hareketle diyebiliriz ki, Kur'ân'da insanla ilgili bilgilere, sıklıkla değinilir ve insan meselesi, özlü bir şekilde anlatılır. Bu açıdan Kur'ân'da insanın; Allah, insan, toplum ve ekoloji ile olan ilişkileri üzerinde durulur. İnsan meselesi, maddî-manevî, dikey-yatay gibi simetrik plânda ele alınır. İnsan, Kur'ân'da çift yönlü yaratılmış bir varlık olarak ele alınır ve ona, yine, çift yönlü bir hedef gösterilmiştir.

### 3.2. Peygamberler, Dînî Görevler ve İnsan.

Kur'ân'da, insan konusunda yer verdiğimiz ikinci husus peygamberler ve dînî görevler karşısında insanın tavrıdır. Peygamberler kavramıyla Kur'ân'da adı geçen elçileri ve dînî görevler ifadesiyle de, itikat esaslarını, ibadet biçimlerini ve ahlâk konularını kastediyoruz. Kur'ân, peygamberlere ve gönderildikleri toplumun ahlâkî durumuna oldukça fazla, onların toplumsal ilişkilerine ve tabiata bakışlarına ise, kısmen yer verir. Kur'ân, ayrıca hidayete karşı

---

[34]. Bkz:Âlu İmrân, 3/ 117;el-A'râf, 7/ 177;Yûnus, 10/44.
[35]. Bkz:el-A'râf, 7/ 23.
[36]. el-Beydâvî, Abdullah b. Ömer, Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl, İstanbul 1984, V, 142.
[37]. Ateş, VII, 209.
[38]. el-Cassâs, Ahmed b. Ali er-Râzî, Ahkâmu'l-Kur'ân, Tah:Muhammed es-Sâdık Kamahâvî, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1985, III, 157.
[39]. er-Râzî, II, 135.

dalaleti seçmeleri sonucunda toplumların, ne tür bir yıkılışla helâk olduklarına da değinir. Kur'ân, ibadetlerle ilgili hususlara da yer verir, çünkü itikat, ibadet ve ahlâk konularını toplumlara ulaştıranlar elçilerdir. Allah, bu görevi onlara tevdi etmiştir ve onlara, yol haritaları anlamındaki kitapları da göndermiştir.

Bu mülahazalar çerçevesinde dinsel görevler, insan için tesis edilmiştir. Onların kendileri insan oldukları gibi, aynı zamanda onların toplumlarına tebliğ ettikleri itikadî, ibâdî ve ahlâkî konular gibi dinsel görevler de, insanlar içindir. Çünkü insan, Allah tarafından belli bir gaye için yaratılmış bir varlıktır ve buna uygun yeteneklerle donatılmıştır.

İnsan, iyiyi ya da kötüyü seçme hakkına sahiptir. İnsan, iradesini iyi, doğru ve güzel yönde kullanırsa hidayete uymuş olur ve böylece hidayete uygun bir yaşam sürer. İnsan, iradesini kötü, yanlış ve çirkin yönde kullanırsa dalaleti seçmiş olur ve böylece gaflet içersinde bir yaşam sürer. Bu iki insan portresinin sosyal ekoloji ve ekolojiye olan etkileri, büyüktür. Bu iki tipin, aynı zamanda insana, insan ilişkilerine, topluma ve ahlâka da etkisi vardır. Bu bağlamda insanın doğruyu tercih etmesi veya yanlışı seçmesinin, hem topluma, hem ekolojiye zararlarının fazla olacağını belirtmek gerekir.

### 3.2.1. Peygamberler ve insan

Kur'ân'da adı geçen elçilerin sayısı yirmi sekizdir. Peygamberlerin ilki olan Hz. Âdem, aynı zamanda ilk insandır. Kur'ân'ın dizilişine göre bireysel ve toplumsal bazda insan ilişkilerine değinilen ilk hikâye de, onunla ilgilidir[40].

İlk olarak belirtmeliyiz ki her peygamber bir insandır, hatta elçiler, insanı ve insanlığı en doğru ve en mükemmel biçimde temsil eden kimselerdir. Çünkü onlar, üstünlüklerini; elçi seçilmekle manevî, insanları her şeyle barışa çağırmakla da maddî alanda tescil etmişlerdir. Onların temsil ve tebliğ ettikleri dinin adının İslâm olması, bu bakımdan mânidardır. Zira onlar, toplumla, kendileriyle, doğayla ve diğer varlıklarla barış içinde davranmışlardır.

Elçiler, insanları Allah'a kulluğa davet etmişlerdir ve bu, insan ekolojisine olan katkılarını ifade eder. Kur'ân, elçilerin insanları Tanrı'ya saygılı olmaya davet ettiklerini açıklar. Elbette onlar, kendi toplumlarını da Tanrı'ya tapmaya davet etmişlerdir. Bu yolla onlar, insan ve toplum ekolojisini düzeltmeye çalışmışlardır. Malûm olduğu üzere bu iki ekolojinin düzelmesi, aynı zamanda çevreyi de, olumlu etkileyecektir. Tüm elçiler, toplumsal

---

[40]. en-Neccâr, s.1-23;Tabbâre, s.31-53;es-Sâbûnî, Peygamberler, s.141-174;Bağçeci, "Âdem" mad, Ş.İ.Ans.

ve insan ekolojisiyle ilgili sorunlarla karşılaşmış ve bunun neden olduğu ekolojik sorunlarla mücadele etmiştir. Bunlar, insan meselesine eğilmişlerdir.

Âdem, aynı zamanda ilk günah işleyen ve tövbe edendir ki bu, onun insan ekolojisiyle ilgili bir hususu ifade eder. Melekler insanı, sosyal çevrede kan dökmek, fiziksel çevrede fesat çıkarmak, Tanrı'ya hamd ve tesbih etmemekle suçlamışlardır. Allah, eşyânın mahiyetini ve sırlarını insana öğreterek ve onu bilgi sahibi kılarak imtihanı başarmasını sağlamıştır. Böylece insan, bilgiyle başarılı olan, hamd eden, tesbih eden ve kısmen kan dökmeyen ve fesat çıkarmayan bir varlık olduğunu ispat etmiştir. İblisin secde etmemesi, insanların bir bölümünün hayatı boyunca secde etmeyeceğini ve kibirleneceğini belirtir[41]. Âdem'den itibaren insanın en büyük düşmanı iblis, şeytan ve taraftarları olmuştur. Bu bakımdan Allah insanı imtihan sahasında peygamberlik ve vahiylerle desteklemiştir. İnsan, Allah'ın desteğine erişmiş ve gelecekte erişecek olacak olan bir varlıktır.

İnsan, iblisin amansız düşmanlığına maruz kalmıştır. İnsan, yeryüzünde belli bir yaşam süresi ve geçimlik müddetine sahiptir. İnsan, gönderilen elçilere ve onlara verilen hidayete uyar ya da dalaleti seçer. Bu durum sonucunda hidayete uyanlara, korku ve üzüntü yoktur[42]. Bu bağlamda elçiler, insan ve toplum ekolojisine göre hareket eden ve insanları da buna göre davranmaya davet eden kişilerdir.

Aslında, Âdem ile onun iki oğlunun kıssaları tüm insanlığın hayat hikâyesidir. Âdem ile Havva'nın şahıslarında ortaya çıkan günah işleme tabiatı, Âdem'in iki oğlunda müşahhas hâle gelmiştir. Kimi yazarlar, "Âdem kıssasının, aynı zamanda insanın da hikâyesi olduğunu söylerler. İnsan ruhla balcığın, hakikatle şeytanın kendi içinde mücadelesiyle başlamıştır. Başlangıç noktası ise, Hâbil ile Kâbil'in mücadelesidir. Âdem'in mücadelesi, kendi içinde, özünde veya bütün olarak insan soyunda süren subjektif bir mücadeleydi. İki oğul arasındaki bu mücadele ise, dış dünyaya ve hayata yansımış, objektif bir mücadeleydi"[43] derler.

İdrîs, ilk defa kumaş dokuyan ve onu diken, kalem kullanarak yazı yazan ve hesap ilmi üzerinde çalışan bir elçidir[44]. Ekolojik nimetlerden mamul maddeler üretmesiyle bu elçi, insanlığa faydalar sunmuştur. İnsan ve toplum ekolojisine olan katkıları ise, her şeyin üstündedir. Çünkü, diğerleri gibi kendisi de, ekolojiye ve insan ile toplum ekolojisine ıslah, imar ve hilâfet ödevleri gereğince davranmıştır.

---

[41]. Bkz:el-Bakara, 2/30-34.
[42]. Bkz:el-Bakara,2/35-39.
[43]. Şeriati, s.98. Ayrıca bkz:Temiz, Bilâl, "Hâbil ve Kâbil" mad., Ş.İ.Ans.
[44]. İdrîs ile ilgili âyetler için bkz:Meryem, 19/56, 57;el-Enbiyâ, 21/85, 86. İdrîs'in hayatı için bkz:en-Neccâr, 24-29;Tabbâre, 56-60;es-Sâbûnî, Peygamberler, 295-297;Hızlı, "İdrîs" mad, Ş.İ.Ans.

Hz. Nûh, Kur'ân'da kırk üç defa anılır[45]. Nûh, aslında insanlığın ikinci babasıdır ve bozulan düzeni yerine oturtabilmek için önemli kurallar verilen bir resuldür. Toplumsal ekolojinin düzelmesi için yıllarca uğraş vermiş bir elçi olarak Nûh, yeryüzünün imarı ve ıslahı için bir hayli zorluklara katlanmıştır. Toplumsal ekolojideki ıslahı fayda vermeyince toplumu, ekolojik, toplumsal ve bireysel bir felâkete maruz kalmıştır. Bu felâketin evrensel değil yöresel bir felâket olduğu söylenebilir. Ancak kendisi, kendisine inananlar ve bitki ve hayvanlardan bazılarını kurtarıldığı gemiye almıştır. Gemilerinin demir attığı yerde yeni bir toplum kurmuş ve evcil hayvanları beslemişler ve kimi bitkileri yetiştirmişlerdir.

Bu elçi, insan ve toplum ekolojisiyle ilgili olarak kavminin ileri gelenlerinin onu bayağı kişilerin kendisine uymasından ötürü suçladıkları, zâlimler topluluğunu yok olmasının istendiği, gelecek nesillerde dünyada bol rızıklarla faydalandırılacak ümmetler olduğu, bunların kötü bir kavim olduğu, kendisinin ve çevresinin büyük sıkıntıdan kurtarıldığı, her şeyden iki çifti ve insanları gemiye almasının istendiği ve bunların ardından yeni nesiller var edileceği[46] gibi insan, toplum ve kısmen çevre konularına yer verilir.

Bu resulle ilgili âyetlerde ayrıca kavminin suda boğulduğu, bunun insanlar için ibret yapıldığı, dokuz yüz elli yıl arasında kaldığı kavminin zulümlerini sürdürürlerken tûfan tarafından yakalandığı, yoldan çıkan bir toplum olduğundan kavminin helâk edildiği,[47] kavmi af dilerse günahlarının bir kısmının bağışlanacağı, belli bir süre daha yaşatılacakları, eğer kafirler yeryüzünde kalırlarsa ahlâksızlıklar ve nankörler doğuracakları[48] gibi insan ve özellikle toplum ekolojiyle ilgili hususlara yer verilir.

Hûd, Âd kavmine gönderilmiş bir elçidir. Bunlar, Ahkâf'ta oturan, yüksek binalar kuran ve önceki milletlerden kalan putlara tapan bir toplumdur. Kur'ân'dan başka bir kitapta bu kavimden bahsedilmez[49]. Bu bakımdan bu toplum ve toplumu oluşturan bazı bireyler, insan ve toplum ekolojisinde yararlı işler yapmayan, ıslaha yanaşmayan bir karaktere sahipti.

Hûd'un gönderildiği bu kavim ayrıca bu kavmin öncekilerin yerine orada egemenler kılındığı, yaratılışça onlardan üstün yapıldığı, etmeyenlerin kökünün kesildiği, yakaladıkları zaman zorbaca yakaladıkları, yaptıklarının şeytan tarafından süslü gösterildiği, başlarına gelen bir kasırgayla helâk edildiği, bunu onların oturdukları yerlerden anlamanın mümkün olduğu,

---

45. Nûh'un hayatı için bkz:en-Neccâr, .s.31-48;Tabbâre, s.61-85;Çakan, Lütfi-Solmaz, Mehmet, K. Kerîm'e Göre Peygamberler ve Tevhid Mücadelesi, Erkam Yay., İstanbul 1994, s.32-39;es-Sâbûnî, Peygamberler, s.174.
46. Bkz:Âlu İmrân, 3/33;en-Nisâ, 4/63;el-En'âm, 6/84;el-A'râf, 7/59;Hûd, 11/25-27, 37, 44, 48;et-Tevbe, 9/70;el-İsrâ, 17/3, 17;Meryem, 19/58;el-Enbiyâ, 21/76-77;el-Hac, 22/42;el-Mü'minûn, 23/23, 31.
47. el-Furkân, 25/37;eş-Şuarâ, 26/105;el-Ankebut, 29/14;es-Saffât, 37/75-82;ez-Zâriyât, 51/46;en-Necm, 53/52.
48. el-Kamer, 54/9-17;Nuh, 71/1-27.
49. Hûd'un hayatı için bkz:en-Neccâr, s.48-57;Tabbâre, s.86-91;es-Sâbûnî, Peygamberler, s.297-302;Şimşek, "Hûd"mad., Ş.İ Ans;Hûd ve Âd ile ilgili âyetler için bkz:Abdülbâkî, s.908, 626-627.

bu kavim yeryüzünde haksız yere büyüklük tasladığı, Ahkâf'taki kavmini uyardığı, birinci Âd kavminin de helâk edildiği[50] şeklindedir. Bunların her birinin insan ve toplum ekolojisinde kimi olumsuzlukları anlattığı açıktır. Bunların etkilemesiyle çevrenin belli ölçüde tahrip edildiğini, hatta tümüyle yıkıldığını ifade eden âyetler vardır.

Sâlih, Kur'ân'da bireysel, toplumsal ve kimi ekolojik unsurlarına yer verilen bir elçidir. Semûd milleti, Hicr bölgesinde yaşayan bir kavimdi[51]. Bu toplumun, fesatçı ve bozguncu olduğu biliniyor. Elçinin yaptığı her ıslah ve yeryüzünü imar görevine karşı çok olumsuz yanıt vermişlerdir. Bu, bize çevre sorunlarının temelinde insan unsurunun bulunduğunu göstermesi açısından ilginç tarihsel bir veridir.

Sâlih ve toplumuyla ilgili âyetlerde insan ve toplum ekolojisine dair bazı bilgiler vardır. Bunlarla ilgili olarak; deveye kötülük etmemelerini istediği, bu milletin o bölgede egemen kılındıkları, ülkelerinin düzlüklerinde saraylar, dağlarında da köşkler yontukları, kendilerine sunulan ekolojik nimetlerini hatırlamaları gerektiği, yeryüzünde fesatçılar olarak karışıklık çıkarmamaları, toplumun kibirlenen kesiminin onu inkâr ettiği ve zayıf görülen insanların ona inandığı, yurtlarında üç gün yaşamalarının ardından helâk olacakları, diz üstü orada çöke kaldıkları, bunda insan için ibretler olduğu, kavminin çekişen iki zümreye ayrıldığı, kötülük yapmak için yarıştıkları, bu elçiden ötürü kıtlığa uğradıkları, şehirdeki dokuzlu çetenin bozgunculuk yaptıkları, yaptıkları işleri şeytanın güzel gösterip doğru yoldan onları saptırdığı, yontulmuş kayaları vadiye getiren bu kavme yapılanın duyulması gerektiği ve günahları sebebiyle beldelerinin başlarına geçirildiği[52] anlatılır. Bireysel ve toplumsal ekolojideki bozulmanın, çevreyi nasıl etkilediğine bu toplum bir örnek oluşturur.

Lut, Sedûm kavmine elçi olarak gönderilmiştir. Bu elçi de toplumunu ve bireyleri ıslah etmek için uğraş vermiştir. Toplumsal ekolojiyi bozan kimi davranışlara karşı mücadele etmiştir[53]. Lût ile ilgili âyetlerde geçen bireysel ve toplumsal ekolojiyle ilgili hususlardan; kavminin âlemlerden hiçbirinin yapmadığı çirkinliği işlediği, ilâhî ikaza aldırmayan kavminin yol kesmeye devam ettikleri, toplumu onun kendi işlerine karışmasından hoşlanmadığı, kavminin onu şehirden kovmak istediği, bu halka yoldan çıkmalarından dolayı feci bir azap

---

[50]. Bkz:el-A'râf, 7/65-72;et-Tevbe, 9/70;Hûd, 11/50-60, 89;İbrâhîm, 14/9-16;el-Hac, 22/42, 44;el-Furkân, 25/38.
[51]. Abdülbâkî, s.521, 204. Sâlih hayatı için bkz:en-Neccâr, s.58-69;Tabbbâre, s.92-104;es-Sâbûnî, Peygamberler, s.302-310;Özgen, "Sâlih" mad., Ş.İ.Ans;Tellioğlu, "Semûd Kavmi"mad., Ş.İ.Ans.
[52]. Bkz:el-A'râf, 7/73-79;Hûd, 11/65-68, 96;el-İsrâ, 17/59;el-Hac, 22/42-44;el-Furkân, 25/38;eş-Şuarâ, 26/141
[53]. Lût ile ilgili âyetler ve hayatı için bkz:Abdülbâkî, s.829-830;en-Neccâr, s.115-116;Tabbâre, s.147-152;es-Sâbûnî, Peygamberler, s.310-319;Özgen,"Lût" mad., Ş.İ.Ans.

yağmuru gönderildiği, onun cümle âleme bereketler verilen ülkeye ulaştırdığı, ibret almak isteyenler, işaretten anlayanlar ve müminler için ibretler olduğu[54] gibilerini sayabiliriz.

İbrâhîm, bir resuldür ve kendisine on sayfa verilmiştir. O döneme göre bir hayli geniş bir coğrafyada bulunmuştur[55]. Bu elçi, insan ve toplum ekolojisinde kimi ıslah çalışmalarını yürütmüş, ancak diğerleri gibi o da fesatçı krallar tarafından engellenmeye çalışılmıştır. Hatta, kendisinin yakılması için birçok ekolojik zarar, tabiata reva görülmüştür. O, karşılaştığı insan, toplum ve bunların neden olduğu ekolojik sorunlara çareler aramıştır.

İbrahim ile ilgili âyetlerde; kendisine mülk ve peygamberlik verildiği, oğluyla birlikte Kâbe'yi temizlemesinin istendiği, neslinden Allah'a teslim olan bir ümmet çıkarması için dua ettiği,[56] çocuklarını ekinsiz bir vadiye yerleştirdiği, insanların kalplerinin oraya sevk etmesi için dua ettiği, soyundan gelenlerin namazı devamlı kılmaları için niyaz ettiği, kavminin onu yakmağa hazırlandığı,[57] insana sadece çalışmasının karşılığının olduğu, onun soyuna kitap ve peygamberliğin konulduğu, neslinden doğru veya yanlış yolda olanların bulunduğu[58] şeklinde insan, toplum ve kısmen ekolojiyle ilgili bilgiler veriliyor.

İsmail, zemzemin bulunmasında, Kâbe'nin kurulmasında ve hac ibadetindeki bazı davranışlarda devamlı yad edilir[59]. İsmail'le ilgili âyetlerde; babasıyla beraber Kâbe'nin temellerini yükselttiği ve Kâbe'yi temizlemesinin emredildiği, çevresindekilere namaz kılmayı ve zekât vermeyi emrettiği[60] şeklinde bilgiler vardır. Bu elçi, yeryüzünün imarı, insanların ıslahı, ahlâkî görevlerin yerine getirilmesi ve ekolojinin zenginleştirilmesi gibi ekoloji, toplum ve insan ekolojisiyle ilgili birçok konuda gayret göstermiştir.

Yûsuf da Kur'ân'da hayat hikâyesi anlatılan bir peygamberdir. Yusuf'un çok badireli ve ibretlik bir yaşamı vardır ve bu bakımdan onun hayatında bireysel, toplumsal ve çevresel ekolojiyle ilgili birçok ibretler mevcuttur[61]. Bu elçiyle ilgili âyetlerdeki bireysel, toplumsal ve ekolojik olarak rüyasını kardeşlerine anlatmaması gerektiği, bu kıssada kimileri için ibretler olduğu, kuyuya atılmasının plânlandığı, plân gereği onun Mısır'a yerleştirildiği, kral onu iyi bir mevkie getirdiği, kardeşlerinin yaşadığı bölgede kıtlık oluştuğu, gıda maddeleri ithal

---

54. Bkz:el-En'âm, 6/86;el-A'râf, 7/80-83;Hûd, 11/78-80;el-Hicr, 15/58-77;el-Enbiyâ, 21/71,74;el-Hac, 22/43;el-Kasas, 26/160-175;el-Ankebût, 29/26-34;es-Saffât, 37/135-136;Sâd, 38/13;el-Kamer, 54/33;et-Tahrîm, 66/10.
55. İbrâhîm ile ilgili âyetler için bkz:Abdülbâkî, s.2-3. Hayatı için bkz:en-Neccâr, s.67-97;Tabbâre, s.105-141;es-Sâbûnî, Peygamberler, s.193-220;Hızlı, "İbrâhîm" mad., Ş.İ.Ans.
56. Bkz:el-Bakara, 2/124-136;Âlu İmrân, 3/33, 65-97;en-Nisâ, 4/54, 115,163;el-En'âm, 6/161;et-Tevbe, 9/114.
57. Bkz:Yûsuf, 12/6;İbrahim, 14/36-40;Meryem, 19/44;el-Enbiyâ, 21/68-73;el-Hac, 22/26;eş-Şuarâ, 26/77-82.
58. Bkz:el-Ankebût, 29/20;el-Azhâb, 33/7;es-Saffât,37/97; Sad, 38/45-47;en-Necm, 53/37-40;el-Hadîd, 57/26.
59. İsmâîl ile ilgili âyetler ve hayatı için bkz:Abdülbâkî, s.43;en-Neccâr, s.101-109;Tabbâre, s.121-129;es-Sâbûnî, Peygamberler, s.319-321;Yücel, "İsmâîl" mad., Ş.İ.Ans.
60. Bkz:el-Bakara,2/125-128;Âlu İmrân, 3/84;en-Nisâ, 4/103;el-En'âm, 6/86;Meryem, 19/54;el-Enbiyâ, 21/85.
61. Yûsuf ile ilgili âyetler ve hayatı için bkz:Abdülbâkî, s.939;en-Neccâr, s.122-144 ;Tabbâre, s.157-198;es-Sâbûnî, Peygamberler, s.325-339;Hızlı, "Yusuf"mad., Ş.İ.Ans.

etmek için onun ülkesine geldikleri[62] gibi hususlar anlatılır. Bu kıssada da görüleceği üzere iyilik-kötülük açısından insan ve toplum ekolojisine ilişkin birçok konu işleniyor.

Hz. Şuayb, Medyen'de yaşayan ve aynı adla anılan halka elçi olarak gönderilmiştir. Medyen halkı on, Eykeliler ise dört yerde anılır[63]. Bu halk inanmadıkları gibi Şuayb'ı sürgün etmekle tehdit etmişlerdir. Bu toplum, servetin ölçüde ve tartıdaki hilekârlıklarla artacağına inanıyordu. Bu kavim helâk edildikten sonra aynı elçi, Ashâbul-Eyke'ye gönderilmiştir.

Bu elçi ve gönderildiği iki toplumla ilgili olarak ölçüyü ve tartıyı tam yapmalarının istendiği, tehdit ederek her yolunda başında oturmamalarının yasaklandığı, ileri gelenlerin onu ve ona inananları memleketten çıkarmaya yeltendikleri, diz üstü çökerek helâk oldukları, peygamber gönderilen her ülke halkının yakarmaları için yoksulluk ve darlıkla denendiği, helâlinden gelen kârın daha hayırlı olduğu, onun kendi gücünün yettiği kadar ıslah etmeye çalıştığı ve bunda alınacak dersler olduğu[64] gibi hususlar anlatılıyor.

Hz. Mûsâ ve kardeşi, kendi toplumlarına gönderilmiş iki resuldür[65]. Mûsâ'ya hayatında pek çok dönemler ve olağanüstülükler vardır. Firavun o bölgeyi yönetiyordu ve yeni doğan çocukları öldürüyordu. Mûsâ sarayda yetişmiş, bir kişi yüzünden ülkeden ayrılmak zorunda kalmış, Şuayb peygamberin ülkesine sığınmıştı. Firavun ile birçok kez mücadele etmiştir. O, kavmini kölelikten kurtarınca onlar, birçok isyan işlemişler ve bundan ötürü kırk yıl çölde ikâmete mecbur edilmişlerdir. Mûsâ'ya karşı çıkma hususunda firavun toplumu çok ileri gitmiştir ki kıssasında *mele*, *mütref* ve *müstez'af* kavramları sıkça kullanılır[66].

Kur'ân'da Tevrât ile ilgili âyetlerde; hakkı batıldan ayırt eden hükümleri ihtivâ ettiği, bu kitaptan evvel her türlü yiyeceğin benî isrâîle helâl olduğu, iyilik edenlere nimetin tamamlanması, her şeyin açıklanması, hidayete erdirilmesi ve rahmet olması gibi gayelerle bu kitabın verildiği[67] belirtilir. Bu bilgiler gösteriyor ki elçilere verilen kitaplar, insan ve toplum ekolojisinde yararlı bilgiler ihtivâ ederler ve bunlar, tabiatla aynı kaynaktan gelen kurallardır. Bu kurallara uymakla insan, değişmez tabiat gerçeğine kendisini de eklemlemiş olur.

---

62. Bkz:el-En'am, 6/84;el-Mü'min, 40/34;Yûsuf,12/4-102.
63. Şuayb'ın hayatı için bkz:en-Neccâr, s.145-154;Tabbâre, s.199-207;es-Sâbûnî, Peygamberler, s.339-344; Tümer, "Medyen" mad;Ağırakça, "Ashabu'l-Eyke" mad;Turgay, "Şuayb"mad;ŞİA., "Ashabı Medyen" mad., Ş.İ.Ans;Şuayb ve Eykelilerle ilgili âyetler için bkz:Abdülbâkî, s.486, 139.
64. el-Araf.7/85-93;et-Tevbe, 9/70;Hûd,11/84-94;el-Hicr, 15/78;Tâhâ,20/40;el-Hac, 22/44;el-Ankebût, 29/36-37.
65. Mûsâ, Hârûn, Benî İsrâîl ve Tevrât ile ilgili âyetler için bkz:Abdülbâkî, s.854-855, 905, 42-43, 201.
66. Mûsâ'nın hayatı için bkz:en-Neccâr, s.153-300;Tabbâre, s.219-262;es-Sâbûnî, Peygamberler, s.220-259; Ş. İ. A., "Mûsâ" ve "Hârûn" mad;Yetik, "Kârûn"mad;Önkal-Döndüren, "Hızır"mad;Ertan, Muammer, "Mütref" ve "Müstez'af" mad., Ş.İ.Ans.
67. Bkz:Âlu İmrân, 3/3-4, 48, 50, 65, 95,el-Mâide, 5/43-46, 110;el-En'âm,6/157;et-Tevbe, 9/111;el-Enbiyâ, 21/ 105;el-Mü'min, 40/54;el-Ahkâf, 46/12;es-Saf, 61/6.

Kârûn ile ilgili âyetlerde; hazinelere sahip olduğu, Allah'ın kendisine verdiğinden âhiret yurdunu gözetmediği, dünyadan da nasibini unutmaması gerektiği, onun ve sarayının yerin dibine geçirildiği[68] gibi kimi insanî ve ekolojik konulara temas edilir. Bu bağlamda dünya hırsının, ekolojiyi ve insan ile sosyal ekolojiyi bozduğu, hatta insan ilişkilerinde olumsuzluğa neden olduğu bilinmelidir.

Benî İsrâîl ile ilgili âyetlerde; Allah'a saygılı davranmalarının gerektiği, firavundan kurtarılmalarını hatırlamalarının yararlı olacağı, çölden ayrıldıkları sırada emredilen karyeye girmeleri gerektiği, işledikleri kötülükler yüzünden üzerlerine gökten pislik bir azap indirildiği, bu hâdisenin sonrakilere bir ibret kılındığı[69] anlatılır. Burada şeytanın insanı olmaz entrikalara sürüklediğine tanık oluyoruz. Bu da gösteriyor ki insanın benliğini kaybetmesi, aynı zamanda Tanrı'yı reddetmenin bir sonucudur. Bu yabancılaşma aynı zamanda insana, topluma ve tabiata yabancılaşmayı doğurur.

Hz. Dâvûd ve Süleymân da Kur'ân'da benî isrâîle gönderilen elçilerdendir. Bu kavim, Samuel olarak bilinen bir nebiden yenildikleri civar ülkeyi mağlup etmek için kendilerine bir komutan tayin etmesini istediler. Kur'ân bu komutanın adını Tâlut olarak verir ve bu ordunun içinde Dâvûd bir asker olarak yer alır. Allah onu peygamber seçmiş ve ona birçok nimet bahşetmiştir. Dâvûd'a verilenlerden farklı birçok nimet Süleymân'a verilmiştir. O, beytü'l-makdisi inşa ettirmiş ve kavmini Filistin'e yerleştirmiştir[70].

Dâvûd'la ilgili âyetlerde; kralın yanında savaşmak istedikleri, Talut'un hükümdar seçildiği, onların bir ırmakla imtihan edileceği, ırmaktan içmemeleri gerektiği, insanları savaş sıkıntılarından korumak için zırh sanatının öğretildiği, demirin ona yumuşatıldığı, geniş ve iyi dokunmuş zırhlar yaptığı, onun yeryüzünde halife yapıldığı, insanlar arasında adaletle hükmetmesi istendiği[71] gibi ekolojik ve toplumsal konulara yer verilir.

Süleymân'la ilgili âyetlerde; ona kasırga gibi esen rüzgârın boyun eğdirildiği, bereketler yaratılan yere doğru onunla estirdiği, dalgıçlık yaparak inciler çıkaran ve başka işler gören cin ve şeytanlara sahip olduğu, kuş, cin ve insanlardan müteşekkil orduların hizmetinde toplandığı, hüdhüdü bir mektupla Sebelilere gönderdiği, Sebelilerin oturduğu yerde ibretler olduğu, yüz çevirdiklerinden üzerlerine sel gönderildiği, iki bahçenin buruk

---

[68]. Bkz:el-Kasas, 28/76-84.
[69]. Bkz:el-Bakara, 2/40-66, 121.
[70]. Dâvûd ve Süleymân ile ilgili âyetler ve hayatları için bkz:Abdülbâkî, s.335, 454;Tabbâre, s.272-302;es-Sâbûnî, Peygamberler, s.353-377;ŞİA., "Dâvûd" mad., Ş.İ.Ans;Cilacı, "Süleymân" mad., Ş.İ.Ans.
[71]. Bkz:el-Bakara, 2/246-251;en-Nisâ, 4/163;el-İsrâ, 17/55;el-Enbiyâ, 21/78, 80;Sebe, 34/11-10;Sâd, 38/20-30.

yemişli, acı ılgınlı ve biraz da sedir ağacı bulunan iki harap bahçeye çevrildiği, safkan atların ona sunulduğu[72] gibi çevresel, bireysel ve toplumsal konulara yer verilir.

Kur'ân'da adı anılan elçilerden biri de Eyyûb'dur. Hastalıklara karşı denenmiş olan bu elçi, yaptığı bir yeminle de konu edilmiştir[73]. Eyyûb ile ilgili âyetlerde; şeytanın kendisine yorgunluk verdiği, yıkanacak ve içilecek soğuk bir suyun onun için yerden çıkarıldığı, akıl sahipleri için bir ibret vesilesi olarak ailesinin ve bir o kadarının daha kendisine verildiği[74] gibi insanın bireysel ve ruhsal yönüyle ilgili bilgilere yer verilir.

Kur'ân'da adı anılan elçilerden biri de Yûnus'dır. Bu peygamber, kendi milletini ıslah için gönderilmiştir, fakat kavmi tebliğine karşı çıkınca o, bir gemiye binerek onları terk etmiştir. Ancak denize atılmak ve balık tarafından yutulmak gibi felâketlerle karşılaşmıştır[75]. Bu resul ile ilgili âyetlerde; onun dolu bir gemiye kaçtığı, kura sonu gemiden atıldığı, balık tarafından yutulduğu, hâlsiz bir vaziyette balığın karnından dışarı çıkarıldığı, gölge olsun diye geniş yapraklı kabak bitkisi bitirildiği, kavminden dünyadaki alçaklık azabının kaldırıldığı, bir süre daha dünya nimetlerinden faydalandırıldığı, yüz binden fazla bir topluluğa yeniden elçi gönderildiği[76] gibi toplumsal, bireysel ve ekolojik kimi hususlara değinilir.

Zekeriyyâ ve Yahyâ da gönderilmiş elçilerdendir[77]. O, Allah'tan bir çocuk istemiş ve ona Yahyâ bağışlanmıştı ve o, peygamber olarak seçilmiş ve Mûsâ'nın getirdiği kurallara göre davranan son elçidir. Bu elçilerle ilgili âyetlerde; mabede her gidişinde onun yanında rızık bulduğu, kendisine de hayırlı bir nesil bağışlamasını istediği, kendinden sonra iş başına geçeceklerden endişe ettiği[78] gibi bireysel ve toplumsal ekolojiyle ilgili hususlara yer verilir.

Allah'ın İmrân ailesini seçtiği, o aileyi âlemlere üstün kıldığı, karısının doğacak çocuğunu Allah'a adadığı belirtilir. Meryem ile ilgili âyetlerde İmran'ın karısı çocuğuna Meryem adını koyduğu, bütün âlemlerin kadınlarına tercih ettiği, onun da Rabb'ine ibadet etmesinin istendiği, ailesinden ayrılarak onun doğu tarafında bir yere gittiği, ona hiç bir insan elinin değmediği, suyu olan bir tepeye yerleştirildiği[79] gibi hususlara değinilir.

---

72. Bkz:el-Bakara, 2/102;en-Nisâ, 4/163;el-En'âm, 6/84;el-Enbiyâ, 21/81-82;en-Neml, 27/15-28;Sebe, 34/14-16.
73. en-Neccâr, s.349-352;es-Sâbûnî, Peygamberler, s.345/349;Önkal, "Eyyub" mad., Ş.İ.Ans.
74. Bkz:en-Nisâ, 4/163;el-En'âm, 6/84;el-Enbiyâ, 21/83-84;Sâd, 38/41-44.
75. Yûnus ile ilgili âyetler ve hayatı için bkz:Abdülbâkî, s.941;en-Neccâr, s.353-363;Tabbâre, s.306-312;es-Sâbûnî, Peygamberler, s.380-383;Turgay, "Yûnus" mad., Ş.İ.Ans.
76. Bkz:en-Nisâ, 4/163;el-En'âm, 6/84;Yûnus, 10/97-98;es-Saffât, 37/139-148.
77. Zekeriyyâ, Meryem ve Yahyâ ile ilgili âyetler ve hayatları için bkz:Abdülbâkî, s.420, 839-840, 631;Tabbâre, s.313-329;es-Sâbûnî, Peygamberler, s.385-398;Turgay, "Zekeriyya", "Yahya" mad., Ş.İ.Ans.
78. Bkz:Âlu İmrân, 3/37-40;el-En'am, 6/85;Meryem, 19/5-11;el-Enbiyâ,21/90.
79. Bkz:Abdülbâkî, s.124, 613.

İsâ, benî isrâîle gönderilen bir peygamberdir. Kendisine inananlara *havârî* adı verilir[80]. İsâ ile ilgili âyetlerde; ona yazı yazma, hikmet, Tevrât ve İncîl'in öğretileceği, körleri alaca hastalığına tutulanları iyileştireceği, haram kılınanların kimini helâl kıldığı,[81] toplumunun onu öldürdüklerini söylemelerinden dolayı lanetlendiği, namazı kılmak ve zekâtı vermekle emir olunduğu, ona tavsiye edileni hukuksal bir düzen kıldığı[82] anlatılır.

Belirtilenlerden anlaşılacağı üzere elçiler, insanı ve toplumu ıslah etmekle; ekolojiyi imar etmekle, hem insan hem de toplum ekolojisine yararlı olmuşlardır. Onlar ayrıca toplumlardaki her tür bozulmaların önüne geçmeye çalışmışlardır. Engelleyemedikleri olumsuzluklar sebebiyle, çevrelerinin zarar gördüğü malûmdur.

### 3.2.2. Dinsel görevler ve insan

#### 3.2.2.1. İtikadî hususlar ve insan

Kur'ân'da inançla ilgili konular, özellikle, mekkî sûrelerde ağırlıklı olarak anlatılır. Onun belirttiği itikatla ilgili konulara, imanın esasları denilir. Bu esasların en başında, Allah'a iman etmek gelir. Allah'a iman etmek; O'nun varlığına, birliğine, eşi ve benzeri olmadığına, faal olduğuna, yaşattığına, öldürdüğüne, yeniden dirilteceğine, canlı ve her an bir işte olduğuna, yarattığı evreni içindekilerle birlikte idare ettiğine inanmak biçiminde anlaşılıyor. Kur'ân, insanı bu konularda bilgilendirir, sapanları uyarır ve evrendeki düzeni örnek verir. Meselâ, yerde ve gökte tek tanrı olduğunu insana kavratmak ve onu inandırmak amacıyla bir âyette, "Yerde ve gökte, Allah'tan başka tanrılar olsaydı eğer, yer ve göğün düzeni bozulurdu"[83] bilgisi vardır.

İnsanda tek tanrı inancının yerleştirilmesi için, yerdeki ve gökteki düzeni düşünmesi salık veriliyor. Bunların yaratılması, eksiksiz ve kusursuz biçimde düzenin devam ettirilmesi iki tanrıya veya tanrının yanında ortak putlara devredilemeyeceğini insan rahatça idrak edebilir. Birden fazla tanrının olmasını, düzendeki gayeliğin yok olmasına bağlayan âyeti insan düşününce tek tanrı inancına ulaşabilir ve ulaşmalıdır. Dünyadaki düzenlilik ve gayelilik, insana bir ve tek olan Allah'a inanmayı ve güvenmeyi telkin ediyor. Ne kadar çok tanrı olursa veya kabullenilirse o kadar çok karışıklık ve keşmekeş olur. Bu çerçevede işleri

---

[80]. Bkz:Abdülbâkî, s.628. Hayatı için bkz:en-Neccâr, s.371-452;Tabbâre, s.316-329;es-Sâbûnî, Peygamberler, s.259-260;Hızlı, "İsa" mad., Ş.İ.Ans.

[81]. Bkz:el-Bakara, 2/87, 253;Âlu İmrân, 3/45-59;en-Nisâ, 4/158, 160;el-Mâide, 5/110; el-Azhâb, 33/7; eş-Şûrâ, 42/13;ez-Zuhruf, 43/63;es-Saf, 61/14.

[82]. Bkz:en-Nisâ, 4/157;el-Mâide, 5/46, 78, 112, 113;el-En'âm, 6/85;Meryem, 19/30-34;es-Saf, 61/6.

[83]. el-Enbiyâ, 21/22.

dahil her faaliyetinde insan da, kâinattaki düzeni ve teolojik ilkeyi hareket noktası olarak almalıdır; çünkü hem insan, hem toplum, hem de ekoloji, tek Tanrı inancı üzerine kurulmuştur. İnsan için diğer yollar, çıkmaz sokaktır.

Kur'ân, insanın inanmasını istediği tanrının bir ve tek olan, eşi ve ortağı olmayan bir tanrı olduğunu özellikle belirtir. O, bu bakımdan şirk ve şirk türü olan tüm düşünceleri reddeder. Bu bağlamda, şirk inancını reddetmek ve tek tanrı inancını yerleştirmek için, çevresindeki varlıkların, hatta gökyüzündeki varlıkların dikkatlice etüt edilmesini insana tavsiye eder. İlgili bir âyette insana, "Gökleri ve yeri kim yarattı? Size gökten kim su indirdi? Allah bu suyla, bir ağacını dahi yaratamayacağınız ve gönüllere sevinç veren bahçeyi yetiştirdi. Allah ile beraber başka tanrılar var mı? Hayır, yoktur; ama onlar haktan sapan bir toplumdur"[84] şeklinde bir hatırlatma yapılıyor.

Anlamı verilen bu âyete benzer diğer âyetler, başta şirk inancı olmak üzere, insanın Allah'a karşı olan yanlış inanışlarını reddederken, insanın inanma ihtiyacını, eşi ve ortağı olmayan, bir ve tek tanrı inancını yerleştirmeyi hedefliyor. İnanma duygusu ve ihtiyacı insanî bir özelliktir; ya da insan, inanma duygusu olan bir varlıktır. Her ne kadar, insanın inanma ihtiyacını korku ve tabiata duyulan korku karışımı sevgi gibi sebeplerle izah edenler varsa da aslında bu ihtiyaç, tabiattaki diğer varlıklara yerleştirilen sevk-i tabiî, insandaki biçiminin olduğunda ittifaka yakın bir kabul vardır. Allah, şirk inancı gibi kendisine yönelen yanlış itikat biçimlerine insanın kapılmasını kabul etmez. Gerçek bir Allah düşüncesine ve inancına sahip olmasını istediği insana, çevresindeki varlıkları düşünmesini, onlara bakmasını tavsiye eder. İşte, tam bu noktada Allah insanın dikkatini göklerin ve yerin yaratılışına, gökten indirilen suya, suyla bitirilen bitkilere ve insanın hayran kaldığı bağ-bahçelere yönlendiriyor. Allah ayrıca, dünyanın durulacak yer yapılmasına, yerin altından sular çıkarılmasına, yerde sağlam dağlar var edilmesine ve denizlerin arasına perde konulduğuna da insanın dikkatini çeker[85]. Allah, insandan kendisine yönelen yanlış inanış ve değerlendirmeleri bu ve benzeri âyetlerle düzeltirken aynı zamanda doğru inanışı da belirtir. O, eserden yaratıcısını, olaydan ihdas edicisini insana buldurmak için, gece ve gündüz gibi zamansal çevre varlıklarını, rüzgâr, su, yağmur, yer, gök, deniz gibi ekolojik mekânsal varlıkları delil olarak sunar.

Yukarıdaki âyetteki sorular, şirk inancını çürütmeyi hedefler. Yağan yağmurla bitkiler, meyveler yaratıp insanları ve öteki canlıları beslediği bildirilir. Gıdalar, su sayesinde topraktan oluşur. İnsanın beslenmesi hayvanlara ve bitkilere bağlıdır. Hayvanların beslenmesi

[84]. en-Neml,27/10.
[85]. Bkz:en-Neml, 27/61,63.

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU DOKÜMANTASYON MERKEZİ

ise bitkilere bağlıdır. Bitkilerin beslenmesi ise, su ve toprağa bağlıdır. Burada bir beslenme zinciri vardır. Allah insanlardan bu beslenme zincirinde olduğu gibi yeryüzündeki diğer çevrimlerdeki eserlerden müessire varmalarını istemektedir. Bu bağlamda şirk ya da adı ne olursa olsun, insanı, tek tanrı inancına zıt tüm inanç biçimlerini düşünmeye, ona göre kararını vermeye çağırıyor[86].

Kur'ân, Allah inancının yanında peygamberlere iman üzerinde de duruyor. Kuşkusuz kutsal kitabımızda peygamberlerin yalanlaması sonucunda, toplumların başlarına gelen felâketlerden bahsedilir. Peygamberlerin yalanlanması, insanlık tarihinde çok vahim neticeleri olan bir olay olarak karşımıza çıkıyor. Resullerin yalanlanması, sadece, inkâr etmekle kalmıyor, insan başta olmak üzere, çevrede bir yığın felâketlere de sebep oluyor. Peygamber de, Allah'ın seçtiği bir insandır ve kitabımızda, O'nun seçtiğine karşı gelmek, kendisine karşı gelmekle eş değer tutulmuştur. İlgili âyette, "Eğer inkârcılar seni yalanlıyorlarsa, şunu bil ki, onlardan önce yaşayan Nûh kavmi, Âd kavmi, Semûd milleti, İbrahim topluluğu, Lût cemiyeti ve Medyen halkı da kendilerine gönderilen peygamberlerini yalanlamışlardı"[87] denilir.

İnsanlar, Allah inancını bırakarak başka tür anlamsız ve saçma inançlara saplanınca Allah onlara elçiler göndermiştir. Elçilerin gönderilmesi, kimi kez kitapların verilmesini de gerektirmiştir. Bu açıdan büyük bir olay olan insandan elçi seçilmesi ve görevlendirilerek gönderilmesi, toplumun yükselmesi ya da çökmesine neden olmuştur. Elçilerin yalanlanması, temel itikadî bir konu olduğundan herhangi bir tavize yol aralanmamıştır. Âyetlerde de belirtildiği gibi, bunu yapan toplumlar helâk edilmiştir. Meleklere, kadere, hayra ve şerre iman gibi diğer inanç konuları da Allah'a ve peygamberlere imandan sonra yer alan itikadî hususlardır. Toplumlar, Allah'a karşı olan yanlış inanç ve tutumları ile resullere karşı oluşturulan olumsuz davranışlar yüzünden helâk edilmiştir. Kur'ân'da resullerin yalanlanması sonucu helâk edilen toplumları anlatan âyetlerin sayısı oldukça fazladır[88].

Âhiret inancı, dinsel bir kavramdır ve insanın gündemine, Âdem ile beraber girmiştir. Âdem'in temsil ettiği İslâm dini, âhiret inancına büyük önem atfeder. Âdem, yerleştirildiği cennetten çıkarılınca, iskan edildiği yeryüzünde hidayete uyduğunda kurtulacağı, inkâr ettiğinde, kaybedip azaba uğrayacağı kendisine bildirilmişti. Sorumlu varlık olan insana verilen hidayet kaynağı, âhirete iman konusunda çok nettir.

İnsan, inanma duygusuna sahip bir varlıktır. İnsanın özüne ve fıtratına bu duygu yerleştirilmiştir. İnsan, doğru veya yanlış bir şeye inanabilir ve bu bağlamda doğruyu

---

[86]. Bkz:İbn Kesîr, II, 676;Yazır, V, 3689;Kutup, XI, 175;Mevdûdî, IV, 129;et-Tabatabâî, XV, 379.
[87]. el-Hac, 22/42-44.
[88]. Kezzebe ve kezzebet lafızları ile ilgili âyetler için bkz:Abdülbâkî, s.760-761.

reddedebilir. Fakat onun inkâr etmesi, özünden gelmez, sadece ona arız olan dışsal bir niteliktir. İnanmayan insan, aslında kendini ve özelliklerini de inkâr etmiş olur; çünkü kendisi, özellikleri ve tüm vücudu, Tanrı'nın bir vergisidir. Bunları inkâr etmediğine göre Tanrı'yı da inkâr edemez. İnanmayan insan aslında, bir şeye inanır ki bu da onun inancını oluşturur.

Âhiret inancı, insanın öldükten sonra dirilmesiyle başlayan, cennet ya da cehennemle devam eden ve ebedî mutluluk veya sonsuz cezayla devamlı sürecek olan bir yığın olayı ihtivâ eder. Bu inanç, itikat esaslarının üzerine oturduğu üç saç ayağından biridir. Bundan ötürü Kur'ân'da, Allah inancı, peygamber inancı ve âhiret inancı, tamamen birbirini destekler tarzda peş peşe kullanılır. Kur'ân, *yevm* kelimesini üç yüz kırk dokuz, âhir kelimesi yirmi sekiz, âhiret sözcüğü ise yüz on beş defa kullanır[89]. Buradan hareketle âhirete iman, Kur'ân'ın sıkça kullandığı bir yöntemdir. Bu, insanı doğruya ulaştırmada ve o inanç üzere sabit tutmada önemli bir inançtır ki dinlerin dışında herhangi bir düşünce ya da ideoloji de bulunmaz. İnsanlar, bu inancı kabullenmekte epey direnmişler, üstelik birçokları bu inancın çok saçma bir düşünce olduğunu iddia etmiştir.

Âhiret inancı, insanın hayat anlayışını derinden ve sürekli etkilemiştir[90]. Vahiy, geldiği toplumu öncelikle bireysel olarak eğitir. Vahyin insanlarda oluşturduğu değişim ve başkalaşım, gerçekten izlenmesi gereken bir durumdur. Bunda en etkin rol âhiret inancına aittir. Âhiret inancı, bireysel ve toplumsal anlamda bireyi ve toplumu, istenilen davranışlarla inanç birliği içinde arzu edilen noktaya çekilmesinde ve onların o noktada tutulmasında çok önemli bir fonksiyona sahiptir[91].

Âhirete inanmak, orada gerçekleşecek işlere de inanmak demektir. Bu bağlamda dünyadaki birçok çevresel fenomen, inanmayan insanlarda da bu inancın oluşturulması için kullanılır. İnanmayan insanlar, öleceklerini kabul ediyorlar ama onlar, öldükten sonra dirilmek konusunda şiddetli itirazlar yükseltiyorlar. Kur'ân'da onların itiraz ettikleri bu noktaya değinen ve bunun için somut örnekler sunan âyetler bulunuyor. Hemen belirtelim ki, çevresel fenomenlerden seçilen somut vakıalar da yine O'nun vahy-i gayri metlüv olan âyetlerinden olarak sunulur.

Kur'ân bu inancın temellendirilmesi için insanların dikkatlerini, evrende müşahede ettikleri olaylara ve tabiattaki hâdiselere yöneltiyor. Âhiret inancına vurgu yapan âyetlerin birinde "Allah, gökten bir ölçüye göre su indirdi. Biz onunla ölü bir memleketi canlandırdık.

---

[89]. Bkz:Abdülbâkî, s.27-30, 941-946.
[90]. Bkz:Paçacı, Mehmet, Kur'an'da ve Kitab-ı Mukaddes'te Âhiret İnancı, Nuh Yay., İstanbul 1994, s.7.
[91]. Bkz:Paçacı, s.123-124.

İşte siz de böyle canlandırılacak ve mezarlarınızdan çıkarılacaksınız"[92] deniliyor. İkinci cümlede belirtilen ölü toprakların, yağdırılan yağmurla canlandırıldığını görmek çok zor ve nadir olan bir husus değildir. Öldükten sonraki hayatın varlığı, bu ölü toprağa benzetilerek anlatılmıştır. Hatta, bu nizamın bir idare edeni olduğu, ülkelere istediği kadar yağmur yağdırmaya ve bulutları istediği yere sürüklemeye, Allah'tan başka kimsenin gücünün yetmeyeceği de anlatılır. Bitkilerin su sayesinde canlanması iki hususa delil olarak sunuluyor. Birincisi bu husus, Allah'ın hikmetini ve kudretini ifade eder; diğeri ise ölümden sonra hayatın olması mümkündür. Kıyametten sonra insanların mezarlarından dirilerek kalkmaları, tıpkı bitkinin dirilmesi gibi olacaktır. Bunda herhangi bir şüpheye mahal yoktur[93].

İnsanların, kabullenmekten kaçındıkları en önemli inanç, öte dünya inancıdır. Bu konu, önceki milletlerde de aynı biçimde oluşmuştur. Bundan ötürü Allah, önceki kitaplarda olduğu gibi Kur'ân'da da bu hususa genişçe yer vermiştir. Bu genişçe yer verme ifadesinin altında, çevredeki her varlığın ölüm-kalım örnekleri, örnek olarak sunulur. Anlamını verdiğimiz âyet, bunlardan biridir. Bu âyetin açıklamasında müfessirler şöyle demektedirler: Ölüden dirinin çıkarılması, diriden ölü çıkarılması ve ölümünden sonra yerin diriltilmesi gibi olayları, bizim gözlerimiz önünde yapıp duran Allah, nasıl olur da insanı öldükten sonra diriltmekten aciz olur. O, insanları ve hayvanları ölü maddeler hâline getiriyor. O, bedenleri oluşturan parçalar tamamen cansız olmasına rağmen, ölü maddeye can verecek sayısız bitki, hayvan ve insan var ediyor. O, size suyun isabet ettiği her kuru toprak parçasının bir müddet sonra bitkiler ve hayvanlarla canlanıp yeşerdiğini gösteriyor. Ey insanlar, işte siz de böyle diriltileceksiniz[94]. Yani inanmak istemediğiniz âhiret inancının, çevresel müşahhas örnekler verilerek ispat ediliyor ve insanın düşüncesine hazmı kolay bir bilgi olarak sunuluyor.

Ayrıca insan, çevrelerinde gördükleri sayısız ba'su ba'del mevt olaylarını nasıl inkâr edemiyorsa, aynı şekilde insanın, ba'su ba'del mevtini de inkâr etmemelidir. Çünkü kâinattaki bu kadar öldürüp diriltme olaylarına bir defa ibret gözüyle bakmak bile, Allah'ın kudretinin kavranması için kâfi gelecektir. Allah, âhiret inancını insanlarda, kuşkuya yer olmayacak tarzda açıklamak için çevremizden, çevredeki mevsimsel değişimlerden ve çevrede var edilen yaratıkların var ediliş tarzlarından misaller de sunuyor. Allah, insanların ve hayvanların bir kısmını nutfe; hayvanların diğer bir kısmını yumurta hâlinde cansız maddelere çeviriyor. Bu cansız maddeler daha sonra belli koşullarda canlı varlıkları oluşturabilecek kıvama

---

92. ez-Zuhruf, 43/11.
93. Bkz:et-Taberî, XXV, 52;el-Beğavî, IV, 134;ez-Zemahşerî, III, 479;er-Râzî, XXVII, 197;İbn Kesîr, III, 285;Yazır, VI, 4267;Kutup, XIII, 168;Mevdûdî, V, 262;et-Tabatabâî, XVIII, 87;Ateş, VIII, 241.
94. Bkz:et-Taberî, XXI, 304;el-Beğavî, III, 480;ez-Zemahşerî, III, 217;er-Râzî, XXV, 107;Ebu's-Suûd, VII, 60.

ulaştırılıyor. Allah bunların sonunda canlılık meydana getiriyor. Bütün bunlar Allah tarafından yapıldığına göre, Allah aynı şekilde insanı yeniden diriltecektir.

İnsanlar; Tanrı'nın varlığına, birliğine ve tekliğine ya inanırlar ya da inanmazlar. İnananlar, temel itibariyle tanrının varlığına inanmak, peygambere inanmak ve âhiret gününe inanmakla iman sahibi olurlar. İnanmayanlar ise bunların birini ya da hepsini inkâr edenler demektir. İnanma ve inkâr etme, dünya ve âhiret açılarından kimi durumlar ortaya çıkarır. İnanmak, dünyada sahibine faydalar sağlar. Ahlâkî görevleri konusunda tutarlı, doğal ve tabiatla dost bir tavır sergilemelerini gerektirir. Bu görevlerde oluşabilecek aksaklıklar için, dünyada bazı zulümlere ve âhirette de azaba neden olacaktır. İnanan insan, işte bu konuda daha dikkatli davranmaya sebep olur. İnkar edenler ise, dünyasal herhangi bir sorumluluğa değer vermedikleri ve tanısal ilkeleri benimsemedikleri için davranışlarında kesinlikle hiçbir kurala riayet etmeyeceklerdir.

Müfessirlerin bu âyete düştükleri notların özetle ifade ettiği hususlar şöyledir: Önceki milletler, kendilerine verilen kutsal kitaplardaki kuralları uygulasalardı, yeraltı ve yerüstü servetlerinden istifade ederek refah içinde yaşarlardı. Yukarıdan nimetlenmek yağmurun, güneşin ve ayın, bitkiler ve sebzelerin yetişmelerini sağlaması; aşağıdan rızıklanmak ise, bitkilerin ve hayvanların yetişmesidir. Buna göre, insanın yaptığı güzel işler ve davranışlar, kâinatın ve içinde yaşayan insanların iyi ve bolluk içersinde olmalarında büyük bir etkisi vardır. Aynı anlamda eski ve yeni ahitte de âyetler vardır[95].

Kimi âyetlerde, "Başınıza gelen her musibet, kendi ellerinizle işledikleriniz yüzündendir. Bununla beraber Allah, çoğunu affeder"[96] ve "Biz hangi ülkeye elçi gönderdi isek, ona baş kaldırmasın ve bize yalvarıp yakarsınlar diye ora halkını mutlaka yoksulluk ve darlıkla sıkmışızdır. Sonra kötülüğü, yoksulluğu ve darlığı değiştirip yerine iyilik ve bolluk getirdik. Onlar çoğaldılar ve atalarımıza da böyle darlık ve sevinç dokunmuştu dediler. Biz de onları, ansızın yakaladık. Elçilerin gönderildiği ülke halkları Allah'ın azabından korunsalardı elbette onların üstüne gökten, yerden nice bolluk kapılarını açardık, fakat yalanladılar. Biz de kazanmakta oldukları kötülükler yüzünden onları yakalayıverdik"[97] denilir.

İtikadî konular, insanın yaşadığı gezegende hem insan ve toplum ekolojisine , hem de çevre anlamındaki ekolojiye faydalı olan hususlardır. Ekoloji ve çevre ile ilgili konularda

---

[95]. Bkz: et-Taberî, VI, 304;el-Beğavî, II,51;ez-Zemahşerî, I, 630;er-Râzî, XII, 47; İbn Kesîr, I, 533;Ebu's-Suud, III, 60; Yazır, III, 1734; Kutup, IV, 342;Mevdûdî, I, 498; et-Tabatabâî, VI, 38;Ateş, III, 29.
[96]. eş-Şûrâ, 42/30.
[97]. el-A'râf, 7/94-96.

ilerlemenin ve daha yaşanabilir bir çevreye ulaşmanın yolu, insan ve toplumsal ekolojiyi inanç temelleri üzerine yeniden kurmaktan geçer.

3.2.2.2. İbâdetler ve insan

İnsan, Allah'a ibadet etmek için yaratılmış bir varlıktır. Kur'ân'da, "Ben cinleri ve insanları, ancak ve sadece bana kulluk etsinler diye yarattım"[98] denilmesi, bu durumu ifade eder. Âyette, cinlere de değinilmesi, onların da, insanlar gibi, iradeye sahip ve sorumlu varlıklar olarak yaratılmış olmalarındandır. İnsandan önce cin sözcüğünün kullanılması, ya yaratılış bakımından onların öncelikleri ya da melekler gibi görünmez, ancak insanlar gibi sorumlu olmaları sebebiyledir. Âyetteki yaratmak fiili, ibadet için yaratmak anlamına geldiğine göre, Tanrı'nın insanı yaratmasındaki amacı onun kulluk etmesidir. İnsanın yaratılıştan getirdikleri, bu görevin yerine getirilmesine uygundur. Yani insan, Rabb'ine kulluğa, hazır ve güç yetirebilir olarak yaratılmıştır[99].

İnsana gösterilen kulluk hedefi ise, kutsal kitaplar ve resullerle açıklanmıştır. İnsan, ibadet etmekle görevli bir varlık olduğu kadar bunun için o, kitaplar ve elçilerle de desteklenmiş bir varlıktır. Elçiler de, ibadet etmekle ve halkı hidayete davetle memur olan insanlardır. İnsanın ibadeti, Tanrı'ya olmalıdır. İbâdet, O'nun hakkıdır; ama pek çok insan, O'nun dışında tanrılaştırılmış nesnelere de taparlar.

İnsanlık tarihinde, Allah'ın gönderdiği elçilerin getirdiği ilâhî buyruklarda ibadetlere yer verilmiştir. Son mesaj Kur'ân'da da ibadetlerin önemi, ağırlıklı olarak vurgulanmıştır. Bütün bu vurgulamalar, insanın ibadet etmesine yöneliktir. İbadetin niteliğini ve niceliğini belirlemekse, Allah'a düşen bir husustur; insana düşen ise, bunlara uygun ibadet etmektir. Kur'ân, ibadetleri, mekânsal ya da zamansal çevre unsurlarına bağlamıştır. Bu açıdan insan, ibadetlerini ne zaman ve nerede yapacağını bilmelidir.

Zamansal varlıkların oluşması, dünya, güneş ve aya bağlanmıştır. Dünyamızın uydusu olan kamerin, dünyanın etrafında dolaşmasından bir kamerî ay oluşur. Dünyanın kendi ekseni etrafında dolaşmasından yirmi dört saat dediğimiz bir zamansal varlık oluşur buna, gece ve gündüz denilir. Dünyanın güneşin etrafında dolaşmasından 365 gün 6 saat oluşur ki buna da yıl denir. İşte, farz kılınan ibadetlerin büyük bölümü bu zamansal varlıklara bağlanmıştır.

---

[98]. ez-Zâriyât, 51/56.
[99]. Âyetin tefsiri için bkz:et-Taberî, XXVII, 11;el-Beğavî, IV, 235;er-Râzî, XXVIII, 231;İbn Kesîr, III, 387.

Allah, temizi, temizliği ve temiz olanları sever. Temizlik olayı, tamamen insan için yasalaştırılmıştır. Diğer varlıklardan farklı olarak, insan temiz olmalıdır ve bu temizlik, dînî ve dünyevî olarak gereklidir. İslâm, temizlik için gusül abdestini, namaz kılmak için de namaz abdestini meşru kılmıştır. İnsan, gusül ve namaz abdestini, dînî ve dünyevî açıdan temizlenmek maksadıyla alır. İnsan, temizlenmek için suya muhtaçtır. Zaten dinsel ve maddî yıkanmanın amacı, temizliği sağlamaktır. Bir âyette, "Eğer cünüp oldu iseniz, boy abdesti alın"[100] deniliyor. İnsan, boy abdesti alarak maddî ve manevî temizliğini sağlamış ve Allah'a kulluk görevinin bir parçası olan temizliği yerine getirmiş olur. İnsan namaz abdestini almak sûretiyle de en büyük ibadet olan namazı kılabilir. Gerek gusül ve gerek namaz abdestinde insan, su kaynaklarını çok itinalı, israfa kaçmadan ve diğer temiz suları kirletmeden kullanmak durumundadır. İbâdetlerini yerine getirmesi için insanın suyla birlikte çevresini ve toprağı kirletmemesi gerekir. Çünkü kâinattaki su rezervleri, içilebilirlik ve kullanılabilirlik açısından sınırlıdır ve toplam suların %3'ünü oluşturuyor[101].

Namaz, Kur'ân'ın üzerinde durduğu en büyük ibadettir. Kur'ân'da namaz anlamına gelen salât ve çoğulu salavât kelimelerinin kullanımları yüz ikiye ulaşıyor[102]. Bu rakam, namaz ibadetinin önemini anlatması açısından önemlidir. Bu, ibadetin yapılması için Allah'ın yüz defa hatırlatması demektir. Bu âyetlerden birinde müminlerin özellikleri zikredilirken "Onlar, namazlarını kılmaya devam etmektedir"[103] denilir. Namaz ibadeti bir yönüyle tamamen insanla alâkalıdır; diğer bir yönüyle de çevreyle alâkalıdır.

Namaz dahil her türlü ibadeti sadece insan yapabilir. Cinler hariç insandan başka bir varlık namazla sorumlu değildir. Kur'ân'da cinlerin ibadet için yaratıldığı belirtildiğine göre, herhâlde onlar da namazla mükellef olmalıdırlar. İnsan, ibadeti mutlaka bir mekânda yerine getirmek zorundadır. Bu mekânların bir kısmı, özel ibadet mekânlarıdır. Bunlara cami, mescid vb. gibi adlar verilir. Kâbe, bu özel yerlerin ilkidir. Mezarlıklar, hamamlar ve bu meyanda olan yerler hariç tüm yeryüzünün ibadet için kullanılmasına izin verilmiştir. Namaz, bir açıdan insanla tamamen, bir diğer açıdan mekânsal çevre unsurlarıyla kısmen alâkalıdır. Namaz ayrıca, zamansal çevre varlıklarıyla ise birebir anlamda alâkalıdır.

Namaz ibadeti bir âyette de belirtildiği üzere vakitlere bağlı olarak farz kılınmıştır. Vakit, ya da zaman insan için çok değerlidir. Namazların kılınma zamanları, dünyamızın

---

[100]. el-Mâide, 5/6.
[101]. Âyetin tefsiri için bkz:et-Taberî, VI, 139;el-Beğavî, II, 18;er-Râzî, XI, 178;İbn Kesîr, I, 494;Ebu's-Suûd, III, 11;Yazır, III, 1590;Kutup, IV, 155;Mevdûdî, I, 461;et-Tabatabâî, V, 231;Ateş, II, 475.
[102]. Bkz:Abdülbâkî, s.524-525.
[103]. el-Mü'minûn, 23/9.

kendi ekseni etrafında dönmesinden oluşan gün ve geceye bağlanmıştır. Güneşin doğuşundan önce, tepeden batıya biraz meyletmesinden sonra, güneşin batmasından önce, battıktan sonra, gecenin girmesiyle oluşan saat dilimlerinde namazlar kılınır. Bu vakitlerde insanlar, Allah'a kulluk görevlerinin en büyük kısmını teşkil eden namaz ibadetini ifa ederler. Bu konulardaki düzenlemeler âyetlerde belirlenmiştir. Bu âyetlerden birinde "Haydi siz akşama ulaştığınızda, sabaha kavuştuğunuzda, gündüzün sonunda, öğle vaktine erdiğinizde, göklerde ve yerde hamd kendisine ait olan Allah'ı tesbih edin, namazı kılın"[104] denilir.

İslâm dininin şartlarından biri de, zekâttır. Kur'ân'da zekât sözcüğü otuz bir defa geçiyor[105]. Zekât, insan için, insanın insana karşı yaptığı bir insanî görevdir. Ancak bu görev, bir ibadet hâline getirilerek zengin insanlara emredilmiştir. İslâm, insanın mal hırsının önüne geçmek, toplum yaşamının gereklerine uymak, toplumdaki katmanlar arasındaki geçişleri sağlamak ve normal bir yaşam standardına insanları kavuşturmak için zekâtı farz kılmıştır.

Kur'ân'daki mal anlayışı, tamamen Tanrı'ya bağlanmıştır. Yerdekilerin, göktekilerin ve arasındakilerin tümü Allah'a aittir. Bunların gerçek sahibi Allah'tır. İnsanlar ise imtihan adına bunlara belli sürelerde farklı oranlarda sahip olurlar. Kimi insanlar çok az ya da hiçbir mala sahip olmazken, kimi insanlar ülkelere hatta daha fazlasına sahip olurlar. Şairin dediği gibi "Mal sahibi, mülk sahibi, hani bunun ilk sahibi/ Mal da yalan mülkte yalan/ Gel biraz da sen oyalan". Mal ve servet insanın kullanımına verilen birer emanettir. Bu bakımdan her türlü açık ve bâtinî mallar, denenmesi için insanın istifadesine belli süreler hâlinde verilmiştir.

Hac ibadetini yapan, yerine getiren, Allah'ın insanlar üzerindeki hakkı olarak Kâbe'yi ziyaret eden insandır. Bu ibadette mekânsal çevre öğesi, Arafat ve Tavaf'tan oluşur. Zamansal çevre unsuru ise zilhicce ayının içinde bulunan kurban bayramı günleridir. Hac ibadetinde, mekânsal öğeler ile insan unsuru aynı kalıp, zamansal çevre unsuru değiştiğinde hac ibadeti olarak değer kazanmaz; umre ziyareti hâline dönüşür.

Hac ibadeti ile alâkalı âyetlerin sayısı on birdir. Umre ise, Kur'ân'da beş yerde geçer. Bu ibadetler, Kur'ân'da meşru kılınmıştır ve Peygamberimiz uygulamasıyla bunu insanlara göstermiştir. O'nun son yaptığı hacca Veda haccı denilmiştir ve İslâm için vazgeçilmez öneme sahip bir uygulamayı ifade eder. Hacca giden insanların yapması gereken kimi davranışlar vardır ki bunlar, ibadetteki ikinci dereceden mekânsal unsurları ihtivâ eder. Bunlar, insan tarafından ibadetin yerine getirilmesi sırasında mutlaka uyulması gerekli olan kuralları ifade ederler. Meselâ, kara, deniz, hava yoluyla gelenlerin, özel elbiseden ihramı

---

[104]. er-Rum, 30/17,18.
[105]. Bkz:Abdülbâkî, s.420-421.

giyecekleri mekânlar vardır. Bu yerlere, mikât noktaları denilir. İnsanın hacda yapacağı görevler ve davranışlar çok çeşitlidir. İnsan hac ibadetini yerine getirmeye çalışırken, mikât noktalarında ihram elbisesini giymek durumundadır. Mekke'deki harem sınırları içerisinde hiçbir canlı varlığı incitmemeli, öldürmemeli ve koparmamalıdır. İnsan Kâbe'yi tavaf edip Hacer-i Esved'i selamlamalıdır. Ayrıca insan bu ibadeti yaparken sa'y etmeli, hervele yapmalı, Arafat'ta vakfeye durmalı, Müzdelife'de gecelemeli, Mina'da şeytan taşlamalı, Kurban kesmelidir. İnsan bu ibadeti Tanrı'ya karşı bir görev olarak yapmalıdır.

Kurban kesme hâdisesi de, Kur'ân'da değinilen bir mevzudur. Kurban kesme olayı, az çok, şu ya da bu şekilde değişik inanç ve kültürlerde de mevcuttur. Kurban kesmek, insanla ilgili bir görevidir ve ibadet anlamı kazandırılmış dinsel bir olgudur. Kur'ân bu olguya değinir. Bu anlamda bir âyette "Biz, her ümmete kurban kesmeye uygun hayvan cinsinden kendilerine rızık olarak verdiklerimiz üzerine Allah'ın adını ansınlar diye kurban kesmeyi gerekli kıldık"[106] denilir.

Kurban kesme olayı, İslâm'da hac, umre gibi ibadetlerle yan yana bulunur ve uygulanır. Kurban ibadeti zaman ve hayvan açısından çevreyle, bu ibadeti yapacak olan açısından insanla alâkalıdır. Yani bu ibadetin bir açıdan insan ekolojisiyle, bir diğer açıdan toplum ekolojisiyle çok yakın ilgisi vardır. Çünkü, insan, bunu zamanında yaparsa kurban ibadetini yerine getirmiş olur. Ayrıca insan, belirli hayvanlara ya da maddî imkânlara sahip olmalıdır ki yine bu ibadeti yapabilsin. Kurban kesmekle yükümlü olan kişi, nisâp miktarı malı olan bir insandır. İnsan ekolojisinde bu, yıllık geçimini temin eden ve belli bir geçim standardına sahip olan zengin insanı ve onun yerine mükellef olduğu kurban ibadetini anlatır.

Kurban ibadetinin yerine getirilmesinde, hayvanların seçiminde, kesilen yerde, etlerin dağıtılmasında insanla ilgili birçok husus olduğu kadar çevreyle alâkalı birçok durum da vardır. Hayvanının kanının temizlenerek, insanın çevreyi kirletmemesi, hayvanların sağlamlarının seçilmesi, hayvanlara eziyet edilmemesi, etlerin komşuya tasadduk edilmesini gibi hususlar da kurban ibadetindeki insan ve toplum ekolojisiyle ilgili unsurları ifade eder. Bunları yerine getirecek olan insandır. Zira, kurbanın toplumsal yararı da vardır ve bu, toplumdaki huzura, barışa, yardımlaşma ve dayanışmaya katkıda bulunan dinsel bir vecibedir.

Oruç, ramazan ayında insanın tutması emredilen bir ibadettir ve İslâm'ın şartlarından biridir. Oruç, bir ay boyunca insanın, imsakten güneşin batışına kadar olan zamanda yemek yemekten, herhangi bir şey içmekten ve cinsel ilişkiye girmekten uzak durmasıyla yapılan bir ibadettir. Bu ibadet yılda bir defa yapılır. Ayrıca bu ibadet, insanın yaptığı kimi davranışlarda

---

[106]. el-Hac, 22/34. Benzer âyetler için bkz:el-En'âm,16/162;el-Kevser, 108/2;el-Hac, 22/37.

kefâret veya ceza unsuru olarak belirlenmiştir. Zıhar olayında altmış gün oruç tutmanın gerekli oluşu buna bir örnek teşkil eder[107]. Oruç ibadetiyle mükellef olan insandır. İnsan, bu ibadetle kendisine bir çeki düzen vermesi istenir. İnsan, çalışma zamanı olan gündüzü oruçla geçirir. Bu zaman içerisinde, maddî ve manevî açıdan oruca halel getirecek her türlü kötü alışkanlık ve davranışlardan uzak kalmalıdır. İnsan, orucu, sadece mideye tutturmamalı, aksine tüm maddî ve manevî benliğiyle bu ibadete katılmalıdır. Geceleyin insan, oruca getirilen yasak davranışlardan kimilerini yapabilir, fakat bu, dinsel çerçeveden uzaklaşmayı getirmemelidir. Ancak bunlara, yalan konuşma ve yasak içecekleri içme gibi kötü alışkanlıklar ile davranışlar dahil değildir. Bunlar, insan için özellikle de müslüman için bir hayat boyunca yasak olan davranış ve alışkanlıklardır.

İnsanın Allah'a kulluk görevini yerine getirme şekillerinden biri de ramazanın son günlerinde oruçla beraber yapılan itikaf ibadetidir. İtikaf mescitlerde yapılır ve Kur'ân'da sayılı birkaç âyette anılır[108]. İnsanın itikafa çekilmesiyle alâkalı bir âyette "Mescitlerde ibadete çekilmiş olduğunuz anlarda kadınlara yaklaşmayın. Bunlar, Allah'ın yasak sınırlarıdır"[109] denilir. İnsan oruçlu olarak yerine getirdiği itikâf ibadetinde hem kendisiyle hem de diğer insanlarla daha dikkatli ilişkiler içerisine girer. Ayrıca, zaruret dışında dünyayla olan kimi ilişkilerine de sınırlamalar koyar. Bundan öte insan bu ve diğer ibadetlerinde Allah'la olan ilişkilerinde tamamen iyiye ulaşma gayreti güder.

İbadetler ve insan konusunda değinilmesi gereken bir konu da mescitlerdir. Mescitler, camiler vb. gibi mekânlar, insanların Allah'a kulluk etmek için kurduğu özel ibadethânelerdir. Bu tür ibadethâneler, diğer dinlerde de mevcuttur. Kur'ân ibadethânelere ve onlarla ilgili düzenlemelere yer veriyor. Mescit sözcüğü, çoğuluyla beraber Kur'ân'da yirmi sekiz yerde kullanılır[110]. Bu âyetlerde, "Allah'ın mescitlerinde, Allah'ın adının anılmasına engel olan ve olanların harap olmasına çalışandan daha zâlim kim olabilir. Aslında bunların oralara ancak korkarak girmeleri gerekir. Çünkü başka türlü girmeye hakları yoktur. Bunlar için dünyada bir rezillik, âhirette ise büyük bir azap vardır"[111] ve "Ancak Allah'a inanan, âhiret gününe iman eden, namazı dosdoğru kılan, zekatı veren ve Allah'tan başkasından korkmayan kimseler Allah'ın mescitlerini imar ederler. İşte, doğru yola ermişlerden olmaları umulanlar bunlardır"[112] deniliyor. Tanrı'ya ibadet etmek için insanlar böyle yerleri kurmuştur. Kurulan

---

[107]. Bkz:el-Mücâdele, 58/2,3.
[108]. Abdülbâkî, s.595-596.
[109]. Bkz:el-Bakara, 2/187.
[110]. Bkz:Abdülbâkî, s.438.
[111]. el-Bakara, 2/114.
[112]. et-Tevbe, 9/18.

bu özel yerlerin tamir edilmesi ise sadece Allah'a ve âhirete iman edenler tarafından yapılır. Mescitlerin yönü, insanların namazda yöneleceği Kâbe'ye yönelik olarak yapılır.

Müslümanlar, cemaatle kılınan namazları daima mescit ve camilerde eda ederler. Mescitlerin, bireysel ve sosyal açılardan topluma birçok yararları vardır. Bu yararlar tamamen insana yöneliktir. Mescitler, günümüzde mimarî ve tarihsel açılardan da şehirlere güzel bir görünüm kazandırıyorlar. İnsan orijinli turizm ve seyahat faaliyetlerinin bir kısmını bu ibadethâneler oluşturur. İnsanlar, bu tarihî ve mimarî eserleri hayranlıkla izlerler. Yerli ve yabancı turistler, bu eserleri hayranlıkla izleler. Bu bakımdan insanın, hayranlıkla bakan, hayranlıkla bakılacak şaheserler yapan ve takdir duygusu olan bir varlıktır, denilmesi mümkündür.

### 3.3. Çevresel Faaliyetler ve İnsan

Çevresel faaliyetler ifadesiyle çevrede var olan her türlü faaliyeti kastediyoruz. Çevremizde canlı ve cansız bir yığın varlık mevcuttur. Burada bulunan her faaliyetin bir yaratıcısı ya da yapıcısı vardır. Bu faaliyetlerin kimi hayvanlar ve daha küçük canlılar tarafından yapılır. İnsan, uçsuz gök kubbenin altında engin yeryüzü sathında en fazla çevresel faaliyette bulunan varlıktır. Zaten insanın var ediliş amacı da yeryüzünün imarı ve ıslahıdır. İnsan, yapıp ettikleriyle çevreye ya artı bir değer ekler ya da çevreyi kendi faaliyetiyle bozar. Meselâ, tarım yapılan bir arazideki bir çalışmada, tarla fareleri yok edilip aradan bir süre geçtiğinde, arazide yılanların çoğaldığına tanık olunmuş ve bu yaratıkların zararları insana kadar ulaşmıştır. Bu durumun öldürülen farelerden kaynaklandığı anlaşılmıştır. Çevresel herhangi bir faaliyet, neticede bir başka sonucun nedeni olmaktadır.

Evrenin tümündeki genel geçer kanunların yanında her bölgede ve varlıkların her birinde belli yasalar mevcuttur. Bu yasalara, sünnetullah denilir. Evrendeki tek tek tüm canlılar, genel geçer yasanın işletilişinde birer halka konumundadır. Her halkanın kendi eksenindeki duruşuyla genel içerisindeki duruşu arasında bir âhenk mevcuttur. İnsan, yapacağı faaliyetlerde, canlı-cansızların doğasındaki âhenge uyum göstermelidir. Herhâlde kâinata mensup olmak ve doğayla barışık olmak, insan için bir zorunluluktur.

Çevresel faaliyetlerde kimi problematik konular mevcuttur. Bunlar, bizzat sorun olan konular değildir, aksine dolayısıyla sorun olan konulardır. Yani çevrenin olumsuz tepki verdiği durumlar kendinden kaynaklı değildir, insan kaynaklıdır. Zira Rudolf Bahro çevre sorunları konusunda "Gerçekten konunun esasına inecek isek, sanayi toplumunun çevre

sorunlarından değil, insanlığın ekolojik bunalımından söz etmeliyiz"[113] şeklinde bir açıklama getiriyor. Hâlbuki doğa, yeryüzü, gökyüzü insanın halifelik görevi için Tanrı tarafından müheyya bir vaziyette hazırlanmış bir ortamdır. İşte günümüzde ortaya çıkan çevre sorunları, çevrede oluşan her türlü olumsuzlukları kapsar. Bu olumsuzluklar, çevrenin kendini yenileyemeyecek biçimde mahiyetinin bozulmasıdır.

### 3.3.1. Çalışma ve insan

İnsan, yeryüzünde var edilen, yaşamını sürdürmesi için kendisine imkânlar sunulan ve bunlardan yararlanması sağlanan bir varlıktır. Bu varlık, temel gereksinimlerini karşılamak için çalışmak zorundadır ve çalışmak, ona özgü bir özelliktir. İnsanın dışındaki diğer varlıkların faaliyetleri kısmen çalışma sayılır ancak bu, insanın çalışmasıyla kıyaslanmaz.

İnsan, temel ihtiyaçlarının karşılanması için kimi ekolojik unsurlarla desteklenmiştir. Bu açıdan insan, çeşitli faaliyetlerinde çevresel unsurlardan yararlanır. Yeraltından gökyüzüne kadar uzanan, doğu-batı, güney-kuzey yönlerinde bir genişliğe sahip olan evren, insanın çalışma alanlarıdır. Geçim kaynakları dahil olmak üzere çevresel öğeler, insanın istifade etmesi için yaratılmıştır. Bu açıdan, insanın çalışmasına yardımcı olan çevresel zaman ve mekân öğeleri vardır. İnsana, çalışma hayatında yardımcı olan ilk ekolojik unsur, zamansal çevre öğeleridir. Gece ile gündüz iki zamansal çevre unsurudur ve bunlar, insanın çalışma faaliyetine katkıda bulunurlar. Bu açıdan gece ile gündüz, halifelik görevini gerçekleştirmek açısından insana yararlıdır.

Aynı zamanda kimi âyetlerde de gündüz ile gecenin değiştiği,[114] sürekli birbirlerine girdirildiği,[115] dinlenmek için gecenin karanlık ve çalışmak için gündüz aydınlık yaratıldığı,[116] insanın istifade edebileceği özelliklerde var edildiği,[117] gecenin örtü ve uyku anlamında subât ve gündüzün rızık temini anlamında maâş olduğu[118] da dile getirilir. Bu bilgilerden anlaşılacağı üzere insan, mutlaka çalışması gereken bir varlıktır. Onun çalışmasının temini için çevresel zaman unsurları, yardımcı birer unsur olarak Tanrı tarafından var edilmiştir. Ayrıca çalışan insanın vücudu ve sinirleri yorulur; ilgisi, dikkati ve algısı zayıflar. Bunların

---

113. Bahro, Rudolf, Çevreciliğin Manevî Bir Temeli Var mı, Yoksa Sadece Tepkisel Bir Hareket mi?, Çev:Tanıl Bora, Birikim Dergisi, İstanbul Mayıs/1997, s.21.
114. Bkz:el-Bakara, 2/164;Âlu İmrân, 3/190;Yûnus, 10/6;el-Mü'minûn, 23/80;el-Câsiye, 45/5.
115. Bkz:Âlu İmrân, 3/27, 29;er-Ra'd, 13/10;el-Hac, 22/16;Sâd, 38/13;el-Hadîd, 57/6.
116. Bkz:Yûnus, 10/67;el-İsrâ, 17/12;en-Neml, 27/86.
117. Bkz:İbrâhîm, 14/33;en-Nahl, 16/72.
118. Bkz:el-Furkân, 25/47;er-Rûm, 30/23;el-Mü'min, 40/61;en-Nebe, 78/11.

giderilmesi ve bedenin yeniden dinç bir hâle gelmesi için uyku var edilmiştir. Bu zaman öğeleri, insanın çalışmasına yardım eden yardımcı unsurlardır. Bu zamansal varlıkların, insan yaşamında sağladığı faydalar sonsuz denecek kadar çoktur. İnsan, çevresel öğeler olarak bunları her zaman görebiliyor, birebir bir etkileşime girebiliyor. Toprağa atılan bir habbenin çimlenmesi için yağmura, bitip yeşermesi için güneşe ve aya, gece ve gündüze ihtiyaç vardır. Bu varlıklar, çevrede birtakım değişimlere, gelişmelere de sebep olurlar. Güneşin devamlı olarak yeryüzüne yansıması, kıtlığın bir nedenidir ve yağmurun düşmemesiyle de bu, kimi zaman çevresel bir felâkete yol açabilir. Meselâ, kavimler çölleşen ve kuraklaşan yurtlarını bu yüzden terk etmişlerdir.

İnsanın çalışmasına yardımcı olan ikinci unsur ise mekânsal çevre öğeleridir. Bu öğelerini, uzayda yer alanlar ve yeryüzünde bulunanlar olarak ikiye ayırabiliriz. İnsan çalışma hayatında bunlara da ihtiyaç duyar. Yeryüzünde kimi faydaların oluşmasında yıldızlar, bulutlar, rüzgârlar, atmosfer, ay ve güneş gibi varlıkların etkisi çoktur ve mekânsal çevre unsurları, çevrede insana kolaylık temin ederler. Çünkü, çalışmak için aydınlığa ihtiyaç vardır. Bu hususta bir âyette, "Sizin için geceyi örtü, uykunuzu istirahat kılan, gündüzü yayılıp çalışma zamanı yapan O'dur"[119] denilir. Bu göksel varlıklar, birçok çevresel olgu, olay ve hâdiselerin gerçekleşmesine hizmet ederler. Bunların hepsi, Allah'ın kudretindedir ve O'na boyun eğmiş varlıklardır.

Bu varlıklar, aynı zamanda çalışma yaşamının oluşmasında, devamında, nitelik ve nicelik gibi hususlarda da ölçü birimidirler. Çalışmak için güneşin, ısı ve ışığına ihtiyaç vardır. Güneş, bu bakımdan herkes ve her şey için gerekli bir varlıktır. Çalışma yaşamına katkısı bağlamında değerlendirilebilecek bazı özelliklerini şöyle sıralayabiliriz: Güneş, hesap ölçüsü ve vakit tayini birimidir,[120] ışıklıdır,[121] insana faydalı kılınmıştır[122]. Güneşe verilen bu özellikler, insanın çalışma hayatıyla yakından ilgilidirler. İnsan, güneşin ısı ve ışığından yararlanarak önünü görür ve maişetini temin etme cihetine gider. Güneşin bu özelliklere sahip olmaması demek, çalışma yaşamının yok olmasıyla eş anlamlıdır.

Çevresel büyük bir varlık olan güneş, ihtivâ ettiği ışıkla ve ısıyla canlıların beslenmesine, yaşamasına, insanların elde edeceği her türlü ürünün yetişip olgunlaşmasına direkt katkılar sağlar. İnsanın çalışma yaşamına yardımcı olan mekânsal varlıklardan bir diğeri de aydır. Kamer de çalışma hayatı başta olmak üzere evrenin işlemesinde önemli

---

[119]. el-Furkân, 25/47. Benzer âyetler için bkz:en-Neml, 27/86;el-Kasas, 28/72-73;er-Rûm, 30/23.
[120]. Bkz:el-En'âm, 6/96.
[121]. Bkz:Yûnus, 10/5.
[122]. Bkz:İbrâhîm, 14/33.

katkıları olan göksel bir varlıktır. Ay da güneş gibi bir vakit ölçüsüdür. Ayın, insanın yaşamı ve kimi ibadetleri için olduğu kadar, çalışma hayatının veriminin alınmasında etkisi mevcuttur[123]. Ayın, dünya üzerindeki etkisi küçümsenmeyecek kadar çoktur. Ay, birtakım menzillere uğrayarak dönüşüne devam eder. Bunun, insan yaşamına katkılarından biri ayın ve yılların hesabının tutulması yönüyledir. Çalışma hayatında yıl önemlidir. Ayın ve güneşin *husbân* oluşu ve yılların adedinin bilinmeye yaraması, şayan-ı dikkattir. Çevresel fenomenler, çalışma hayatının başlaması ve bitişinde önemli bir unsurdur. Ay, geceleyin bitkilere kimi yararlar sağlar. Bu varlığın yeryüzündeki etkilerinden biri de med-cezir hareketidir.

İnsanın çalışma yaşamına yardımcı olan bir diğer mekânsal unsur da su ve yağmurlardır. Kur'ân, suya ve yağmura oldukça fazla denilebilecek kadar atıflarda bulunur. Yeryüzünde yetişip gelişen her canlının su sayesinde oluşur ve bu suyun insanın çalışma hayatına katkısı çok büyüktür. İlgili bir âyette, "O, gökten suları indirendir. İşte biz, bu yolla her türlü canlı bitkiyi yetiştirdik ve bundan çimenleri yeşerttik. Yine bundan tahıl taneleri, hurma tomurcuğundan sık salkımlı hurmaları, asma bahçeleri ve zeytin ağacı ve narı yetiştiririz. Meyve verdiği ve olgunlaştığı zaman her birinin meyvesine bakın! Kuşkusuz bütün bunlarda inanan bir toplum için mesajlar vardır"[124] denilir. Kimi tefsirlerde Allah'ın, insana verdiği sayısız nimetlerden birkaçının anlatıldığı, aynı zamanda O'nun gücünün mükemmelliğini ve rahmetinin enginliğini vurguladığı[125] ifade edilir. Kimi müfessirler de, bu âyete göre yağmurun gökten yağdığının anlatıldığını, her çeşit bitkinin su sayesinde neşvünemâ bulduğunu ve nebâtın, taneli:*zer* ile çekirdekli:*habbe* bitkiler olarak ikiye ayrıldığını ve bu ayrıma, Kur'ân'ın her yerinde uyulduğunu[126] tasrih ederler.

İnsanın çalışma yaşamına en çok yardımcı olan unsur herhâlde topraktır. Kur'ân, toprağa kimi zaman *belde-i meyyyit*, *beled* ve kimi zaman da *ard* ifadeleriyle değinir ve buraların gönderilen yağmurla yeşertildiğini ve canlandırıldığını belirtir. Bu canlandırma ameliyesi ise, *ihyâu'lard* sözcüğüyle ifade edilir. Toprak olmasa, insan yaşayamaz, beslenemez ve hayatını sürdüremez. Çünkü, insanın beslenmesi bir yönüyle topraktan elde edilen gıdalara bağlıdır. Diğer bir kısmı ise hayvanlara bağlıdır. Ancak, hayvanların beslenmesi de bitkilere bağlı olması yönüyle toprağın, insanın yaşamında, beslenmesinde ve çalışmasındaki yararı çok fazladır. Bu bakımdan insanın çalışma hayatına en çok yardımcı olan unsur topraktır. Toprağın yapısı, içinde taşıdığı mineraller, ayrıştırma görevi yapan

---

123. Bkz:el-En'âm, 6/96.
124. el-En'âm, 6/99. Âyetin anlamı için bkz:Esed, I, 246. Benzer âyetler için bkz:Kâf, 50/9-11.
125. Bkz:Ebu's-Suûd, III, 166-167. Ayrıca bkz:İbn Kesîr, I, 602;ez-Zemahşerî, II, 39-40 ;Ateş, VII, 292.
126. er-Râzî, XIII, 107. Karş:Yazır, III, 1995;et-Tabatabâî, VII, 289.

ayrıştırıcılar, kimi yararlı bakteriler, mantarlar ve madenler de insanın çalışma hayatına katkısı olan varlıklardır.

Kur'ân, insanların dikkatlerini hayvanlarda bulunan ibretlere ve insanlara olan faydalarına çeker. Kimi âyetlerde "Kuşkusuz, hayvanlarda da sizin için büyük ibretler vardır. Aldıkları besinlerden ürettikleri sütten size içiririz. Onlarda sizin için birtakım faydalar vardır; ayrıca etlerinden yersiniz"[127] ve "O, bütün çiftleri yarattı ve sizin için gemilerden ve hayvanlardan bineceğiniz şeyleri var etti"[128] deniliyor. Hayvanların süt vermesi, içenlerin boğazlarından kolayca geçmesi, etlerinden yenilmesi, satılarak parasından ve binilerek yararından faydalanma gibi kimi şekillerde yararlanılıyor[129]. Hayvanların insanın çalışma hayatına her zaman yardımcı olduğuna çiftçiler tanıktırlar. Çünkü onlar, beslenmelerinde çoğu kez onlardan elde ettikleri gıdaları kullanırlar. Bu, onların çalışma yaşamına sağladıkları yararı gösteren bir durumdur.

Buraya kadar; geceden, gündüzden, güneşten, aydan, yıldızlardan, rüzgâr, su, yağmur atmosfer, mineraller, madenlerden, ayrıştırıcılardan ve bunlarla ilgili âyetlerden bahsettik. Bu varlıklardan gece ve gündüz hariç diğerleri göksel ve yersel varlıklardır. Bu varlıkların başka alanlardaki birçok yararı yanında özellikle çalışma hayatı için önemleri oldukça fazladır.

Çalışma yaşamı, sadece karada değildir; insan denizlerde de çalışma hayatını sürdürür. Karada ve denizde çalışan kimi insanlar, yıldızların doğuşundan ve batışından yararlanırlar. Yıldızlar, insanların yollarını doğrultmak için konulmuş göksel varlıklardan biridir. İnsanların faydasına olsun diye ışıklı ve yön tayin edici olarak var edilen yıldızlar; özellikle deniz yolculuklarında ve denizden yaşamını kazananlar için son derece faydalı varlıklardır. Karasal bölgelerde ve özellikle de dağlık, ovalık ve çöl yerlerde yönlerin bulunmasında yıldızların katkısı küçümsenmeyecek kadar çoktur. Karasal bölgelerin bazılarında ise dağlar, yollar ve nehirler önemli yol ve geçiş mevkileridir. Âyetle alâkalı açıklamalarında müfessirler de aynı şeyi söylerler. Alâmetlerin birçok faydaları vardır; bu alâmetlerden biri de yıldızlardır.

Atmosferdeki azot oranının milyonlarca yıldır aynı kalması, yağmurdan önce buluttan çıkan şimşek, gök gürültüsü ve yıldırım tarafından sağlanır ve düzenlenir. Yağmurun insana sağladığı yararlar bunlarla sınırlı değildir. Yağmur ve yerden çıkan diğer su kaynaklarının oluşturduğu her türlü su kaynakları da sulu tarımı mümkün kılar ve bu sektörde birçok insan

---

[127]. el-Müm'inûn, 23/21.
[128]. ez-Zuhruf, 43/12. Benzer âyetler için bkz:el-Mâide, 6/1;en-Nahl, 16/5.
[129]. er-Râzî, XXIII, 90. Karş:Yazır, V, 3444;Kutup, X, 314;Mevdûdî, III, 309;et-Tabatabâî, XV, 23;Ateş, VI, 97.

çalışır ve geçimini sağlar. Suyun bir de enerji üretimine katkısı vardır. Rüzgâr ve güneş enerjisinden yararlanmayı unutulmamalıdır.

Ziraat, hayvancılık, su ürünleri, maden, barınma, her nev'i sanayi, haberleşme, ulaşım vs. sektörleri insanın en önde gelen çalışma alanlarıdır. Tarım, birçok yan tarımsal faaliyetleri içinde barındıran bir sektördür. İnsan tarımla birçok kazanç elde eder. Hayvancılık yapmakla insan birçok kazanç ve yarar elde eder. Kur'ân'da hayvanlara değinen birçok âyet vardır. Hayvanların etlerinden, sütlerinden ve bunların sağladığı ikinci derecedeki yararlardan da faydalanılır. Bazı hayvanların yumurtalarından da faydalanılır. Hayvancılık giderek bir sanayi kolu olmaya başlamıştır. Çünkü artık insanı, besicilik yoluyla birçok hayvandan alınacak faydayı tek bir hayvandan alma girişimi peşinden sürükler.

İnsan var edildiği yeryüzünde başıboş bırakılmamıştır. Bazı görev ve sorumluluklarla mükellef kılınmıştır. İnsan, çalıştığı ve geçimini sağladığı tüm sektörlerde, bir mal ya da ürün veya hizmet üretir. Böylece o, ailesi ve kendi geçimini sağlar. Bu sektörlerin bir çoğu, insana daha iyi hizmet ve kaliteli mal üretme gayesiyle kurulmuştur. Ancak, Rudolf Bahro'nun dediği gibi insan, çevre sorunlarının da baş sorumlusudur. Bundan dolayı o, çalıştığı sektör sebebiyle tabiata zarar veriyor. Aslında tabiata zarar vermeden de çalışmasını sürdürebilir, gerekli tedbirleri aldığında çevre sorunlarına da neden olmayabilir. Fakat hemen hemen dünya genelindeki tüm sektörler, çevreyi kirletmek için âdeta yarış hâlindedirler. Buna bir dur denilmezse insan, çok değil yakın bir gelecekte çok büyük çevre problemleri, dolayısıyla yaşamı tehdit eden sıkıntılarla karşı karşıya kalacaktır.

Bu bakımdan insan, eko ya da yankı olayını bir kez daha düşünmelidir. Malûm olduğu üzere yankı, doğadaki bir sese, karşı taraftan verilen cevaptır. İyi, güzel ve doğru sözler söyleyen kişi, doğadan aynı karşılığı alacaktır. Kötü, çirkin ve yanlış şeyler seslendiren de söylediğinin bir benzerini işitecektir. Bu açıdan biz, insanlık olarak doğaya iyi, güzel ve doğru şeyler verirsek karşılığında iyi ve güzel şeyler elde edeceğiz. Eğer kötü, çirkin ve yanlış şeyler verirsek bunun karşılığını da ödemek durumunda kalacağız. Biz, doğadan iyi şeyler duymak için iyi şeyler yapmak durumundayız ve buna da mecburuz. Çünkü Bir Afrika atasözünde de denildiği gibi biz bu gezegeni, geleceklerimizden emanet olarak almışızdır ve onlara, bu gezegeni, herhangi bir ekolojik felâkete uğratmadan teslim etmek durumundayız.

### 3.3.2. Toplum ve insan

İnsan, toplumsal bir varlıktır. İnsanın toplumsal bir varlık olması, sadece cemiyete katılmasıyla sınırlı değildir; aksine o, aynı zamanda toplum oluşturabilen, oluşan topluma biçim ve düzen veren, kurallar doğrultusunda hareket eden bir varlıktır. Bu bağlamda Kur'ân, toplumsal varlık olan insana, toplu olarak yaşadığında uyması gereken kimi ilkeler önermiştir. Bu ilkelerin bir kısmı, toplumsal ekolojiyle, diğer bir kısmı da çevreyle alâkalıdır. Fakat sosyal ekolojiyle ilgili olanlar, diğerlerine göre daha fazladır.

Toplumun en küçük birimini, aileler oluşturur. Aileleri de bireyler oluşturur. Bu bağlamda insanla toplum arasındaki ilişkilerden, birey-birey, birey-aile, birey-toplum ve birey-ekoloji münasebetleri ortaya çıkar. Bir araya gelerek insanlar aileleri, onlar da daha büyük nüfus gücüne dayalı halkları oluştururlar. Bu oluşumlar, daha ziyade, akrabalık ve sıhriyet bağı üzerine kurulmuştur. Fakat toplum, bundan biraz farklılık gösterir; çünkü toplumun oluşumunda, gelişmesinde ve hayatiyetini sürdürmesinde ülkü, amaç, hedef, ülke, millet, dil gibi maddî ve manevî kültür unsurları önem arz eder. Bundan ötürü toplum, manevî değerler ve ahlâkî esaslar üzerine kurulur.

Sosyologlara göre toplum, bir sosyal münasebetler ve teşkilatlar ağıdır. Bu, insanı ve toplumu aşan bir muhtevâya sahiptir. Münâsebetler ve teşkilatlar içindeki davranışlarıyla insan, toplumun üyesi vasfını kazanır, onun ayrılmaz bir parçası hâline gelir[130]. Buradan anlaşıldığına göre bireyin toplum adına feda edilmesine karşı çıkılıyor. Ayrıca, ne toplum birey adına ve ne de birey toplum adına kurban edilmelidir. Üstelik tarihte bunun örnekleri çok görülmüştür. Meselâ, ferdiyetçilik, bireycilik ve individüalizm gibi doktrinler bireyin öne alındığı doktrinlerdir. Bunlar, toplumun veya devletin görevinin, bireyin/kişinin/ferdin hak ve hürriyetlerini, haysiyet ve bağımsızlığını muhafaza etmek ve kuvvetlendirmek olduğunu söylerler[131]. Toplumculuk da, her şey toplum için sloganıyla hareket eder ki şahsiyetçilik, toplumculuk görüşüne karşı çıkan bir felsefî sistemdir.

Kur'ân bireye ilişkin konularda emirler ve yasaklar adı altında kimi düzenlemeler yaptığı gibi aynı şekilde toplum hâlinde yaşayan insana ilişkin ilkelere de yer vermiştir. Bu düzenlemeler toplum hâlinde yaşayan insanın ahlâkî, itikadî, ibâdî, hukûkî, cezaî, iktisadî, ailevî, ıslahî vb. gibi mevzulardaki düzenlemeleri kapsar. Kur'ân, insanı tüm yönleriyle ele alan bir kitaptır. Kur'ân ekoloji, toplumsal ve bireysel ekolojiyle ilgili kimi konulara değinir.

---

[130]. Sezal, s.37.
[131]. Sezal, s.60.

Yaşadığımız dünyada yönetimler ve onu çevreleyen birçok problemler bulunuyor. Yönetimler, fert ve toplum bazındaki önceliklerini dikkate alarak toplumu sevk ve idare ederler. Aksi takdirde, toplumsal ve bireysel sorunlar, kaçınılmaz olarak kendilerini dayatır. Bunlar aynı zamanda, medeniyetiyle beraber toplumun yok oluşunu da kaçınılmaz olarak etkileyecektir. Toplumsal ahlâk yasaları bu bağlamda önem kazanır ki bunların bir şekilde tavsamayla karşılanması, elçi gönderilen toplumlarda olduğu gibi yıkımla sonuçlanacaktır.

Kimi tefsirlerde toplumsal değişime vurgu yapan âyet[132] "Bir millet ahlâkını bozar, şerlere, kötülüklere ve fesatlara dalar, isyan ederse Allah da onlara ihsan ettiği nimetleri ellerinden alır ve onları perişan eder"[133] şeklinde tefsir edilir. Bir yazar, toplumların yaptıklarından ötürü dünyevî bir cezayla cezalandırmalarını değerlendirir: Herhangi bir ümmet, azgınlığa ve zulme saparlar. Toplumun taşkınlığının sonucu olan ceza, tüm bireyleri içine alır. Benî isrâîl, azgınlığı sonucu Tîh sahrasında kırk yıllık bir sürgünle cezalandırıldığı zaman bu, sadece zâlimlerle sınırlı tutulmamıştır, aksine Mûsâ'yı da içine alacak biçimde toplumun iyi bireylerini de içine almıştır[134].

Kutsal kitabımız, toplum ekolojisiyle ilgili birçok konuyu ihtivâ eder. Toplum, güçlü olmak, kötülükleri engelleyici ve iyiliklere önderlik yapıcı olmak gibi fizikî özellikleri yanında dinsel, ahlâkî, ülkü ve amaç gibi manevî özellikleri olan sosyal bir kurumdur. Kimi sosyologlar, tabiattaki fiziksel, biyolojik ve manevî yasaların, aynen toplumlarda da geçerli olduğunu söylerler. Bu, toplumların da canlı birer organizmanın maruz kaldığı ilerleme ve gelişme gibi iyi; körelme ve ölme gibi kötü durumlarla karşılaşmasını ifade eder.

İnsanlık tarihine bakıldığında, birçok toplumun hayata başlama, gelişme ve yok oluşlarını görmek mümkündür. İnsanlığa birbiri ardınca peygamberlerin gönderilmesi, bozulan ve ifsat olan insanlarla bunların oluşturdukları toplumlar yüzündendir. Bu bakımdan, insanlar ve onların oluşturduğu toplumlar dikkatle korunmalıdır. Bir âyette "Bir millet, kendilerinde bulunanı değiştirinceye kadar Allah onlara verdiği nimeti değiştirecek değildir"[135] deniliyor. Buna göre toplumlar, bulundukları iyi durumu korumak için gayret etmeli ve gelişmeye açık olmalıdırlar. Geriye doğru gidiş ise yok olmanın habercisidir.

Allah, Adem ve eşine, "Hepiniz cennetten inin; şâyet benden size bir hidayet gelir ve her kim ona tâbi olursa onlar için bir korku yoktur; onlar üzülmezler, inkâr edenler ile âyetlerimizi yalanlayanlara gelince, onlar ateş ehlindendirler. Onlar, orada ebedî olarak

---

[132]. Bkz:er-Ra'd, 13/11.
[133]. Ateş, IV, 461. Ayrıca bkz:Yazır, IV, 2964;Kutup, VIII, 523;Mevdûdî, II, 513;et-Tabatabâî, XI, 308.
[134]. es-Sadr, Muhammed Bakır, Kur'ân Okulu, Çev:Mehmet Yolcu, Fecr Yay., III.bsk, Ankara 1996, s.61.
[135]. el-Enfâl, 8/53.

kalırlar"[136] öğüdünü vermişti. İnsanın önünde, geçirmek zorunda olduğu bir hayat ve bu hayatın kimi kuralları vardır. Âyete göre Allah'tan gelen hidayete uymak, insan için olumlu ve tek seçenektir. Bu hidayeti reddetmek ve Allah'ın varlığını gösteren yazılı ve yazısız âyetleri yalanlamak ise, insan için arızî bir seçenektir. Bu seçenek, toplum için de aynıdır.

Kur'ân, insanın ölümlü bir varlık olduğunu, ona belli bir yaşam süresinin verilmesinin imtihan için olduğunu ve toplumların helâk edileceğini belirtir. İnsanlar Adem'den beri belli bir süre birer ümmet olarak yaşamışlardır. Fakat ilâhî irâde, insanların tek bir ümmet hâlinden, birçok ümmete ayrılmasının gerekçesinin, imtihan etmek olduğunu dile getirir. Tek bir ümmet olarak insanın yaratılmamasındaki hikmete değinen âyetin anlamı şöyledir. "Ey ümmetler! Her birinize bir şeriat ve bir yol verdik. Allah dileseydi sizleri bir tek ümmet yapardı. Fakat size verdiği yollar ve yasalarla sizi denemek için böyle yaptı. O hâlde hayırlı işler yapın"[137]. Bu âyete göre, toplumlar değişik emir ve yasaklarla sınanmışlardır. Bu, kimi kez nimetler, kimi kez darlık ve sıkıntı verilerek gerçekleştirilmiştir.

Kur'ân'da, ümmet kelimesi odak terimlerden biri olarak, tam altmış iki defa kullanır[138]. Hz. İbrahim, duasında ümmet-i müslimeden bahseder[139]. Kur'ân, dilimizdeki ülkü, tarih, din, dil birliğini anlatmak için kullanılan sözcüğü, millet kavramıyla anlatır ve âyetlerde on beş defa, değişik bağlamlarda kullanır. Sözlükte ümmet sözcüğü din, yol, topluluk, cemaat, çokluk, taife, kavim ,millet, bir dili konuşan halk, peygamber gönderilen topluluk, bütün müslümanlar anlamına gelmek üzere kullanılır[140]. Millet sözcüğü ise, sözlükte din, inanç, ilâhî hükümler, şeriat, mezhep, meslek, topluluk, cemaat, sınıf, kategori, ortak inanç, kültür, gelenek, ideal, vatan birliği olan topluluk ve kavim anlamlarında istimal edilir[141]. Ümmet kelimesi Arapça'dan gelir ve arkasına düşülecek bir cemaat veya tarikat, millet anlamlarına gelmektedir[142]. Terim anlamı ise, "kendi iradeleri veya bir zorunluluk sonucu aynı yerde, aynı zamanda veya aynı dine uyarak bir arada yaşayan insan topluluğu"[143] şeklinde tanımlanıyor. Millet sözcüğüne, Arapça'da gidilen yol, tarikat-ı meslûke gibi değişik köklerden gelen farklı anlamlar verilir. Millet, aynı zamanda, Allah'ın insanlardan uymalarını istediği kurallar ve kaideler anlamına da gelir. Dikte ettirilip yazdırılması açısından şeriat ve millet anlamı

---

136. el-Bakara, 2/38-39.
137. el-Mâide, 5/48.
138. Ümmet kelimesinin geçtiği âyetler için bkz:Abdülbâkî, s.102.
139. Bkz:el-Bakara, 2/128.
140. Doğan, s.1104-1105;Turgay, "Ümmet" mad., Ş.İ.Ans.
141. Doğan, s.774;Özalp, "Millet" mad., Ş.İ.Ans.
142. Yazır, IV, 4270.
143. Yazır, I, 508, II, 1154.

kazanır[144]. Bu bakımdan bu terimler, toplum ekolojisindeki olumlu yönleri uygulayan insan topluluklarını ifade eder ki bu, insan ekolojisi açısından önemli bir durumu dile getirir.

Kur'ân, câhiliye döneminde kabileye ve kan akrabalığına bağlı toplum anlayışının yerine mahiyeti itibariyle, dînî bir toplum biçimi olan ümmet anlayışını getirmiştir. Bu fikrin orada doğuşu, İslâm tarihinde gerçekten ciddî bir dönüşüme işaret eder[145]. Toplumsal birlikteliğin kazandırdığı olumlu davranışlar ve manevî değerlere saygı, ülkü birliği etrafında birleşme insan, toplum ekolojisine ve çevreye yararı vardır.

Kur'ân, dinsel topluluk anlamındaki ümmetlere bir ecel tayin edildiğini, her ümmetin kazandıklarının kendilerini bağladığını, her ümmete bir yasa ve yol belirlendiğini ve resuller ve kitaplarla desteklendiklerini vurgular. Meselâ, bir âyette, "Onlar bir ümmet idiler ve gelip geçtiler. Onların kazandıkları kendilerine, sizin kazandıklarınız da sizedir. Siz, onların yaptıklarından sorumlu tutulmazsınız"[146] deniliyor. Ümmetlerin, lehte ya da aleyhteki her türlü kazanımlarının kendilerine ait olduğu vurgulanan bu âyette, toplumların bir tür sorumlulukları olduğunu anlamak mümkündür. Olumlu kazanımlar, toplumu ayakta tutmaya yararken, olumsuz işler ise, onun sonunu yaklaştırır[147].

Allah, ümmetlere elçiler gönderildiğini, onlara vahiy ve kitap verildiğini ve her bir topluluğa da, bir ibadet biçiminin farz kılındığını anlatır[148]. Toplumsal ekoloji, insanların tek tek iyi ve olumlu davranışları sonucu teşekkül eden bir yapıdır. Bu yapının bozulması, kendisine ve ahlâkî değerlere yabancılaşması, dehşetli sonuçların doğmasını hazırlayan bir olgudur. Bunlardan kimilerinin sıkıntı, bolluk vb. öğelerle sınanmaları, insanı ve toplumu iyiye sevk etmenin birer aracı olarak görülmüştür[149]. Ümmetlere verilen ahlâkî davranış ilkeleri, birey bazında olduğu gibi, toplum bazında da uygulanmalıdır; aksi takdirde, Kur'ân bu konuda ümmetlerin, ileriye devam etmeyen ve geriye de gidilemeyen bir *ecel*/süreçten bahseder. İlgili âyetlerde, "Hiçbir ümmet, ecelinin önüne geçemez ve onu geciktiremez"[150] ve "Her ümmetin mukadder bir eceli vardır. Ecelleri gelince, onlar bunu, bir an bile geri atamazlar ve biran dahi ileri alamazlar"[151] deniliyor.

İnsan, nasılki biyolojik yönü olan bir varlık ise, aynı şekilde, ondan oluşan toplumlar da, biyolojik varlık özelliği gösterirler. Bu sosyo-biyolojik varlıkların bir ecelleri vardır. Her

---

144. Özalp, "Millet" mad., Ş.İ.Ans. Karş:Eryarsoy, "Din"mad., Ş.İ.Ans.
145. Bkz:Izutsu, s.72. Ayrıca bkz:Ebu's-Suûd, I, 165-170.
146. el-Bakara, 2/134, 141.
147. Âyetin tefsiri için bkz:el-Beğavî, I, 119;er-Râzî, IV, 87;Yazır, I, 508;Mevdûdî, I, 118;Ateş, I, 244.
148. Âyetler için bkz:Yûnus, 10/47,49;en-Nahl, 16/36;el-Hac, 22/67,34;er-Ra'd, 13/30.
149. Âyetler için bkz:el-En'âm, 6/42 .
150. el-Hicr, 15/5.
151. el-A'râf, 7/34. Benzer âyetler için bkz:el-En'âm, 6/42;Yûnus, 10/47-49;el-Mü'minûn, 23/43.

ümmet, millet ve toplum, fert gibi canlı birer organizma olarak, hâkimiyet, yükselme dönemine sahiptir. Bu süre tamamlandığında hâkimiyet sona erecektir ve bu, sosyolojik bir vakıadır. Sürenin belirlenmesi, muteber toplum olarak her toplumun gücünü göstermesi için, her topluluğa verilen imkânlar ahlâkî bir sınıra bağlanmıştır. Allah, toplumun sonunu, iyi veya kötü amelleriyle tayin eder. Bu ahlâkî sınır aşıldığında topluma yeni bir süre verilmez; toplum helâk edilir ve yerine başka bir topluluk getirilir[152].

Toplumlar, biyolojik bir varlığa sahip olmaları yanında sosyolojik kimi kurallara da tâbidirler. Bu sosyolojik ilkeler, toplumlar, insanlar ve ümmetler beyninde de caridir. Kur'ân, her ümmete, uyacakları kuralların Allah tarafından elçiler yoluyla verildiğini belirtir. Bu anlamda Kur'ân'da, "And olsun, senden önceki ümmetlere de elçi gönderdik. Biz inkârından dönüp boyun eğmesi için onları yakalayıp darlık ve çeşitli hastalıklarla cezalandırdık"[153] şeklinde bir âyet vardır. Bu, gösteriyor ki toplumlar ve onları oluşturan bireyler, kimi ekolojik nimetlere kavuşturulmuşlar ve azgınlıkları kendilerini kuşatınca da, bu nimetler, darlık, ve sıkıntılara çevrilmiştir. Bir başka âyette, "Kendisi hakkında bizce bilinen bir yazı yokken, biz, hiçbir ülkeyi helâk etmedik. Hiçbir ümmet, ecelinin önüne geçemez ve onu geciktiremez"[154] buyrulur. Ülkenin helâk edilmesi, orada yaşayan toplumun helâk edilmesini ifade eder. Toplumların genel geçer yasalara aykırı hareket etmeleri, çevreleriyle birlikte kendilerinin de yok edilmeleri sonucunu doğurmuştur. Tarihte bunun örnekleri çoktur.

Kur'ân, birçok toplumun *be's*, *be'sâ* ve *durr*, *darrâ* denilen çeşitli sıkıntılara uğradığını bildirir. Toplumların duçar oldukları belâ ve sıkıntılar, maddî çevrelerinde oluşan her türlü kıtlık, sel, deprem, yangın gibi doğal felâketleri ifade ederler. Bu felâketler, çevrede oluşmasına rağmen bireysel anlamda bireyi, toplumsal anlamda ümmetleri sıkıntılara sokmuştur. İnsanların bireysel ve toplumsal olarak yaptıkları kötülükler, onların, maddî çevrelerinde sıkıntılara düşmeleri sonucunu doğurmuştur. Yine, toplumların duçar oldukları belâ ve sıkıntıların diğer bir türü ise, toplumlardaki cehalet ve keder gibi psikolojik sıkıntıları, ya da bunların dayattığı olumsuzluklardan kaynaklanan kötü hâller ve fakirlikler vb. gibi olumsuzlukları anlatır.

İşaret edilen be'sâ ve darrâ gibi olumsuzluklar, bir yönüyle toplumlar, diğer bir yönüyle de toplumları oluşturan bireylerle alâkalıdır[155]. İlgili bir âyete yapılan yorumda, "Bu toplumların, ülkeleriyle helâk edilmeleri ilâhî bir yasa gereğidir. Milletlerin yükseliş ve

---

[152]. Mevdûdî, II, 30. Ayrıca bkz:ez-Zemahşerî, II, 16;Yazır, III, 2156;Kutup, VI, 69;et-Tabatabâî, VIII, 86.
[153]. el-En'âm, 6/42.
[154]. el-Hicr, 15/4-5;el-En'âm, 6/42.
[155]. et-Tabatabâî, VII, 89-90. Âyetin yorumu için bkz:et-Taberî,VII, 89;el-Beğavî, II, 96;ez-Zemahşerî, II, 18.

düşüşleriyle ilgili belirlenen süre, toplumdaki bireylerin ortak davranışlarının bileşkesi olarak Tanrı tarafından belirlenir. Fertler gibi devletler de kurulur, gelişir ve bolluklar-darlıklar, felâketler-hastalıklar gibi maddî-manevî denemelerin ardından sınıra dayandıklarında sosyal ve fizikî varlıklarıyla helâk edilirler[156]. Tarihte bunun örnekleri pek çoktur. Mehmet Akif'in, "İbret alınsaydı, tarih tekerrür eder miydi?" demesi, herhâlde, bu tarihsel olguya yapılan güçlü bir vurgu niteliğindedir. Tarih, tekerrürden, öncekilerin yaptıklarının, sonrakiler tarafından tekrar edilmesinden oluşur. Hâlbuki taklit, çoğu sefer Kur'ân'ın onaylamadığı bir davranıştır.

Dinsel açıdan toplumlar mü'min, münâfık ve kâfir olarak üçe ayrılır. Kur'ân, mü'min toplumlara imanın sevdirildiğini ve bunun onların kalplerine yerleştirildiğini belirtir[157]. Buna karşın, diğer toplumlara, yaptıkları ferdî ve toplumsal işlerin süslü gösterildiği ifade edilir. Ümmetler için de durum böyledir. Bu bağlamdaki bir âyette "Böylece biz, her ümmete yaptıkları işleri cazip gösterdik"[158] denilir. Toplumlara yaptıkları işleri şeytan ve dostları süslü, albenili ve çekici göstermiştir. Zaten şeytan, Tanrı'ya verdiği sözde insanların amellerini kendilerine cazip göstereceğine yemin etmiştir.

Fertlere ve toplumlara şeytan ve dostlarının, işleri cazip gösterdiğini belirten başkaca âyetler de vardır[159]. Şeytanın toplumlara yapmakta oldukları işleri süslü gösterdiğini belirten âyete[160] ilişkin olarak; "Şeytan, bu toplumların maddî ve manevî güçlerini, dünya nimetlerini elde etmek, hayatlarını giderek daha müreffeh ve görkemli hâle getirmek uğrunda harcamalarının yegane gerçek ve yerinde kullanma yolu olduğuna inandırmıştır. Zengin olma, güç ve maddî refah yönünde yeterli gelişmeyi sağladıklarında şeytan onları ikna edince artık onlar da inançlarının doğru olup olmadığını düşünmeye hiç ihtiyaç duymadılar"[161] denilir.

Toplum-insan ekseninde şeytanın oynadığı olumsuz rollerden biri de kafirlere ve fasıklara, yaptıkları işlerin allı pullu gösterilmesidir. Aslında insanın fıtratında mala karşı bir bağlanma arzusu vardır. Kur'ân bu noktada, insanların sadece dünyayı arzu etmemelerini, ayrıca âhiret yurdunu da gözetmelerini tavsiye eder. Fert olarak insanların mala ve dünya hayatına karşı olan kısmî zaafları, toplumlar beyninde de caridir. Toplumların mala, servete ve dünya hayatına düşkünlükleri ve ona karşı olan zaafları da kendileriyle alâkalı sürenin belirlenmesinde önemli rol oynar. Çünkü toplumlar, dünyanın da ruhsal bir varlık olduğunu

---

156. Âyetin tefsiri için bkz:er-Râzî, XIX, 56;Yazır, V, 3039;Kutup, V, 189;Mevdûdî, I, 548;Ateş, III, 147.
157. Bkz:el-Hucurât, 49/7.
158. el-En'âm, 6/108.
159. Amellerin süslü gösterilmesi ile ilgili olarak bkz:el-Bakara, 2/212;Âlu İmrân, 3/14;el-En'âm, 6/43, 122, 137; el-Enfâl, 8/48;et-Tevbe, 9/37;Yûnus, 10/12;Hûd, 11/15;er-Ra'd, 13/33;el-Hicr, 15/39;en-Neml, 27/24.
160. Bkz:en-Neml, 27/24.
161. Mevdûdî, III,107. Ayrıca bkz:et-Taberî, IX, 148;el-Beğavî, III, 414;ez-Zemahşerî, III, 144;İbn Kesîr, II, 669; Ebu's-Suûd, VI, 281;Yazır, V, 3671;Kutup, XI, 140,et-Tabatabâî, XV, 355;Ateş, VI, 371.

unutmalarına ve kâinata aşırı yüklenmelerine, doğanın dayanamayacağını düşünmezler; aksine onu sadece bir meta olarak görürler. Bu, onların çevre ve servetleriyle kendilerinin helâk olmasının, güç ve kuvvetlerinin elden gitmesinin biricik nedenidir.

Aslında insanlara pek çok şey sevdirilmiştir ve malın sevdirilme duygusuna Kur'ân, "Kadınlardan, oğullardan, yığın yığın biriktirilmiş altın ve gümüşten, safkan atlardan, sağmal hayvanlardan ve ekinlerden gelen zevklere düşkünlük ve bağlılık, insanlar için bezenip süslendi. Bunlar, dünya hayatının metaıdırlar. Sonunda varılacak güzel yurt, Allah'ın huzurudur"[162] âyetiyle temas eder. Âyette belirtilenler ile diğer tüm lezzetler, Allah tarafından yaratılmıştır ve bunlar, içlerinde bir çekicilik taşıdığı gibi, insanda da bu çekiciliği algılayacak fıtrî bir hassa var edilmiştir. Kur'ân, bu düşüncesiyle insanın yapısındaki realiteleri ve vakıaları kabul ederken ondaki realiteleri kabullenmek ve onları güzelleştirip yükseltmeye çalışmak gibi bir fazilet gösterir[163]. Bu husus, birçok âyetle destekleniyor[164]. Bu varlıklar, ekolojideki varlıklardır ve insanlar ve toplumlar, bunların sağladığı istifade imkânlarını en geniş biçimiyle kullanmaya gayret ederler.

Ekolojinin, insan ve toplum tarafından bozulması da, bu bağlamda değinilmesi gerekli bir husustur. Ayrıca, insan ve toplum ekolojisinde, toplumlar tarafından yapılan kimi olumsuz tazyikler sonucu, orada daha önce birlikte yaşayanlar tarafından ülkeden sürüldükleri de olmuştur. Kur'ân, bu konuda birtakım önemli bilgilere yer vermiştir ve tarihte bu bilgileri destekleyen vakıalar vardır. Tarih, elçilerin onları inkâr edenlerin milletine döndüklerine değil ama yurtlarından kovulduklarına şahittir. Ahlâkî açıdan bozulmuş toplumlar, iyilerin ve ıslahatçıların önünde daima birer set vazifesi görmüşlerdir. Ancak milletlerin yaptıklarından ötürü pişman olduklarına tarih şahit olmuştur. Toplumun güç odakları çoğu zaman toplumlarının ilerlemesine engel olmak istemişlerdir. Bu, diğer insanlara zulm etmek, haksızlık etmek gibi toplumsal sıkıntılara sebep olmuştur. Toplumlar, bu durumda müstez'af durumuna düşmüştür. Toplumun şımarıklarını her zaman, *mele* ve *mütrefler* ve *ekâbirler* oluşturmuştur. Bu, insan toplumu açısından yadırganması gereken bir durumdur.

Toplumların ilerlemesini isteyen ve peygamber/kitap ekseninde yer alan insanları ifade eden *müstez'af* sözcüğü, Kur'ân'da beş, *istiz'af* sekiz ve zayıflar anlamındaki *zuafa* ise, konumuzla alâkalı anlamıyla iki yerde kullanılır[165]. Bu âyetlerden birinde, "Biz istiyorduk ki

---

[162]. Âlu İmrân, 3/14.
[163]. er-Râzî, VII, 208;Mevdûdî, I, 230-232. Ayrıca bkz:et-Taberî, III, 199;el-Beğavî, I, 284;ez-Zemahşerî, I, 416.
[164]. Bkz:el-Bakara, 2/29;el-Araf, 7/31-32.
[165]. Müstez'af, istiz'af ve zaaf için bkz:Abdülbâkî, s.533-534. Mütrefin sözlükte, ülkede bol nimet verilen zengin ve şımarıklara denilir. Bkz:et-Taberî, XIII, 59;Ateş, VII, 258.

o yerde güçsüz düşürülenlere lütufta bulunalım, onları önderler yapalım ve onlara, ötekilerin yerlerini aldıralım"[166] deniliyor.

Resuller aracılığıyla onlara verilen kitaplar, toplumlarda geniş tesirler bırakmıştır. Bu etkiler, kimi zaman toplumların olumlu yönde gelişmesine katkıda bulunmuştur; fakat toplumların yapısından kaynaklanan birçok olumsuzluklar, yine kitap/elçi ekseninde ortaya çıkmıştır. Bu toplumlar, sonuçta yaptıkları sebebiyle kendilerinin ve çevrelerinin sonunu hazırlamışlardır. Toplumların sonlarının oluşmasında, o toplumlara yön veren peygamberler ve mesaj karşıtları çok etkili olmuşlardır. Toplumun zayıf bırakılmış olan kesimi müstez'aflar, kitap/peygamber ekseninde yer almışlar ve kurtulanlardan olmuşlardır.

İnsanlık tarihinde zayıf bırakılmışlar, daima olagelmiştir. Ancak, firavun ve yandaşları kadar, toplumun bir kesimini zayıf ve güçsüz bırakanlar olmamıştır. Çünkü firavun, yer yüzünde böbürlenmiş, halkı gruplara bölmüş ve bir kısmını öldürmüş, diğer kısmını ise, sağ bırakmıştır[167]. Bu grup, her türlü toplumsal ve ahlâkî erdemlerin savunucuları olmuştur. Peygamber-kitap eksenini, ilk önce kabul eden müstez'aflar, toplumları tefessüh ettiren ticaret hayatındaki eksikliklere, insanların mallarına yönelik yanlış yaptırımlara ve düzeldikten sonra yeryüzünde bozgunculuk çıkarmaya peygamberlerin önderliğinde karşı çıkmışlardır[168].

Toplum ekolojisini teşkil eden bir grubu da her zaman müstez'afların karşısında yer almış olan, toplumun şımarık, kendini beğenmiş insanlarının oluşturduğu ve Kur'ân'ın mütref, ekabirler, mele, mücrim, müfsit ve kafir gibi isimlerle andığı kısım oluşturmuştur. Bunlar, varlıklı kimseler olup, sefahate dalmışlar, büyük günah işlemişler ve öldükten sonra dirilmeyi kabul etmemişlerdir[169]. Bu durumlar, toplumların yok oluşunda, bozulmasında ve yeryüzünde fesat çıkarılmasında elebaşı kimseler olmuşlardır. Tarih belki de müstez'aflar ile mütrefler arasındaki çarpışmalardan oluşmuştur. Ayrıca bu zümreler, müstez'afların aksine tabiatla uyum içerisinde olmayı başaramamış ve başarma girişiminde bulunmaya dahi teşebbüs etmemiş kimselerdir.

Mütreflerin toplumları yanlış yönde ve yanlış yere sevk etmelerinin anlatıldığı âyetlerden birkaçının anlamı şöyledir: "Biz hangi ülkeye bir uyarıcı göndermişsek mutlaka oranın varlıklı ve şımarık kişileri, biz, size gönderilmiş olan şeyi inkâr ediyoruz" dediler. Sözlerine 'biz malca ve evlatça daha çoğuz, biz azaba uğratılacak değiliz' diye devam

---

166. el-Kasas, 28/5. Benzer bir âyet için bkz: el-A'râf, 7/137.
167. Bkz:el-Kasas, 28/4.
168. Bkz:el-A'râf, 7/85.
169. Bkz:el-Vâkıa, 56/45-47.

ettiler"[170], "Sizden önceki asırlarda yeryüzünde insanları bozgunculuktan alıkoyacak faziletli kimseler bulunması gerekli idi. Zulmedenler ise kendilerine verilen refahın peşine düştüler. Zaten günahkar idiler"[171] ve "Bir elçinin kavminden kafir olup âhirete inanmayan ve dünya hayatında refah verilen varlıklı kişiler, elçiyi reddederler, tekrar dirilmeye inanmazlar, dünya hayatında yaşayıp ölürler"[172]. Yine bir âyette, zâlim olan nice belde halklarının kırılıp geçirildiği, artlarından nice toplumlar oluşturulduğu, zâlimlerin refaha ve yurtlarına dönmeyi istendikleri, kurumuş ekine çevrilinceye kadar feryat ettikleri anlatılır[173]. Son olarak bir âyetin anlamına değinmek istiyoruz. "Biz bir ülkeyi helâk etmek istediğimizde, orada zenginlikten ötürü şımarmış elebaşı kişilere iyilikleri emrederiz; onlar buna rağmen kötülük işlerler. Böylece o ülke, helâke müstahak olur. Biz de orayı darmadağın ederiz"[174] denilir.

Toplumsal ve kişisel şartlar gereği mal bakımından çok şımarmış kişiler olan mütrefler toplumlarına ne ekolojik, ne de toplum ve insan ekolojisi anlamında hiçbir zaman iyilik etmemişlerdir. Aksine kendi toplumlarının tarih sahnesinden silinmesini hızlandıran bu kimseler ticaret, sanat, ziraat, din gibi konularda toplumlarını yönlendirmişler, tabiatla uyum içerisinde olmamışlar, büyük günahlar işlemişler, ıslah göreviyle meşgul olanları engellemişler ve sadece dünya hayatını kabul edip öte dünya inancını reddetmişler; böylece toplumların yok olmasına zemin hazırlamışlardır. Bunlar, toplumu ıslah etmeyen ve hiçbir düzeltme faaliyetine yanaşmayan ve elçilere karşı çıkan mütreflerin önemli özellikleridir[175]. Ayrıca, elçiler birer ıslahatçıdırlar ve maddî çevreyle de uyumludurlar; ancak karşı bloğu oluşturanlar, insan, toplum ekolojisine ve ekolojiye karşı olan kimselerdir.

Ekolojiye düşman olanların anlatıldığı bir âyete[176] yapılan yorumlarda, toplumların bozulmasında bunların ne denli etkin rol oynadıkları ifade edilir. Toplum, birtakım katmanları olan sosyolojik bir bünyedir. Bu bünyeyi zenginler, mal ve servet sahipleri, yöneticiler, fakirler, maddî ve manevî açıdan güçsüzler oluşturur. Tarih boyunca genelde güçlü olanlar, zenginler, şımarık isyankarlar ve günahkarlar adalete karşıdırlar ve bozguncudurlar. Bu isyanlar sonucu toplumlar, adaletten uzaklaşır, toplumları ve insanları kemiren her türlü ahlâkî dejenerasyona hem kendilerini hem de toplumlarını uğratırlar. Bu davranışlar, toplumun helâk edilmesinde, toplumun ecelinin tükenmesinde çok etkili olurlar. Sonuçta o

---

[170]. Sebe, 34/34-35.
[171]. Hûd, 11/116.
[172]. Bkz:el-Mü'minûn, 23/33-37.
[173]. Bkz:el-Enbiyâ, 21/11-15.
[174]. el-İsrâ, 17/16.
[175]. Mevdûdî, III, 415.
[176]. el-İsrâ, 17/16.

toplum, kimi kez maddî çevreleriyle birlikte kendileri, kimi kez sadece kendileri helâk olmuştur. Allah, onların yerine müstezafları yerleştirir, belli bir süre sonra bunlar da öncekilerin durumuna düşerler ve toplumda yeniden mütrefler oluşur ve böylece bu durum, toplumlar arasında sürüp gider[177].

Mütrefler, sadece bireysel zararlarıyla toplumlarının yok edilmesine neden olmazlar; aksine toplumsal zararlarıyla da buna katılırlar. Kur'ân bu bağlamda olmak üzere zâlimler, mücrimler, müstekbirler, bağîler ve müfsitlerden; fasıklar, münafıklar ve tağutlardan bahseder. Kur'ân'da olumsuz niteliklerle toplumu ifsat eden ve adına *mele* denilen insanlar, mütreflerden daha çok istimal edilir[178]. Bu sözcük ilk kez Nûh dönemi için kullanılır. Gemiyi inşa ederken oraya uğrayan mele takımı onunla alay etmiştir. Mûsâ-Hârûn'un gönderildiği firavun ile onun yönetimi ayakta tutan mele takımından on iki kez bahsedilir. Bir toplum katmanı olan mele, toplumların daha ziyade yönetici kesimini ifade etmek üzere kullanılır. Yeryüzünde bozgunculuk yapmaktan, toplumsal bünyede her türlü olumsuzlukların oluşturulmasında, toplumda dal budak salmasında ve toplumun yok olmasında bunların etkilerini Kur'ân açıkça belirtir. Ayrıca toplumun peygamber, kitap ve müstezaf ekseninde yer alanlarını, ülkeden kovmak gibi bir duruma da yine bunlar neden olmuştur.

Toplumların davranışları sonucu, ya toplumsal huzur sağlanır ya da krizler oluşur. Toplum, huzurunu devam ettirmek için uyması gereken toplumsal hukuk, ahlâk, ticaret vs. gibi yasalardan sapmamalıdır. Toplum, halkı iyiliğe sevk etmeli ve kötülüklere engel olmalıdır. Kriz içerisindeki bir toplum, gerekli adımları atmadığı ve kendi arasında kötülükler yaygınlaştığında yine kendileri için belirlenen süreler bitecek ve toplumun manevî varlığı yok olacaktır. Allah, toplumları haksız yere değil yaptıkları davranışlar sonucu helâk ettiğini açıklıyor.

Toplumların uyacağı kuralları, elçiler ortaya koymuştur. Elçiler, toplumsal ve bireysel ıslahatçılar ve tabiatla uyum içerisinde olan kimselerdir. Müstezaflar uydukları elçiler yardımıyla toplumların, toplu olarak yok oluşlarını durdurmaya çalışmışlar, başarılı olmadıkları zamanlarda müstezaflarla beraber ülkeden ayrılmışlardır. Ardından, mümbit bir çevrede refah dolu bir yaşam sürmüşlerdir. Helâk edilenler, toplumsal ve çevresel yok oluşu gördüklerinde nedamet izhar etmişler, ancak bu, onlara hiç bir fayda sağlamamıştır. Kur'ân bu yıkılan toplumlardan arda kalan yıkıntı, harabe kalıntılarından geride kalanların ibret, öğüt ve ders almalarını istiyor.

---

[177]. Mevdûdî, III, 99. Ayrıca bkz:Ebu's-Suûd, V, 162;Yazır, V, 3172;Kutup, IX, 296;et-Tabatabâî, XIII, 59.
[178]. Mele kelimesi için bkz:Abdülbâkî, s.846.

Yapılan açıklamalar, verilen âyet anlamları ve bunlara ilişkin yorumlar sonucu ifade etmek gerekir ki, toplum ile insan ve insan ile toplum arasında sıkı bir münasebet vardır. Yine ifade edilmelidir ki insan ve toplum ekolojisinin düzen içersinde sürmesi için, insanların ve toplumların ahlâkî değerlere saygılı olmaları gerekir. Çevre sorunları, artık, günümüzde kendilerini bir insan sorunu olarak dayatmaya başlamıştır.

### 3.3.3. Turizm, seyahat ve insan

İnsan, çevreden bağımsız bir varlık değildir. Zira, onun tüm yaşamı, çevreye bağlıdır. İnsan, çevre olmadan yaşayamaz ise de, insansız çevre de, bir anlam taşımaz. Kendisiyle "Türkiye ve Çevre" üzerine bir röportaj yapılan ve yirmi beş ülkeyi dolaşmış olan Orhan Kural, şöyle diyor: "Gezen insan barışçıdır, sevecendir. Doğayı ve insanları sever. Çevre ve sağlığa yirmi beş dolar harcanırken silaha yüz seksen dolar harcanıyor. Turist ile gezgin arasında bir ayrım vardır; turist, tüketicidir, çevreyi kirletir ve çevresiyle ilgili değildir. Fakat gezgin, en ufak şeylerden zevk alır"[179].

Kurân'da seyahat, turizm anlamına gelmek üzere kullanılan sözcük *seyrun*'dur. Bu kökün *yesîrû* ve *sîrû* tarzındaki kullanımları konumuzla ilgilidir. Bunlardaki ortak form, "yeryüzünde gezip dolaşmadılar mi, yeryüzünde yürüyünüz, öncekilerin başlarına gelenlerin nasıl olduğuna bakmadılar mı?" şeklindedir. Bunlar gösteriyor ki, kutsal kitabımız, gezmeyi onaylar. Kurân, seyahat ve turizmdeki gayelerin gerçekleşmesinin ön şartı olan yolculuğa, ikinci gaye olarak öncekilerin başına geçen durumların görülmesine, bunlardan ibret ve ders alınmasına temas eder. Bazı bilim adamları, seyahatnameleriyle meşhur olmuşlardır.

Bu âyetlerden birinde, "Sana karşı çıkanlar hiç yeryüzünde dolaşmadılar mı? Zira dolaşsalardı elbette düşünecek kalpleri ve işitecek kulakları olurdu. Ama gerçek şu ki, gözler kör olmaz; fakat sinelerdeki kalpler kör olur"[180] deniliyor. Bu âyet, insanlara gezmeyi, geçmiş milletlerden kalmış harabeleri tetkik etmeyi, kötülükleri yüzünden yok olup gitmiş milletlerin hâlinden ibret almayı tavsiye ediyor. İnsan geçmişten ibret almayı bilmelidir. Bu sebeple asıl körler, kalp gözlerini kaybedenlerdir. Yani tarihi, basiretle incelemeyen ve bu meyandaki olayları düşünemeyen, bu yüzden de geçmiştekilerin işlediği hataları tekrar edenlerdir[181].

---

[179]. Çetinkaya, Yalçın, "Orhal Kural ile Röportaj", Yeni Şafak, 24 Ekim 1999.
[180]. el-Hac, 22/46. Diğer âyetler için bakınız:Âlu İmrân, 3/137;el-En'âm, 6/11;Yûsuf, 12/109;en-Nahl, 16/36;en-Neml, 27/69;el-Ankebût, 29/20;er-Rûm, 30/9,42;Fâtır, 35/44;el-Mümin, 40/21,82;Muhammed, 47/10.
[181]. Komisyon, Kurân'ı-Kerim ve Türkçe Açıklamalı Tercümesi, İstanbul 1987, s.336.

Bu âyet tefsirlerde "Gezmek, insanın dünyasında bazı yankılar uyandırır. Çünkü gezilen yerde görülenler, insanın ibret almasında büyük bir etkiye sahiptirler. Ayrıca oralarla ilgili bilgilerin öğrenilmesi, kıssaların dinlenmesi gibi hususların da bir derece tesirleri vardır. İnsan bunları düşünürse faydalanabilir. İnsan, geçmişten beri gezmeyi âdet hâline getirmiştir; ancak insan, seyahatlerinden herhangi bir ders çıkarma ve ibret alma girişimine katılmazdı. Kurân bu insanî ihtiyaca ibret alma ve ders çıkarma gibi iki önemli özellik getirmiştir. Âyette kalplerin kör olmasından söz ediliyor. Çünkü kalp, hissî, zihnî ve ahlâkî niteliklerin merkezidir; bu söz, onları duymaktan ve akıllı hareket etmekten inatçılıklarının alıkoyduğunu ima etmek üzere kullanılmıştır"[182] şeklinde açıklanıyor.

İnsan, kendinden daha büyük varlıklar yaratılarak oluşturulmuş bir ortamda varlığını devam ettirir; çünkü o, çevresindeki varlık ve nesneler olmadığı zaman yaşamını sürdüremez. Çevreyle insan ve insanla çevre arasındaki ilişki çok olağan ve zorunlu bir ilişkidir. Turizm ve seyahat konusunda da bu böyledir. İnsan, çalışıp yaşamını devam ettirdiği bu yeryüzünde aynı şekilde dinlenme ve eğlenme gibi ikincil ihtiyaçlarını da giderir.

Hac ibadetinin yapılması sırasında insanlar, beyaz bir örtüye bürünürler. Âyette deniz avının, yolculara faydalı olması için helâl kılındığı, ihramlı olan yolculara ise kara avının haram olduğu anlatıldıktan sonra âyetin sonunda "Huzurunda toplanacağınız Allah'a saygı duyun ve Allah bilincine sahip olun"[183] denilir. Bir diğer âyette, "İhramlı iken avı öldürmeyin"[184] denilmesi ise bu ibadet ifa edilirken uyulması gereken kimi yasaklara işaret ediyor. Âyetteki *hurum* ifadesi, ya ihramlık durumunu ya da haram bölgeyi ifade eder ki her iki durumda da insanın çevreye zarar vermemesi öğütlenir ve ayrıca çevreye zarar verenler için kimi yaptırımlar belirlenmiştir.

Hacda insan ekolojisine önem verilmesini ifade eden âyette, "Allah'ın işaretlerine, Rabb'inin rızasını arayarak mescid-i harama yönelmiş kimselere saygısızlık etmeyin. İhramdan çıkınca avlanabilirsiniz"[185] denilir. Bu ibadetle sorumlu olan insandır. Allah, buna karşı çıkandan, mescid-i harama yönelmiş insanlara saygısızlık etmemesini, saygısızlık edilmemesi istenenden de kimi insana besledikleri kinden ötürü haksızlığa bulaşmamasını talep ediyor[186]. Yani insandan, saygı temeline dayanan davranışlar bekleniyor. Bunlar, sadece insan ekolojisiyle ilgili değildir aksine Allah'ın işaretleri ve kurbanlıklar gibi çevresel

---

[182]. Bkz:et-Taberî, XVII, 182;el-Beğavî, III,291;ez-Zemahşerî, III,17;er-Râzî, XXIII, 45;İbn Kesîr, II,549.
[183]. el-Mâide, 5/96.
[184]. el-Mâide, 5/95. Âyetin tefsiri için bkz:ez-Zemahşerî, I, 644-645;Kutup, IV, 449-450;Ateş, III, 62.
[185]. el-Mâide, 5/2.
[186]. Âyetin tefsiri için bkz:et-Taberî, VI, 53;ez-Zemahşerî, I, 591;Yazır, III, 1551;Kutup, IV,129;Ateş, II, 450.

unsurlarla ilgili olanlar da vardır ve insandan, bunlara karşı da saygıya dayalı davranışlar sergilemesi tavsiye edilir. Bu, haccın âdabındaki insanî unsurları ifade eder.

Safa ile Merve arasında sa'y yapmak, insan için sembolik bir su/rahmet arama koşusudur[187]. Hacda insanların kimi kötü davranışlardan özellikle uzak durması ve bazı davranışları ihramlı olduğu müddetçe yapmaması insan ekolojisiyle ilgilidir. Ayrıca kavga etmek, ve onu çağrıştıran her davranışı yapmak, haccın yapılışı sırasında ve bundan başka zamanlarda günah sayılan kimi yasaklardan da uzak durmak da insan ekolojisiyle alâkalıdır. Harem bölgesinde avlanmak ve canlı bitkileri bilinçli olarak telef etmek veya koparmak süreli anlamda yasak sayılmıştır ki bu, hem insan ekolojisiyle hem de ekolojiyle ilgilidir.

Turizm, seyahat ve insan konusundaki bir diğer husus, gezilen yerlerde görülenlerin bir âyet olarak sunulması, bunlardan ders çıkarılması ve ibret alınmasının istenmesidir. Kur'ân'da ibret ifadesi altı defa[188] kullanılır. Bu ifadelerde Allah'tan korkanlara, gözü ve aklı olanlara, akıl sahiplerine büyük ve önemli bir ibret olduğuna dikkat çekilir[189]. İbret alması gereken insandır; ancak bu insanların kimi vasıflarının olması gerektiği de bildirilir. Bunlardan bazıları, basiret sahibi, korkan kimse, akıl sahibi olmaktır. Her ne kadar ibret herkes için gerekliyse de gereği gibi ibret alacak olan, az önce özellikleri belirtilen insanlardır.

İnsanın en iyi ibret alacağı konular, zamansal ve mekânsal çevre unsurlarıdır. Bu bağlamda kutsal kitabımızda zamansal çevre varlıklarındaki ibretlik olaylara ve ardından mekânsal çevre varlıklarındaki ibretlik hâdiselere değinilir. Ayrıca insanla ilgili konularda yaratılış ve tarihsel hâdiselerdeki ibretlik olaylara da değinildiği vakidir. Özellikle geçmiş milletlerdeki ibretlik olaylara daha bir ağırlıkla dikkat çekilir. Bu geniş ibret halkası, Mûsâ-firavun halkasıyla daha müşahhas hâle getirilir. Bedir savaşındaki durum ise yakın plânda ibret olarak sunulur. İbretlik durumları görmek ve Tanrı'nın alınmasını istediği dersi çıkarmak için bu varlıkların ve nesnelerin bulunduğu yerleri gezmek ve onları görmek gerekir.

Kur'ân, hayvanlara, onlardaki çeşitliliklere, renkliliklere ve gayeliklere ibretlik olaylar bağlamında değinir. Bu konudaki bir âyette, "Sizin için hayvanlarda ibretler vardır. Onların karındakilerden size süt içiririz. Onlarda sizin için birtakım faydalar vardır ve etlerini de yersiniz"[190] denilir. Ayrıca hayvanlardaki ibretler sadece faydaları yönüyle değildir. Çeşitli hayvanlar, insanlar için ibret barındırır. Bunlardaki ibretlerin çoğunu anlamak, onların

---

[187]. Âyetin tefsiri için bkz:et-Taberî, II, 43;el-Beğavî, I, 132;ez-Zemahşerî, I, 324;er-Râzî, IV, 176;Ebu's-Suûd, I, 181;İbn Kesîr, I, 145;Kutup, I, 310;Mevdûdî, I, 131;et-Tabatabâî, I, 386;Ateş, I, 270.

[188]. Bkz:Abdülbâkî, s.565.

[189]. Bkz:Âlu İmrân, 3/13;Yûsuf, 12/111;en-Nahl, 16/66;el-Mü'minûn, 23/21;en-Nûr, 24/44;en-Nâziât, 77/26.

[190]. el-Mü'minûn, 23/21. Âyetin yorumu için bkz:el-Beğavî, III, 306;ez-Zemahşerî, III, 29;er-Râzî, XXIII, 90.

bulunduğu yerleri gezmek ve görmekle mümkündür. Sonuç olarak, ibret almak insana özgüdür, ibretli vakıalar, olaylar ve fenomenler ise bütün zenginliğiyle çevrede bulunur.

İbret almak için her zaman yolculuğa çıkmak gerekmez. Bundan dolayı kimi âyetlerde insanın gezmesine ve görmesine vurgu yapılmaz; sadece kendi etrafına bakınması bazen yeterli gelir. Bu âyetlerden birinde birçok mekânsal çevre unsuru zikredilir ve "Allah, su ile sizin için ekinler, zeytinler, hurmalar, üzümler ve diğer meyvelerin hepsini yetiştiriyor. İşte bunlarda düşünen bir toplum için büyük bir ibret vardır"[191] denilir. İnsanın etrafında bulunan mekânsal çevre unsurları ve meydana gelen harikulâdelikleri düşünmesi, onu Allah'a götürür. Esasen âyet, düşünen kişiler için bu gayenin tahakkuk edeceğini de vurgular ve kâinattaki bu takdirin hepsinin, insan hayatı için olduğunu ve insanın da Allah için olduğunu belirtir. İnsan, bu takdir ve tahavvülatı düşündüğü, ibretlik olay ve vakıaları akıl ettiği zaman bu dünyanın geçiciliğini ve gelecek hayatın varlığını kavrar. Bunlar, ibret kelimesiyle vurgulanan gayelerin başında yer alıyor[192]. Her insan, gezip dolaşmaya kimi kez imkân, kimi kez de finans bulamayabilir. Bunlar için herhâlde belirtilen konular ibret olabilir.

Uzaydaki varlıkların ve bütünüyle yeryüzündekilerin, müminler için ibretler taşıdığını bildiren âyetler de vardır. Bunlardan birinde, "Allah gökleri ve yeri gerçek ölçülerine göre yarattı. Şüphesiz bunda iman edenler için Allah'ın varlığını ve kudretini gösteren nişâneler vardır"[193] deniliyor. Bunların yaratılmasında, oluşturdukları düzende, düzenin devamlılığında, insanın faydasına olmasında ve faydanın devamlılığında insanlar için ibretler vardır[194].

İnsan, ahlâkî davranabilen bir varlık olduğundan ve daha başka birtakım görev ve sorumluluklarına uygun tarzdaki yeteneklerle donatıldığından, tarihsel geçmişinden ve yeryüzü tarihinden ders ve ibretler alabilir. Zira yeryüzü insan yaşamı için Tanrı tarafından kurulmuş bir sahnedir. Yeryüzündeki canlı ve cansız tüm figürler ve hâdiseler, basiret sahiplerinin önüne açılan bir kitap gibidir. Bu kâinat kitabındaki bilgiler ile Kur'ân'daki bilgiler, bir noktada kesişirler. İnsan, ibret alıcı melekelerini faaliyette tutmalıdır. Bunun yolu, yeryüzünü gezip dolaşmaktır. Kur'ân, yolculuğa çıkan turistlere ve seyyahlara birtakım kolaylıklar getirmiştir. Yolculuk, aynı zamanda, son peygamberimizin diliyle sağlık sebebi olarak takdim edilmiştir. İslâm'ın öngördüğü turizm, günümüzde tatilini deniz kenarlarında eğlence ile geçirmeden farklı bir kapsama sahiptir.

---

[191]. en-Nahl, 16/11. Benzer âyetler için bkz:en-Nahl,16/13, 65, 67;eş-Şuarâ, 26/7-8.
[192]. Bkz:et-Taberî, XIV, 87;el-Beğavî, III, 63;ez-Zemahşerî, II, 403;İbn Kesîr, II, 325;er-Râzî, XIX, 224;Ebu's-Suûd, V, 100;Yazır, V, 3089;Kutup, IX, 166;Mevdûdî, III, 13;et-Tabatabâî, XII, 215;Ateş, V, 96.
[193]. el-Ânkebut, 29/44.
[194]. Âyetin tefsiri için bkz:er-Râzî, XXV, 70;Yazır, V, 3779;Kutup, XI, 361;Mevdûdî, IV, 253;Ateş, VI, 515.

Kur'ân, inkâr edenlere, canlı-cansız tabiattaki varlıkların diliyle telkinde bulunmuştur. Harabeler, kaleler, setler, hanlar, hamamlar, yıkık evler, şehirler de, peygamber gibi faaliyet icra eden, tebliğde bulunan ve onunla aynı dili konuşan birer haberci konumuna yükseltilir. Bunun için Kur'ân, insana yeryüzünde gezip dolaşmasını emreder. Biz de bu bağlamda diyebiliriz ki kutsal kitabımız, seyahate ve turizm faaliyetine insanın katılmasını, tüm genişliği ve çeşitliliğiyle yeryüzündeki ibretlik vakıaları görmesini tavsiye ettiği gibi, aynı zamanda çevre ve ekolojiyle interaktif bir ilişkiye girmesini, doğal olarak ekolojiye ve çevreye zarar vermemesini de salık veriyor.

### 3.3.4. Estetik ve insan

İnsanın hayret edilecek yönlerinden birisi de, sanat eserlerine karşı olan duyarlılığı ve onlar karşısındaki hayranlığıdır. Bu duygunun insanın dışında herhangi bir varlıkta bulunduğunu bilmiyoruz. Aslında insan, sanatın yapıcısı, onun algılayıcısı, ontolojik olarak taşıyıcısı ve ona karşı hayranlık duyucusudur. Nitekim Necip Fazıl'ın, "Anladım işi, sanat Allah'ı aramakmış/ Marifet bu, gerisi yalnız çelik çomakmış" sözü, manidardır. Belki, insanın dışında diğer varlıklardaki kimi sanatkârane işler, estetik kapsamında değerlendirilebilir; bunlar, bir sanatkârın eseridirler, fakat sanatkarı kendileri değildirler.

İnsan, güzellik duygusuna sahip bir varlıktır. Zaten insanı, diğer varlıklardan ayıran özellik, onun sanat ruhuna ve estetik duygusuna sahip olmasıdır[195]. Sanat, her insanda aynı duyguyu oluşturmaz. Bu, insana büyük bir tercih imkânı veren ve hayatı monotonluktan kurtaran bir özelliktir. Sanat ve estetik, insanın kendisiyle, toplumuyla ve eşyâyla daha uyumlu ilişkiler kurması için de önemli, üstelik gereklidir. Bir toplumun sanatsız olması mümkün değildir[196].

Sanat ve sanatın uyandırdığı estetik duygusu, insandaki güzellik ve sanat duygusunun fıtrîliğine işaret eder. Sanat, insanın manevî dünyasında olup biten olaylardan biridir ve onun dış dünyaya yansıması ise sanat eserleri şeklindedir. İnsan ayrıca, sanat eseri meydana getiren bir varlıktır. Sanat ferdî plânda fıtrî, tarihî ve sosyolojik anlamda evrensel bir hâdisedir. Esasen sanatın evrensel olması, her insanda fıtrî olmasının bir neticesi ve tezâhürüdür. Herkesin dinsel ya da din dışı herhangi bir sanat eserine karşı bireysel olarak hayranlık duygusuna sahip olması, sanatın evrenselliğinin bir delili sayılır[197].

---

[195]. Bkz:Çam, s.3;Certel, s.43.
[196]. Bkz:Çam, s.4;Certel, s.43-44.
[197]. Çam, s.9-10.

İnsan, estetik duygusunu sadece belli bir sanatla ve sanatsal faaliyetlerle ifade etmez. İnsan güzellik duygusunu sesle, renkle, çizgiyle, sözle, hareketle, davranışlarla, yazıyla da ifade eder. Bu güzellik duygusu insanın iyiyi, güzeli ve doğruyu aramasının ürünüdür. Sanat eserleri karşısında insanın takındığı hayranlık duygusu, insanın hayret edilecek yönlerinden biridir. Bu çağda, geçmiş milletlerden bize miras kalan ve insandaki estetik duygusunu canlandıran sanat ürünleri, mimârî yapılar ve eşi benzeri bulunmayan harikulâdelikler vardır. Bunların büyük bir kısmı, insanlardaki ince sanat zevkinin ürünleridir, diğer kısmı ise Allah'ın yarattığı harikulâdeliklerdir.

Allah, evrende birçok çeşitli varlık yaratmıştır. Bu varlıklar, hârika varlıklardır, çünkü Allah, zâtıyla ve sıfatlarıyla güzeldir, güzeli sevendir ve her şeyin en güzelini yaratandır. Kur'ân'da Allah'ın yaratanların en güzeli olduğu belirtilir ve "Yaratanların en güzeli Allah'tır"[198] denilir. Âyetteki *ehsene* ifadesinin ism-i tafdil olup olmadığını müfessirler tartışmışlardır. Fakat kimi müfessirler, Allah'tan başka yaratıcı olmayacağından hareketle, bu ifadenin ism-i tafdil olmadığını, sadece Allah'ın yaratmasındaki güzelliği ve mükemmelliği ifade ettiğini söylüyorlar[199].

Allah'ın yarattığı varlıklardaki mükemmellik, işlevsellik, gayelilik, organların işlevlere uygunluğu anlamındaki ergonomik oluşu ve kusursuzluk, insanın hayranlığını deşifre eden ve estetik duygusunu canlandıran bir durumdur. İnsanın fıtratından gelen estetik duygusu, onun yaratılışındaki mükemmelliğe ve kusursuzluğa bir örnektir. Şöyle ki Kur'ân'da bu duruma temas edilir ve âyette "İncire, zeytine, bereketli Sinâ'ya ve güvenli beldeye yemin ederim ki biz insanı en güzel biçimde yarattık"[200] denilir. Dünyadaki yaratıkların en güzeli insandır ve bu güzellik, onun dışsal güzelliğini ifade eden boy, şekil, dik duruş vb. gibi özelliklerini ve içsel güzelliği ifade eden ahlâkî özelliklerini yansıtır. Aslında insanın iç-dış yönüyle en güzel tarzda yaratılmış olmasına peygamberler şahittirler[201]. Allah'ın güzel olarak yarattığı insanın yaptığı eylemlerin çoğu da gerçekten mükemmeldir. Buna örnek olarak, Eyyûb'un sabrı, Dâvûd'un sesi, Yusuf'un güzelliğini verebiliriz. Yaratılanların en güzeli olan insandaki mükemmellikten başka, diğer varlıklardaki mükemmellik duygusunu izhar eden bir güzellik de mevcuttur. Evrende bu tür hayranlık veren varlıklar sayılamayacak kadar çoktur.

---

198. el-Mü'minûn, 23/14.
199. Kutup, X, 308. Ayrıca bkz:et-Taberî, XVIII, 9;el-Beğavî, III, 304;ez-Zemahşerî, III, 27;er-Râzî, XXIII, 84-85;İbn Kesîr, II, 560;Ebu's-Suûd, VI, 126;Yazır, V, 3435;Mevdûdî, III, 407;et-Tabatabâî, XV, 20.
200. et-Tîn, 95/1-4.
201. er-Râzî, XXXII, 8-11. Karş:Ateş, X, 533. Ayrıca bkz:et-Taberî, XXX, 238;el-Beğavî, IV, 504;ez-Zemahşerî, IV, 268;İbn Kesîr, III, 654;Ebu's-Suûd, IX, 174;Yazır, VIII, 5934;Kutup, XVI, 269;Mevdûdî, VII, 169.

Allah'ın yarattığı mükemmel ve güzel varlık olan insandaki estetik yön, sadece bunlarla sınırlı değildir. Yaratılan varlıklara yerleştirilen teleoloji ile, onlardaki organların işlevselliği ya da uzuvların işlere uygunluğu da, estetik duygunun bir diğer yönüdür. Üstelik insanlardaki ergonomiklik ve gayelilik gibi estetik özellikler, diğer varlıklarda da vardır. Kimi varlıklar, mevsimlerin değişmesine göre kendilerini adapte ederlerken, kimi varlıkların yangın ve soğuk karşısındaki uyumu, gerçekten insanı hayranlığa sevk eder. Kurbağalar, değişen yaşam koşulları karşısında herhangi bir dejenerasyona uğramadıkları gibi, doğayla iyi bir uyum içersinde de olurlar. Bunlar, kimi tehlikeler karşısında tenlerinin salgıladıkları ter sayesinde kendilerini korurlar. Afrika'da savana yangınları sırasında kurbağalar terlemek sûretiyle salgıladıkları sıvı ile kendilerini toprağa bularlar, tenleriyle yangın arasında topraktan oluşmuş bir yalıtım katmanı oluşturarak, yangından korunurlar. Aynı şekilde buzul ve soğuk koşullarda aynı yöntemle terleyerek deriler ile bu şartlar arasında bir yalıtım tabakası oluşur. Sıcak havalar gelince eriyen buz katmanı, onların hayata tekrar dönmelerini sağlar[202].

Allah, en mükemmel ve en güzel yaratan olduğundan, onun kudret elinden çıkan eserler de mükemmeldir. Bu bağlamda yarattığı varlıkların en güzeli ve en mükemmeli, insandır. İnsana bu güzellik Tanrı'dan verilmiştir. İşte bu güzellik, Allah'tan insana, kendi ruhundan üflemesiyle geçmiştir. Bir âyette "Sonra onu şekillendirmiş, ona kendi ruhundan üflemiştir. Sizin için kulaklar, gözler ve kalpler yaratmıştır. Ne kadar az şükrediyorsunuz"[203] denilir. Âyette belirtilen ve Tanrı'dan insana üflenen ruh, insana canlılık ve hareket kazandıran, ona Allah'ın halifesi liyâkatini kazandıran ve ona temyiz edebilme, tefrik edebilme kabiliyeti veren tanrısal bir nefhadır. Bu sıfatlar insana Allah'tan geliyor[204]. Bunlar arasında estetik duygusu da bu tanrısal nefhanın bir bölümü olarak insanda var edilmiştir. Âyette belirtilen nefha, insanın güzelliğe meyyal olması, güzel eserler ortaya koyabilmesi gerçeği, insanın ahsen-i takvim olmasının sırrı, Dâvûd'un güzel sesli, Muhammed'i ve Yûsuf'u insanların en güzeli yapan iksir, hep Allah'ın yaratmasına ve ona kendi ruhundan üflemesine dayanır.

Allah, yarattığı her varlığı güzel, en güzel şekil, biçim, kıvam, tarz ve işlevde yaratmıştır. Bu en güzel yaratma, en iyi biçimde insanda ve insanın yaptığı faaliyetlerde kendini gösterir. Bir âyette "O, Allah ki, yarattığı her şeyi güzel yapmış ve ilk başta insanı

---

[202]. Yıldırım, s.40.
[203]. es-Secde, 32/9. Benzer âyetler için bkz:el-Hicr, 15/29;Sâd, 38/72;et-Tahrîm, 66/12;Meryem, 19/17.
[204]. Mevdûdî, IV, 357. Ayrıca bkz:et-Taberî, XXI, 96;el-Beğavî, III, 498ez-Zemahşerî, III, 241;Kutup, II, 519.

çamurdan yaratmıştır"[205] denilir. Allah, bu sınırlı âlemde sayısız nesne ve varlık yaratmıştır. Her varlığın kendine özgü olan özgün özelliği vardır. Her şey kendi yaratılış tarzı ile mütenasiptir. Onun yarattığı her varlıkta ve nesnede bir güzellik, dikkat ve incelik göze çarpıyor. Bu âlem, bitmez tükenmez güzelliklerle doludur. Bu dünyada güzellik unsuru maksatlı olarak plânlanmıştır. Sanatta itina özelliği, her şeyde en mükemmeli yapma gayesine müteveccih olacağından insanı güzelin son sınırlarına vardırır. Yaratılış mükemmelliği ise, bütün yaratıklarda ve tüm organlarda en güzel şekilde ortaya çıkıyor. İnsanı çamurdan yaratmaya başlaması, güzel yaratılışın ve O'nun insanı güzel biçimde yaratmasının ölmez bir örneğidir. Ayrıca âyetteki hüsn güzellik, hikmet ve maslahata uygunluğu da kapsar.[206]

Varlıklar hiyerarşisinde ikinci sırada yer alan hayvanlardaki güzellikler, bir açıdan insana yararlı olan güzellikleri oluşturur. Kur'ân hayvanlardan bahseder ve insanlara hayvansal gıdalar sağlayan bu canlılardaki varlıksal özelliklere ve güzelliklere, kuşlardaki ve onların dışındaki diğer ekolojik varlıklardaki faydalara da temas eder. İnsanlar, eğitimli bir hayvanın yaptıklarına, eskiden kimilerinin ulak olarak kullanılmasındaki ince sırra, arının çalışkanlığına ve kovan içersindeki olağanüstü iş bölümüne, karıncaların hârika dünyalarına, devenin mûnisliğine, yunus balıklarının insana olan yakınlığına ve atların şaşırtacak biçimdeki faydalıklarına hayretle bakmamak ve onlar karşısında hayranlığımızı gizlemek mümkün müdür? İşte, Süleymân'ın beslediği atlar ve onlar hakkında Kur'ân'da söylenenler şöyledir: "Öğleden sonra kendisine, üç ayağının üzerinde durup bir ayağını yere diken çalımlı ve safkan koşu atları sunulmuştu. O, gerçekte ben, mal sevgisine, Rabb'imi anmayı sağladığı için düştüm, dedi. Nihayet atlar koşup gözden kayboldukları zaman, onları bana getirin, dedi. Bacaklarını ve boyunlarını sıvazlamaya başladı"[207].

Hayvanlardaki güzellikler ve estetik yönler, insandaki bu fitrî duyguyu depreştirir. Bunun için Yüce Rab, insanın bu duygusuna hitap edecek canlı varlıkları yeryüzünde var etmiştir. Allah, ayrıca bitkileri oluşturan sebzeler, taneli ve tanesiz meyvelerde insandaki estetik duyguyu canlandıran ve canlı tutan öğe ve unsurlar mevcuttur. Bu anlamdaki bir âyette "Onlar mı hayırlı yoksa gökleri, yeri yaratan ve gökten size su indiren mi? Çünkü biz, o suyla bir ağacını dahi bitirmeye gücünüzün yetmediği güzel bahçeler bitirmişizdir. Allah ile beraber başka tanrılar var mı? Doğrusu onlar sapıklıkta devam eden bir topluluktur"[208] denilir. Güzel bahçeler ifadesi, duvarlarla çevrilmiş, her türlü taze sebze, meyve, çiçek ve kimi hayvanların

---

[205]. es-Secde, 32/7.
[206]. Kutup, XI, 515. Ayrıca bkz:er-Râzî, XXV, 173;Yazır, VI, 3559;Mevdûdî, IV, 355;Ateş, VII, 100.
[207]. Sâd, 38/31-33.
[208]. en-Neml, 27/60.

bulunduğu, bakan ve gezen kişilerdeki estetik duygusunu ve sanat zevkini son sınıra kadar vardıran bahçeleri yaratan Allah'tır. Her meyvenin şekli, tadı, kokusu, türü, rengi, vasfı, insana çok hoş gelir ve ondaki ince zevk ve estetik duygusunu harekete geçirir[209].

Hayvanlar ve bitkilerle ilgili âyetler, insandaki sanat zevkini okşayan, onun estetik duygusunu harekete geçiren bilgiler ihtivâ eder. O kadar ki geniş manada dünya nimetleri sadece iyi ve faydalı değil aynı zamanda güzeldir. Allah'ın yarattığı en güzel şey, bu dünyada salih amel ve davranışlarda bulunanlara vaad edilmiş olan cennettir. İnsanda eğer güzelliği kavrama yönü olmasaydı, yanından ırmaklar akan cennet köşklerinden veya oradaki hizmetkârların insanın hayal gücünün dahi erişemediği güzelliklerinden bahsedilmeyecekti[210].

Kur'ân, dünyadaki her nimetin insanlar için tezyin edildiğini, bu süslü göstermenin; kimi kez aldatıcı bir özellik taşıdığını, kimi kez de insana faydalı ve onun zevkine hitap eden bir süsleme olduğunu anlatır. Bu âyetlerde, "Biz, insanların hangisinin daha güzel amel edeceğini deneyelim diye, yeryüzündeki her şeyi, dünyanın kendine mahsus bir ziynet yaptık"[211] ve "Allah'ın, kulları için çıkardığı süsü ve güzel rızıkları kim haram kıldı, diye onlara sor ve bunların, dünya hayatında inananların olduğunu söyle"[212] deniliyor. Firavun ile ilgili bir sözü anlatan âyette, "Gerçekten sen, firavun ve kavmine dünya hayatında ziynet ve nice mallar verdin"[213] deniliyor.

Hayatta insanı eğlendiren ve zevk unsurlarıyla yaşamına renk katan bir yığın ziynet aracı mevcuttur. Ancak insan bunlara takılıp kalmadan, bunları, kendisini yaratıcısına götüren bir süs unsuru olarak algılayabilirse kendisi için faydalı olur. Aksi takdirde dünyada insanın aldanması kaçınılmaz olur. Sanat zevkinin ve estetik duygusunun metafizik bir anlamı kalmaz. Çünkü bunlar, insanın özleminin ve sonsuza ulaşmasının bir aracı durumundadır.

Âyette geçen *zinetullâh* ifadesi, insanın güzelleşebileceği elbiseleri; *tayyibât* ise temiz, faydalı ve insanın tat alabileceği tüm içecekleri ve yiyecekleri kapsar. Bu ve benzeri zevk ve güzellikler, Allah tarafından insanlar için yaratılmıştır. İnsan imtihan edilmek üzere yeryüzüne yerleştirildiğinden, bu duygunun giderilmesinde imtihan olayını göz ardı etmek doğru değildir. İnsanın şeytanın aldatmasına aldanması gibi bir duruma düşmesi, ebedî zevk ve saadeti kaçırması da söz konusu olabilir. İnsan için yaratılan varlıklar, onun ya zarûrî ihtiyaçlarını ya da zarûrî olmayan ikinci derecedeki ihtiyaçlarını karşılaşmaya matuftur. Bu

---

[209]. Ebu's-Suûd, VI, 293. Karş:Yazır, V, 3689;Kutup, XI, 175;et-Tabatabâî, XV, 379; Ateş, VI ,378.
[210]. Bkz:Çam, s.11-12.
[211]. el-Kehf, 18/7.
[212]. el-A'râf, 7/32.
[213]. Yûnus, 10/88.

konudaki âyet[214] ilkin, insanların temel ihtiyaçlarını karşılayan hayvanlardan, binek vasıtaları olarak zikredilmiş, ikinci olarak ise onların zarûrî olmayan ziynet ve süs metaı olmak gibi ikinci dereceden menfaatleri olarak değinilmiştir[215].

İnsanda bir estetik duygusu ve ince bir sanat anlayışı var edildiğine göre, bu varlık sadece tabiatta var edilmiş hârikalarla yetinemez. Nitekim insanlık tarihi ve insanların oluşturduğu medeniyetler, şaheser mimârî eserlerle doludur. Bunlar insandaki akıl, zeka, bilim ve sanatın yoğrulmasıyla oluşturulmuş ince ve insan zevkini okşayan mimârî yapılardır. İnsan, atalarının sanat seviyesini ortaya koyan bu eserleri yerli yabancı tüm ulusların ziyaret etmesinden memnun oluyor. Esasen bunlar için özel geziler de yapılıyor. Günümüzde bu eserler, atalarımızın harcadığı emek ve masrafların karşılığını çoktan elde etmiştir. Ancak esefle belirtmek gerekir ki bu sanat yapıtlarına, gerekli ve yeterli özen gösterilmiyor.

Sanat ve estetik duygusunu yansıtan dünyadaki tüm eserler, şehirlere güzel bir neşe eklerler ve şehirlerin güzel görünmesine katkı sağlarlar. Modern şehirlerin beton yığını olması, insanların psikolojisini bozmak gibi bazı olumsuzluklara da neden oluyor. Ancak eski şehirler ya da sanat zevkinin lime lime işlendiği camiler, medreseler, hanlar, hamamlar, kuleler, minareler, çeşmeler, çarşılar ise insanın psikolojisine olumlu katkı yaparlar. Çünkü bu hârika eserlerin kaynağı olan estetik duygusu ve sanat zevki duyan insan ile bundan olumlu etkilenen, hayranlık duyan, gönlü ferahla dolan insan aynı dilden konuşurlar.

Hiç şüphesiz, güzellik sûret ve mana olarak yaratılışla birlikte varlığın ontolojik yapısına/tabiatına sistemin önemli ve ayrılmaz bir parçası olarak yerleştirilmiştir. Her insan, hayır ve şerden birini özgür iradesiyle seçmede aynı oranda nasıl kabiliyetli olarak yaratılmışsa âlemdeki estetik yol göstericiliği anlama ve idrak etmede de aynı yetenekte donatılmıştır[216]. Sanat ve estetik duygusu sadece maddî anlamda anlaşılmamalıdır. İnsanın her eyleminde sanat duygusu ve estetik zevk, kendini göstermelidir. Musikişinaslar seslerini, hafızlar makamlarını, hattatlar yazdıkları Kur'ân'ı ve diğer eserlerini, sanat zevkleriyle süslemişlerdir. Esasen müzisyenlerin yaptıklarına, icrâ-i sanat denilmesi gerçekten ilginçtir.

---

[214]. en-Nahl, 16/8.
[215]. er-Râzî, XIX, 229-231. Ayrıca bkz:et-Taberî, XIV, 18;el-Beğavî, III, 62;ez-Zemahşerî, II, 402;Ateş, V, 95.
[216]. Altıntaş, s.125.

## 3.4. Yeryüzü, Gökyüzü ve İnsan

### 3.4.1. Yeryüzü ve insan

Kur'ân'da bu kelime ve bu kelimenin müteradifi olan sözcüklerin kullanımı bir hayli yekûn tutuyor. Yeryüzü, birçok varlığın düzenli ve gayeli olarak Tanrı tarafından bir araya getirilmesiyle oluşmuştur ki buraya dünya gezegeni diyoruz. Bu gezegende canlı varlıkların yanı sıra cansız varlıklar da vardır. Yeryüzündeki canlılar arasında en üst varlık insandır ve onun altında sırasıyla hayvanlar, bitkiler ve diğer canlılar yer alır. Her canlı varlık, genelde bir alttaki varlıklarla beslenir. Bu döngü olmazsa, hiçbir canlı varlığın hayatını idâme ettirmesi neredeyse imkânsızlaşır. Bu bağlamda yeryüzü insan için çok gereklidir, insan da yeryüzünün imarı ve halkının ıslahı açısından yeryüzü için gereklidir.

Yeryüzünde var edilen nimetler insanların geçim kaynaklarını oluştururlar. Bu kaynakların bir kısmı yenilebilir, diğer bir kısmı ise yenilemez fakat istifade edilebilir kaynaklardır. Dünyamızın kaynakları sanıldığı kadar kıt veya zannedildiği gibi de çok zengin değildir. İnsan bunları kullanırken, gelecek nesillerden alınmış bir emanet düşüncesiyle hareket etmelidir. Bu bağlamda yeryüzünde birçok popülasyon yer alır. Ekolojideki tüm varlıklar, beslenmek zorunda olduklarından ve beslenmeleri için yeryüzüne ihtiyaç duyduklarından yeryüzü onlar için de çok önemlidir. Besin zinciriyle birbirine bağlanan varlıklar için yeryüzündeki ekolojik nimetler bir hayli önem arz ederler.

Kur'ân, yeryüzüne değişik kelimelerle bağlamında farklı amaçlarla değindiğinden bu gezegen diğer varlıklar için olduğundan daha fazla insan için değerlidir. Esasen ekoloji, insan için temel ihtiyaçların giderildiği bir yerdir. Bu gezegeni ve diğer bağlı yersel ve göksel varlıkları Allah, insanın denenmesi için yaratmıştır. İnsan, dünyada ebedî kalmayı arzu eder ve ona göre kendini, dünyanın tüm nimetlerinden istifade etmeye adapte eder. İşte burada insan, yeryüzüne karşı olumsuz bir tavır sergilemeye başlar ve varlıkların kısa süreli kullanımlıklar olduğunu ve geride kalanlar için de gerekli olduğunu unutur. Bu sebeple o, tıpkı diğer nesne ve varlıklara karşı olduğu gibi, tabiata karşı da hoyratça kullanılan ve tüketilmesi gereken bir hazine mantığıyla yaklaşır. Böylece o, çevrenin ya da ekolojinin kirlenmesine ve tabiatın *sos* vermesine aldırış etmez.

Aslında insan, yeryüzünde var edilen sorumlu bir varlıktır. Fakat kimileri insanın tanımını verirken farklı sözcüklerle ifade etme eğilimindedirler. Meselâ insan; canı sıkılabilen, hoşnutsuzluk duyabilen, cennetten çıkarıldığını hissedebilen tek hayvan olduğu,[217]

---

[217]. Fromm, Erich, Kendini Savunan İnsan, Çev:Necla Arat, İstanbul 1991, s.49.

hareket eden ve faaliyet yapan, çekinen ve çabalayan, başarmak umudu ve başarmamak korkusu ile tasarılar kuran, hastalanan, öleceğini bilen bir varlık olduğu,[218] sadece madde yapısından ibaret olan canlı ve bilinçsiz tabiatın ürünü olduğu,[219] her şeyin ölçüsü, düşünen bir canlı, isyan eden bir varlık, hisseden bir hayvan olduğu,[220] benî âdemden olan bir beşer ve düşünen canlı varlık olduğu, şu mevcûdât âleminde faal bir kuvvet olduğu[221] belirtiliyor. Bu bağlamda insanı tanımlayan herkes, onun tabiata karşı olan durumunu da belirlemiş oluyor. Bu tanımlarda insanın sorumlu bir varlık olduğuna değinilmediği gibi, onun diğer varlıklarla olan ilişkilerinde neye göre davranacağı da açık bir durum değildir. aksine hem kendisine hem de tabiata karşı birçok olumsuzluğun müsebbibi durumunda değerlendiriliyor. Kâinatın da ruhlu bir varlık olduğu da bu arada unutuluyor.

Kur'ân, insanı iki ayrı yönüyle ele alır. Bunların birincisini beşer olması oluşturur. Kur'ân'da beşer kelimesinin geçtiği her yerde, genelde, insanın varlıklar içinde dış yapısı ve genel dışsal özellikleri nedeniyle vurgulanan zâhirî yanını görmek mümkündür[222]. "Rabb'in meleklere 'muhakkak ben çamurdan bir beşer yaratacağım' dedi"[223] âyetinde insanın çamurla özdeşleşen bedensel yönü açıklanırken, "O'nun âyetlerindendir, sizi topraktan yaratması, sonra beşer olup yayıldınız"[224] âyetinde aynı gerçeğin bir başka yanı dile getirilir. Beşer dendiğinde kastedilen, varlıkların gelişim süreci sonucunda yeryüzüne gelmiş bulunan, bugün de yaşayan ve yeryüzünde eylemde bulunan iki ayaklı canlı varlık anlaşılır[225]. İnsanın beşerî yönü, aynı zamanda dünyevî yönüdür. "Su sıvısından bir beşer yaratıp, ona nesep ve sıhriyet var eden O'dur"[226] âyeti bu gerçeği daha açık bir biçimde ortaya koyar.

İnsanın ikinci yönü ise manevî yönüyle insan olmasıdır. İnsan denildiğinde olağan dışı, bilmecemsi gerçek anlaşılır. İnsanın bu ikinci yönü, şairin üzerinde konuştuğu, filozofun söz söylediği, dinin ilgilendiği insanî yönüdür[227]. İnsan, elde edilmesi gereken yüce özelliklerden ibarettir. Hayvanî özelliklerini aşıp Allah'ın istediği ölçülere varabilen kişi, insan olma yoluna girmiştir. Beşerin amacı ve ülküsü insan olmaktır. Allah'ın halifesi olmayan beşer, şeytanın halifesi olur. İnsan ise bütün tabiat varlıklarından ayrı olarak öyle bir

---

[218]. Bergson, Henry, Ahlâk ile Dinin İki Kaynağı, Çev:Mehmet Karasan, Ankara 1962, s.261.
[219]. Şeriatî, s.28-30.
[220]. İnsanla ilgili görüşler için bkz:Gökberg, s.30-45.
[221]. Kutup, Muhammed, İslâm ve Materyalizme Göre İnsan, Çev:K. Sandıkçı-M. A. Aydın, Şamil Yay., İstanbul 1990, s.103-104.
[222]. Ünal, s.264.
[223]. Sâd, 38/71.
[224]. er-Rûm 30/20.
[225]. Şeriati, s.12.
[226]. el-Furkân, 25/54.
[227]. Şeriati, s.13.

varlıktır ki başkaldırabilir, seçebilir, bilinçlenebilir ve doğaya karşı yeteneğini kullanabilir. Bütün bunları insan kendi çapında nisbî olarak yapar. Hayvanî özelliklerini aşıp Allah'ın istediği ölçülere varabilen beşer, insan olmaya aday bir varlık olur ki bu, Kur'ân'da ifade edilir. Fakat insan, mükemmel yaratılışını unutur, oyun ve eğlenceye dalarsa, beşerî yönünü ön plâna almış olur ve bu sebeple aşağı bir varlık olur. Bir âyette "Biz, insanı en güzel biçimde yarattık, sonra inanmayanları aşağıların aşağısına çevirdik"[228] denilir.

İnsan, başıboş bir varlık değildir. Ona birtakım sorumluluklar yüklenmiştir. İnsanın sorumluluk yönlerini şunlardır: Allah, insana üstün bir değer ve büyük bir emanet vermiştir. Bu emanet öylesine ağır ve sorumluluk gerektirecek bir şeydir ki, gökler, yer ve dağlar onu üstlenememiştir. İnsan, kendi kendine zulmetmesi ve cahilliği sonucu bu emanete talip olmuş ve onu yüklenmiştir.

Kur'ân'da bu husus şu şekilde dile getirilir: "Biz emaneti, göklere, yere ve dağlara sunduk, onlar bunu yüklenmekten kaçındılar, onun sorumluluğundan korktular ve onu insan yüklendi; doğrusu o, çok zâlim, çok cahildir"[229]. Buna göre emanet; akıl kabiliyeti[230] ve Allah'ı bilmedir[231]. Akıl insanın emaneti olduğuna göre insan bu emaneti hangi yönde kullandığından sorumlu olacaktır[232]. Emânet, insanın yükümlü olduğu tüm emirler ve yasaklardır[233]. Emânet, kabul eden tarafından muhafazası için çaba göstermesi zorunludur. Ama onların azameti karşısında bir hiç sayılan insan, emanet yükünü sırtında taşımaya aday olmuştur. Âyetin son kısmında yüce Allah'ın insanı çok zâlim ve çok cahil olduğundan dolayı azarlıyor. Bu âyette Allah insanı azarladığı hâlde övüyor. Çünkü sadece insan, çok zâlim ve çok cahil olduğundan dolayı hayıflanır.[234] Evrendeki varlıklar sorumlu değildir, ama insan, eğer Allah'tan yüz çevirirse zâlim ve cahil; eğer itâat ederse âdil ve âlim olur. İnsanı diğer bütün yaratıklardan ayrı kılan ve emaneti yüklenmesine sebep olan özellikleri bunlardır. Çünkü insan hata işleyen; hatasında ısrar ederek kendisine zulmeden[235] veya hatasını anlayıp yaptığına pişman olan[236] tek varlıktır.

İşte bu bağlamda insanın değeri ortaya çıkıyor. İnsan Allah tarafından seçilmiş bir varlıktır ve yeryüzünde O'nun halifesi ve temsilcisidir[237]. İnsan yarı maddî, yarı ulvî olup

---

[228]. et-Tîn, 95/4-5.
[229]. el-Ahzâb, 33/72.
[230]. el-Beydâvî, V, 142.
[231]. el-Cassâs, III, 157.
[232]. Ateş, VII, 209.
[233]. er-Râzî, II, 135.
[234]. Beheştî-Mutahharî, Kur'ân'da İnsan, Çev: E. Serdarî, İstanbul 1993, s.80.
[235]. Bkz:Âlu İmrân, 3/ 117;el-A'râf, 7/ 177;Yûnus, 10/44.
[236]. Bkz:el-A'râf, 7/ 23.
[237]. Bkz:Certel, s.1-9.

yaratanını tanır bir mizaca sahiptir. O, dünyanın ve kendisinin sorumlusu, iyilik ve kötülüğe müsait bir canlıdır. Allah'ı anmakla huzur bulan insan, yaratılışta asil ve şahsiyet sahibidir. Kur'ân, insanın sahip olduğu değeri şu şekilde bildirir:

İnsan, Allah'ın yeryüzünde yarattığı halifedir. İlgili âyetlerde, "Bir zamanlar Rabb'in meleklere 'ben yeryüzünde bir halife yaratacağım' demişti"[238] ve "Sizi yeryüzünün halifesi yapan, verdiği şeylerde sizi denemek için kiminizi kiminizden derecelerle üstün kılan O'dur"[239] denilir. Allah insana kendi iradesinden ve sıfatlarından kimi yetkiler vermiştir. İnsan bunları Allah'a itâat yolunda kullanırsa diğer yaratıkların üzerinde birtakım yetkilere sahip olacak ve Allah'ın adına yeryüzünde hüküm sürecektir[240].

İnsan, bilgi sahibi bir varlık olarak yaratılmıştır. Bilgisi sayesinde insan dünyayı, eşyâyı, varlıkları, cennet-cehennemi anlayabilir. İnsan, Allah'ı tanıma özelliğine sahiptir. O kadar ki insan, Tanrı'yı tanımak ve O'nu yeryüzünde temsil için var edilmiştir. Bilgiye giden yol insan için yasaklamış değildir ve insana özellikle lütfedilen bir hediyedir. Allah ona başkasının bilemeyeceği şeyleri öğretmiştir[241]. Bilgi, insanın meleklere karşı üstünlük kazandığı etkenlerden biridir. Bir âyette, "Âdem'e isimlerin tümünü öğretti. Sonra onları meleklere sunup 'haydi, doğru iseniz onların isimlerini bana söyleyin' dedi. Dediler ki, 'sen yücesin, bizim, senin bize öğrettiğinden başka bir bilgimiz yoktur"[242] denilir.

İnsanın yaratılışında maddî unsurlara ilâve olarak ilâhî ve manevî unsurlar da vardır. İnsan madde ile mananın, ruh ile cismin bir terkibidir. O, seçilmiş bir varlıktır ve eşref-i mahlûkattır. Bu konudaki âyetlerde "O'dur ki her şeyin yaratılışını güzel yaptı ve insanı yaratmağa çamurdan başladı. Sonra onun neslini bir özden bayağı bir suyun özünden yaptı. Sonra ona biçim verdi. Ona kendi ruhundan üfledi"[243] ve "Sonra Rabb'i onu seçti, tövbesini kabul etti ve doğru yola iletti"[244] denilir. İnsan, yaratıcıyla ilişki kurabilme yeteneğine sahiptir ve bu özelliği dolayısıyla Allah, elçiler seçerek insanlığın doğru yola girmesini sağlamıştır.

İnsan, özgür bir yaratılışa sahiptir. Allah, insanı başıboş yaratmamış, ancak ona layık olduğu özgürlüğü de vermiştir. Ondan çalışarak ve yeteneğini kullanarak yeryüzünü imar etmesini talep etmiştir. Saadeti veya felâketi seçmede özgür bırakmıştır. İlgili bir âyette "Biz ona yolu gösterdik, o, ya şükredici veya nankör olur"[245] denilir. İnsanın şükredici olması,

---

[238]. el-Bakara, 2/30.
[239]. el-En'âm, 6/165. Ayrıca bkz:el-A'râf, 7/ 69, 74;Yûnus, 10/14, 73;en-Nûr, 24/35;en-Neml, 27/62;Fâtır, 35/39.
[240]. Yazır, I, 258.
[241]. el-Alak, 96/5.
[242]. el-Bakara, 2/31-32.
[243]. es-Secde, 32/79.
[244]. Tâhâ, 20/122.
[245]. el-İnsân, 76/3.

ekolojik nimetleri verenle ve bunlardan faydalanmasını kolaylaştıranla aynı yolda olması demektir. İnsan vicdan ve ahlâk sahibidir ve çirkini, güzeli, iyiyi ve kötüyü birbirinden ayırır. Ekolojideki her şey insanın istifadesi için yaratılmıştır ve bunlardan onun, belli süreler içersinde istifade etmesi istenmiştir. İlgili âyette, "O ki, yeryüzünde ne varsa hepsini sizin için yarattı"[246] denilir. Görülüyor ki insan, Allah'ın yeryüzündeki halifesi, geniş bir bilgiye sahip, yaratıcıyı tanıyan, maddî ve manevî unsurlar taşıyan bir varlıktır.

Kur'ân'da, insanın temiz ve helâl olan nimetleri kullanması emredilir, ancak bu ekolojik nimetlerin aşırı şekilde kullanılması ise, yerilir. Allah'ın verdiği nimetleri biriktirmek, yeri ve zamanı ve miktarı dolunca asıl sahiplerine vermemek ise cimrilik olarak adlandırılır. Kur'ân, bu iki davranışı yapan insanları kınar. Kur'ân, her konuda olduğu gibi, mala, mal değerinde olanlara ve diğer kullanılabilen kaynaklara karşı insanın tavrının dengeli olmasını istemiştir. Bundan ötürü Allah, mallarda zekât vermeyi, infâk etmeyi, sadaka vermeyi ve her türlü iyiliği yapmayı emretmiş; cimrilik etmeyi ve israf etmeyi ise yasaklamıştır. Bu hususlarla ilgili âyetler kutsal kitabımızda bolca mevcuttur.

Bu bağlamda ilkin; insanın yeryüzünde neden var edildiğini belirten âyette "Ben cinleri ve insanları ancak bana kulluk etsinler diye yarattım"[247] buyrulur. İnsanın yaratılışının gayesi de kulluk etmektir. Bu gayeyi gerçekleştirmek için gönderilen resullerin amacı ve görevi, kulluk etmek ve halkı hidayete davet etmektir. Çünkü cin ve insan, Allah'a kulluktan çıkma veya yaratıldıkları gayeye aykırı davranışlar sergileme yeteneğini sahiptirler. Bu arada cinler ve insanlar Allah'a ibadet etme veya yüz çevirme ya da başkalarına ibadette bulunma hürriyeti verilmiş olan yaratıklardır. Kâinattaki diğer varlıklar ise böyle bir irade hürriyetine sahip değildir. Onlar, Allah'ın koyduğu yasalara uyarak kulluk etmenin dışında başka bir seçeneğe sahip olmadıklarından insana ve cine hitap edilmiştir[248]. Bu anlamda tüm kâinat, teslim olmuş varlıklardan oluşur. Çevremizdeki varlıklardan kulluktan çıkma yeteneğine sahip olan cin ve insan, yeryüzündeki çevresel zararların da bir numaralı sanığıdır. Çünkü diğer yaratıklar, Tanrı'ya ve koyduğu yasalara mecburen uyarlar.

İnsanla ilgili kullanımlarda en çok göze çarpan hususlar arasında şeytanın insanın düşmanı olduğu, insanın bolluk ve darlıktaki tutumunun bir ilkeye dayanmadığı ve son olarak insanla ilgili diğer konuların ele alındığını söylemek mümkündür. Bu bağlamda biz her guruptan birer âyeti ve yorumlarını vermenin yeterli geleceği olacağı kanaatindeyiz. Allah, insanı, kâinatın ana maddesi olan topraktan ve toprağın değişik hallere getirilmesinden

---

246. el-Bakara, 2/29. Ayrıca bkz:İbrâhîm, 14/32, 34;el-Hac, 2/65;Lokmân, 31/20;Yâsîn, 36/34-37.
247. ez-Zâriyât, 51/56.
248. Bkz:İbn Kesîr, III, 387; Ebu's-Suûd, VIII, 144;Kutup, XIV, 72-75;Mevdûdî, V,521-522;Ateş, IX, 64.

yaratmıştır. Kâinatın tüm varlıklardan insanın faydalanırken aynı zamanda topraktan yetişen meyve, sebze ve bitkilerle beslenir ve diğer besin kaynağını oluşturan hayvansal ürünlerinin hepsi netice itibariyle de toprağa dayanır. Bu çerçevede denilebilir ki, insan, yaşamını ekolojide yetişen bitkilerle beslenerek sürdürüyor, ancak yine de çevreye karşı hor davranabiliyor ve hoyratça kullanma teknikleri geliştiriyor.

Bazı âyetlerde insanın, tabiattan ayrı olmadığı, ona bağlı olduğu, onunla bir ve aynı asıldan olduğu, beslenmesinin dayandığı bitkisel gıdaların direkt olarak topraktan, hayvansal gıdaların ise dolayısıyla yine topraktan var edildiği belirtilir. İnsana düşen vazife, yaratıcısı bir olan Allah'ına ve onu yarattığı toprağına, onun üzerinde kendisine faydalı olan varlıklara nazik davranmak ve kuralları çerçevesinde ondan yararlanmaktır. İnsanın topraktan ve onun değişik biçim, hal ve durumlarından yaratıldığını ifade eden pek çok âyet vardır[249].

Biz, ayrıca topraktan yaratılan insanın bollukta ve darlıkta davranışlarının herhangi bir tutarlı ilkeye dayanmadığını ve bu konuya temas eden birçok âyetin bulunduğunu da biliyoruz. Kur'ân'da insanın darlıkta ve bolluktaki davranışlarındaki olumsuzluklara vurgu yapan âyetler mevcuttur[250]. Darlığa düşen insan Rabb'ine yalvardığı, bolluğa kavuşunca Rabb'ini unuttuğu belirtilir. Aynı olan kara ve deniz ekseninde de belirtilir. Bu hususta âyetlerden birinde, "İnsana nimet verdiğimiz zaman bizden yüz çevirip yan çizer; ona bir de zarar ziyan dokunursa iyice karamsarlığa düşer"[251] denilir. Yani insanın özelliği, sağlık, sıhhat ve nimet vb. gibi iyiliklere karşı, iyilikle karşılık vermesidir. Kötülüğün her türlüsüne batınca da artık ümitsiz hâline gelir. Bu insanın, çevresine faydasının olması beklenemez. Çünkü, Tanrı, insanı kimi kez iyiliklerle, kimi kez de kötülüklerle imtihan eder ve nasıl davranacağına bakar. İnsanın davranışı bu bağlamda Tanrı için önemlidir. Çünkü bu davranış, sorulan sorunun yaşamla verilen cevabıdır.

Rabb'ine karşı olan ahlâkî vazifelerini, bolluk durumunda yerine getirmeyen varlık insanın maddî çevresiyle barışık olması mümkün değildir. Çünkü tabiattaki varlıkların istifadesine verildiği insan, Tanrı'sına karşı gelir ve çevresindeki dünyalıklara karşı da olumlu davranış sergilemez. İnsanın bu durumu bir diğer ahlâkî vazifesi olan çevreye saygı, çevreyle dost ve barışık olmasını zedeleyici olumsuz bir etki yapar.

Yeryüzü insan düzleminde etüt edebileceğimiz son konu nas kavramıdır. Kur'ân bu kavramı iki yüz kırk bir âyette kullanır. Fakat öyle görülüyor ki nâs teriminin bu kadar çok kullanılması, kavramın daha ziyade toplumsal yönüyle insanı ifade ediyor olması

---

[249]. Bkz:en-Nahl, 16/4;el-Enbiyâ, 21/37;el-Mü'minûn, 23/12-13;es-Secde, 32/7;Yâsîn, 36/77;Kâf, 50/16.
[250]. Bkz:en-Nisâ, 4/28;Yûnus, 10/12;Hûd, 11/9,10;İbrâhîm, 14/15;el-İsrâ, 17/11,67,100;ez-Zümer, 39/8, 49.
[251]. el-İsrâ, 17/83.

sebebiyledir. Kur'ân, nâs sözcüğü ile ifade eder ki, kâinatta özellikle de kara parçalarında ve denizlerde sosyolojik ve fiziksel bozulmalar meydana gelecektir. İlgili âyette "İnsanların bizzat kendi işledikleri yüzünden karada ve denizde fesat belirdi, ki Allah yaptıklarının bir kısmını onlara tattırsın; belki de tuttukları kötü yoldan dönerler"[252] deniliyor. Tefsir müellifleri âyetin önceyle alakasını vurgularken şirkin esasen fesadın nedeni olduğunu belirtirler. Şirk fesadın sebebi olunca bunların şirki ortaya koymalarında fesadın zuhur etmesinde etkili kılmıştır[253].

İnsanların elleriyle yaptıkları sebebiyle karada ve denizde oluşan bozgunculuktan sonra mefhumî olarak uygun düşen bir mana vardır. Bu âyetin anlamı "Eğer Allah yaptıkları yüzünden insanları hemen cezalandırsaydı, yeryüzünde hiçbir canlı yaratık bırakmazdı. Fakat Allah onları belirtilmiş bir süreye kadar erteliyor"[254] şeklindedir. Kimi tefsirciler, bu âyetin tefsirinde, "Böylece, günümüzde korkunç bir şekilde ortaya çıkan doğal çevremizdeki yoğun çürüme ve tahribat, insanın kendi kendini tahrip eden, katı bir materyalist temele dayanan teknolojik gelişmelerin ve insanlığı, daha önce hayal bile edilemeyen ekolojik felâketlerle karşı karşıya getiren çılgınca faaliyetlerin bir sonucu olarak öngörmüştür. Bunlara, sanayi atıkları ve şehir çöpleri yüzünden toprağın, havanın ve suyun dizginlenemez şekilde kirlenmesi, bitki örtüsü ve denizlerin artan bir şekilde zehirlenip yok olması, yaygın uyuşturucu kullanımı sebebiyle insanın kendi bedeninde ortaya çıkan genetik bozukluklar, insanlara yararlı birçok hayvan türünün giderek yok olması, insanın sosyal hayatındaki hızlı bozulmayı ve çürümeyi ve nükleer dehşeti de ilâve edebiliriz. Bunlar insanın, Allah'a ve mutlak manevî/ahlâkî değerlere karşı umursamazlığının ve bunun yerine maddî ilerlemeyi önemli hedef sayan inançlara tutsaklığının sonucudur"[255] derler.

Aldanmışlık da, insanın bir diğer özelliğidir. İnsan, Rabb'ine karşı birçok noktada gururlanıp isyana sürüklenmiştir. Ayrıca nefsinin kendisine verdiği kuruntularla aldanmıştır. Bir âyette "Siz kendi canlarınıza kötülük ettiniz, beklediniz kuşkulandınız. Kuruntular sizi aldattı, Allah'ın emri gelinceye kadar, o çok aldatıcı şeytan sizi Allah ile aldattı"[256] denilir. İnsanı aldatan şeylerden bir tanesi de dünya hayatıdır. İnsanlar her zaman dünya hayatına dalarak Allah'a karşı olan görevlerini unutmuşlardır. Nitekim kimi âyetlerde, "Dünya hayatı

---

[252]. er-Rûm, 30/41.
[253]. Bkz:er-Râzî, XXV, 128;Yazır, VI, 3833;Mevdûdî, IV, 309;et-Tabatabâî, XVI, 195-197;Ateş, VII, 28.
[254]. Fâtır, 35/45.
[255]. Esed, II, 828-829.
[256]. el-Hadîd, 57/14.

sizi aldatmasın. O aldatıcı şeytan sizi Allah hakkında aldatmasın"[257] ve "Böyledir çünkü siz Allah'ın âyetlerini eğlence yaptınız. Dünya hayatı sizi aldattı"[258] buyrulur.

Zayıflık da, insanın bir diğer özelliğidir. İnsan, tabiî etkenler, vücudunda olan nefsi istekler ve şehvetlere karşı güçsüzdür. İnsan kendini yerçekiminin etkisinden bile ancak bazı modern yollarla kurtarabilir. Yaşamı boyunca çeşitli mikroplar ve hastalıklar karşısında direnme gücünü kaybederek bunlara yenik düşer[259]. Kur'ân insanın geçirdiği bu devreleri şöyle dile getirir. "Allah sizi bir zaaftan yarattı. Pek zayıf bir kökten, başlangıcınız çok zayıf bir madde idi. Sonra bu zayıflığın ardından size bir kuvvet verdi. Güçlü delikanlılar oldunuz. Sonra kuvvetin ardından da zayıflık ve ihtiyarlık verdi. Allah dilediğini yaratır. O, bilendir, güç yetirendir"[260]. İnsanın zatında bir dizi nefsî istekleri ve şehvet vardır ki bunlar insanı zayıf düşürür. İnsan bunlara karşı zayıf düşerek gerçekten sapar. Nefsin bu istek ve arzularının etkisinden ancak ve ancak iman kuvvetiyle kurtulabilir. İnsanlar, Allah'a iman edip onun emirlerini yerine getirdikleri sürece güç kazanır ve Allah onların gücünü arttırır.

Kıskançlık, yani haset de insanın bir diğer özelliğidir. İnsanın bir özelliği de kıskanç olmasıdır. Allah insanlara nimet ihsan etmesine rağmen, onlar yine de başkalarının sahip olduklarını kıskanmışlardır ki buna haset denilir. Haset bir nimetin, bir faziletin, bir olgunluğun sahibinden yok olmasını arzu etmek, kendisine geçmesini gerek istesin ve gerekse istemesin başkasında bulunmasını mutlak olarak çekememektir.[261] Kardeşinin elindeki nimetin gitmesini istemek, Allah'ın ona başka nimet vermesini istememek ve bundan rahatsız olmak ve o nimet kendisine gelmese de ötekinden gitmesini dilemek; nimetin başkasının elinden çıkıp, kendisine gelmesini istemek ve başkasının elindeki nimetin gitmesini istemeden kendisine de o nimetin verilmesini arzulamaktır ki buna haset değil, gıpta denir. İmrenme övülen haset ise yerilen bir şeydir[262]. Allah, "Haset ettiği zaman, hasetçinin şerrinden Rabb'e sığınırım"[263] âyetiyle hasetçilerden kendisine sığınmamızı isterken, imrenme anlamındaki hasedi ise, peygamberimiz, "Ancak iki şeye imrenilir ya da haset edilir. Allah'ın verdiği malı Allah yolunda harcamağa koyulan kimse ile ve Allah'ın verdiği hikmeti uygulayan ve başkalarına öğretenlere"[264] anlamındaki hadisiyle güzel şeylere imrenmemizi teşvik eder.

---

[257]. Lokmân, 31/33.
[258]. el-Câsiye, 45/35.
[259]. Beheştî-Mutahharî, s.40.
[260]. er-Rûm, 30/54.
[261]. Yazır, X, 172.
[262]. Ateş, XI, 200.
[263]. el-Felak, 113/5.
[264]. el-Buhârî, Muhammed b. İsmail b. İbrahim, el-Câmiu's-Sahih, Dâru't-Tıbâati'l-Âmira, İstanbul 1907, İlim, 15;Ahmed b. Hanbel, II, 9 , 36.

Mala düşkünlük de, insanın özelliklerinden bir diğeridir. Allah'ın insanın fıtratında mevcut olup da kınadığı özelliklerin iki tanesi de mala düşkünlük ve hırstır. İnsanın zaaflarının birisi belki de en başta geleni mala düşkün olmasıdır. İnsan malı çok sever[265]. Buna bağlı olarak insanın bir diğer zaafi da hırslı olmasıdır. Bu sözcük, esasında bir çabukluk manası bulunan, bir taraftan tahammülsüzlük, mızıkçılık; bir taraftan da şiddet ve hırs gibi farklı kavram arasında bir huysuzluk ifade eden, manası tam açık olmayan bir vasıftır[266]. "Doğrusu insan hırslı ve huysuz yaratılmıştır. Kendisine kötülük dokundu mu sızlanır, kendisine hayır dokundu mu yardım etmez"[267]. Bu açıklamasından anlaşıldığına göre sözcük, aceleci, tamahkar, sabırsız, dayanıksız, çabuk usanan, mızıkçılık yapan, başına bir kötülük, hastalık, felâket geldiği zaman sızlanan, bir iyiliğe mala servete, sağlığa kavuşunca de cimrilik edip başkalarına yardım etmeyen kimsedir[268]. Allah bu karakterde olan kişileri kınıyor. Fakat bütün insanlar bu şekilde değildir.

Nankörlük ve yüz çevirmek de insanın özellikleri arasındadır. İnsan genelde Allah'ın kendisine verdiği maddî ve manevî nimetlere şükretmez[269] ve bu nimetlerin kıymetini bilmez. Allah her şeyi insanın hizmetine vermesine rağmen, yine o nankörlük yapar. "Bunlara and olsun ki insan, Rabb'ine karşı çok nankördür"[270]. Halbuki insan kendisine yapılan en ufak bir iyiliğe teşekkür eder ama yaratıcının sınırsız ihsanına rağmen O'na karşı şükür vazifesini yerine getirmez. İnsan, nankörlük yapmakla kalmayıp buna ilâve olarak yan çizip yüz çevirir. İnsan, bir nimete eriştiğinde yüz çevirir ve yan çizer. Halbuki böyle bir durumda Allah'a şükretmesi gerekirken, nankör olan insan şükrün yerine yüz çevirmeyi, yan çizmeyi ve kendini müstağni görmeyi tercih eder.

İnsan, en güzel bir şekilde yaratılıp eşrefi mahlûkat olarak yeryüzünde yaratılmasına rağmen birtakım olumsuz özelliklere sahiptir. Rabb'imiz bunlara dikkat çekerek insanlardan bu özelliklerinden kurtulmalarını istemiştir. Çünkü bunlardan uzak durmak, ekolojiyi rahatlatacaktır. Ekolojinin rahatlaması, milyonlarca insanın doyabileceği yerde tek bir toplumun doyması gibi bir duruma neden olacaktır. İnsan, olumsuz özelliklerinden vazgeçerse bundan insan ekolojisi ve toplumsal ekoloji olumlu etkilenecektir. Mal biriktirmeye ve hırsa düşkün olan insan, yerli yerinde kullanılmayan malın kendisine fayda vermeyeceğini aksine onun başına belâ açacağını bilmek zorundadır. İnsan, kendisine sonsuz ekolojik nimetler

---

[265]. Bkz:el-Âdiyât, 100/8.
[266]. Yazır, VIII, 339.
[267]. el-Meâric, 70/19-21.
[268]. Ateş, X, 62. Ayrıca bkz:Beheştî-Mutahharî, s.71-72.
[269]. Bkz:el-Bakara, 2/ 244;Yûnus, 10/60;Yûsuf, 12/38;el-Mü'min, 40/61.
[270]. el-Âdiyât, 100/8.

veren yaratıcıya nankörlük edip yüz çevirmek yerine O'na şükretmeli[271] ve ibadet etmelidir[272]. Bu, doğal olarak çevreyi de etkileyecektir.

### 3.4.2. Çevre ve insan

Burada insanın bozulmasının çevreyi ve ekolojiyi; ekolojinin de insan ve toplum ekolojisini etkilemesi üzerinde duracağız. Gezegenimizin karşı karşıya kaldığı çevre sorunu, insan kaynaklıdır. Bu açıdan insanın bozulması, kâinatın bozulmasını; insanın düzelmesi ve ıslah olması ise, evrenin düzelmesini sağlar. O hâlde, kâinattaki kosmosun, yeniden yerine getirilmesi açısından peygamberlerin üstlendikleri görev, gerçekten büyük olmuştur.

Bireyin bozulması kendiliğinden olmaz; aksine, onun bireysel ekolojide girişiği bazı ilişkiler sonucunda bozulma gerçekleşir. Bu bozulma, hem bireyi, hem de bireysel ekolojiyi etkiler. İnsan, sorumlu bir varlık olduğundan, bazı ahlâkî, dînî ve dünyevî mesuliyetleri olan bir varlıktır. Bu mesuliyetleri yerine getiren insanın, ne kendisine, ne toplumuna, ne de çevreye bir zararının olması düşünülemez. Fakat, bunların bile ekolojiye olumsuz tesirlerinin olduğuna tanık oluyoruz. Aslında, bireye ve birey ekolojisine olumsuz tesirleri olanlar, Tanrı'ya, peygamberlere, kendi cinsine, aileye ve topluma karşı olan ödevlerini yerine getirmeyenlerdir. Bunlara; günah işlemek, fesat çıkarmak, şeytana uymak, sapmak, israf etmek gibi, insanın olumsuz fiillerinin de eklenmesi gerekir. Kur'ân, bir açıdan, insan ve çevre sorununu, bunlarla bağlantılı olarak görür.

Tanrı bilincinin olmaması, insan ekolojisinde önemli bir olumsuzlukların sebebidir. Bu konuya değinen bir âyette, "Eğer ehli-i kitap iman edip kötülüklerden sakınsalardı, herhâlde geçmiş kötülüklerini örter ve onları nimetli cennetlere sokardık"[273] buyrulur. Kimi müfessirler, bu âyetin, Tevrât'ta Mûsâ peygamberin bir konuşmasına da, işaret ettiğini söylerler. Hz. Mûsâ konuşmasında, "Eğer onun bütün hükümlerini yerine getirirseniz, o zaman Rabb'iniz sizi yeryüzünün tüm uluslarının üzerine çıkaracak ve tüm nimetleri üzerinize indirecektir. Fakat, bunlara kayıtsız kalırsanız, o zaman her türlü lanetler, felâketler ve kıtlıklar üzerinize inecektir"[274] demiştir. Âyeti, genel bağlamda açıklanma eğiliminde olanlar da vardır. Bunlara göre âyet, "İlâhî vahiylere uygun olarak davranan toplumlara, rızıkları Tanrı tarafından bolca verilir. Âyetteki 'ayaklarının altından ve üstlerinden yemek' ifadesini

---

[271]. Bkz:eş-Şuarâ, 26/88;et-Tevbe, 9/34-35;el-Bakara, 2/ 152, 172, 185;el-Enfâl, 8/26;el-Ankebût, 29/17.
[272]. Bkz:Âlu İmrân, 3/ 32, 132;en-Nisâ, 4/59;el-Mâide, 5/92;el-Enfâl, 8/1, 20;en-Nûr, 24/54.
[273]. el-Mâide, 5/65. Benzer âyetler için bkz:el-Mâide, 5/66, 93.
[274]. Mevdûdî, I, 498. Ayrıca bkz:Kitab-ı Mukaddes, Levililer, 26;Tesniye, 28.

onlar, yeraltı, yerüstü ve göklerin bereketlerinden faydalanmak anlamına alırlar. O zaman âyetteki bu cümle, göklerin, yerlerin ve bunların bereketleriyle faydalanmayı ifade eden bir kinâye cümlesidir"[275] şeklinde de tefsir edilebilir. Bu âyet, "Peygamberlerin gönderildiği ülkelerin halkları, inansalar ve Allah'ın azabından korunsalardı, elbette onların üstüne gökten ve yerden nice bereket ve bolluk kapılarını açardık. Fakat onlar yalanladılar. Biz de kazanmakta oldukları kötülükler yüzünden onları, kıskıvrak yakaladık"[276] âyetince desteklenir. Bu son âyet, "Birtakım ahlâkî gerçeklere sırt çevirerek yaşayan toplumun, başına gelmesi mukadder olan felâketin, son tahlilde, onun kendi kendini helâke sürüklemesinden ibaret olduğu gerçeğine dönüyor"[277] şeklinde izah edilir. Benzeri durumların, insanın peygambere ve ahirete inanmaması sonucu da doğabileceğini söyleyebiliriz.

İnsan ekolojisindeki olumsuz ilişkiler de, ekolojinin bozulmasına neden olurlar. Bu bakımdan, fisk, fâsık ve onların yaptıkları, insan ekolojisini tahrip eder. Bu konudaki bir âyette, "Bir ülkeyi helâk etmek istediğimizde, o ülkenin varlıklı ve şımarmış kişilerini çoğaltırız. Bu sûretle onlar, kötülük işlerler, böylece o ülke helâke müstahak olur. Nûh'dan sonraki nesillerden nicelerini helâk ettik"[278] denilir. İnsanın, aile ve toplum ilişkilerini kesmesi, bir fâsıklıktır. Bu açıdan, ilişkilerin kesilmesi, fitnenin yayılmasını etkiler ve böyle insanlar arasındaki akrabalık ve hısımlık bağları yok olur. Burada yeryüzündeki anarşinin esas nedeni, Tanrı bilincinden ve O'na saygıdan insanın uzaklaşması olduğu ifade edilebilir[279]. Fâsık ise, Tanrı ile insan veya insan ile diğer varlıklar arasındaki ilişkileri bozan ve bunları kesen ve yeryüzünde karışıklık çıkarandır[280]. İnsanın, kendisi için amansız bir düşman olan şeytan ve dostlarının kışkırtmalarına uyması da, insan ilişkilerinin bozulmasına neden olur. Aslında, bu olumsuzluk, toplumsal olumsuzlukları tetikler ve bunun sonucunda da ekolojide bozulmalar neşet eder. İnsan, çevreye zararı dokunabilecek bir varlık durumuna, ancak şeytanın aldatmalarına kandığı zaman gelir. Zira tabiat, Tanrı'ya boyun eğerken, şeytanın aldatmalarına kanan insanoğlu, yeryüzündeki teslim olmuş varlıklara savaş açabiliyor[281]. Allah'a ve ailesine karşı ahlâkî vazifelerini yerine getirmeyen insanın; toplumuna yani sosyal ekolojiye, özellikle de maddî çevresini oluşturan kâinattaki ekolojik nimetlere karşı olumlu tavır sergileyebilmesi çok zor, hatta imkânsızdır.

---

[275]. Mevdûdî, IV, 309. Ayrıca bkz:el-Beğavî, II, 51;er-Râzî, XII,47;İbn Kesir, I, 533;Kutup, IV, 342.
[276]. el-A'râf, 7/96. Karş: el-A'râf, 7/4-5.
[277]. Esed, I, 291.
[278]. el-İsrâ, 17/16-17. Benzer âyetler için bkz:el-Bakara, 2/27;Yûnus, 10/33;es-Secde, 32/20;el-Ahkâf, 46/20.
[279]. Kutup, I, 105. Ayrıca bkz:er-Râzî, II, 148;İbn Kesîr, I, 45;Ebu's-Suûd, I, 76;Yazır, I, 281;Ateş, I, 124.
[280]. Mevdûdî, I, 59. Ayrıca bkz:et-Taberî, I, 182;el-Beğavî, I, 59;ez-Zemahşerî, I, 269;et-Tabatabâî, I, 95.
[281]. Bkz:el-Ankebût, 29/8;es-Secde, 31/14;el-Ahkâf, 46/15.

İnsan denilen ve Âdem ile yeryüzüne çıkan varlık, çevrenin bozulmasında olumsuz bir rol oynar. Aslında insanın bozulması, nasıl çevrenin olumsuz etkilenmesine neden oluyorsa; aynı şekilde, çevrenin bozulması da, insanı fiziksel, sosyal, maddî ve manevî açılardan da menfî yönde etkiler. Bu etkilenmeler, insanda maddî, manevî bozulmalara, çevrede de fiziksel tahribatlara yol açar. İnsan ekolojisinde, kişinin işlediği günah kavramına dahil tüm olumsuzluklar da, insanın bozulmasını doğurur; bu bozulma, topluma sirayet eder ve buradan da belli ölçüde çevreye yönelir. İnsan ekolojisindeki diğer olumsuzluklar da, toplumu ve çevreyi etkiler. Aslında, bu kavramlardan biri olan *efsede*nin, "insanlığın bozulmasına ve bir kaosa sürüklenmesine yol açan baskı, terör ve yıldırmaları"[282] ifade ettiği söylenir. İnsan ekolojisindeki bu tür baskıların, toplumu ve ekolojiyi etkimemesi mümkün değildir.

İnsan, dünyaya geldiği zaman, etrafında hazır bir çevre bulur ve bu çevre, Allah tarafından kendisine emanet edilmiş olan ve sosyal ve fiziksel özellikleri olan bir çevredir. Her iki çevredeki doğal olmayan ilişkiler, karşılıklı olarak birbirlerine olumsuz etkilerde bulunurlar. İnsanın oluşturduğu kültür birliği veya farklılığı ve birlikte yaşadıkları toplumlar, aradan bir süre geçtikten sonra bozulurlar ve yok olurlar. Çünkü, sosyal olaylarda ve toplumlarda da geçerli bazı kurallar vardır. Toplumlar bu kurallara uymazlarsa, sonuçta fiziksel çevreleri bozulabilir. Sosyal kurallara uymaması neticesinde oluşan olumsuzluklar, insan tarafından yakın veya uzak çevresinde her zaman görülebilir.

Kur'ân, toplumların bir ecelleri olduğunu ve bir toplumun ecelinin de kendi toplumsal varlığının olumsuzluklara boğulmasına bağlı olduğunu belirtir. Toplumun durumuna değinen bir âyette, "Bir toplum kendilerindeki iyi özellikleri değiştirinceye kadar Allah, onlarda bulunanı değiştirmez. Allah bir topluma kötülük diledi mi, artık onun için geri çevrilme diye bir şey yoktur"[283] deniliyor. Âyette geçen *içlerinde olanı* ifadesinin olumsuz ve olumlu olmak üzere iki anlamı vardır. İnsanlar, kendi nefislerini fesat ve yozlaşmaya terk etmedikçe Allah onları yardımından yoksun hâlde bırakmaz. Yine insanlar, kendi içlerindeki eğriliği, olumsuz eğilimleri değiştirerek bunu hak etmedikçe Allah onlara rahmetini nasip kılmaz[284]. Bu hususta, "Allah, bir kavmin içinde bulunduğu sapık durumu, o milletin içinde barındırdığı zulmü, zulmetleri, fikirleri ve zanları değiştirmedikçe, değiştirmez"[285] deniliyor.

---

[282]. Kılıç, Sadık, Kur'ân'da Günah Kavramı, Hibaş Yay., Konya 1984, s.161.
[283]. er-Ra'd, 13/11.
[284]. Esed, II, 487.
[285]. Said, Cevdet, Bireysel ve Toplumsal Değişmenin Yasaları, Çev:İlhan Kutluer, İnsan Yay., II.bsk., İstanbul 1986, s.63.

Bu bakımdan Kur'ân'da helâk edilmiş bir yığın toplumdan bahsedilir. Bunların çoğunluğu, insan unsurunun bozulmasından, boyun eğen tabiata isyankar bir tavırla yaklaşmasından meydana gelmiştir. Ancak, ne var ki, tabiatta boyun eğme, teslim olma anlamında gayelilik ve bir düzenlilik mevcuttur. Tabiattaki varlıklardan biri olan insanın, bu kanunlara ters davranmasının sonucu, tarihte ve günümüzde devamlı şahit olunan bir olaydır.

İnsan ekolojisinin bozulması ve toplumsal ilişkilerin zayıflaması, çevrenin bozulmasını doğurur ve bunlar, aynı zamanda bireysel ve sosyal ilişkileri zedeler. İnsanlar arası ilişkiler zayıflar ve toplum olarak yapılması gereken görevler aksamaya başlar. Bu en önemli etkisini, kavgalar, savaşlar ve bağ ve bahçelere zarar vermek sûretiyle çevrede gösterir. Bu bakımdan bir âyette, "Eğer Allah, insanların yaptıkları yüzünden insanları hemen cezalandırsaydı, yeryüzünde hiçbir canlı varlık bırakmazdı. Fakat Allah, onları, belirtilmiş bir süreye kadar erteliyor"[286] denilir. İnsanların kazandıkları sebebiyle çevrenin bozulmasını, bu ve diğer âyetler, gayet iyi ifade ediyorlar. İnsanın kazandığının, önceki toplumların yaptığı gibi her tür olumsuzluğun işlenmesi olduğu belirtilir[287]. Ya da insanların işlediklerinin çok büyük olması dolayısıyla verilecek ceza insanları aşar, diğer varlıklara yani, ekolojiye sıçrar ve yeryüzü yaşanmaz hâle gelebilir[288]. İnsanların işledikleri yüzünden ekolojinin yok edilmesinin sebebi, bu varlıkların insanın istifadesi için yaratılmış olmasına bağlanıyor[289].

Toplum ve toplumsal ekolojinin bozulması, insanların toplumsal görevlerini yerine getirmemeleriyle yakından ilgilidir. Kur'ân, iyiliklerin yaygınlaştırılmasını, kötülüklerin engellenmesini kesin bir dille emreder. Böylesi bir durumu uygulamayan toplumların, nasıl yıkıldığını anlatan bir âyette, "Onlardan önce nice nesilleri yok ettiğimizi görmezler mi? Yeryüzünde benzerini görmediğiniz verimli topraklardan bir toprak verdiğimiz ve üstlerine bolca semâvî nimetler yağdırdığımız ve yakınlarından ırmaklar akıttığımız o toplumları, biz günahlarından dolayı yok ettik ve yerlerine başka insanları yerleştirdik"[290] deniliyor. Bu ve benzeri âyetlerde kullanılan *karye* kelimesiyle, nesil, medeniyet ve belli bir zaman dilimi ve o dilimde yaşayan insanlar kastedilir[291]. Bu bakımdan toplumların medeniyetleriyle yok olması, ekolojik nimetlerin gereği olarak, Allah bilinciyle hareket etmemekten kaynaklanmıştır.

Toplumsal görevler, ihmal edilmeyi kabul etmezler ve şeytan ve dostları, buldukları boşluklardan toplumu ifsat etmenin yollarını ararlar. Toplumsal mesuliyetler, yapılmadığı

---

[286]. Fâtır, 35/45. Benzer bir âyet için bkz:er-Rûm, 30/41.
[287]. Bkz:Ebu's-Suûd, VII, 157. Karş:Yazır, VI, 400;Mevdûdî, IV, 565;et-Tabatabâî, XVII, 58-59;Ateş, VII, 313.
[288]. Kutup, XII, 2988-299.
[289]. er-Râzî, XXVI, 37. Ayrıca bkz:et-Taberî, XXII, 147;ez-Zemahşerî, III, 313;İbn Kesîr, III, 153.
[290]. el-En'âm, 6/6. Karn ile ilgili âyetler için bkz:Abdülbâkî, s.689-690.
[291]. Esed, I, 224.

zaman, onların yerine, Kur'ân'ın cürüm-mücrim, israf-müsrif, zulüm-zâlim, fısk-fâsık, ifsâd-müfsid gibi kavramlarla anlattığı ve toplumların çevreleriyle birlikte tahrip edilmelerini gerektiren olumsuzlukların neşvünemâ bulması kaçınılmaz olur. Kur'ân, ayrıca insanların yapmakta olduklarından dolayı helâk edildiğini de belirtir. İsrâîl oğullarının yaptığı zulümlerin sıralanmasının ardından âyetin sonunda, "Bütün günahkar davranışlarıyla bize zarar vermiyorlar; ama yalnızca kendilerine yazık etmiş oluyorlardı"[292] denilir.

Yeryüzünde bozgunculuk çıkarmak da, Kur'ân tarafından kesin bir şekilde yasaklanmış bir durumdur. Bozgunculuk, maddî alanda bireyleri ve toplumları ve çevreyi etkileyen bir özellik arz eder. Bu konudaki bir âyette, "Kur'ân, *fesâdün/yüfsidûne fi'l-ard* ve *müfsid* sözcükleri bağlamında ekoloji, sosyal ve bireysel ekolojideki bozulmaya, bozgunculuğa ve bozgunculuk çıkaranlara değinir. Bu hususta ayrıca *ays* ve *asy* kelimeleriyle, hakikaten ve hükmen hissedilen fesada temas edilir. Ancak, ister öyle ister böyle olsun, insan elinden çıkan, hem kendine hem de diğer varlıklara yönelen olumsuzluklar, yeryüzünde fesat çıkarmaktır[293]. Yeryüzünde bozgunculuk çıkarmak, çevreyi ve sosyal ekolojiyi ilgilendirir ve bundan toplumlar ile çevre ve eko sistem mutlak bir biçimde etkilenir. Fesadın, eko sistemi ve ekolojiyi etkilediğinden daha çok, sosyal ekoloji denilen toplumsal yapıyı etkilediği bu örneklerden açıkça ortaya çıkıyor.

Kur'ân, sosyal bozulmaya, ekolojik bozulmaya ve bu ikisinin birbirlerini etkilemesiyle oluşan çevre ve insan buhranına da değinir. Aslında sosyal ekoloji ile ekolojinin bozulmasının temelinde, Tanrı'ya saygısızlık vardır ve bunlar, yozlaşmayı ve yabancılaşmayı artırır. İlgili bir âyette, "Onlara, 'yeryüzünde yozlaşmaya ve çürümeye yol açmayın' denildiğinde 'biz sadece düzeltmeye ve iyileştirmeye çalışıyoruz' diye cevap verirler. Gerçekte onlar çürümeye ve yozlaşmaya yol açan kimselerdir, ama bunu kendileri de idrak edemezler"[294] denilir. Bu âyetteki fesadın, sosyal ve ahlâkî şaşkınlığa katkıda bulunmak[295] anlamına geldiği belirtilir. Kimi eserlerde fesat, "bir şeyi kendisine uygun olmayan durumdan çıkarmak, yeryüzünde fesat ise, fitneleri ve harpleri kışkırtmak[296] ya da herhangi bir şeyi faydalanılacak durumdan çıkarmak, yeryüzünde Allah'a isyan etmek[297] ve Allah'ı inkâr etmek"[298] şeklinde açıklanır. Sosyal ekoloji açısından çok önemli olan kimi sosyal bağların koparılması, insan hak ve

---

[292]. el-En'âm, 7/160. Yazlimûn ifadesiyle ilgili âyetler için bkz:Abdülbâkî, s.552.
[293]. Bkz:er-Râzî, XVIII, 42;Ebu's-Suûd, IV, 232;Yazır, IV, 2806; et-Tabatabâî, X, 363;Ateş, IV, 326.
[294]. el-Bakara, 2/11-12; el-Bakara, 2/205.
[295]. Esed, I, 7.
[296]. Ebu's-Suûd, I, 43.
[297]. er-Râzî, II, 66.
[298]. el-Beğavî, I, 51. Karş:Yazır, I, 232;Kutup, I, 88;Mevdûdî, I, 52;et-Tabatabâî, I, 55;Ateş, I, 107.

özgürlüklerine müdahale edilmesi, hukuka aykırı davranışlar sergilenmesi, yeryüzünde fesat olarak adlandırılmıştır. Bu tür davranışların ekolojiye, dolaylı zararların ulaşmasıyla dünyada bozulmalar da meydana çıkar[299].

Bu konuya insanlık tarihinden alınan ekolojiyi ve toplumsal ekolojiyi etkileyen örneklerle değinilir. Şuayb peygamberin kavmini, "Kötülüğü yayarak yeryüzünde karışıklık çıkarmayın"[300] diye uyarması, buna bir örnektir. Aynı şekilde, Salih peygamber de, toplumundan, bozgunculuk yapmamalarını istemiştir[301]. Yeryüzünde bozgunculuk çıkarmaması istenen toplumlardan biri de, İsrail oğullarıdır[302]. Bir diğer bozgunculuk örneği, Ye'cûc ve Me'cûc toplumuyla ilgilidir[303]. Tefsirlerde[304] bu âyetteki bozgunculuğu, başka âyetlere[305] dayanarak bu varlıkların, belli kavimler ya da varlıklar anlamında değil, insan uygarlığının bütünüyle yok olmasına yol açacak bir toplumsal felâketler serisi anlamında temsîlî bir unsur olduğunu söylemenin mantıkî olacağı söylenir. Ayrıca kimi tefsirlerde ise, "Bu varlıkların işleri, yeryüzünü ifsat etmek ve önlerine gelen her şeyi tahrip etmektir. Eğer serbest kalırlarsa, bütün dünyayı bile ifsat edebilirler. Onlar, ayrıca, ekinleri tahrip edecek, belki de yakıp yıkacak ve yeryüzünü kan gölüne çevireceklerdir"[306] denilir.

Ekolojideki bozulmalar, toplumsal ve bireysel bozulmaların bir sonucudur. Karasal alanlardaki bozulmaya dikkat çeken bir âyete[307] bu bağlamda bir tefsir yapılır. "Böylece, günümüzdeki korkunç bir şekilde ortaya çıkan doğal çevredeki yoğun çürüme ve tahribat, insanın kendini tahrip eden, katı materyalist bir temele dayanan teknolojik gelişmelerin ve insanlığın hayal edemediği ekolojik felâketlerle karşılaştıran çılgınca faaliyetlerin bir sonucu olarak öngörülmüştür. Sanayi atıkları ve şehir çöpleri yüzünden toprağın, suyun ve havanın dizginlenmeyen şekilde kirlenmesi; bitki örtüsü ve denizlerin artan bir şekilde zehirlenip yok olması; yaygın uyuşturucu ve faydalı ilâç kullanımının insanın bedeninde yol açtığı genetik bozukluklar, insana yararlı birçok hayvan türünün yok olması, insan hayatındaki hızlı sosyal bozulma ve çürümeyi, nükleer dehşeti çevresel kirlenmelere ilâve edebiliriz. Bunların tümü Allah'ı, mutlak mânevî ve ahlâkî değerleri umursamazlığın ve bunun yerine maddî ilerlemeyi tek önemli hedef sayan inançlara tutsaklığın bir sonucudur[308].

---

[299]. Bkz:et-Taberî, I,182;ez-Zemahşerî, I, 269;İbn Kesîr, I, 45;Yazır, I, 281;Mevdûdî, I, 59; Ateş, I, 124.
[300]. Hûd, 11/85. Benzer âyetler için bkz:el-Bakara, 2/60;el-A'râf, 7/85;eş-Şuarâ, 26/183;el-Ankebût, 29/36.
[301]. el-A'râf, 7/74.
[302]. Bkz:el-Bakara, 2/60.
[303]. el-Kehf, 18/94.
[304]. Bkz: Esed, II, 605.
[305]. Bkz:el-Enbiyâ, 21/96-97.
[306]. Ebu's-Sûd 5,245;Yazır 5/3287.
[307]. er-Rûm, 30/ 41.
[308]. Esed, II, 829.

Çevrenin bozulması, kendiliğinden meydana gelmez. Çevrenin bozulması, bozulan insandan neşet eder. Bu konuyla alakalı âyetlerden birinde Allah, "İnsanların kendi elleriyle kazandığı dolayısıyla, karada ve denizde fesat ortaya çıktı. Umulur ki, dönerler diye Allah onlara, yapmakta olduklarının bir kısmını kendilerine tattırıyor"[309] denilir. Bu âyete, müfessirler tarafından yapılan açıklamalarda, insanların kendi elleriyle kazandıklarıyla, şirk ve ateizmi kabul etmenin ve âhireti görmezden gelmenin kaçınılmaz sonucu olarak insan davranışlarında ve karakterinde ortaya çıkan baskı, zulüm ve zorbalık anlamlarına gelir. Şirk, fesadın ve bozgunculuğun nedenidir. Bozgunculuğun sebebi şirk olunca, Allah yeryüzünde fesadın ortaya çıkmasını insanların şirke sapmalarına bağlamıştır[310].

Esed gibi kimi tefsirciler, bu âyetin tefsirinde, "Böylece, günümüzde korkunç bir şekilde ortaya çıkan doğal çevremizdeki yoğun çürüme ve tahribat, insanın kendi kendini tahrip eden, katı bir materyalist temele dayanan teknolojik gelişmelerin ve insanlığı, daha önce hayal bile edilemeyen ekolojik felâketlerle karşı karşıya getiren çılgınca faaliyetlerin bir sonucu olarak öngörmüştür. Bunlara, sanayi atıkları ve şehir çöpleri yüzünden toprağın, havanın ve suyun dizginlenemez şekilde kirlenmesi, bitki örtüsü ve denizlerin artan bir şekilde zehirlenip yok olması, yaygın uyuşturucu kullanımı sebebiyle insanın kendi bedeninde ortaya çıkan genetik bozukluklar, insanlara yararlı birçok hayvan türünün giderek yok olması, insanın sosyal hayatındaki hızlı bozulmayı ve çürümeyi ve nükleer dehşeti de ilâve edebiliriz. Bunlar insanın, Allah'a ve mutlak manevî/ahlâkî değerlere karşı umursamazlığının ve bunun yerine maddî ilerlemeyi önemli hedef sayan inançlara tutsaklığının bir sonucudur"[311] derler.

Çevrenin bozulması aynı zamanda, temelde insanın kendi elleriyle yaptıkları yüzünden meydana gelir. Çevre insan ilişkilerinin zayıflaması, çevrenin bozulmasına neden olur. Bozulan çevreden insanlar artık yeteri kadar ürün elde edemezler. Bu insanların yetersiz beslenmesine, doğal çevrenin doyurabileceği kadarı hariç diğerlerinin harap olmasına neden olur. Bir süre sonra da doğal çevre, insanların ihtiyaçlarını karşılayamaz duruma gelir. Bu durum, insanları bir başka yere göç etmesiyle son bulur. Ayrıca, terk edilen yerlerin çölleşmesini de beraberinde getirir.

Bu ve benzeri ayetlerin ifade ettiklerine bakılırsa, yeryüzünün bozulması insan kaynaklı bir meseledir. Esasında kimi çevreciler, bunu açıkça ifade ederler ve şöyle derler: "Mevcut çevre koruması, gerçekte, sorunların esas kaynağı olan sanayi sisteminin

---

309. er-Rûm, 30/41.
310. Bkz:et-Taberî, XXI,48;el-Beğavî, III,485;ez-Zemahşerî, III,224;er-Râzî, XXV, 128;İbn Kesîr, III, 58;Ebu's-Suud, VII, 62;Yazır, VI, 3833;Kutup, XI, 435;Mevdûdî, IV, 309;et-Tabatabâî, XVI, 195;Ateş, VII, 28.
311. Esed, II, 828-829.

korunmasına dönük bir düzenlemedir. Gerçekten konunun özüne inecek isek, sanayi toplumunun çevre sorunlarından değil, insanlığın ekolojik bunalımından söz etmeliyiz"[312]. Yerde, göklerde ve denizlerde meydana gelen her tür bozgunculuk, onların doğal görevlerini yerine getiremeyecek kadar, tabiî dengelerinin bozulmasıdır. Yani insanlara fayda için yaratılmış olan yeryüzündeki nimetlerin bozulması, neticede insanın zararıyla son bulmaktadır. Örneğin, denizlerin kirlenmesi, denizin kimyasal dengesinin yok edilmesi sonucu, denizlerdeki tuzluluğun azalması, bakterilerin ve bazı mikroorganizmaların canlanmasına neden olur. Taze et yemek için yaratılmış olan denizden artık insanlara istifade edemezler. Yeryüzündeki, denizlerdeki, ve gökyüzündeki her türlü nimetlerin hepsinde durum, deniz için anlatılanlarla ya aynıdır ya da daha tehlikelidir.

İnsanın yaptıklarından, hem kendisi, hem toplumu, hem de ekoloji etkileniyor. Aynı şekilde ekolojideki bozulmalardan da, insan ekolojisi ve toplum ekolojisi etkileniyor. Bunların birbirinden ayrılması da, mümkün değildir; birindeki olumsuzluk diğerini, diğerindeki olumsuzluk da ötekini etkilemektedir.

### 3.4.3. İblis/şeytan ve insan

İblis, şeytan ve dostları, insana zararlı olan bir varlık olarak Kur'ân'da anlatılır. Şeytan, tek başına tamamen soyut bir kavram değildir ve gerçekliği olan bir varlıktır. Ayrıca kendisinin zürriyetleri, insan ve cinlerden de, yardımcıları ve dostları vardır. İblis, şeytan ve bu adların temsil ettiği varlıkların, hâl ve hareketlerden kaynaklanan hilelerin, maddî çevrenin ve insanın bozulmasına neden oldukları biliniyor. Mevzunun önemi, temsil ettiği durumların Kur'ân'da da ele alınmasından daha rahat bir biçimde anlaşılabilir. Çünkü Kurân, *iblîs* sözcüğünü on bir, *şeytân* sözcüğünü yetmiş ve *şeyâtîn* ifadesini de on sekiz kere tekrar ediyor ki, bunların sayısı, doksan dokuza ulaşmaktadır[313].

Unutulmamalıdır ki, iblis ve şeytanın, bizzat çevreye zararı söz konusu değildir. Bu zarar, dolaylı yoldan, bunların etkiledikleri varlıklar yoluyla fizikî dünyaya verilen bir zarardır. Ancak, şeytanın en önemli zararı ise, insanın manevî veya sosyal çevresinin tahrip edilmesinin ardından, insanın maddî çevresindeki kötülüklerde kendini gösterenidir.

Fazlur Rahman gibi kimi yazarlar, "Her ne kadar şeytanın kişileştirilmesi, iblisin kişileştirilmesinden daha çok ise de, Kur'ân, mekkî sûrelerde, şeytandan çoğul olarak

---

[312]. Bahro, s.21.
[313]. Şeytan ve Şeyâtîn ile ilgili âyetler için bkz:Abdülbâkî, s.180, 485-486.

*şeytanlar* diye bahseder"[314] diyorlar. Kur'ân'da iblis; Âdem'e secde etmediği, direttiği, topraktan yaratılana secde etmeyeceği, kendisinin cinlerden olduğu, Rabb'inin emrine karşı geldiği, kendisinin Âdem'den üstün olduğunu, kendisinin ateşten yaratıldığı, insanlar hakkında iblisin zannının doğru çıktığı vb. gibi özellikleriyle anlatılır.

İblis sözlükte, çok aşırı meyus olan, ümitsiz anlamına gelir. Ayrıca iblis, Allah'a isyan eden, Âdem'e secde etmeyi reddeden ve kıyamet gününe kadar insanları saptırmak için mühlet isteyen cine verilen addır. Buna şeytan da denir. İblis, sadece kötü ve soyut bir güç değil, insan gibi belli bir kişiliğe sahip olan bir varlıktır[315]. İblis, isyanı ilk başlattığından, bu isimle adlandırılmıştır. Cinlerden daha pek çokları, onunla beraber secde etmemiştir. Bu bağlamda, iblisin hileleri doğrudan çevreye taalluk etmez, belki dolaylı yoldan çevreyle ve direkt olarak insanla alâkalandırılabilir. Çünkü iblis, bizâtihi çevreye zarar veremez, havaya karbon dioksit salamaz veya denizdeki bir gemiden petrol sızdıramaz, fakat, yönetimi altına aldığı insanın bunları yapmasına zemin hazırlar. Böyle olunca, isyankar iblisi ve onun zürriyetini dost edinenlerle, onların desiselerine âlet olanların çevreye ve insana verdikleri zarardan söz edilebilir.

Kur'ân, bütün kâinata teslim olmuş bir varlık olarak bakar, çünkü insan hariç kâinattaki her şey, kendini Allah'a teslim etmiştir[316]. Bütün tabiat, Allah'a otomatik bir iradeyle itâat eder; O'nu över ve O'na tesbih eder[317]. Yaşadığımız bu kâinat, Allah'a teslim olduğuna göre, iblis ve dostları, bu teslimiyete karşı çıkanlardır. Bu teslimiyete isteyerek olumlu cevap veren insanlardan çevreye ve kendi nesline yönelik kimi menfilikler beklenebilir. Esas olumsuzluklar ve çevreye zarar veren davranışlar ise, ancak, teslimiyete isteyerek olumsuz yanıt veren insandan kaynaklanır. İblis, bu olumsuzlukları harekete geçiren kuvvetlerdir. Zira Allah, onu insanın apaçık bir düşmanı olduğunu belirtir.

Yeryüzünde fesat çıkarmak, fitne tohumları ekmek, bunların sonucunda toplumları yok etmek, savaşlar yoluyla çevreyi ve insan neslini tahrip etmek, iş başına gelince bozgunculuk yapmak, kültürleri ve nesilleri helâke sürüklemek, toplumları sınıflara ayırmak, fakirleri ezdirmek, yardımı kaldırmak, serveti yığmak, âhireti ve peygamberi inkâr etmek, Allah'ı unutmak veya inkâr etmek, kara ile deniz ekolojisini bozmak ve atmosferde dengesizlikler oluşturmak gibi şeylerin tümünde, ortaklarıyla beraber iblisin, insan üzerinden maddî, sosyal

---

[314]. Rahman, Fazlur, Ana Konularıyla Kur'ân, Çev:A. Açıkgenç, A.O.Yay., III.bsk., Ankara 1996, s.203.
[315]. Bkz:et-Taberî, I, 221;el-Beğavî, I, 62;ez-Zemahşerî, II, 273;er-Râzî, II, 213;en-Nesefî, I, 33;İbn Kesîr, I,33, 34;Ebu's-Suûd, I, 87;Yazır, I, 319-320;Kutup, I, 64;Mevdûdî, I, 64;et-Tabatabâî, I, 122;Ateş, I, 130.
[316]. Bkz:Fussilet, 41/11.
[317]. Bkz:Âlu İmrân, 3/83;el-İsrâ, 17/44;en-Nûr, 24/41;el-Hadîd, 59/1;el-Haşr, 1/61;es-Saff, 61/1.

ve manevî çevrede etkisi büyüktür. Bu bağlamda iblisin, insan üzerinden meydana getirdiği yıkımlar ve dengesizlikler kendilerini, belirgin olarak tabiatta gösterirler. Sonuçta olanlar, insana ve onun yaşadığı fizîkî, sosyal ve manevî çevreye, insan ve toplum ekolojisine olmaktadır. Bu bağlamdaki bir âyette, "Yemin olsun ki, iblis, onların üzerinden gerçekleştireceğini sandığı zannını yerine getirdi. İnanan bir zümrenin dışında hepsi ona uymuş oldular"[318] denilir. Bu âyeti müfessirler, bu milletin şeytanın aldatmasına uyduğu, darmadağın oldukları ve millet olmaktan çıktıkları; fizîkî çevrelerinin sellerle tahrip olduğu, topraklarının çoraklaştığı ve kendilerinin de mahvoldukları[319] şeklinde tefsir ederler.

İblis, insanların mallarına ve evlatlarına ortak olacağına, yayalarıyla ve atlılarıyla onları yaygaraya boğacağına dair Allah'tan bir söz almıştır. Bu, insanın fizîkî, sosyal ve manevî çevresinin tahrip edilmesi anlamına gelebilir. Bu açıdan, dostlarıyla birlikte iblis, her yönden insanlığa zarar vermeye çalışır. Bu yolla gerçekleştirmeye çalıştığı amaç, kendisinin teslim olmadığı otoriteye boyun eğen insanı ve teslim olan tabiatı, bozmaktır. Bu çerçevede iblis, teslimiyetten ayırdığı insanı, yaya ve atlılarıyla Allah'a isyana sevk eder, isyana gönderdiği insanların mallarını yanlış yollarda harcamalarını kolaylaştırır ve çocuklarını uygunsuz işlerde istihdam ettirir[320].

Kur'ân, Âdem-iblis kıssasını anlattığı on bir yerde kötülük tarafının ismini hep iblis olarak verir. Bunun dışındaki yerlerde kötülüğün adresi ise, daima şeytan olarak belirtilir ve bu anlatım, seksen sekiz yerde geçer. Kimi yazarlar, "İblis, Âdem'den önce cin şeklinde olmakla birlikte, insan şeytanla çağdaştır. Kötülük ve iyilik arasındaki mücadele insan için bir anlam ifade eder. Onun için, Kur'ân, iblisi, Allah'ın emrine karşı gelen serkeş bir varlık olarak tasvir eder. Şeytan, bu yüzden insanın düşmanıdır. Şeytana karşı muzaffer olabilecek olan da, mağlup olup helâk olacak olan da, insandır. Bunun içindir ki Kur'ân, devamlı insanı şeytanla mücadele etmesi için uyarır"[321] derler.

Fazlur Rahman'a göre şeytanın faaliyetleri insanlar arasında çok yaygındır. İnsan her an için tetikte olmalıdır. Kendini gevşetmesi sonucu insan, her an şeytana yem olabilir. Aslında, her insan belli ölçüde şeytanın teşvikine ve aldatmasına maruz kalmıştır. Ama ahlâkî tehlikeye düşmekten sakınanlar, bunlara karşı uyanık olurlar[322]. Bir âyette, "Ey insanlar, yeryüzünde bulunan gıdaların temiz ve güzel olanlarından yiyin, şeytanın peşine düşmeyin,

---

[318]. Sebe, 34/20.
[319]. Bkz:et-Taberî, XXII,87;el-Beğavî, III,556;en-Nesefî, I, 33;Kutup, XII, 120;Mevdûdî, IV, 519.
[320]. Bkz:et-Taberî, XV, 115;Kutup, V, 233;Mevdûdî, III, 123;Ateş, I, 130;et-Tabatabâî, XIII, 143.
[321]. Rahman, s.206.
[322]. Bkz:Rahman, s.206,207.

zira şeytan, sizin apaçık bir düşmanınızdır"[323] denilir. Bu âyeti müfessirler, "Bu tahlil emri, dinin itidalini, kâinatın ve insanın fitratıyla uygunluğunu ifade eder. Âyetteki yasak emri ise, yiyecek ve içeceklerle ilgili şeytanın kışkırtma ve aldatmalarından doğan tüm sınırlamaların ortadan kaldırılmasını ifade eder. Ayrıca sakındırmanın nedeni, şeytanın insana olan ezelî düşmanlığıdır. Düşmanlıktaki yedi husus; insanları saptırma, onlara kuruntular verme, hayvanların kulaklarını kesmeyi ve Allah'ın yaratılışını değiştirmeyi emretme, doğru yolda oturup saptırma, ön ve arka, sağ ve soldan insanlara yaklaşıp şaşırtma, onları şükretmekten alıkoymadır. Bu işleri, şeytan bizzat gerçekleştireceğini söyleyince, düşmanlığı çok açık bir durum arz eder"[324] şeklinde yorumlarlar.

Şeytanın izinden gitmemek, Allah'ın bir emridir ve Kur'ân'da da, bu hususa değinilir[325]. Bir âyette, "Topluca barışa girin, barışçı olun; sakın şeytanın peşinden gitmeyin, çünkü o, sizin amansız düşmanınızdır"[326]. Bu âyet tefsirlerde, şeytanın vesveseleri ve insanlar arasında baş gösteren tefrikaların en ileri safhalara götürülmesi sonucu, evrene ve insan dahil evrende yaşayan her tür canlı ve cansız varlığa kadar uzanan zararlara tanık olunacağı[327] şeklinde tefsir edilir. sonuçta, insanın fizîkî çevresi dediğimiz tabiatta onulmaz yaralanmalar oluşabileceği gibi manevî çevresini oluşturan ilişkiler tamamen sertleşecektir. Bundan insan ve yaşamını sürdürdüğü doğa zarar görecektir. Öyleyse insan, şeytanın adımlarına uyulmamalıdır. İnsan, şeytanın adımlarına sadece savaş-barış meselesinde değil, diğer konularda da uyulmamalıdır. Allah'ın insanlara fayda versin diye yarattığı bitkilerden oluşan ürünler ve hayvanlardan elde edilen menfaatler konusunda, şeytana uyulmaması gerektiği de Kur'ân'da anlatılır[328].

Şeytanın insan üzerinden gerçekleştirdiği pis işler arasında şarap, kumar, dikili taşlar, fal ve şans okları da vardır. Bunlardan ötürü şeytan, insanlar arasına kin ve düşmanlık sokmaya çalışır; Allah'ın anılmasını ve namazın kılınmasını, her tür yöntemlerle engellemeyi gaye edinir[329]. Şeytanın bu pis işleri, sadece insanı perişan etmekle kalmaz; ekolojinin, toplumsal ekolojinin ve insan ekolojisinin anarşiye kaymasını ve hiç bir şeyin olduğu gibi artık olmamasını sağlar. Bu çerçevede din ve güvenli dünya diye bir şey bulmak imkânsızlaşır. Bundan sosyal ve fizîkî çevrenin göreceği zarar ise, tahminlerin ötesindedir[330].

---

[323]. el-Bakara, 2/168.
[324]. Bkz:el-Beğavî, I,138;er-Râzî, V, 2-3;en-Nesefî, I, 88;Yazır, I, 584;Mevdûdî, I, 135;Ateş, I, 278.
[325]. İlgili âyetler için bkz:el-Bakara, 2/168;el-En'âm, 6/142;en-Nûr, 24/21.
[326]. el-Bakara, 2/208.
[327]. Bkz:en-Nesefî, I, 105;Kutup, I, 439;Mevdûdî, I, 235;et-Tabatabâî, I, 101;Ateş, I, 352;es-Sâbûnî, I, 133.
[328]. Âyet ve tefsiri için bkz:el-Enâm, 6/138-142. er-Râzî, XIII, 215;Kutup, V, 472;et-Tabatabâî, VII, 364.
[329]. Bkz:el-Mâide, 5/90-91;el-Beğavî, III,197; ez-Zemahşerî, II, 11;İbn Kesîr, II, 453 ;Ateş, V, 386.
[330]. Mevdûdî, IV, 430. Ayrıca bkz:et-Taberî, VII, 32;el-Beğavî, II, 62;ez-Zemahşerî, I, 642;Ateş, III, 57.

İnsan ve toplum ekolojisi, şeytanın insan üzerinden gerçekleştirdiği olumsuzluklar sonucu bozulmuştur. Bunun tarihsel birçok örneği vardır. Şeytana karşı kuvvetli bir tavır geliştirmesi gereken, insandır. İnsan, kendini onun tuzağına düşürürse, kendisi, toplumu ve faydalanması için yaratılan ekolojik varlıklar eskiden beri zarar görmüştür ve muhtemelen de zarar görmeye devam edecektir.

### 3.4.4. Gökyüzü ve insan

Evren, içersinde birçok maddî ve fiziksel varlıkları barındırdığı gibi, aynı oranda göksel cisimleri de ihtivâ eder. Göksel cisimler, insana kimi istifadeler sağlamak üzere Tanrı tarafından yaratılmıştır. Göklerin insan yaşamına etkisi çoktur. Bir âyette, "Göğü de kubbemsi bir yapı gibi bina eden Allah'tır"[331] denilir. Gökyüzünün Allah tarafından binâ edilmesi, korunmuş bir tavan olması vb. gibi hususlar, tüm varlıklara faydalı olsun diye var edilmiştir[332]. Bu tabakanın canlı yaşamında önemli bir payı vardır; çünkü canlılar, ısı ve ışığa ihtiyaç duyarlar. Göklerin içinde bulunan varlıklar çekici, insicamlı ve dünyayla münasebetli olarak var edilmiştir. Özellikle bu cisimler, insan yaşamı için gereklidirler ve gökyüzü, yeryüzünde hayatın devamına yardımcı olacak biçimde koruyucu yüksek bir tavan olarak kurulmuştur[333]. Gökyüzünün bu şekilde bir bina olarak var edilmesi, insan dahil ekolojideki varlıkları koruyucu ve geliştirici özelliğine vurgu yapar. Bu, insan ile gökyüzü arasındaki ilişkiyi belirten bir husustur. Ayrıca gökyüzünün ve göklerin tabakalar hâlinde yaratılması da dünya gezegenin gelebilecek tüm olumsuzlukları önleyici bir unsur olarak görev yaparlar. Bu özellikleri, insan, hayvan, bitki ve diğer varlıklara ve nesnelere yararlı ve faydalı bir duruma işaret eder. Böylece ekolojideki canlı yaşamı mümkün olur.

Kur'ân'da güneşle ilgili olarak onun husbân ve hisâb olduğu belirtilir ve bu ifadeler, zamanın ayarlamasında güneşten yaralanılacağını da ifade ederler. İnsan, ister kullansın ister kullanmasın fark etmez, güneş, bir vakit ayarlama ölçüsü kılınmıştır. Bir âyette, "Onun buyruğu doğrultusunda güneş ve ay, kendileri için belirlenen yörüngelerde akarlar"[334] denilir. Bu âyete yapılan izahlarda, evrendeki tüm işlerin dünya gezegeninin güneş etrafındaki devinimiyle düzenlendiği, böylece senenin sayısının ve zamanın ayarının bilindiği,[335] güneş

---

[331]. el-Mü'min, 40/64. Benzer bir âyet için bkz:el-Bakara, 2/22.
[332]. er-Râzî, II, 105. Karş:Ebu's-Suûd, I, 61.
[333]. el-Beğavî, I, 25.
[334]. er-Rahmân, 55/5.
[335]. Ebu's-Suûd, VIII, 176.

olmasa gecenin ortadan kalkmayacağı, tarımsal faaliyetlerden insanın faydalanması için dünyadan bakılınca güneşin dönüşüyle yakından ilgili olduğu ve bunun bilinmemesi sonucu tarımsal faaliyetlerden faydalanamayacakları,[336] bunca varlığın yeryüzünde yaşayabilme nedeninin, güneşin yeryüzünden belli bir uzaklıktaki bir mesafede tutulmuş olmasından ileri geldiği[337] gibi noktalar dikkati çekiyor. Bu belirtilen hususların, ekolojideki canlı yaşamı, ısı-ışık, gece-gündüz, kış-yaz, bahar-güz, karbondioksit-oksijen, büyüme-küçülme, yeşerme-ölme gibi kanunlarla çok yakından alâkalıdır.

Kur'ân'da, bir de, göksel varlıklardan olan ayın, insan neslinin istifadesine verildiği anlatılır. Bir âyette, "O, gündüzü, geceyi, güneşi ve ayı sizin istifadenize sundu"[338] denilir. Kimi müfessirler, "Allah, nesneleri kulların iyiliğe uygun şekilde yönetimi altına alınca, bunların istifade edilmeye müsait varlıklar hâline geldiği[339] ve yeryüzündeki hayatın ayla yakın ilişkisi olduğunu"[340] dile getirirler. Bu bağlamda, ekolojideki canlılık ile kimi canlı türlerinin beslenme, giyinme ve barınma gibi temel ihtiyaçları için göksel cisimlerden biri olan ayın, kuşkusuz son derece gerekli olduğu söylenebilir. Kimi tefsirlerde gök cisimlerinden olan ayın, birtakım yararları olduğu belirtilir. Bu bakımdan ay, hareket etme, aydınlatma, karanlığı giderme şekilleriyle bitki iyileşmesine ve canlı organizmaların ise, dinlenmesine etki eder,[341] ve insan, hayvan ve bitkiler bundan yaralanır[342]. Ay, ayrıca dünya gezegenine etkisi sonucu oluşan gelgit sebebiyle ve daha birçok özelliğiyle, insan ve toplum ekolojisini etkiler ve bu, insan ile gök cisimleri arasındaki ilgiye temas eder.

Gökyüzü, yer ile kendisi arasında dolaşan bulutlara sahip olma gibi bir özelliği vardır; bu sayede insan ekolojisine yardımcı olur ve insan ile gökyüzü arasındaki ilişkiye vurgu yapar. İlgili âyette, "Yer ile gök arasında emre âmâde bekleyen bulutları döndürmesinde düşünen toplumlar için birtakım mesajlar vardır"[343] denilir. Bulutlar, insan ve ekoloji için gerekli varlıklardır. Çünkü Kur'ân'da yağmurların bulutlar tarafından oluşturulduğu belirtilir. Yağmurlar, ekolojideki her tür canlı ve cansız varlıklar ve nesneler için çok gereklidir. Yağmurlar, hayatın canlı olmasını sağlar ve böylece ekolojideki popülasyonlar yaşamlarını devam ettirirler. Ayrıca gökten belli ölçülerde yağmurun yağdırıldığına ve özellikle de temiz bir su indirildiğine de değinilir. Bu durum insan, hayvan ve diğer canlılar için temel

---

336. er-Râzî, XXIX, 86.
337. Mevdûdî, VI, 67.
338. en-Nahl, 16/12. Benzer âyetler için bkz:er-Ra'd, 13/2;İbrâhîm, 14/33; Lokmân, 31/29;Fâtır, 35/13.
339. er-Râzî, XX, 4.
340. Kutup, IX, 167.
341. er-Râzî, XIX, 128.
342. Kutup, IX, 73.
343. el-Bakara, 2/164. Benzer bir âyet için bkz:er-Rûm, 30/48.

ihtiyaçlardan biri olan içecek gereksinimlerinin temin edilmesini sağlar. Ayrıca bu tertemiz su ile gökten belli ölçülere göre yağdırılan yağmur, ekolojideki bitki çeşitlerinin oluşturulmasına ve bunun devam ettirilmesine katkısı büyüktür.

Kur'ân'da insan, hayvan, bitki ve böceklerin suya muhtaç oldukları bildirilir ve su gökteki bulutlardan indirilir. Çünkü insan, temel ihtiyacından biri olan yiyecek ve içeceklerini ya doğrudan yada dolayısıyla su maddesinden karşılar. Kur'ân ekolojik zenginliği oluşturan meyve ve ürünlerin, insanlar için hoş bir içecek olduğuna[344] değinir. Bu nimetlere tabiattaki canlı varlıkların hepsi bağımlıdır ancak, insanın bağımlılığı ise gerçekten oldukça fazladır.

Kur'ân, göğün kapıları, bereketleri ve bolca yağmur gibi göksel olayların insan yaşamına ilgisini de belirtir. Bu âyetlerde kimi toplumlara mensup insanlar, imana gelip Allah'a karşı sorumluluk bilinci taşıyor olsalardı göğün bereketlerinin kendilerinin önüne serileceği[345] ve Allah'tan af dileyip yaptıklarından pişman olmaları durumunda kimi toplumların üzerine bolca yağmur yağdırılacağı[346] anlatılıyor. İnsan davranışlarının olumlu olması ya da bunların evrensel yasalarla uyum içersinde olması, ekolojideki nimetlerin artmasında bir derece etkiye sahiptir. Olumsuz davranışlar da aynı şekilde ekolojik nimetlerin eksilmesinin bir nedenidir. Doğal olarak ekolojik sıkıntı, felâket ve kıtlıklardan birinci plânda etkilenecek olan insan ve toplum ekolojisidir.

Gökyüzü, biri de canlı popülasyonların tüm istifade imkânlarının temin edilmesinde bir paya sahip olmak gibi bir özelliğe sahiptir. Bir âyette "Sizi, göğün ve yerin ürünleriyle rızıklandıran kimdir"[347] denilir. Burada ekolojik nimetler anlamına gelen rızık, insanın hayatını devam ettirmek için gerekli olan geçimlikleri ifade eder[348]. Bu âyet "insan hayatı için gerekli olan her şeyin, gökten ve yerden oluşturulduğu, gökten gelen rızkın oradan yağmurun indirilmesi olduğu,[349] gökten rızıklandırmanın birçok şekli olduğu, ısı, ışık, yağmur ve gökteki enerji temin imkânlarının bunlardan birkaçı olduğu"[350] şeklinde tefsir ediliyor. İnsanın ihtiyacı olan tüm rızıkların yetişmesi, güneşe ve gökten inen yağmura bağlıdır. Bu da insan ve toplum ekolojisinin, göksel unsurlarla olan ilişkisine ve çevrenin bunlardan yararlanmasına vurgu yapan bir unsurdur.

---

344. Bkz:en-Nahl, 16/67. Yorumu için bkz:et-Taberî, XIV,133-139;er-Râzî, XX, 67-69;Yazır, V, 3107.
345. Bkz:el-A'râf, 7/96.
346. Bkz:Hûd, 11/52.
347. Yûnus, 10/31. Benzer âyetler için bkz:en-Neml, 27/64;Fâtır, 35/31;el-Mü'min, 40/13;ez-Zâriyât, 51/22.
348. Esed, I, 400;et-Tabatabâî, X, 51.
349. er-Râzî, XVII, 86 Karş:Kutup, XII, 553;et-Tabatabâî, X, 51.
350. Kutup, XI, 182. Ayrıca bkz:el-Beğavî, III, 426;Ebu's-Suûd, VI, 296;Ateş, VI, 378.

Gündüzün bir diğer özelliği[351] aydınlatıcı olmasıdır. Gündüz ve gece birer âyettir, esasen bunların dönüşümleri Allah'ın varlığını işaret eden olağanüstü birer belgedirler. Zira bu dönüşümler, yeryüzünün matematiksel bir kesinlikle kendi ekseni ve güneş etrafında dönmesiyle oluşur. Bunun, yeryüzü üzerindeki tüm varlıklara sayısız faydalar sağladığı ortadadır. Yaratıcının, yeryüzü üzerindeki nimetine işaret ettiği gibi, yaratıklar için mükemmel düzenlemelerde bulunduğunu da gösterir[352] denilir. "Çalışsınlar diye gündüzü aydınlık yaptığımızı görmediler mi?"[353] âyeti de benzer bir durumu ifade eder.

Gece, dinlenmek için var edilmiştir ve gecenin oluşması, dünya gezegeninin kendi ekseni etrafında dönüşüne bağlanmıştır. İnsan, hayvan, bitki ve diğer varlıkların yaşamı için zamansal öğelerden biri olan gece çok gereklidir. Çünkü bu gereklilik, bizzat gecede var edilen faydalar, geceleyin gerçekleşen olaylar ve gece vesilesiyle oluşan hâdiseler itibariyledir. Ayrıca gece, insan ve ekoloji açısından değerlidir. Gecenin var edilmesi, gündüzün çalışarak yaşamını kazanan insanın dinlenmesi için Allah tarafından belirlenmiş zamansal ve ekolojik bir nimettir.

Diğer gök cisimlerinden biri olan yıldızların da, insana faydaları vardır. Ayrıca gökyüzündeki atmosfer tabakası ve orada yer alan basınç merkezleri, şimşek, gök gürültüsü, yıldırım gibi atmosferik olaylar da insana yararlı olan olaylardır. Esasen atmosferin üzerinde yer alan tabakalar, güneşten gelen mor ötesi vb. gibi zararlı ışınların emilmesine yardımcı olmakla da insana yardım etmiş olurlar. Basınç merkezlerinin oluşturduğu rüzgârlar da insan, hayvan, bitki ve diğer varlıklara yararlı olduğunu bilmeyen kimse yok gibidir.

Buraya kadar yapılan açıklamalardan da anlaşılacağı üzere, göksel cisimler, insanın yararlanması için yaratılmıştır. Bu yararı, sadece insana özel kılmak doğru değildir. Ancak, gezegende sorumlu varlık insan olduğundan, onun yaşamı için gerekli olan tüm varlıklar ile gerekli olmayan varlıklar da bu yarardan istifade ederler. Göksel varlıklardan güneş, ay, gök, gökler, gök tabakaları, rüzgârlar, yağmurlar, bulutlar, yıldırımlar, şimşekler, gök gürültüsü, göksel varlıkların ısı, ışık, yol göstericilik özellikleri, gecenin karanlığı ve gündüzün aydınlığı hep onların, birinci ve ikinci derecede insana olan yararlarını ifade ederler. Bu bakımdan, göksel varlıklar ile insan arasında birebir bir ilişki vardır.

---

[351]. Yûnus, 10/67.
[352]. Mevdûdî, II, 346. Ayrıca bkz:Yazır, IV, 2736; Kutup, XIII, 26; et-Tabatabâî, X, 94-95; Ateş, IV, 241.
[353]. en-Neml, 27/86. Tefsir için bkz:Kutup, XI, 200;Mevdûdî, IV, 149;et-Tabatabâî, XV, 399;Ateş, VI, 388.

# DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

## 4. KUR'ÂN'DA ÇEVRE-İNSAN İLİŞKİSİ

### 4.1. Çevre-İnsan İlişkisinde Kurân'ın Hedefi

Çevre, insan faaliyetleri ve canlı varlıklar üzerinde hemen ya da süre içersinde dolaylı ya da dolaysız bir etkide bulunabilecek fizikî, kimyasal, biyolojik ve toplumsal etkenlerin ve verilerin bir zamandaki toplamına[1] denildiğine göre, bu çevreyle insan arasında kesin bir ilişki vardır. Araştırmanın başından beri, Kur'ân'ın çevre konusuna geniş anlamda yer verdiğini, değişik başlıklar altında yer verdiğimizden, son mesajın bu konulara yer vermesinin bir anlamı elbette olmalıdır. Son mesajın üç yüz altmış bir defa andığı *insan* ve sadece dört yüz altmış üç defa yer verdiği yeryüzü anlamındaki *ard* kelimeleriyle bir hedefinin olması inkâr edilemez kesinlikte bir gerçektir. Acaba kutsal kitabımızın çevreden, insandan ve çevre-insan ilişkisinden hedefi ne olabilir? Biz, son mesajın bu ilişkideki hedefini bu kısımda belli başlıklar altında irdelemeye çalışacağız.

Allah'ın insanlığa gönderdiği son mesajda; çevreye, çevredeki varlıklara, ekolojik nimetlere, çevrenin var edilmesindeki gayeye, ekolojideki dengeye belli durumlar ve konular bağlamında yer verilir. Yine onda, insana, insanın varlık yapısında ortaya çıkan fenomenlere ve zayıf yönlerine, yeryüzündeki pozisyonu ile varlıklar karşısındaki konumuna da belli ölçüler içersinde değinilir. Bundan ötürü, bu kitabın çevre-insan ilişkisine olan vurgusunun biraz fazla olduğunu ifade etmek gerekir. Onun bu hususlaki hedefi, etkileyen insan ile etkilenen çevrenin, aynı ve tek Tanrı idaresindeki varlıklar olduğunu hatırlatmakla başlar ve diğer alanlara yayılır.

Kur'ân, bu hatırlatmalarıyla, insanın ekolojide sorumluluk taşıyan bir varlık olduğunu vurgulamak, ekolojideki varlıkların sahibinin Allah olduğunu tasrih etmek, ekolojideki varlıkların insanın istifade etmesi için yaratıldığını belirtmek, insan dahil canlı ve cansız varlıkların bir gayeye göre var edildiğini ortaya koymak, bunların kör bir tesâdüfün eseri olmadığını açıklamak, insanın yeryüzünü imar etme ve insan neslini ıslah etme görevlerini bildirmek, yaşanabilir bir dünyaya ulaşmanın anahtarlarını göstermek, insanı güzel davranışlara sevk etmek, insana sunulan maddî ve manevî nimetlerin bir bedelinin olduğunu

---

[1]. Akıncı, s.27.

anımsatmak, her şeyin bu dünyada bitmediğini bildirmek ve öte dünya yaşamının var olduğuna dikkatleri çekmek istemiştir.

Ekolojideki hiçbir şey, amaçsız ve gayesiz olmadığına, yaratılan her varlığın ve bunları yaratan Tanrı'nın da bir hedefi olduğuna göre, insan-çevre ilişkisinde Tanrı'nın sözlerini ihtivâ eden bir kitap olarak Kur'ân'ın da bir hedefi vardır. İnsanın hedefi, yeryüzünde, Allah'ın kendisine verdiği hilafet vazifesini en iyi biçimde yerine getirmektir. Bunun içersinde yeryüzünü imar etmek, insanlar arasında adaleti tesis etmek, insanları ıslah etmek ve yaratıcıya kulluk etmek gibi hususlarda vardır. Çevrenin hedefi ise, kendisinden, kedisinin var ediliş amacına göre istifade etmek istenildiğinde, yararını isteyene ve şartlarını yerine getirene vermektir. O hâlde diyebiliriz ki, Kur'ân, sürekli vahiy olan ekolojik varlıklar ile insan arasındaki ilişkide mutlak bir hedef gözetir. İşte, bu mülâhazalar doğrultusunda, daha açık bir şekilde anlaşılmasına katkı sağlamak için, çevre-insan ilişkisinde Kur'ân'ın hedefini araştırmamıza dahil ettik.

Tekrar ifade etmek gerekir ki çevre-insan arasında bir ilişki, hem de çok yoğun bir ilişki vardır. Bu, insan ilişkilerinden yatay olan ilişkiye atıf yapar. Kutsal kitabımız, bunlardan kimini onaylamaz ve birçoğunu da belli kurallar doğrultusunda onaylar. Ayrıca, Kur'ân'ın bu konudaki hedefini anlamaya çalışmak, aynı zamanda, tek tek varlıklardan, yine bir ve tek olan Tanrı'nın varlığını anlamaya çalışmaktır. Bu varlıklardaki düzeni, gayeyi, şefkati, yararlılığı anlamak, nafile namaz kılmaktan daha üstün tutulur. Çünkü Kur'ân, kimi âyetlerde yeryüzündeki, göklerdeki, ikisi arasındaki ve insanın kendi bedenindeki, hatta tüm evrendeki varlıkların düşünülmesini, onlar hakkında imâl-i fikr edilmesini tavsiye eder.

### 4.1.1. Her şeyin sahibinin Allah olduğunu bildirmek

Allah, kâinatın mutlak sahibidir ve kâinatın devamını sağlayan Rahîm[2] olduğu gibi, onun şüphe götürmez idarecisidir. Bu kayıtsız ve şartsız hâkimiyetinden dolayı Allah, yerleri ve gökleri meydana getirmek istediğinde, onların varlığa gelmelerini istemiştir. Bu bakımdan Kur'ân, bütün kâinata müslüman gözüyle bakar. Kur'ân, tabiat ve tabiî olaylar hakkında sık

---

[2]. Aslında kâinatın devamını sağlayan Rahmân olduğu gibi olması gerekir. Çünkü Rahim sıfatı daha çok mü'minlerle ilgilidir. Rahmân ise Allah'ın kâinata tecellisinin her varlığı kapsayacak biçimde küllî olduğunu ifade eder. Ayrıca varlıkların hepsi zaruri olarak bu rahmetten yararlanarak varlık sahnesine çıkmışlardır. Bkz: Ateş, I, 67-68. Farklı görüşte olanlar da vardır. bkz:Esed, I, 2.

ve devamlı tekrar edilen ifadeler kullanmıştır. Bunlar tabiatı, Allah'a isnat etmiş veya tabiatla insan arasında ilişki kurmuş ya da ikisiyle birden ilişkilendirmiştir[3].

Kur'ân, kutsal kitapların en sonuncusu olduğundan, yeryüzü gezegeni dahil, diğer tüm gezegenler, gezegenlerdeki tüm canlı ve cansız varlıkların ve nesnelerin Allah'a ait olduğunu bildirdiğinden, acaba Tanrı'nın bu varlıkları sahiplenmesindeki amacı ne olabilir ve bunu insana bildirmesindeki gayesi nedir? Kur'ân'ın ilk hedeflerinden birisi, insanın fıtratını, hayat ve kâinat sahasındaki delillere, belgelere, bilgi ve âyetlere yönlendirmektir[4]. Bu konudaki âyetler bir hayli fazladır[5].

Her şeyin sahibinin Allah olduğunu bildiren Kur'ân, tüm kâinatı müslüman olarak tasvir eder. Yani İslâm, Allah'ın emirlerine teslim olma anlamına geldiğine göre, evren de Allah'ın emirlerine uyduğundan, Kur'ân, evreni müslüman olarak nitelendirilir. Yalnız insan, bu tümel kanunun tek istisnasıdır. Çünkü insan, kendi fıtratında bulunan emirlere uyup uymamakta hür bırakılmıştır[6]. Yani teslim olma ilkesini tek olarak bozan varlık insandır, hatta insanın tümü değil bir kısmıdır. Bu sadece, Kur'ân için böyle değildir, doğu geleneklerinde de böyledir ve modern fizikçiler bile bunu tasdik eder konuma varmışlardır. "En ileri fizikçilerden bazıları, neredeyse Guénon'un iddiasını paylaşacakları bir duruma gelinmiştir. Ona göre bütün tabiat, aşkın gerçekliklerin simgesinden fazla bir şey değildir"[7].

Kimi âyetlerde, göklerin ve yerin Rabb'inin Allah olduğuna değinilir. Bu konuda bir âyette, "Eğer işin gerçeğini düşünüp anlayan kişiler olsaydınız, itiraf edersiniz ki O, göklerin, yerin ve ikisi arasında bulunan her şeyin Rabb'idir"[8] denilir. Rab teriminde sahip olmak, yetiştirmek, eğitmek, beslemek, düzenlemek gibi anlamlar vardır. Bundan ötürü, göklerdeki, yerdeki ve bu ikisi arasındaki bütün varlıkların, belli bir program çerçevesinde kontrol altında tutulması gereklidir. Ayrıca bu ifade, bir şeyin sahibi olmayı, sahip olduğu şeyin üzerinde otorite iddiasında bulunmayı, onu başından sonuna kadar oluşturmayı ve beslemeyi de ihtivâ eder. Çünkü gökteki, yerdeki ve ikisi arasındaki varlıkların da, birtakım ihtiyaçları ve düzenli bir birliktelik oluşturmaları için bir Rabb'e ihtiyaç duyarlar. Bunun için Kur'ân'da göklerin, yerin ve ikisi arasındakilerin Rabb'inin Allah olduğunu belirtmek üzere Rabbu's-semâvâtı ve'l-ard vemâ beynehümâ ifadesi kullanılır ve bu tür âyetlerde[9] O'nun, göklerin, yerin ve ikisi arasındakilerin Rabb'i olduğu ifade edilir.

---

[3]. Rahman, Ana Konularıyla Kur'ân, s.125, 127.
[4]. Kutup, Seyyid, İslâm Düşüncesi, Çev:H. Şükrü-R. Tosun-M. Çelen, Dünya Yay., İstanbul 1992, s.394.
[5]. Bkz:el-Bakara, 2/28-29, 164;en-Nahl, 16/79;Fâtır, 35/41;Yâsîn, 36/33-40;Kâf, 50/6-11;Abese, 80/24-32.
[6]. Rahman, Fazlur, İslâm ve Çağdaşlık, Çev:A. Açıkgenç-H. Kırbaşoğlu, A.O.Yay., II.bsk., Ankara 1996, s.23.
[7]. Schumacher, E.F., Aklı Karışıklar İçin Klavuz, Çev:Mustafa Özel, İz Yay., II.bsk., İstanbul 1992, s.132.
[8]. eş-Şuarâ, 26/24.
[9]. Bkz:er-Ra'd, 13/16;el-İsrâ, 17/102;el-Kehf, 18/84;Meryem, 19/65;el-Enbiyâ, 21/56;el-Mü'minûn, 23/86.

İnsan, içinde yaşadığı dünyayla birlikte makro kosmosun bir üyesidir. Bütün varlıkların ve nesnelerin sahibi ise, Allah'tır[10]. Göklerin ve yerin bilinmezliklerinin, Allah tarafından bilindiği kimi âyetlerde belirtilir. Bunun için Kur'ân'da, *gaybu's-semâvât ve'l-ard*[11] ifadesi kullanılır. Yine kimi âyetlerde, Allah'ın *men fi's-semâvât ve'l-ard* ve *mâ fi's-semâvât vemâ fi'l-ard*ı da bildiği belirtilir. İlgili bir âyette, "Dikkat edin, göklerde ve yerdekilerin tümü Allah'ındır"[12] deniliyor. Allah'ın, göklerdeki cansız nesne ve varlıklara sahip olması, her ne kadar, sadece cansız varlıkları kapsıyorsa da aslında bu, tüm mevcûdâtı ihtivâ eder. Göklerdeki ve yerdeki canlı varlıklara sahip olması anlamındaki men fi's-semâvât ve'l-ard ifadesi de, tüm canlı-cansız varlıkların ve nesnelerin kendi kudreti altında olduğuna delalet eder.

Kur'ân, mülk sözcüğüyle varlıkların ve nesnelerin mülkiyetinin, Allah'a ait olduğunu belirtir. Bu konudaki âyetler,[13] bir hayli fazladır. Bunlardan birinde, "Göklerin ve yerin egemenliği O'na aittir"[14] denilir ve tefsirlerde bu âyet, "Eğer litosfer biraz daha kalın olsaydı oksijen ortadan kalkacak ve canlılar yaşayamayacaktı. Okyanuslar biraz daha derin olsaydı oksijen ve karbondioksit emilmeyecek, bitki hayatı imkânsızlaşacaktı"[15] şeklinde açıklanır. Bu, evrenin, Allah'ın mülkiyetinde olduğunu ifade eder. O, ekolojinin bozulmasına izin vermez; fakat bu, insanın onu bozacak davranışlardan uzak durmasını da ifade eder. Çünkü Avustralya'ya yıllar önce bahçe ve tarlaların etrafında çit/çeper olarak kullanılmak üzere getirilen, zamanla genişleyen ve İngiltere kadar bir alanı kaplayan kaktüs bitkisi, insanları endişeye düşürdüğü ve kıtada büyük bir tehlike oluşturduğu söyleniyor[16].

Entimologlar (böcek bilimci), kaktüs üzerinde yaşayıp onunla beslenen bir böcek bulmuşlar ve onu bu kıtaya getirmişler; bu böcekler de, kaktüs üzerinde çok çabuk üreyerek onları yemişler ve kaktüsler tükenince bu böcekler de ölmüştür. Bu olay, tabiattaki kontrol mekanizmasının varlığını hâlâ korumakta olduğunu gösteriyor[17]. Yazır, âyeti, "Bütün yerin ve göklerin mülkü, hep O'nundur. Yer ve yerdeki yukarı ve aşağı, sağa ve sola tüm nesne ve varlıklarda tümel tasarruf yetkisini ifade eden yok etme, yaratma, yaşatma, öldürme, dilediği

---

[10]. Günay, s.9.
[11]. Ğaybu's-semâvât ile ilgili diğer âyetler için bkz:el-Bakara, 2/33;Hûd, 11/123;en-Nahl, 16 /77;Fâtır, 35/38.
[12]. Yûnus, 10/55. Mâ ve men fi's-semâvât ile ilgili âyetler için ayrıca bkz:el-Bakara, 2/284;Âlu İmrân, 3/29.
[13]. Bkz:el-Bakara, 2/107;Âlu İmrân, 3/189;el-Mâide, 5/17, 40;et-Tevbe, 9/116;en-Nûr, 24/42;ez-Zümer, 39/44;el-Fetih, 48/14;el-Hadîd, 57/2, 5.
[14]. el-Furkân, 25/2. Benzer âyetler için bkz:Sâd, 38/10;ez-Zuhruf, 43/85;el-Câsiye, 45/17.
[15]. Morrison, s.98-99.
[16]. Kutup, X, 492.
[17]. Morrison, s.98-99. Ayrıca bkz:Kutup, X, 492.

gibi emir verme ve yasaklama şeklindeki hükümdarlık, yalnız O'na aittir"[18] şeklinde tefsir eder.

Doğadaki özdenetim ilkesi de, her şeyin sahibinin Allah olduğunu göstermesi açısından ilginçtir. Genel bir kural olarak, artan canlı nüfusu, sistemin sınırlarını zorlamaya başlayınca, bazı etkenler devreye girip nüfusu aşağıya çeker. Doğanın dengesi denilen bu durum, bu tür etkenlerle ortaya çıkar[19]. Kur'ân'da, denge konusuna değinen âyetlerden birinde, "O, göğü yükseltti ve dengeyi koydu"[20] denilir. Âyetin, "Allah, yerde ve gökte dengeyi kurmuştur. Bu bağlamda, gök cisimleri bir ölçü ve dengeyle uyum içinde duruyor ki denge, bütün kâinat düzenine hâkim bir ilâhî yasadır. İnsanların da, bu yasayı bozmamaları ve kendi aralarındaki işlemlerde de, bu dengeye dikkat etmeleri gerekir. Allah, bu dengelere karşı gelerek dengeyi bozan insanları asla iflah etmez"[21] şeklinde tefsir edilmesi de, dünyanın bir denge üzerine kurulduğunu ifade eder. Ayrıca, yeryüzünün ıslah edildikten sonra bozulmamasının istenmesi[22] de, insan ve toplum ekolojisindeki olumsuzlukların yadsındığını gösterir.

Kur'ân'daki kimi âyetler,[23] göklerin ve yerin yaratıcısı olan Allah'ın sonsuz ilmini, kudretini, hikmetini ve her şeyi yapabilme gücünü, bazen açık, bazen remzî olarak belirtirler. Allah, ebedîdir, kâinatın yaratıcısıdır, her şeyi bilendir. O, kâinattaki her şeyi insanın istifadesine vermiştir. Allah, belli bir süresi için yaratılmış ve tayin edilmiş olan kanunların etkisi altındaki fizik kuralları tarafından idare ettiği kâinatı, güç ve kudretiyle inşa etmiştir"[24]. Bunlar gösteriyor ki, Kur'ân'ın, çevre-insan ilişkisindeki hedeflerinden birisi ve en önemlisi, kâinatın bir ve tek yaratıcısı ve varlığını devam ettiricisi vardır.

Bu konuda çevreci bir yazar şöyle diyor: "Tanrı her şeyin sahibidir. Yeni paradigmada kozmos, insan ve Tanrı hep iç-içe ilişkili bir hâldedir. Bu, kozmoteandrik prensip olarak adlandırılır. Kâinat ve insanların oluşturduğu bağlam olmaksızın Tanrı'dan bahsedilemez. Nihayet kâinattan da, ufuk olarak Tanrı'nın ve insanların oluşturduğu bağlam olmaksızın söz edilemez"[25].

Kur'ân'ın, varlıkların Allah'a ait olduğunu belirtmesi, varlıklarla olan barışa da dikkat çeker. Yani, bu varlıklar, Allah'ın olduğuna göre, insan da, bunlardan istifade etmek için

---

[18]. Yazır, V, 3567. Ayrıca bkz:et-Taberî, XVIII, 180;er-Râzî, XXIV, 44;İbn Kesîr, II, 623.
[19]. Kışlalıoğlu, Mine-Berkes, Fikret, Ekoloji ve Çevre Bilimleri, Remzi Kit., II.bsk., İstanbul 1994 s.19.
[20]. er-Rahmân, 55/7.
[21]. Ateş, IX, 184-185.
[22]. Bu tür âyetler için bkz:el-Bakara, 2/11;el-A'râf, 7/56, 85;Muhammed, 47/22.
[23]. Bkz:Yûnus, 10/5;Lokmân, 31/27, 20;el-Hadîd, 57/3;et-Talâk, 65/12.
[24]. Han, Fethullah, Kur'ân ve Kâinât Âyetleri, Çev:S. Gülen-O. Morçay, İnkılâb Yay, II.bsk, İstanbul 1998, s.54.
[25]. Capra, 131.

yaratıldığına göre, insan, hem Tanrı ile, hem de bu varlıklarla barış içersinde olmak zorundadır. Nasr bu konuda şöyle der: "Aslında tabiat ile insan arsındaki barış ve uyum gerçekleşmedikçe, insanlar arasında barışın sağlanması imkânsızdır. Tabiatla barış ve uyum içinde olmak da, göklerle ve nihayet her şeyin kaynağıyla uyum içinde olmaya bağlıdır. Rab ile barışık olan, O'nun yarattıklarıyla barışıktır, tabiatla barışıktır ve insanla barışıktır"[26].

Ekolojideki canlıların rızıkları da Allah tarafından temin edilmiştir. Kur'ân, rızık verenin, aynı zamanda, yegane gerçek Tanrı olduğunu belirtir. Bir âyette[27] geçen bu rızık olgusu, tefsirlerde, "kişinin beslenmesi için gerekli gıda maddelerinin tedarikinin basit bir iş olmadığı, yerkürede sayısız hayvan ve bunlara ait yine sayısız tür bulunduğu, her birinin gıdaya muhtaç olduğu, rezzâk olan Tanrı'nın hiçbirini gıdasız bırakmadığı, beslenme maddelerinin hepsine yetecek kadar iyi ayarlandığı, yer ve gökteki koordineli faaliyetlerle çeşitli gıdalar oluşturduğu, ısı, ışık hava, su, toprak vb. gibi maddeler arasında uyum olmaması durumunda tek bir gıda maddesinin dahi üretilemeyeceği ve böylece insan neslinin devamına imkân olmadığı"[28] şeklinde izah edilir.

Aslında, her şeye ihtiyacını veren ve hiçbir şeye ihtiyacı olmayan anlamında Tanrı, es-Samed olduğuna göre, kendisinin yeryüzü gezegeninde varlıkları sahiplenmesinin anlamı, her hâlde doğrunun, iyinin, güzelin, ahlâkın, hukukun, dinin, dünyanın ve âhiretin sahibinin de, kendisi olduğu konusunda insanları bilinçlendirmektir. Bunun için bir âyette, "Göklerde ve yerde ne varsa O'nundur, din de yalnız O'nundur. O hâlde Allah'tan başkasından mı korkuyorsunuz?"[29] tümcesi geçer. O hâlde, varlıkların ve nesnelerin, Allah tarafından sahiplenilmesi, dinin sahibinin de kendisini olduğunu bildirmekle açıklanabilir. Bu açıdan dinin de, kendisine ait olduğunu bildirilmesi, çevre-insan ilişkisinde özellikle kastedilen bir hedeftir. Çünkü çevre, boşuna yaratılmamıştır. İnsanın imtihan edilmesi için var edilmiştir.

Bir âyette, "Kuşkusuz yerin yaratılışında düşünüp akıllarını kullananlar için, mesajlar vardır"[30] denilir. Tefsirlerde bu husus, "taşıdığı esrarlar, ibretler ve insanın aklının eremeyeceği en güzel estetik sanatsal inceliklerle, yeryüzünün bugünkü hâliyle var edilişinde mesajlar mevcut olduğu;[31] yeryüzünün uzatılıp genişletilmesi ile ağaç, ırmak ve dağların, deniz, cevher ve bitkilerin yerdeki ibretler olduğu;[32] tabiat olaylarına insanın dikkatinin

---

[26]. Nasr, s.181.
[27]. Bkz:en-Neml, 27/64.
[28]. Mevdûdî, IV, 134-135.
[29]. en-Nahl, 16/52.
[30]. el-Bakara, 2/164.
[31]. Ebu's-Suûd, I, 184.
[32]. el-Beğavî, I, 135.

çekildiği, bunların okunup incelenmesi gerektiği"[33] şeklinde izah edilir. Çünkü, ekolojik varlıkların, insana sunduğu yararların yanında, bir de, devamlı biçimde insan için ibretler olduğu ve bunların, bir tür vahiy olduğu da belirtilir. Bu bağlamda, çevre-insan ilişkisinde Kur'ân'ın böyle bir hedefi de söz konusudur.

Kur'ân'ın, çevre-insan ilişkisindeki bir diğer gayesi de, Tanrı'nın bir ve tekliğini, peygamberin gerçek olduğunu ve âhiretin varlığını takrir etmektir. Kur'ân'da uluhiyetin takrir edildiği her yerde mutlaka beş hususta birkaçı peş peşe sıralanır[34]. Öncelikle bu âyetlerde, göksel cisimlerle ilgili bilgilere, ardından insan, hayvan, bitki, deniz ve yeryüzüyle ilgili ibretlik olaylara değinilir. Görüleceği üzere bunların hepsi, çevremizdeki varlıklardan meydana gelir. Biz, onlardan uzak olmadığımız gibi, onlar da bizden uzakta değillerdir. Bu âyetlerin sonunda ibret ve deliller vardır, denilir ki, kainatın tümü, Allah'ın dilinden konuşan, onunla aynı şeyi terennüm eden ve yazılı olmayan kevnî delil, ibret ve âyetlerdir. İnsan, yağmurun ardından canlanan toprağı, yeşeren bitkileri ve beliren böcekleri düşünürse, bundan birçok ibretler anlayabilir[35].

Ekoloji, bu açıdan, insana geniş bir ders programı sunar. Bunlardan birini, yer kabuğundaki olay ve varlıklar ile bizzat yerin yaratılışı oluşturur. Bu bağlamdaki bir âyete, yapılan tefsirlerde, "Bu toprak üzerindeki hayat biçimleri, insan için ekolojik birer âyettir ve insan bu ekolojik âyetin oluştuğu küredeki hayat hakkında çok az şey bilmektedir"[36] denilir. Çevrenin bu enginliği ve genişliği içindeki her türlü varlık, ekolojik zenginliği ifade eder. Bu ekolojideki varlıklar, Allah'ın birer işaretidir. Çevrecilik, henüz bu anlayışa varamamış olmakla büyük bir eksikliği içinde barındırıyor.

Çevre-insan ilişkisinde Kur'ân'ın bir diğer hedefi ise, insanın, sahte tanrılara tapınmasını önlemek, sadece bir ve tek olan Allah'a saygı duymasını istemektir. Bu, insan ekolojisi açısından önemlidir; çünkü insanın O'nun haricindeki tanrılara tapması, Tanrı'nın her şeyin sahibi olma özelliğiyle tezat oluşturur. İnsanın kendisi de, O'nun sahipliğinde olduğuna göre, evrende oluşan her yönlü âhenk insan eliyle bozulmuş oluyor. Bu da, Tanrı'nın asla bağışlamayacağı bir husustur ve buna, kendisine ortak koşma anlamında şirk denilir. Bu, değil Tanrı'nın, insanın bile kabul edebileceği bir şey değildir. Tanrı, otoritesinin paylaşılmasını değil, ondan yararlanılmasını ister ki buna, iman/teslimiyet adı verilir.

Bu sahipliğin bir diğer yönünü, her varlığın mutlaka bir sona/ölüme mahkûm edilmesi ve insan için, öte dünyanın var edilmesi oluşturur. Gerçekten, ekolojide insanların istifadesine

---

[33]. Ateş, I, 276. Ayrıca bkz:et-Taberî, II, 61-62;ez-Zemahşerî, I, 325;et-Tabatabâî, I, 395;Ateş, I, 276.
[34]. Bkz:en-Nahl, 16/66-67.
[35]. et-Taberî, XIV, 130. Karş:el-Beğavî, III, 75;Yazır, V, 3106;Kutup, IX, 209;Mevdûdî, III, 35;Ateş, V, 121.
[36]. Kutup, XIII, 122. Ayrıca bkz:et-Taberî, II, 61-62;el-Beğavî, I, 135;ez-Zemahşerî, I, 325;er-Râzî, XXVII, 171.

sunulan tüm nimetler, yani güneş, ay, yıldızlar, dünya, denge, bitkiler, hayvanlar, yeniden kurulmak ve yaratılmak üzere yok edilecektir. Bütün bunlar, çevre-insan ilişkisinde Kur'ân'ın, ecele dayalı bir sorumluluğun kurulmasına ilişkin önerileridir. Kur'ân'ın buradaki hedefi ise, insanın yapıp ettiklerinden sorguya çekilmesidir. Ondan dolayı bu varlıklara karşı sorumluluk bilinci içinde davranmak lazımdır. Bir yazar bu konuda, "İnsanlar, sınırlar içinde yaşamayı öğrenmelidir. Bu, öğretilemez, hayatta kalmak, insanların neleri yapamayacaklarını çabucak öğrenmelerine bağlıdır"[37] demektedir.

Yeryüzü bağlamında bir de, âyet ve âyât terimleri kullanılır ki bu, yeryüzünde var edilen insanı, tek ve bir olan Tanrı'nın varlık ve birliğine götüren belgeleri ifade eder. Bu âyetlerden birinde, "Yerin, Allah'ın buyruğu altında sapasağlam durması da, O'nun mucize işaretlerinden biridir"[38] denilir. Kimi eserlerde, yeryüzünde belirlenmiş âyetlerin, "çeşitli madenler, bitkiler, hayvanlar, insanlar, karalar, denizler ve bunların sağladığı yararlar ve Allah'ın varlığına işaret eden deliller olduğu"[39] belirtiliyor. Bu varlıklar, ekolojinin çeşitliliği içinde insanın yararlandığı canlı veya cansız varlıklardır ki bunlar, Allah'ın insana, kendisini bulmasını istediği ekolojik evrensel kâinat âyetleridir.

Yine bu ilişkideki sahipliğin bir diğer yönünü de, yerde ve göktekilerin tümünün Allah'ı tesbih etmesi, O'na hamd etmesi oluşturur ki buna değinen âyetler vardır. Herkes ve her şey, kendince ve hâl diliyle O'nu övdüğüne göre, övgülerdeki armoninin ve ritmin bozulmaması gerekir. İşte, bunun için Allah, insana, övgünün, dinin ve dünyanın kendisine ait olduğunu bildiren âyetleri kapsayan Kur'ân'ı göndermişti.

Bu ilişki, tarihsel örneklerle de desteklenir. Bunun için, yaratılışın başlangıcındaki Âdem kıssası, on bir defa değişik yönleriyle anlatılır. Ayrıca, Mûsâ dönemine kadar bilinen elçilerden pek çoğu, başlangıçtaki Hz. Âdem hikâyesinin salt pratiklerinden oluşan örneklerle doludur. Kur'ân, karye, kurâ, karn ve kurûn ifadelerini kullanır[40]. Bunlardan birinde, "Bilmiyor muydu ki Allah, kendinden önceki nesillerden, ondan daha güçlü ve daha fazla taraftarı olan kimseleri helâk etmişti. Ama, şu var ki, suçluluğu kesinleşmiş olanlara artık günahlarından sual olunmaz"[41] deniliyor. Kur'ân, eski toplumların yok edilişinden, hatta çevreleriyle beraber dünya üzerinden silinişinden ibret alınması istiyor[42]. Zira helâk edilen toplumlar, Tanrı'nın, her şeyin sahibi olduğu açıkça kendilerine belli olduktan ve türlü

---

[37]. Illich, Ivan, Şenlikli Toplum, Çev:Ahmet Kot, Ayrıntı Yay., İstanbul 1988, s.73.
[38]. er-Rûm, 30/25.
[39]. er-Râzî, XVIII, 223. Karş:Kutup, XIII, 485.
[40]. Bkz:Abdülbâkî, s.906.
[41]. el-Kasas, 28/78.
[42]. Bkz:er-Râzî, XII, 158. Karş:Yazır, III, 1878;Kutup, V, 151;Mevdûdî, I, 533;et-Tabatabâî, VII, 18.

vasıtalarla bu onlara anlatıldıktan sonra onlar, bunu kabule yanaşmayanların sonucunu dahi göremeden yok olmuşlardır. Bu sahipliği onaylamamanın sonucu, dünyalık olarak budur. Öte dünyadaki ise, asla buna benzemeyecektir ve o, çok daha vahim olacaktır.

Kur'ân, çevre-insan ilişkisinde insanın, Tanrı'yla barışık olmasını da hedefler. Bu barışıklık, sadece insanın Tanrı'yla barışık olmasını değil, aynı zamanda, diğer varlıklarla barışık olmasını da ister. Fakat, insanın manevî boyutu ve Tanrı'yla olan dikey ilişkisi ihmal edilmemelidir. Bu konuda çevre konusunda da yazıları olan bir bilim adamı şöyle der: "Günümüz problemli insanının kendisiyle olduğu kadar, tabiatla da olan ilişkileri, temelden sarsılmıştır. Manevî dokunun bozulmasının bir neticesi olarak insan, giderek artan bir hızla dış âlemi, havayı, suyu, toprağı, ormanları, atmosferi, uzay boşluğunu, kısaca ne bulursa onu kirletiyor, kendi manevî dünyasının kaos, boşluk, amaçsızlık, acımasızlık gibi yıkıcı ve negatif karakterlerini buraya taşıyor. Bu, insanın kendisini, kendi altındaki mineral, bitki ve hayvan âlemlerinin hâkim kralı olarak görmesinin bir neticesidir. Yani, evreni algılamada aşkın ilâhîlik boyutunun göz ardı edilmek istenmesidir"[43]. Kur'ân, insandan gözlerini kâinatın her zerresine çevirmesini, onları düşünmesini, hatta gökyüzüne ve diğer varlıklara da bakmasını ister; böylece o, yerler ile göklerin ve bu ikisi arasındaki varlıkların, Allah'ın yed-i kudretinde olduğunu bilmesini tavsiye eder.

Bu ilişkinin diğer bir yönünü ise, helâk edilenlerin durumundan ders alınması için bu yörelerin gezilip görülmesini ve ibret nazarıyla bakılmasını salık veren öğütler oluşturur. Bir elçinin doğruya ve doğruluğa gelmeyen milletinin başına gelen azabın anlatıldığı âyetin sonunda, "And olsun ki biz, aklını kullanacak bir kavim için oradan apaçık bir ibret nişânesi bırakmışızdır"[44] deniliyor. Âyette geçen apaçık ibret nişâneleri, o milletin başına gelenlerin anlatıldığı kıssalar ve yurtlarından geride kalan yıkıntılardır. Ayrıca, ölü deniz de, bu işaretler arasındadır. İnsan, yaşamlarında yanlışa sapmasınlar diye bu kalıntılardan ibret almalı ve ders çıkarmalıdır[45]. Kur'ân, buna benzer durumları birkaç âyette[46] Mekkelilerin gittiği yolculuklarda görebilecekleri şekilde yollarının üzerinde bulunduğunu hatırlatır.

Buraya kadar değinmeye çalıştıklarımızdan ortaya çıkan sonuca göre, çevre ile insan arasında kesin ve güçlü bir ilişki vardır. Bu ilişkinin varlığı, değişik âyetlerle desteklenmiştir. Bunlardaki hedef ise, tamamen insana yönelik bir hedeftir. Onun eğitilmesini, ahlâklı olmasını, Tanrı'ya teslim olmasını ve varlıkların kendi istifadesine verilmesini anlatmaktır.

---

[43]. Kılıç, Sadık, Benliğin İnşası, İnsan Yay., İstanbul 2000, s.47.
[44]. el-Ankebut,29/35.
[45]. Âyetin tefsiri için bkz:et-Taberî, XX, 148;el-Beğavî, III, 467;ez-Zemahşerî, III, 205;er-Râzî, XXV, 63.
[46]. Bkz:el-Hicr,15/76;es-Saffât, 37/137;ez-Zâriyât, 51/35-37.

Bunun için çevre-insan ilişkisindeki hedeflerin en önemlisini, bir ve tek Allah'ın olduğu konusunda insanı bilinçlendirmektir.

### 4.1.2. Varlıkların gayeliliğini ve tesâdüf olmadığını anlatmak

Kur'ân'daki, "Âlemlere üstün kıldık" ifadesi, birden çok âlemin varlığına işaret eder. Bu âlemlerin hepsi, yeryüzü ile gökyüzünde yaşayan varlıklardan oluşur[47]. İnsan, bu âlemlerden biri olan dünyada yaşadığından, kendisi tabiatın bir parçasıdır. Çünkü, onun ilk yaratılış maddesi, doğadaki topraktır ve aynı zamanda o, kainattaki varlıklardan elde ettiği gıdalarla beslenir ve toprağa bağlı olarak yaşar. Çünkü yeryüzü, zaman ve mekân açısından insanın yaşama, geçinme, barınma, ölme ve dirilme yeridir[48].

Kur'ân'ın, çevre-insan ilişkisindeki hedeflerinden biri de ekolojideki varlıkların tesâdüfen meydana gelmediklerini ve gayesiz olmadıklarını anlatmaktır. Kur'ân, varlıkların gayeliliğini özellikle vurgular. Ayrıca, varlıkların başıboş, gereksiz ve anlamsız olmadığını da belirtir. Bunun, insan-çevre ilişkisi açısından önemi açıktır. Çünkü, ne çevre ve ne de insan, başıboş yaratılmıştır, aksine, ikisi de, bir gaye için var edilmişlerdir. Felsefede gayelilik, finalizmle ifade edilir. Bu terim, her varlığın bir gayeye göre meydana geldiğini, âlemde her hâdisenin muayyen bir gayeye doğru geliştiğini, hiçbir hâdisenin boş yere ve gelişi güzel meydana gelmeyip mutlak bir gayesi olduğunu belirtir[49].

Tabiatta öyle hayret verici bir denge ve kontrol mekanizması var ki bu, çevre-insan ilişkisi için önemlidir. Denge ve kontrol mekanizması, ekolojide öyle bir şekilde işletiliyor ki insan, bunun sağladığı yarardan olabildiğince üst seviyede istifade ediyor. Nitekim bu konuya değinen bir yazar, "Bundan dolayı dünya, hiçbir hayvan tarafından istila edilememiştir. Ne var ki yaratıklar içinden sadece insan, tabiatın bu karşılıklı dengesini bozmaktadır"[50] der.

Varlıkların gayeliliği ve tesâdüfsüzlüğü kendini bir de, denge unsurunda gösterir. Yani, yeryüzünde yaşayan milyarlarca canlı türünden hiç biri insanın müdahalesi olmadan ne aşırı çoğalır; ne de tümüyle yok olur; aksine, belli bir dengede devam edip gider. Kâinat, onun bir parçası olan dünya ile birlikte mükemmel bir düzen hâlinde yaratılmıştır. Buna evrensel kural ve mizân anlamında sünnetullâh denilir[51]. Bu denge denizlerde daha bir muhteşemdir. Meselâ, Pasifik'te yaşayan kör, elektrikli ve sonorik sistemli balıklar, milyonlarca yıl aynı

---

47. Bkz:Âlu İmrân, 3/33, 59.
48. Bkz:el-A'râf, 7/11-12.
49. Bolay, s.96.
50. Morrison, s.98-99.
51. Günay, s.10.

sayı oranını korurlar. Haber alma açısından en şansız kör balıkla, binlerce metreden düşmanını fark eden sonorik sistemli balık, bir büyüğüne yem olma açısından aynı kadere sahiptir[52].

Çevre-insan ilişkisinde Kur'ân'ın önemli bir hedefi de, varlık ve nesnelerin, tesâdüflerin bileşkesi değil, aksine varlıklar âleminde baştan sona kadar genel geçer bir gayeliliğin var olduğunu bildirmektir. Mevcûdâtta tesâdüflüğe, gayesizliğe yer olmadığına göre, gayelilik hakimdir, denilmelidir. Bir yazar bu konuda, "Dünya, kaos içinde değil, düzen ve kosmos içindedir; tıpkı bir organizma gibi canlıdır ve aynı zamanda bir yasaya bağlıdır"[53] der.

Allah, insanı ve tabiatı eğlence için yaratmamış ve insanı da başı boş bırakmamıştır[54]. İnsan ve tüm varlıklar, asla boşu boşuna yaratılmamıştır. İnsanın niçin yaratıldığı, son mesajda açıkça ifade edilir[55]. Bunun için kullanılan ifade, *halaka's-semâvât ve'l-arda bi'l-hakk* sözcüğüdür ve konuyla ilgili birçok âyet[56] vardır. Bir âyette, "İnsan, kendisinin başı boş bırakılacağını mı sanır?"[57] denilir. Elbette insanın üstün niteliklerle yaratılmış olması, başı boş bırakılmayacağının bir delilidir. Ayrıca, insan denenmek ve yaptıklarının karşılığı bulmak için var edilmiştir[58]. Bir âyette, "Allah, gökleri ve yeri, hak ölçüsüne göre yarattı"[59] denilir. Bu âyete ilişkin açıklamalarda, evrende neye bakılırsa, onun sadece bir tanrı tarafından idare edildiğinin görüleceği,[60] bu varlıkların bir gerçekliği olduğu, onu geçemeyeceğinin bilindiği,[61] göklerin de, diğerleri gibi, eğlence olsun diye yaratılmadığı, aksine büyük hikmetler gözetilerek yaratıldığı, göklerin hakkın sağlam temelleri üzerine kurulduğu, her şeyin temelinde adaletli, hikmetli ve sağlam yasalar bulunduğu[62] ve kendisinin hak üzerinde olduğunu anlayan birinin, bu kainatın temelindeki hak ile ilgi kurduğu[63] belirtiliyor.

Ayrıca bu ve benzeri kimi âyetlere yapılan tefsirlerde de, "mevcudatın temelini tek bir gerçekliğin teşkil ettiği, bu varlıklar arenasında hiçbir başıboşluğa yer olmadığı, gökteki her değişikliğin gerçek ölçülerine göre oluştuğu, âlemle ilgili her neticenin Allah'ın ölçülerine göre tecelli ettiği"[64] belirtiliyor. Aslında bu hususun, gök ve yer bağlamında dile getirilmesi,

---

52. Nurbaki, Halûk, Evrendeki Mucize, Damla Yay., III.bsk., İstanbul 1997, s.33-36.
53. Nasr, s.27.
54. Rahman, Ana Konularıyla Kur'ân, s.81.
55. Bkz:ez-Zâriyât, 51/56;el-Ahzâb, 33/72.
56. Bkz:el-En'âm, 6/1;et-Tevbe, 9/26;İbrâhîm, 14/19;el-Hicr, 15/85;en-Nahl, 16/3;el-İsrâ, 17/99.
57. el-Kıyâme, 75/36.
58. Bkz:et-Taberî, XXIX, 201. Karş:Yazır, VIII, 5487;Mevdûdî, VI, 547;Ateş, X, 183;Esed, III, 1213.
59. en-Nahl,16/3.
60. Mevdûdî, III, 11.
61. Yazır, V, 3086.
62. Mevdûdî, I, 562.
63. Kutup, V, 293.
64. Kutup, IX, 144.

bu varlıkların insana olan yararının yanında, insanın da, başıboş var edilmediğine işaret etmek gibi bir anlamı daha vardır.

Kur'ân, göklerin, her şeyi kapsayacak şekilde göklerdeki varlıkların, gök ile yer arasındakilerin, yerdekilerin oyun, eğlence, boş ve amaçsız yere yaratılmadığına *bâtıl* ve *lâib* kelimeleriyle de değinir ve böylece evrendeki tüm tesâdüfiliği ve amaçsızlığı da reddeder. Âyetlerden birinde, "Bir de gökleri, yeri ve bu ikisi arasındakileri oyun ve eğlence olarak yaratmadık"[65] denilir. Tefsir müellifleri, âyetteki lâibîn ifadesini, "İkisi arasındakilerle birlikte yer ve göklerdeki varlıkların, insan yaşamına uygun bir mekân olsun ve en ileri gaye olan Rabb'i tanımaya götürsün diye yaratılmıştır"[66] şeklinde açıklıyorlar. Yani, bir bakıma âyet, biz bunları, dinsel ve dünyasal gayeler için yarattık[67] anlamına gelmiş oluyor. Bütünsel ve parçalar hâlinde boş ve amaçsız olan hiçbir şey, bütün yeryüzü ve gökyüzünde olmadığı gibi, aynı zamanda hiç bir varlıkta da gayesizlik yoktur[68].

Gayeliliğin bir diğer boyutu da, ekolojik varlıkların insanın faydasına olsun diye yaratılmasıdır. İnsan, bu faydalar olmasa evrende yaşayamayacağı gibi, bu yararların asla tesâdüfen bir araya gelmesi de mümkün değildir. Bu konuda bir yazar, "İlâhî sünnetten biri, varlıklar âleminde yaratılan her şeyin birtakım yararlar ve hikmetler için yaratılmış olmasıdır. Bu varlıkların hepsi, insanın ve diğer varlıkların ihtiyaçlarını karşılamak için yaratılmıştır. Allah, ayrıca, çevreyi, insana saadet sunan bir unsur olarak var etmiştir. Doğadaki en ufak bir değişiklik, insanı yakından ilgilendirir"[69] demektedir.

Mümin kişi, çevresine karşı duyarsız değildir. Çevresinde olup bitenlerden ibret alabilir ve evrene hâkim olan mükemmeliyeti, teleolojiyi, Allah'ın yüceliğine ve birliğine bir delil olarak algılayabilir. Ayrıca o, evrenin ve içindekilerin tesâdüf olamadığını, her şeyin bir plân ve programa göre olduğunu da anlayabilir[70]. Kur'ân, insanın halife olarak yaratılmasını da, bu bağlamda değerlendirir. Çünkü o, insanın sorumluluk sahibi bir varlık olduğunu, ibadet etmek maksadıyla dünya gezegeninde yaratıldığını ve Allah'ın, diğer varlıkları onun istifadesine verdiğini sıklıkla belirtir.

Ekolojik yasalar ile insan ve toplumsal ahlâkî yasalar da, genel geçer gayeliliğin işlemesine yardım eden ikinci plândaki kurallardır. Bunlar, Tanrı tarafından genel teleolojiyi ifade eden yasalar olarak konulduğu biliniyor. "Tanrı, gezegenlerin hareketleri için ihlâl

---

65. el-Enbiyâ, 21/16.
66. Ebu's-Suûd, VI, 59.
67. er-Râzî, XXII, 147.
68. Bkz:Ulutürk, Veli, Kur'ân-ı Kerim'de Yaratma Kavramı, İnsan Yay., İstanbul 1995, s.119-120.
69. Atik, s.121-122.
70. Şimşek, M. Sait, Yaratılış Olayı, Beyan Yay., İstanbul 1998, s.8.

edilemez kurallar koymuştur. Aynı zamanda, bitkilerin yetişmesini, hayvan organizmalarının işleyişini ve insanın dünyadaki hayatını da, evrensel ritme göre ayarlamıştır"[71].

Yaratılış düşüncesine göre yıldızlar ve galaksiler de dahil olmak üzere, tabiattaki başlıca sistemler, başlangıçta her biri belirli bir gayeye hizmet etmek üzere muayyen bir yapıda yaratılmışlardır[72]. Allah, benzersiz hidrosferi, atmosferi, litosferi ve dünyayı, bütün delillerin şahitliğiyle kâinatta insanoğlu gibi yüksek canlı formlarını barındırabilecek yegane yer olarak yaratmıştır. Dünya, insanoğluna bir ev gibi hizmet edecek şekilde özel olarak yaratılmıştır. Yaratıcı, evreni; parçacık ve molekülleriyle, kanun ve prensipleriyle, yıldız ve galaksileriyle, bitki ve hayvanlarıyla, orman ve otlaklarıyla, bulut ve yağmuruyla belli bir maksat gözeterek plânlayıp yaratmıştır[73].

İnsan, evrendeki bu düzene, âhenge, gayeliliğe kendisini eklemlemek durumundadır. İnsan, gayeli bir varlık olduğunda ve kendisini de, buna ikna ettiğinde esas amacına varmış olur. Yoksa, insanın gayesiz olması ve tesâdüflüklerle dolu bir dünyada yaşaması, onun ferdî ve içtimâî dünyasını bozacağı gibi, fizikî çevresine de zarar verir. Bu bağlamda gayelilik, her tür olumluluğu ve tesâdüflük ise her tür olumsuzluğu ifade eder. Allah, insandan varlıklardaki gayeliliği görmesini, bunu anlamasını ve kendine uygulamasını; hiçbir şeyde tesâdüflüğe yer olmadığını ve kendisinin de tesâdüfen bu gezegende yaratılmadığını bilmesini ve tesâdüflüğe giden her şeyden kaçınması gerektiğini talep etmektedir.

### 4.1.3. İnsanın imar ve ıslah görevini açıklamak

İnsan, sorumlu bir varlıktır. Bu sorumluluğun adına, halifelik denilir. Bu kelime, birçok açıdan insanın değişik görevlerini kapsayan bir sözcüktür. Bu bağlamda insanın halifeliği, imar ve ıslah görevleriyle belirginleşir. Bunların yerine getirilmesi sırasında birçok hususla ilgili farklı unsurlar ortaya çıkar ki, onları bu başlık altında araştıracağız.

Allah, insanı halifelik göreviyle sorumlu tutarak ondan, imar ve ıslah faaliyetleriyle yeryüzünü, kendisi ve diğer canlılar için yaşanılır bir hâle getirmesini istemiştir. Allah, insana, bu görev için ihtiyacı olan nesneleri de orada bolca var etmiştir. Müfessirler, insanın yeryüzünün halifesi olduğuna temas eden âyeti[74] "insanın yeryüzündeki varlıklardan istifade

---

[71]. Milosz, Czeslaw, Dinsel Hayal Gücünün Kaderi, (Yüzyılın Sonu'nun içinde), Çev:Belkıs Ç. Dışbudak, T.İ.B.Kültür Yay., II.bsk., İstanbul 1995, s.16.
[72]. Morris, H. M., Yaratılış Modeli, Çev:Âdem Tatlı ve Arkadaşları, M.E.G.S.B.Yay., I.bsk, Ankara 1985, s.33.
[73]. Morris, s.39-41.
[74]. el-En'âm, 6/165.

imkânına sahip olması ve orada bulunan ekolojik nimetlerden istifade etmesi"[75] ve "kâinattaki her şeyin Allah'a ait olması ve pek çok şeyi Allah'ın insanlara emanet etmesi, varlıkları kullanabilme gücü ve yeteneği vermesi gibi anlamlarda insanın yeryüzünde Allah'ın halifesi olduğu"[76] şeklinde yorumlarlar. Ayrıca, kimi âyetlere göre[77] de insan ve onun halifeliği, olumlu ya da olumsuz davranışına bakılarak belirlenecektir. Kur'ân, bu bağlamda yeryüzünde insanın halife yapılmasını, onun imtihan edilmesiyle ilgili bir durum olarak kabul eder.

Kutsal kitabımızın çevre-insan ilişkisiyle ilgili önemli bir hususu, insanın ekolojiyi ve içindeki varlıklarla birlikte eko sistemi imar etmesi oluşturur. Bunun, insan ve toplum ekolojisine bakan yönleri vardır. Çünkü insan, yaşamsal gereksinimlerini ekolojideki ekolojik nimetlerden karşılar. Bu nimetleri de hayvanlar, bitkiler ve cansızlar oluşturur. Toprağın ıslah edilmesi, bir şekilde onun yaşatılmasını ifade eder. Ayrıca bu varlıklara karşı yapılan olumsuz davranış biçimleri Kur'ân tarafından eleştirilir. Yeryüzünün imarı sırasında insandan kaynaklanan ve etkisi eko sisteme, insana, hayvana, bitkilere kadar varan ve adı taşkınlık, zulüm, fesat ve azgınlık olan her tür olumsuzluklar da reddedilmiştir.

İslâm'ın insan anlayışını göz önünde bulundurmaksızın, tabiat ve çevre ile ilgili öğretiler tam olarak anlaşılamaz. Bunun sebebi ise, çağdaş medeniyet yüzünden insanın rolünün değiştirilmiş olmasıdır. Yani, insanın gökten inmiş ve yeryüzünde uyum içersinde yaşayan ve düştüğü aşağı durumdan tekrar yükselmeyi düşünen bir yaratık olmaktan çıkmıştır. O, ayrıca yeryüzünün en ölümcül yağmacısı ve yok edicisi olmaya başlamıştır. İslâm, insanı yeryüzünde Allah'ın halifesi olarak görür. Şu var ki halifeliğin bu niteliği Allah'a kulluk etmekle tamamlanır. İnsan, Allah'ın kuludur ve bunun için O'na itaat etmelidir. Allah'ın halifesi olarak o, dünyada aktif olmalı ve kevnî uyumu devam ettirmeli ve rahmeti yaymalıdır, çünkü o, yeryüzü düzeninde merkezî konuma sahip bir yaratık olması hasebiyle rahmetin yayılmasında aracıdır. Aynı şekilde Allah, dünyaya itina gösterir ve idâme ettirir; onun yeryüzündeki halifesi olarak insan, dünya içersinde merkezî role sahip olduğundan çevreyi korumalı ve gerekli dikkati göstermelidir.

İnsanın yeryüzünü imar etmesi, onun halifelik görevinin önemli bir parçasını oluşturur. Fakat genel bir ilke olarak insan tabiata karşı olumlu özelliklerle yaklaşmalıdır. Bir yazar bu konuda şöyle der: "Tabiat, Allah'ın insanlığa bir emanetidir. Bu emanetin korunması, hem insan olmanın gerektirdiği bir görev, hem de insanlığın menfaati gereğidir.

---

[75]. er-Râzî, XIII, 13.
[76]. Mevdûdî, I, 620.
[77]. Bkz:Yûnus, 10/14. Benzer âyetler için bkz:en-Nûr, 24/55;Sâd, 38/26.

Bu sebepten içinde yaşadığımız tabiatı sevmek ve korumak, insanlığın önde gelen görevlerinden birisidir"[78]. İnsan, tabiatın da kendisi gibi bir kul olduğunu unutmamalıdır.

Düşüncenin dikey boyutlu hâle getirilmesi, insanın halifeliğinin bir diğer yönünü oluşturur. Bu, yeryüzünün imarında ve oradaki insan neslinin ıslahında en önemli nîrengi noktasıdır. Yeni düşünüşte kurtuluş merkezli teolojiden yaratılış merkezli teolojiye bir geçiş vardır. Bununla, tabiat içinde insanın, kendi yaratıcılığı vurgulanmış oluyor. Her şeyin ötesinde insan, kozmik makinenin ayrılabilir bir parçası değildir ve insan da, onunla birlikte bir şeyler yaratır. İşte, bu noktada, çevreye karşı gösterdiğiniz sorumluluk çok açık bir şekilde dînî bir sorumluluğa dönüşüyor[79]. Dolayısıyla çevre-insan ilişkisinde Kur'ân'ın bir hedefini de düşüncenin dikey boyutlu hâle ulaştırılması oluşturuyor.

Yeryüzünün imarı, tüm sahih geleneklerde önem ifade eden bir konu olmuştur. Bu konuda peygamberimizin önemli uygulamaları vardır. Meselâ, peygamberimiz ağaçsız alanların ormanlaştırmasını hatırlamak gerekir[80]. Ayrıca, diğer dinlerin de bu konuda olumlu örnekleri mevcuttur. "Kimi Hristiyan azizlerinde ekolojik durumla ilgili kimi olumlu şeyler vardır. Benediktin hareketinde herhangi bir ağacın kesilmesi için merasimle toplanmak gerektiği gibi, kesilen ağacın yerine yenisini dikmeyi gerektiren düzenlemeler de vardır. Orman, hem ekonomik bir kaynaktır, hem de yaşanılan yeri gelecekte de yaşanabilecek bir hâlde bırakma sorumluluğunu yükleyen bir âidiyet duygusu vardır"[81]. Bunlar gösteriyor ki, çevre-insan ilişkisinde Kur'ân'ın bir hedefini, tabiatın, doğal çevrenin ve ekolojinin düzenlenmesi oluşturuyor. Bunlar, bu ilişkisinin sürekliliği için gereklidir.

Burada insanın imar görevinin yanında çevre-insan ilişkindeki bir diğer hedef, insanın ıslah görevini yerine getirmesidir. Islah etme görevinin, tümüyle olumlu şeyleri ifade ettiği bilinir. Çünkü ıslah etmek, olumsuzlukları olumluluğa döndürmek veya olumlulukları aynı seviyede tutmak ve geliştirmek gibi hususları ifade eder. O açıdan insan, kendi neslini, toplumunu, evrensel yasalarla uyum içersinde olan Kur'ân ilkeleri doğrultusunda ıslah etmelidir. Bunun, insan ve toplum ekolojisiyle alâkalı olmak üzere iki yönü vardır. Bunların olumlu olanlarını korumak ve olumsuz olanlarına engel olmak ve onları, olumlu bir karaktere taşımak, insanın görevlerindendir. Bu bağlamda, Kur'ân, özellikle ahlâkî davranışların düzeltilmesini, adaletin toplumun her kesimine yayılmasını, siyasetin insan ve toplum yararına kullanılmasını, ekonomiyle ilgili hususlarda gelir dağılımının geniş halk kesimlerine yayılmasını, aileyle ilgili konularda neslin ve bireyin korunmasını, toplumdaki yetimlerin ve

---

[78]. Kılıç, Recep, İnsan ve Ahlâk, T.D.V.Yay., Ankara 1995, s.123.
[79]. Bkz:Capra, s.216.
[80]. el-Buhârî, Cihad, 71. Ayrıca bkz:Bayrakdar, s.49-56;Özdemir-Yükselmiş, 101-108.
[81]. Capra, s.209-210.

yoksulların gözetilmesini, sosyal yardımlaşma ve dayanışma kurumlarının kurularak faaliyete geçirilmesini, Tanrı'nın emrettiği ibadetlerin yerine getirilmesini, ticarî faaliyetlerde her tür olumsuzluklardan kaçınılmasını ve böylece ferdî ve toplumsal ıslahın gerçekleştirilmesini tavsiye eder.

İnsanın imar ve ıslah görevini yerine getirmesi, çevre-insan ilişkisinde Kur'ân'ın gözettiği bir hedeftir. Çünkü, insanın bu görevleri yerine getirmesi durumunda, insan ve toplum ekolojisinin düzelmesi mümkün olur. Aksi hâlde, bundan en çok, insan ve toplum etkilenecektir. Bu bağlamda çevre-insan ilişkisinin sağlıklı bir yapıya kavuşturulması için, sağlam bir insan ve toplum ekolojisinin temelleri, Tanrı'nın gösterdiği şekilde yeniden kurulmalıdır ki bu, Kur'ân'ın çevre-insan ilişkisindeki bir hedefidir.

### 4.1.4. İnsanı ahlâklı davranışlara yönlendirmek

İnsanın ahlâklı davranışlara yönlendirilmesi için ilkin bu konuda bilgilendirilmesi gerekir. Allah, bu bilgilendirmeyi Hz. Âdem'den Hz. Muhammed'e kadar, sahifeler ve kitaplar yoluyla yapmıştır. İnsan da, bunları anlayabilecek kabiliyette yaratılmıştır. Kur'ân, Allah'ın, nûru yarattığını, kitaplar yoluyla nûru indirdiğini ve insanları karanlıklardan aydınlığa/nûra çıkardığını çok açık olarak belirtir. Bu hususa değinen âyetlerde, "Her türlü övgü, gökleri ve yeri yaratan, derin karanlığı ve parlak aydınlığı var eden Allah'a özgüdür"[82] ve "Şimdi size Allah'tan bir aydınlık/nûr ve apaçık bir kitap gelmiştir"[83] ve "Allah inanç sahiplerine yakındır, onları derin ve koyu karanlıklardan aydınlığa çıkarır"[84] deniliyor. Bu, aynı zamanda, bireysel ekolojide ahlâklı insan yetiştirmeyi, toplumsal ekolojide ahlâklı bir toplum oluşturmayı, bireysel ve toplumsal görevlerin yerine getirilmesini de ifade eder[85]. Bunun ekolojiye olan yararı, teslim edilmesi gereken bir husustur. Çünkü, iyi bir insan, aile ve toplum, aynı zamanda iyi bir çevrenin de garantisidir. Kur'an'ın çevre insan ilişkisindeki gayelerinden birini oluşturan kişinin ahlâklı davranışlara sevk edilmesi, ancak böyle sağlanabilir.

İnsan, ahlâklı davranabilen tek varlıktır. Bu husus, Kur'ân'ın çevre-insan ilişkisinde öngördüğü hedeflerden biridir. Fazlur Rahman, "Tabiatın düzenliliğini ispat eden delil, sıkça tabiatın insana olan faydalarını göstermek için kullanılmıştır. İnsanın amaçları doğrultusunda kullanılması için tabiat vardır. Ama, insanın gayesi ise, Allah'a kulluk etmek, yalnızca O'na

---

[82]. el-En'âm, 6/1.
[83]. el-Mâide, 5/15. Benzer âyetler için bkz:el-Mâide, 5/44, 46.
[84]. el-Bakara, 2/257.
[85]. Kardavî, s.250-258.

şükretmek ve ibadet etmekten ibarettir. İnsan, bu fırsatı iyiye kullanmak için yeryüzünde karışıklık çıkarmamaya davet edilir. Kâinat, boş yere yaratılmamıştır ve insanın yaratılmasının amacı ise, dünyada ahlâklı davranışlar yapması"[86] ve ahlâklı davranış biçimlerine ön ayak olmasıdır. Bundan dolayı, çevre-insan ilişkisinde son mesajın hedeflerinden birini, insanı güzel davranışlara sevk etmek olduğu açıkça ortaya çıkmaktadır.

İnsanları ahlâklı davranışlara yöneltmenin bir diğer yönünü ise, her türlü doğal kaynakların verimli ve insan onuruna yakışır bir şekilde kullanmak oluşturur. Bunun sağlanabilmesi için, ahlâkî kuralların ve davranış ilkelerinin göz ardı edilmemesi gerekir. Bu konuda *Dünyanın Durumu 1999* adlı eserde şöyle deniliyor: "Yirmi birinci yüzyıla uygun bir enerji sistemi tasarlamak, enerji, insan refahı ve çevre arasındaki olumlu, fakat, çoğu kez göz ardı edilen bağlantıları yeniden kurmaya yardımcı olacaktır. Enerjiyi, sonuçları düşünülmeden tüketilen bir mal olarak görmektense, değer verilen, tasarruf edilen ve doğal dünyanın gerçeklerine saygılı bir şekilde, ihtiyaçlarımız için kullanılan bir kavram olarak görmeliyiz. Böylece kendimizi, çevresel servetleri yok ettikleri için ekolojik felâketlere uğrayan eski uygarlıkların durumuna düşmekten koruyabiliriz. Hidrokarbon çağını, ne kadar çabuk sona erdirip, yenilebilir enerji kaynaklarına ve hidrojene dayalı bir uygarlığa ne kadar hızlı geçiş yaparsak, gelecek nesillerin doğal mirasını yok etmeye o kadar çabuk bir son verebilir ve yaşanabilir bir gezegene yatırım yapmaya başlayabiliriz"[87].

Elçiler, insan ve toplum ekolojisini düzeltmek için Tanrı'nın görevlendirdiği ıslahatçılardır. Bunların gerçekleştirdiği ıslahata, birçok âyette atıfta bulunulur. Meselâ, "Yeryüzünü ıslah ettikten sonra orada bozgunculuk çıkarmayın"[88] türündeki âyetlerde bu hususa değiniliyor. Kimi müfessirler, bozgunculuğa; canların gereksiz öldürülmesi, malların gasp edilmesi, çalınması, hileli yöntemlerle bozulması, dinlerin çeşitli şekillerle tahrip edilmesi, nesebin karışması, içkilerle aklın bozulması dahil olduğunu[89] söylemektedirler.

Çevre-insan ilişkisinde Kur'ân'ın hedeflerinden bir diğeri de, insanı bireysel, toplumsal ve ekolojik konularda ahlâklı davranışlara yöneltmektir. Elçilerin gönderilmesi insanların ahlâklı davranışlara yöneltilmesinde önem arz eder. Bu hususiyet, insanların yeryüzünde ahlâklı davranışlara yöneltmeye matuftur ve Tanrı'nın insanı önemsemediğinin göstergesidir. Çevrecilik hareketinin, resullere ters düşen kimi işler yapmasını anlamak mümkün değildir. Bu hareket, ilk bireysel ve toplumsal ıslahatçılar olan elçilerden

---

[86]. Rahman, Ana Konularıyla Kur'ân, s.143-144.
[87]. Flavin, Cristopher-Dunn, Seth, Enerji Sistemini Yeniden Kurmak, Çev:Ayşe Başçı, Tema Vakfı Yay., İstanbul 1999, s.48.
[88]. el-A'râf, 7/56. Benzer bir âyet için bkz:el-A'râf, 7/85.
[89]. Bkz:er-Râzî, XIV, 133.

beslenmelidir ve ayrıca, onlar, ekolojik unsurlara karşı derin saygı taşıyan kimseler olduklarından dolayı, çevrecilik hareketine de önemli ilkeler sağlarlar. Üstelik, elçilerin, çevreyle barışık olan kişiler oldukları hiçbir zaman hatırdan uzak tutulmamalıdır.

Kur'ân âyetleri bu hususa değişik biçimlerde yer verir. Meselâ, ister uzayda isterse gezegende olsun zamansal çevre öğeleri ve mekânsal çevre unsurları, daima insanı ahlâklı davranışa sevk etmek için kullanılıyor. "Asra yemin olsun ki, imana erip, doğru ve yararlı işler yapanlar; birbirlerine hakkı ve sabrı tavsiye edenler hâriç, insan ziyandadır"[90] âyeti buna bir örnektir. Bu bağlamda Kur'ân'ın ekolojik mesajlar iyi algılanmalıdır ve insanı ahlâkî davranışlara yönelten ilkeler ihtivâ eder. Ayrıca yine onun toplumsal ve bireysel ekolojisiyle ilgili mesajları da iyi okunmalıdır ki, Kur'ân'ın en önemli gayelerinden biridir.

Kur'ân, insanları ve toplumları, bireysel, toplumsal ve ekolojik katmanlarda ahlâkî davranışlar içersinde olmaları için, insandan, Allah'a doğru olan dikey ilişkiyi dikkate almalarını salık verir. Bu konuda bir yazar, "Aslında tabiat ile insan arsındaki barış ve uyum gerçekleşmedikçe, insanlar arsında barışın sağlanması imkânsızdır. Tabiatla barış ve uyum içinde olmak, göklerle ve nihayet her şeyin kaynağıyla uyum içinde olmaya bağlıdır. Rab ile barışık olan, O'nun yarattıklarıyla barışıktır, tabiatla barışıktır ve insanla barışıktır"[91] der.

Kur'ân, insanın öte dünyada mutlu olması için dikey boyutun önemsenmesini ister. Bu bağlamda ahiretin, gerçek olduğunu ifade eden âyetler, insanın iyi amellere yöneltilmesinde itici bir güç oluşturur. Doğal olarak, insanın iyi davranışlar yapmasının, çevreye, insana ve topluma yararı vardır.

Kutsal kitapların, özellikle son mesajın gerekli kıldığı her tür ibadet de, insanı iyiliğe yönlendirmede bir diğer öğedir. İbâdetler, insanların Tanrı'ya karşı sorumluluklarını yerine getirmenin en belirgin biçimleridir. Çünkü bunlar, insanı güzel davranışlara yönlendirirler, saygıyı ifade ederler ve ahlâkî davranışların kaynağı olan Tanrı'ya bağlılığın da simgesidirler. Meselâ, zekât, kişinin kendi malından çıkardığı bir fazlalıktır ve her şeyin Tanrı'ya ait olduğunu insana öğretir. Ayrıca, bu ibadet, insana paylaşma ve yardımlaşma duygusunu aşılar; bireysel ve toplumsal ekolojinin bir katmanını oluşturan yoksulların dertlerinin anlaşılmasına yardım eder. Diğer ibadetlerin yararı da, küçümsenecek gibi değildir.

İnsan ve toplum ekolojisiyle ilgili Kur'ân'ın öngördüğü düzenlemeler de, insanın güzel davranışlara sevk edilmesi için konulmuştur. Kurân'ın bireysel ve toplumsal düzenlemeler konusundaki âyetlerinde bu husus özellikle belirtilir.

---

[90]. el-Asr, 103/1-3.
[91]. Nasr, s.181.

Allah, zayıf bırakılanlara ve güçsüzleştirilenlere yardımda bulunmuştur. Mısır'da yaşayan ve köleleştirme başta olmak üzere zayıflatma stratejisi sonucu güçsüz bırakılan insanlar, Filistin topraklarına yerleştirilmiştir. Bu, herhangi bir toplumda güçsüzlerin, güçlüler tarafından nasıl ezildiğini gösteren bir misaldir. Allah, güçsüzlere yardım etmiştir. Ötekilerini yıkıma uğratmış, topraklarını, kullanabilecekleri zenginliklerle birlikte güçsüzleştirilenlere emanet bırakmıştır. Onları, orada her türlü nimetlerle ve rızıklarla da denemiştir[92].

Şeytâna ve her türlü kötülüğe karşı çıkmak da, Kur'ân'ın insanları güzel ve ahlâkî davranışlara sevk etmek için kullandığı bir hususdur. Şeytânın izinden gitmemek, Allah'ın bir emridir ve Kur'ân'da da bu hususa değinilir[93]. Bir âyette, "Hep birden barışa girin, barışçı olun; sakın şeytanın peşinden gitmeyin, çünkü o sizin amansız düşmanınızdır"[94] denilir. Bu âyet tefsirlerde, şeytanın vesveseleri sonucu insanlar arasında baş gösteren tefrikaların en ileri safhalara götürülmesi sonucu, evrene ve insan dahil evrende yaşayan her türlü canlı ve cansız varlığa kadar uzanan zararlarına tanık olunacağı[95] şeklinde tefsir edilir. Sonuçta tabiatta onulmaz bozulmalar oluşabileceği gibi, insanın manevî çevresini oluşturan ilişkiler de, tamamen sertleşecektir. Bundan, insan ve yaşamını sürdürdüğü tabiat, mutlaka zarar görecektir. Öyleyse, insan, şeytanın adımlarına uymamalıdır.

### 4.1.5. Yaşanabilir bir dünya ve düzen oluşturmak

Yaşanabilir bir dünya ve bu dünyada yaşanabilir bir düzen oluşturmak konusu, gerçekten çok önemli bir konudur. Kutsal kitabımızın bu konudaki mesajları, böyle bir dünyanın oluşturabileceği ve böyle bir dünyada insanın rahat edebileceği bir düzen kurulabileceği konusunda çok açıktır. Aslında, bunun tarihsel anlamda birçok pratiği de mevcuttur. Çünkü, peygamberler tarihinde toplumların sakınması istenen olayların başında, ıslah edildikten sonra yeryüzünde bozgunculuk çıkarılmamasına yönelik sosyal emirler gelir. Bu bağlamda, yeryüzündeki bozgunculuk, sadece bir konuya münhasır değildir, aksine, bireysel, toplumsal ve ekolojik tüm konuları kapsamaktadır. Buna, ayrıca, ticaret, tarım, sanayi, şahıs, aile ve toplum ilişkileri de dahildir. Yaşanabilir bir dünya ve düzenin oluşturulabilmesi için bu kurallara uyulması zorunludur. İşte, Kur'ân'ın çevre-insan ilişkisindeki bir diğer önemli hedefini, bu husus oluşturur.

---

92. Ebu's-Suûd, III, 266. Ayrıca bkz:et-Taberî, IX, 43;el-Beğavî, II, 194;ez-Zemahşerî, II, 109;er-Râzî, XIV, 221;Yazır, IV, 2270;Kutup, VI, 231;Mevdûdî, II, 88;et-Tabatabâî, VIII, 228;Ateş, III, 384.
93. İlgili âyetler için bkz;el-Bakara, 2/168,208;el-Enâm, 6/142;en-Nur, 24/21.
94. el-Bakara, 2/208.
95. Bkz:et-Taberî, II, 322;en-Nesefi, I, 105;Kutub, I, 439;Mevdûdî, I, 235;Ateş, I, 352;es-Sâbûnî, I, 133.

Aslında yaşanabilir bir dünya ve düzen oluşturmak, dünyadaki tüm sistemlerin, düzenlerin, ideolojilerin ve dinlerin, daima en önemli hedeflerinden biri olmuştur. Fakat, bunların bir çoğunun bu konudaki çabaları, değersiz bir uğraştan öteye geçememiştir. Nasr bu konuya, "İnsanî değerler denilen şeylerin kaynağı olan insan-üstü hakikatlere gereken saygı gösterilmediği; tabiî ve manevî düzlemlerde barış sağlanmadığı sürece insan toplumunda barışı sağlamak ve insanî değerleri korumak mümkün değildir"[96] sözleriyle temas eder. Elçilerin temsil ettiği ve Âdem'den beri süregelen ve en son Kurân'ın temsil ettiği din için, dikey ve yatay plândaki barışı ifade İslâm kelimesinin seçilmesi, manidârdır.

İnsan, Allah'ın yarattığı bu yaşanabilir gezegeni korumak ve geliştirmekle görevlidir. Bu açıdan o, Kur'ân'ın benimsediği ahlâklı davranış biçimlerine uyduğunda, yaşanabilir bir dünya ve düzen oluşturmaya başlamış olacaktır. Çünkü, evrendeki düzenin, insan tarafından kurulması, doğru ve ahlâklı davranışların geliştirmesiyle mümkün olacaktır. İnsan, evrensel ritme ve düzene uymakla, ekolojik bir düzeni kurma iradesini de ortaya koymuş olacaktır.

Dünya, bütünüyle bir gerçeklik üzerine kurulmuştur. Bu gerçekliğin bir yönü de Kur'ân'dır ve bir âyette, "Fakat, gerçek/hak onların arzu ve emellerine uyacak olsaydı, şüphesiz gökler ve yer, içindekilerle beraber yıkılır giderdi"[97] denilir. Kimi müfessirler, bu âyeti, "tüm âlemin tâbi olduğu gerçeklik; gayeden ve anlamdan yoksun olması durumunda insan da dahil tüm kâinatta hiçbir şey ayakta kalmaz, her şey çok geçmeden kaos içinde yok olup gider"[98] şeklinde açıklıyorlar.

Yaşanabilir bir ekolojik düzenin oluşturulmasında insan, diğer birçok konuda olduğu gibi, enerjilerin, ekolojik nimetlerin ve madenlerin kullanımında da tasarrufu ve arzu edilebilir bir kullanımı ilke olarak benimsemelidir. Kuzey Amerikalı bir yazar bu konuda, "İnsanlar, kişi başına maksimum enerji kullanımında ekolojik sınırları, fizikî devamlılığın bir şartı olarak kabul etmeye başlarken, modern ve arzu edilebilir bir toplumsal düzenin temelini teşkil edecek, mümkün olan asgari gücün kullanımını henüz düşünemiyorlar"[99] şeklinde bir görüş belirtmektedir. Kur'ân'ın, çevre-insan ilişkisindeki hedeflerinden birini de, doğal ve tabiî kaynakların kullanımında israfa kaçılmasının önüne geçilmesi oluşturur. Bu bağlamda insan ancak, böylesi tasarruflarla yaşanabilir bir ekolojik düzenin kurulmasına yardımcı olacaktır.

Yaşanabilir bir dünya düzeni oluşturmak için insanın, "Doğaya karşı modern duyarsızlık, gerçekte, bir bütün olarak batı uygarlığına özgü olan o faydacı tutumun bir

---

[96]. Nasr, s.10.
[97]. el-Mü'minûn, 23/71.
[98]. Esed, II, 698. Ayrıca bkz:ez-Zemahşerî, III, 37;Mevdûdî, III, 427;et-Tabatabâî, 15, 46;Ateş, VI, 111.
[99]. Illich, s.13.

türevinden başka bir şey değildir. Değişen sadece biçimlerdir. İlk avcının bozkırda ve dağda gördüğü, sadece iyi avlanma imkânlarıydı; modern işadamı da bir manzaraya sigara afişlerinin yerleştirilmesine uygun bir yer gözüyle bakar"[100] şeklindeki düşüncelerden uzaklaşması gerekir. Bu konuda yeterli çaba gösterilmediği zaman, elbette Kur'ân'ın öngördüğü yaşanabilir bir dünya ve düzene ulaşamayacağımız aşikârdır.

Yaşanabilir bir dünya ve düzenin oluşturulmasında en büyük engellerden biri yönetimler ve onların yaydığı olumsuzluklardır. Bir âyette, "Ancak hâkimiyeti eline alır almaz, yeryüzünde fesat çıkarmaya, insanın ürününü ve neslini yok etmeye çalışır. Allah, fesadı asla sevmez"[101] denilir. Kimi tefsirlerde bu âyet, "emek yoluyla sağlanan kazanç yahut gelir ve çoğunlukla dünyevî malları ifade ettiği; özellikle toprağın işlenmesi yoluyla elde edilen ürünün, hem de bizzat işlenmiş tarlanın kendini gösterdiği; bu zihniyet işbaşına gelince toplumsal ve insansal alanlarda yaygın ahlâkî çürüme, sosyal yozlaşma ve çözülmelerle son bulacak işler yaptıkları"[102] şeklinde yorumlanır. Bir diğer âyet[103] tefsirlerde, "Yeryüzündeki faydalar boşa çıkar, ekin, nesil ve yeryüzünün imar ve ıslahıyla ilgili diğer istifade imkânları yok olurdu"[104] şeklinde açıklanır. Bu açıdan, insanın yaşanabilir bir dünya ve düzen oluşturmada gayretli çabalarıyla desteklenmeyen her iyi niyet, sonuçsuz kalacaktır. Bundan en çok etkilenecek olan da, şüphesiz, insan olacaktır.

Kur'ân'da fesat bağlamında genellikle kendilerini ıslahatçı olarak sunan müfsitten söz edilir. Meselâ, firavun, Mûsâ peygamberi yeryüzünde fesat çıkarmakla suçlamış ve bu husus âyette, "Mûsa ve halkının ülkede karışıklık çıkarıp uyruklarını senden ve senin topraklarından uzaklaştırmalarına göz mü yumacaksın? dediler"[105] cümlesiyle dile getirilir. Benzer bir âyette de, "Siz de birbirinizle öyle olmadıkça yeryüzünde fitne ve büyük bir karışıklı baş gösterecektir"[106] denilir. Bunlar gösteriyor ki, yeryüzündeki düzenin sürmesinde fesadın oradan silinmesinin etkisi büyüktür ve ekoloji ile sosyal ekoloji bundan etkilenecektir. Kur'ân, yaşanabilir bir dünya ve düzen oluşturabilmek için ıslahatçılık şemsiyesine bürünmüş her fesatçılığın engellenmesini gerekli görür.

Bir âyette, "Fakat ne yazık ki, yok ettiğimiz sizden önceki kuşaklar arasından yeryüzünde yozlaşmaya karşı çıkan kendilerini kurtardığımız küçük toplulukların dışında akıl

---

[100]. Horkheimer, Max, Akıl Tutulması, Çev:Orhan Koçak, Metis Yay., II.bsk, İstanbul 1990, s.127.
[101]. el-Bakara, 2/205.
[102]. Esed, I, 60.
[103]. Bkz:el-Bakara, 2/251.
[104]. Ebu's-Suûd, I, 244. Ayrıca bkz:el-Beğavî, I, 323;er-Râzî, VI, 200; Kutup, I, 553;et-Tabatabâî, II, 293.
[105]. el-A'râf, 7/127.
[106]. Bkz:el-Enfâl, 8/78.

ve erdem sahibi kimseler çıkmadı"[107] denilmesi, kimi eserlerde, "Kurtarılan insanlar, yeryüzünde yozlaşmaya karşı çıkan insanlar idi ve yozlaşmaya karşı çıkanlar da kurtarılmıştır"[108] şeklinde tefsir edilir. Yeryüzünde fesadın yayılmasına karşı çıkmak, iyi ve saygıdeğer insanların görevidir ve eski milletlerin birçoğu bunu yapmamıştır. Bu görevi yerine getirenler ise, Tanrı'nın hoşnutluğunu kazanmışlardır. Bu, ekoloji ve özellikle de toplumsal ekoloji için son derece gerekli ve önemli bir durumdur. Ayrıca bir diğer âyette[109] fesat, hırsızlıkla eşdeğer hâle getirilir ve fesadın, en büyüklerinden birinin de hırsızlık olduğu söylenir. Bir başka âyette ise, "Yeryüzünde bozgunculuk çıkaran kimselere gelince, işte, Allah'ın lâneti öylelerine yönelmiştir"[110] cümlesinde geçen bozgunculuk, kimi tefsirlerde, "zulüm ve fitneleri uyandırmak,[111] can, mal ve ülkeleri yıkıma götürecek biçimde davranmak"[112] şeklinde açıklanır.

Kur'ân'da tarihte fesadın gerçekleştiğine dair kimi bilgiler de vardır ve kimi toplumların yeryüzünde iki kez bozgunculuk yaptıklarına temas edilir[113]. Esed, âyeti, onların iki ayrı ve uzun dönemini işaret eden fesat ve bozgunculuk olarak açıklama eğilimindedir. Düzenin olmadığı bu dönemlerde muhtemelen hiçbir kurala uyulmayarak ekoloji ve toplumsal ekolojide büyük tahribatlar yaşanmıştır. Çünkü, milâttan önce yedinci yüzyılda Asurlular ve Babilliler, milâttan önce yetmiş yılında Titus tarafından ülkeleri yakılıp yıkılmış ve sürgün ya da esarete düşmüşlerdir[114]. Bunlar, Allah'ı önemsememenin ve isyana dalmanın karşılığı olarak onlara verilen dünyasal cezalardır. Savaşlar, çoğu zaman ekolojide ve sosyal ekolojide yıkımlara neden olmuştur; fakat savaşların pek azı, ekolojide, özellikle toplumsal ekolojide düzen ve dirliğin oluşmasına katkıda bulunmuşlardır. Bu bakımdan kimi zamanlar, yaşanabilir bir dünya ve düzen için savaş gerekebilir ve âyetlerde buna izin verildiği belirtilir.

Kurân'da bir âyette, "Ölçüyü aşanların sözüne uymayın, onlar ki, yeryüzünde düzen ve uyum sağlayacaklarına bozgunculuk yaparlar"[115] denilir. Sâlih peygamberin sunduğu manifestoda sosyal ekolojiyle ilgili itikâdî, ahlâkî, kültürel ve siyasal konular da yer almakta idi. Toplumun önünde söz söyleyenler müsrifler, yeryüzünde bozgunculukla suçlanmışlar ve hiçbir ıslahatçı elçi hareketine katılmamışlardır[116]. Çünkü, fesat, ıslahın zıddı, hak da, batılın

---

[107]. Hûd, 11/116.
[108]. et-Tabatabâî, XI, 59.
[109]. Bkz:Yûsuf, 12/73.
[110]. er-Ra'd, 13/25.
[111]. Ebu's-Suûd, V,18.
[112]. er-Râzî, XIX, 47.
[113]. Bkz:el-İsrâ, 17/4.
[114]. Esed, II, 560.
[115]. eş-Şuarâ, 26/152-153.
[116]. Mevdûdî, V, 57.

zıddı olduğundan kaçınılmaz olarak fesadı ve batılı tercih edenler bu yurda, erişemezler. Fakat hakkı ve ıslahı tercih edenler, bu yurda ulaşacaklardır. Toplumsal ekoloji ve ekoloji açısından bunlar önemlidir. Toplumsal ekolojide ıslahatçı bir kimliğin ve evrensel gerçekliğe dayanan doğal hukukun işler hâle getirilmesi, tabiattaki diğer varlıklarla uyumu sağlayacak ve insan, çevreyi, ancak, kendini ıslah ederek ıslah edebilecektir.

Yaşanabilir bir dünya ve düzenin kurulabilmesi için evrendeki ekolojik düzenin bozulmaması, birinci derecede önemlidir. Hâlbuki, yaşadığımız yüzyılda meydana gelen çevre sorunları, evrendeki âhengi ve düzeni tehdit eder niteliktedir. Ozon tabakasının incelmesi, küresel ısınmanın hızlanması, sera etkisinin hızlanması, kullanılabilir suların giderek azalması, denizlerin ve karasal alanların kirlenmesi gösteriyor ki insanlık, bu konuda gerekli itinayı göstermiyor. Bunun düzelmesi için, ekologların da belirttiği gibi, dünyanın yeniden dizayn edilmesi değil, insanın, dikey boyutunu dikkate alan bir konuma getirilmesi gerekir.

Ekolojik düzen, toplumsal düzenle yakından ilişkilidir; çünkü meydana gelen çevre sorunları, toplumsal katmanlardaki olumsuzluklar tarafından hızlandırılır. İnsanların boş şeylerle uğraşması, içki, uyuşturucu kullanımı vb. gibi insanın aklını, zihnini, bedenini, yanlış yer ve yönlerde kullanması gösteriyor ki toplumsal çürüme yabancılaşmayı, bu da ekolojik düzenin bozulmasını davet ediyor. Meselâ, diğerlerinden ayrı olarak, Âd kavminin bireysel ve sosyal ekolojide yaptığı çirkin işler, onların yok edilmeleri sonucunu doğurmuştur.

Çevrenin ve insanlığın karşı karşıya kaldığı sorunların çözümünde geleneğin, maneviyâtın, ahlâkın, dinin ve bunlarla yoğrulmuş değerlerin, etkin bir rol üstlenebileceği değişik ülkelerden farklı eğilimlere mensup aydınlar tarafından sıkça dile getiriliyor. Meselâ, Bahro'ya göre yapılacak şey, "İsâ, Muhammed ve Buda'nın yaptığı gibi, zihinsel bir devrim yapmaktır. Derin ekolojinin kurucularından Norveçli Arne Naess, hristiyan ve müslümanların İncîl'in ve Kur'ân'ın insana yüklediği sorumluluğu ekolojik bakış açısıyla yeniden yorumlayıp vurgulamalarının gerektiğini belirterek çevre korumada dinin oynayacağı role işaret eder. Schumacher de, toplumsal sorunların çözümünde dinin rolünün inkâr edilemeyeceğini ifade eder. Unutulmamalıdır ki çevre, bütün insanlığı ilgilendiren küresel bir sorundur. Bütün bilgilere rağmen, egoist ve bencilleri tatmin etmek mümkün olmadığından bu bağlamda onlar için dinin sağlayacağı motivasyonun etkili olabileceği ifade edilebilir[117].

Yaşanabilir bir dünya düzeni kurmak için insanlığın kimi şartlara daha bir özen göstermesi zorunludur. Bir yazar şöyle bir görüş dile getirir. "İnsanın kendini frenleme

---

[117]. Bkz:Özdemir-Yükselmiş, s.28-30.

ihtiyacının, tüketimciliği zapturapt altına almak üzere zorunlu olarak yeniden ortaya çıkmakta olduğuna dair bazı işaretler var. Burada her hâlde ekoloji hareketi, önemli bir örnektir. Çünkü onlara göre her şeyin fazlasının mutlaka iyi bir şey olacağı varsayımına karşı bir direnme gelişiyor. Başka bir ifadeyle, küresel ruh kriziyle başa çıkmak için hayatlarımızı yeniden bir dengeye oturtmamız gerekiyor. Hayatın manevî yönünün de maddî yönü kadar önemli olduğunu kabul etme zamanı gelmiştir. Yirminci yüz yılda, yeniden bir daha asla demek zorunda kalabileceğimiz açıkça görülmüştür. Eğer insanlık, uyumlu bir dünyada kendi kaderini kendi eline alacaksa manevî kuralların merkezi bir noktaya yerleştirilmesi şarttır[118].

Sonuç olarak diyebiliriz ki, ekolojideki varlıklardan doğru şekilde ve ihtiyaç oranında istifade edilmesi, yaşanabilir dünya ve düzen oluşturmada çok önemli bir etkendir. Bu bağlamda, insanın istifadesine sunulan sulardan, hayvanlardan, denizlerden, ormanlardan, yaban hayatından ve bitkilerden, yaşanabilir bir dünya ve düzen için gerekli miktarlarda, israfa kaçmadan veya tümüyle de kısmadan insan yararlanmalıdır. Bireysel ve toplumsal ekolojideki ilişki ve münasebetlerin de, doğru yollarda, elçilere ve onların getirdikleri vahiylere uyarak ya da kutsal kitapların telkinleri doğrultusunda kurmak yaşanabilir dünya ve düzenin kurulup devam ettirilmesinde önemlidir. Ayrıca, bireysel ve toplumsal ekolojideki olumsuzlukların engellenmesi de, yaşanabilir bir dünya ve düzen kurabilmenin gerekli bir şartı olduğu hatırdan çıkarılmamalıdır.

### 4.1.6. Nimetlerin bedelinin olduğunu bildirmek

İnsan, biraz gayret ettiği zaman yaşanabilir bir düzene ve bu düzenin olumlu etkilediği güzel bir çevreye ya da dünyaya sahip olacaktır. Fakat, bunlara sahip olmak, aslında bir başlangıçtır. Çünkü insan, bu gezegende akıl sahibi sorumlu bir varlık olarak yaratılmıştır. Bu açıdan insana sunulan her ekolojik, bireysel, toplumsal nimetlerin ya da maddî-manevî her zenginliğin bir bedeli mutlaka olmalıdır. Kur'ân'ın çevre-insan ilişkisindeki bir diğer hedefi, nimetlere karşılık bir bedel olduğunu bildirmektir.

Bu konunun ortaya konulması hakkında biz, konuyu daha bariz bir şekilde vurgulayan emeksiz yemek olmaz ya da her nimetin bir külfeti vardır deyişini hatırlatmalıyız. Kur'ân, bu konuyu bir esasa bağlamak için ilkin, insanın dışındaki varlıkları bir tarafa, insanı diğer tarafa koyar. Çünkü, kendisi dışındaki varlıklar, yaşamında kolaylıklar sağlaması için yaratılmıştır.

---

[118]. Brzezınskı, Zbigniev, Esnek Batının Zayıf Surları, (Yüzyılın Sonu'nun içinde), Çev:Belkıs Ç. Dışbudak, T.İ.B.Kültür Yay., II.bsk., İstanbul 1995, s.56-57.

İnsan, kendisine sunulan nimetlere karşılık şükür ve övgü hislerini bir şekilde ifade etmelidir. Bunun yolu ise, Tanrı'nın buyruklarını yerine getirmektir.

"İnsanın dünyadaki ekolojik nimetlerin çekiciliğine kapılarak, kendisini ve onları yaratan Tanrı'yı unutması doğru değildir"[119]. Aslında, insanın Tanrı'yı unutması ise, asla affedilemez bir yanlıştır. Bu, insanın hayatın dikey boyutunun tamamen kesilmesine ve insan dahil her şeyin profanlaştırılmasına zemin hazırlar. Bireysel ve toplumsal çöküşün çürük temelleri böylece atılmış olur. Kur'ân'da bir âyette, "Allah'ı unutup da Allah'ın da kendilerini unuttuğu kimseler gibi olmayın. Onlar, yoldan çıkan kimselerdir"[120] denilir. Bu âyet, Allah'ın insana bağışladığı akıl nimetini kasıtlı olarak yanlış kullanmakla ve kendi ruhsal potansiyelini boşa harcamak sûretiyle[121] Allah'tan habersiz olanları eleştiriyor. Allah'ın insanı unutması, insan için çok vahim sonuçlar doğuran bir husustur. Bugün, insanın karşılaştığı sorunların temelinde böylesi bir unutma vardır.

Son mesaj, insanın istifadesine verilen nimetlerin bir karşılığı olduğunu vurgular. İnsan, yaratılış gayesine göre davranmalıdır. Kur'ân, insanın yaratılış gayesinin imtihan olduğunu, "O, hem ölümü, hem de hayatı yaratmıştır ki, sizi sınamaya tâbi tutsun ve böylece davranış yönünden hanginiz daha iyidir onu göstersin"[122] ve imtihanı en güzel başarma şekli de, "Görünmez varlıkları/cinleri ve insanları, beni tanımaları ve bana kulluk etmeleri için yarattım"[123] âyetleriyle ifade etmiştir. İnsan, bu gayeyi gerçekleştirdiği ve imtihanı başarmaya çalıştığı zaman, nimetlerin şükrünü eda etmiş olacaktır. Esasen Tanrı'ya şükrettiği ve O'nu övdüğü zaman insanın, ne tür iyiliklere kavuşacağı veya etmediğinde de ne tür belâ ve felâketlere duçar olacağı vahiyle belirlenmiştir.

İnsana, maddî ve manevî nimetler bahşedilmiştir. Bütün yeryüzündeki, göklerdeki ve ikisi arasındaki varlıkların, insanın yaşamasına katkısı olduğu bilenen bir husustur. Bugün dahi sırrı çözülemeyen hayat, insana verilen en büyük nimettir. Hayatın değişik evrelerinde insanın ihtiyaç duyacağı güvenlik, geçim, barınma, yeme-içme gibi ihtiyaçlar da, insana sunulan nimetlerdendir. İnsanın bu nimetlere karşı şükretmesi gerektiğinin son mesajda belirtilmesi ise, bunların bir bedelinin olduğunun açık göstergesidir. Birçok âyetin, "belki şükredersiniz, insanların pek azı şükrediyor"[124] cümleleriyle sona ermesi de, bunu ifade eder. Bu da gösteriyor ki, insana verilen nimetlerin, mutlaka bir bedeli vardır.

---

[119]. Atik, s.123.
[120]. el-Haşr, 59/19.
[121]. Esed, III, 1134.
[122]. el-Mülk, 67/2.
[123]. ez-Zâriyât, 51/52.
[124]. Bkz:Abdülbâkî, s.489-490.

Çevre-insan ilişkisinde Kur'ân'ın hedeflerinden birini, nimetlerin bir bedeli olması oluşturmaktadır. Son mesaj, bu ilişkide insanın nimetlere şükretmesini, asla nankörlük etmemesini tavsiye eder. Kur'ân'ın, çevre-insan ilişkisindeki hedefi, genel olarak söylenmek gerekirse, açıkça görülen bir hedeftir. Son mesaj, bu hedeflere bizzat işaret eden bir kitaptır.

## 4.2. Kurân'ın Onayladığı Çevre-İnsan İlişkisi

İnsanın çevre ile zorunlu bir etkileşimi vardır. Yani, insan, çevreye muhtaç bir varlıktır; çevre ise, insanın her ihtiyacını karşılaması açısından gereklidir. Tanrı, insanı sorumlu bir varlık olarak yeryüzünde yaratmış ve onu, yaşayabileceği bir çevreye yerleştirmiştir. Kur'ân, birçok âyette çevre ve insan konularına değinir.

Kimi ekologlar, çevreyi, bazen bütün canlılar, bazen de insan açısından tanımlarlar. Buna göre, bütün canlılar açısından çevre, "biyosferdeki tüm canlı varlıkları kuşatan olaylar, maddeler ve eylemler bütünü"; insan açısından çevre ise, "insanoğlunun ihtiyaçlarını karşılamak ve neslini devam ettirmek için, sürekli üretim ve tüketim faaliyetlerinde bulunduğu doğal, kültürel ve yapay ortam"[125] olarak tanımlanır. Bundan ötürü, çevre-insan arasında biri diğerinin bir parçası olan bir ilişki vardır.

İnsanın çevreyle münasebeti, Âdem'in ve eşinin yeryüzüne gönderilişinden sonra başlamıştır. İnsan; canlılar içinde çevreyi fark eden, tabiatın imar edilmesi ve varlıkların, özellikle kendi neslinin ıslah edilmesi gibi görevleri üstlenen, onu yeniden şekillendirme ve koruma imkânına sahip olan bir varlık olduğu için, Allah'ın yeryüzündeki halifesidir[126]. İnsan, bu sorumlulukları yerine getirirken kimi olumsuzluklarla karşılaşılabilir ve bundan ötürü doğayla ilişkisinde kimi sorunlara da neden olabilir. Bunların giderilmesi görevi de, yine insana düşüyor. Zira çevre, olumsuzluk üretmez, yapılan olumsuzluklara cevap verir.

Kutsal kitabımızda, hem çevre hem de insan konusuna yer verilir. Çevre sadece ekolojiyi kapsamaz; ayrıca bireysel, sosyal ve popülasyon ekolojisini de içine alır. Hayatın olduğu dünya gezegeninde insan, sorumlu bir varlık olarak yaratılmış ve o, sorumluluğuna denk düşecek yeteneklerle de donatılmıştır. Bu bağlamda ekolojinin her türüyle insan arasında bir etkileşimin olduğu malûmdur. İnsan, bu etkileşimde daha etkin olduğu için etkileyen; çevre ise etkilenen durumundadır. İşte, çevre sorunları da buradan doğmaktadır.

Kur'ân, hazır ilmi hakikatler ihtivâ etmiyor, etmesi gerekli de değildir; fakat o, esaslı ilmî bir tavır içeriyor ve dış dünyayla bir münasebet kuruyor. Bu ise, din açısından

---

[125]. Ünlü, s.4-5.
[126]. Bkz:Günay, s.11.

alışılmamış bir durumdur. Onda, tamamen tabiata yönelik âyetlerin bulunuşu, tabiatla herhangi bir çatışmanın bulunmayışının açık bir delilidir[127]. Bu bağlamda son mesajın doğayla bir problemi yoktur, aksine onda, doğanın manevî bir hususiyet taşıdığına dikkat çekilir. Zaten, çevre sorunları, doğanın ve insanın bu özelliğine dikkat edilmeyen coğrafyalarda ortaya çıkmıştır. Doğu ve İslâm coğrafyasındaki çevre sorunlarının ortaya çıkış nedeniyle, Batı toplumlarındaki nedenleri arasında mahiyet farkı olduğu, çevre bilimciler ve kimi yazarlar tarafından da vurgulanır.

Kur'ân, çevre-insan ilişkisini belli ölçüler dahilinde onaylayan bilgiler ihtivâ eder. Çünkü o, Allah tarafından gönderilmiştir ve aynı Tanrı, hem insanı hem de çevreyi var etmiştir. Bu bağlamda son mesaj, insanın vahyi önemsemesini tavsiye eder. Zira vahiy, ilâhî bir kaynağa dayanır ve insana, ekoloji ile ilgili kimi temel bilgiler sunar. Vahiy ayrıca, Allah ile insan arasındaki en önemli iletişim aracıdır[128]. Ekoloji ile insan, aynı zamanda vahyi gönderen Tanrı'nın iki ayrı eseridir. İnsan ve ekoloji, doğaya yerleştirilen çevresel yasalar ve toplumsal kurallar içinde kalarak fonksiyonlarını icra ederler.

Dikkatle bakılır ve salim bir akılla yorumlanırsa, doğal yasaların ve insanın da, bir tür âyet oldukları rahatlıkla anlaşılabilir. Zira âyetler, hem insan ve toplumdaki delillere ve belgelere, hem de çevredeki yasalara ve işaretlere sıkça atıfta bulunur. Bu da gösteriyor ki, tek Tanrı'ya ait olan vahiy, ekoloji ve insan biçiminde sürekli olarak tabiatta işliyor. Sadece bunlar değil, aynı zamanda en küçüğünden en büyüğüne ve cansızından canlısına kadar ekolojideki tüm varlıklar, aynı vahyin birer tezâhürleridir. Kur'ân'da, insanın rengi, dili, yeryüzüne dağılışı, aklı, fikri, organları, onların fonksiyona göre işlevselliği de aynı vahyin sürekli biçimleri olarak takdim edilir. O hâlde, Kur'ân, vahyi gönderenin ve onun değişik tezâhürlerini var edenin, Allah olduğunu bildirir ve bu açıdan da, son mesaj, çevre-insan ilişkisine değinir.

Tabiatta çevre-insan ilişkisi olabildiğince yüksek seviyede vardır. Bir yazarın, "Her tür ilişkisinde Rabb'ini unutan insan, eninde sonunda kendi başının derdine düşecektir. Rabb'in unutulması, fertlere kendilerini de unutturacaktır. Bundan daha çirkin bir alçalış ve düşüş, asla gözlenemez"[129] demesi, dikkate alınması gereken bir uyarıdır. Yabancılaşma, elbette, Tanrı'ya sırt çevirmekle başlar ve buradan diğer alanlara intikal eder. İşte, bu bağlamda çevre-insan ilişkisinde Kur'ân, insanın Tanrı'sına, kendisine, toplumuna ve çevresine karşı olumlu ilişkilerde bulunmasını öğütler. Zira, son mesajın temsil ettiği dinin adının, İslâm olması, bu

---

[127]. Bkz:İzzetbegoviç, A., Doğu ve Batı Arasında İslâm, Çev:Salih Şaban, Nehir Yay., İstanbul (trs), s.240.
[128]. Bkz:el-Hicr, 15/42.
[129]. Kılıç, Sadık, Yabancılaşma, Rahmet Yay., İstanbul 1984, s.138.

açıdan çok anlamlıdır. Kimi âyetlerde[130] kullanılan bu ifade, aynı zamanda tüm varlıkların Tanrı'ya boyun eğdiklerini ve O'na secde ettiklerini de ifade eder.

Göklerin ve yerin, yaşama elverişli yaratılmasıyla, insan, hayvan ve bitkilere türlü istifade imkânları sağlanmıştır. Bunların tabakalar hâlinde çekim gücüne bağlanması ise, gerçekten, mucizedir. Ekolojideki varlıklara pek çok yararlar sağlayan bu göksel cisimler, gezegendeki varlıkların beslenmesini de sağlarlar. Kur'ân, gökyüzündeki varlık ve nesnelerin Allah'a secde ettiğinden, O'nun hüküm ve doğal yasalarına tâbi olduklarından bahsederken *yescüdü men fi's-semâvâti ve'l-ard* tabiri kullanılır. Bu konudaki bir âyette, "Göklerde ve yerde bulunanlar ister istemez Allah'a secde ederler"[131] denilir.

Göklerdeki sayısız yıldız, gezegen, galaksi ve diğer varlıklar ile yerdeki her tür ekolojik nimetlerin Allah'ın emrinde olması, onlara verilen görevleri yerine getirmekle eş anlamlıdır. Yani bu, güneşten ısı ve ışık vermenin dışında başka bir görev beklenmemesi, ya da başka görevi olandan ısı ve ışık beklenmemesi anlamına gelir. Ekolojideki varlıkların, kendilerine verilen görevleri yapmalarıyla, onlar, Tanrı'ya karşı olan sorumluluklarını yerine getirmiş olurlar. Kur'ân'da, göklerin, yerlerin, göklerdekilerin ve yerdekilerin Allah'a secde ettikleri gibi bir de onların, göklerin ve yerin yaratıcısını her zaman tesbih ettiklerini, yani kusursuzlukla muttasıf, mükemmellikte son hadde varmış olduğunu kendilerine özgü şekilde ifade ettikleri belirtilir. Bunlardan birinde, "Yedi gök, dünya ve bunlarda bulunanlar, O'nu tesbih ederler"[132] buyrulmaktadır.

Çevre ya da ekoloji ile insan arasında mutlak bir ilişki vardır; çünkü bu ilişki, kâinat plânında kesinlikle gözetilmiştir. Zira insan, çevre olmaksızın varlığını sürdüremez. En basitinden hava, su, güneş, toprak vs. gibi çevresel öğeler, insan yaşamı için gereklidir. Yine aynı şekilde, insanın olmadığı bir çevre, esasen, bir işe yaramaz ve bundan ötürü, Kur'ân'da akıbetleri anlatılan ve elçilerin getirdiklerini inkârda direnen kimi toplumlar, çevreleriyle beraber helâk edilmişlerdir. Bunlar gösteriyor ki, insansız bir çevre ve çevresiz bir insan düşünülemez. Bu, mümkün olsa bile, bugünkü hâlinden farklı olarak, faydadan uzak bir çevre ve onun içinde ölümü bekleyen bir insandan başka bir şey olmaz.

Yeryüzü, insanın en sağlıklı biçimde yaşayabileceği özelliklerle donatılmıştır. İnsan, bütün davranışlarında şefkati ve sevgiyi ölçü almalıdır. Ancak, böyle olduğu takdirde insan, çevresi ile barış içersinde yaşayabilir[133]. Kur'ân, insana bireysel ve toplumsal ekolojideki

---

[130]. Bkz:el-Bakara, 2/131;Âlu İmrân, 3/20, 83;en-Nisâ, 4/125;el-En'âm, 6/14;en-Neml, 27/44.
[131]. er-Ra'd, 13/15. Diğer âyetler için bkz:er-Ra'd, 13/15;en-Nahl, 16/49;Meryem, 19/93;el-Hac, 22/18.
[132]. el-İsrâ, 17/44.
[133]. Günay, s.12.

varlıklara karşı şefkatli davranmasını ve istifadesine sunulmuş olan bu ekolojik varlıklara karşı sorumluluk bilinci içersinde hareket etmesini öğütler.

İnsanların evrensel ölçekte çevreye karşı duyarlılıklarının artması ve bu bağlamda onların, çevreye karşı daha fazla barışçıl davranmaları, Kur'ân'ın ekolojik ilkeleriyle uyuşum arz eder. Ayrıca, doğu felsefe ve dinlerindeki doğaya ve doğal varlıklara karşı olan manevî duruştan da yararlanılmalıdır. Bu konuda bir yazar, "Şimdi, modern bilimde doğmakta olan dünya görüşü, ekolojik bir görüştür. Derin biçimiyle ekolojik teyakkuz, manevî ve dînîdir. Çünkü ekoloji, *oikos* yani, ev anlamına gelir ve bu, meskun bir dünyaya, insanlığın evine gönderme yapar. Bu, sadece insanlarla sınırlandırılmamış, aksine daha geniş anlamda bir âidiyeti vurgular. Ekolojiden kasıt, evrenin ve dünyanın daha büyük bütününe, yaşayan bir bütün sistem olarak ona âidiyet duygusudur. Teologun meselesi, insanlığı çok değişik düzeylerde bağlayacak ortak bir bağa ulaşmaktır"[134] şeklindeki görüşünü dile getiriyor.

Yazar, aynı konudaki görüşlerine şöyle devam ediyor: "Ekolojik bir dünya görüşü, aynı zamanda bütüncüldür ve bu bütünün, daha büyük bütünler içinde nasıl yer aldığına da vurgu yapar. Ekolojik teyakkuz ve ekolojik bilinç, bilimin çok ötesine geçer ve en derin düzeyde dînî duyarlılık ve tecrübeyle birleşir. Çünkü, derin ekolojik teyakkuz, bütün olguların birbirlerine bağımlılıklarına ve kosmostaki konumlanmışlıklarına ilişkin bir teyakkuzdur. Kosmosun içinde konumlanmış olmak ile kosmosa ait olmak bir birine çok benzer. İşte, bu nokta, ekolojiyle dinin buluştuğu yerdir. Aynı zamanda, bu, bilimdeki yeni paradigma düşünüşünün, neden manevî geleneklerle şaşırtıcı benzerlikler içerdiğinin de nedenidir"[135].

Gerçekten, çevre hakkı gibi dayanışma haklarından birinin ihlâlinin tek bir bireyi etkilemesi olanaksızdır. Çevre hakkında, çevrenin akıcı ve dinamik karakteri, çoğunlukla ihlâllerin geniş ve yaygın etkilerini mümkün kılar. Sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşamayı bir insan hakkı olarak ele almayı gerektiren çevre sorunları da kapitalist sistemden bağımsız bir gelişme göstermemiştir. İnsanlığın yaşamının doğal temellerinin görünüşteki tahribi, kapitalist üretim tarzının içsel yasalarıyla ilişkilidir. En az maliyetle en yüksek kârı elde etmeyi öngören kapitalist mantık, çevreye sadece bir üretim faktörü olarak yaklaşır. Üretime ilişkin egemen düşüncenin en temel sakıncası, yeryüzünü ve onun üzerinde yaşayan insanları, kârlı işler için ham madde olarak görmesidir[136].

Yukarıdan beri ifade etmeye çalıştığımız hususu özetlemek gerekirse; yaşanılan bir dünya vardır ve burada çevre sorunlarına neden olan insan gibi bir varlık mevcuttur. Kur'ân,

---

[134]. Capra, Fritjof, Kâinata Mensup Olmak, Çev:Mücahit Bilici, İnsan Yay., İstanbul 1996, s.96-97.
[135]. Capra, s.95-96.
[136]. Özdek, s.29, 46.

insanın gerek çevrede, gerekse bireysel ve toplumsal ekolojideki çoğu olumlu ilişkisini onaylar. Çünkü Tanrı, son mesajıyla insanlara, kendileri ve çevreleri hakkında uymaları gereken kuralları bildirmiştir. Tanrı, varlıkların birer nesne olmadıklarını, aksine, evrenin içine konulan ilâhî gerçekliklerle uyum içersinde olan birer varlık olduklarını bildirir.

Kur'ân, olumlu ilişkileri daha ziyade varlıkların insanın istifadesine verildiğini belirten ifadelerle anlatır. Çevre-insan ilişkisinde olumlu ilişkinin oluşması ilkin, en geniş anlamıyla fiilî, sözlü ve davranışsal her tür işin, Tanrı'ya ibadet şuuru içersinde yapılmasına bağlıdır. Bu, Tanrı'nın gönderdiği mesajlarla aynı kaynaktan gelen varlıklarla barışın temelini atacak ve tabiatın aşkın boyutunun algılanmasını sağlayacaktır.

Çevre sorunlarının oluşmasını engellenmenin en etkin yolu, insanın kendi iç boyutunu, yeniden Tanrı merkezli olarak düzenlemekten geçer. Bu, insanın kendi davranışlarına yansımasını sağlayacak, diğer insanlara ve nihayet çevreye ulaşacaktır. Bu bilinçle hareket eden insan, çevresini kirletmeyecek, aksine çevrenin kirlenmesine ve böylece ekolojik sorunların oluşmasına engel olacaktır. Çünkü, İslâm geleneğinde canlıların incitilmesi, hatta zorda kalan kimi canlılara yardım edilmesi, cennete girmenin bir nedeni olarak belirtilmiştir[137]. Ayrıca, çevre sorunlarının oluşmaması için, iman bilincinin çevre konusunu da kapsayacak biçimde ele alınması gerekir. Çevre-insan ilişkisinin olumlu yönleri, belirtilecek olanlarla sınırlı değildir; fakat belirttiklerimiz, bunun temel noktalarını ifade edenleridir ve çevre-insan ilişkisinin sağlıklı kurulup yürütülmesinde zirvede yer alan hususlardır.

### 4.2.1. İnsanın doğadaki ilâhî yasayı ve vahyi önemsemesi

Sağlıklı ve yaşanabilir bir çevre oluşturabilmek için insanın doğadaki ilâhî yasayı ve yazılı olan vahiyleri önemsemesi gerekir. Çünkü, sağlam bir çevre-insan ilişkisi için bu, olmazsa olmaz bir şarttır. Yani, güneşe devamlı maruz kalmak veya soğuğa aldırmamak nasıl insanı rahatsız ediyorsa ve o, bundan zarar görüyorsa aynı şekilde insanın, doğadaki ilâhî yasayı ve bu yasanın yazılı şekli olan kutsal kitabı önemsememesi, bilerek kendine zarar vermesi ve kendini hiçe sayması olacaktır. Bu konudaki bir eserde, "İnsanın Tanrı'ya ya da nihaî hakikat diye tanıdığı şeye bağlanması, hem toplumu oluşturan bireylerin birbirine bağlanmasına, hem de bireyin şahsiyetini oluşturan farklı seviyelerin birbirine eklenmesine

[137]. Miras, Kâmil, Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi, VI.bsk., Emel Mat., Ankara 1982, VII, 223. Ayrıca bkz:Özdemir-Yükselmiş, s.116-117.

yansır"[138] şeklindeki görüşler dile getirilir. İnsan, eğer nihaî hakikati benimserse bu, kendi faydasınadır; insan, bu hakikatin benimsenmemesinin olumsuz sonuçlarına dünyanın her yerinde şahit olmaktadır. Bu böyle sürüp gidemez, gitmemelidir. Bu, sadece, insan ekolojisi için böyle değildir; aksine, tüm varlıklar âlemi için de böyledir.

Kur'ân, çevre-insan ilişkisinde tabiattaki ilâhî yasayı, insanın faydası için önemsiyor ve insanın da, bu yasayı önemsemesini istiyor. Bu konuda bir yazar, "Metafizik bakış açısından tabiat, Allah'ın kendine özgün manevî mesajını aktaran, kendi husûsî ve manevî metotları olan bir vahyidir. Tuhaf olansa, insanın aynı anda, bu problemle/çevre sorunlarıyla yüzleşmiş bulunmasıdır. İnsan, fizik olarak yaşayabilmek için umutsuzca yeni bir tabiat ve onunla olumlu ilişki vizyonuna ihtiyaç duyar. Aynı şekilde onun, kendisi dışındaki diğer insan topluluklarını daha iyi tanıma ihtiyacı bir yana, bizzat kendisini daha iyi anlamak için diğer dinlerin daha derinden anlaşılmasına ihtiyaç vardır"[139] şeklinde bir görüş dile getiriyor. Hakikaten tabiatta sorunsuz bir biçimde işleyen bir düzen vardır. Bu düzen, insanın faydası için var edilmiştir. Bu, doğadaki ilâhî yasadır ve tabiata yerleştirilmiştir.

Kur'ân, ilâhî yasanın sahnelenmiş hâli olan çevreyi de, insana olan faydasından dolayı önemsiyor ve insandan da, bu çevreyi önemsemesini istiyor. Tabiat, insana birçok yararlar sunacak biçimde var edilmiştir. Hiçbir şey, gereksiz ve faydasız yere yaratılmamıştır. Bu konuda bir yazar, "Öncelikle bitkisiyle, hayvanıyla, taşıyla ve insanıyla doğa, bir bütündür. Bu açıdan besin zinciri, doğadaki canlıların birbirlerine bağımlılığını vurgular. Doğanın sınırlılığının da bilinmesi gereklidir. Çünkü, Etiyopya ve Bangladeş'teki nüfus fazlasının arada bir baş gösteren kıtlıklarla azalması, ekoloji açısından bu ülkelerde nüfusun doğanın sınırlarını zorladığını gösteriyor"[140] görüşünü dile getiriyor.

Kur'ân, doğal varlıklardaki düzenden ve gayeden dolayı çevre-insan ilişkisini önemsiyor ve insandan da nesnelerdeki düzen ve gayeyi önemsemesini talep ediyor. Kur'ân, varlıklar dünyasının bir ölçü, düzen, âhenk ve denge içersinde yaratıldığına dikkat çeker. Bu konuya ilişkin son mesajda âyetler vardır[141]. Kur'ân, insandan tabiatı korumasını, ondaki dengeyi bozmamasını ister; aksi hâlde çıkacak olumsuzluklara katlanması gerektiğini de bildirir[142]. Bunlara ilâve olarak Kur'ân, hayvanların korunmasını ve onların sevilmesini ister; onlara karşı olumsuz davranış biçimlerini yasaklar. Hayvanları korumanın yolu, onları

---

[138]. Nasr, S. H.-O'Brien, K., Kutsalın Peşinde, Çev:S. Erol Gündüz, İnsan Yay., İstanbul 1995, s.39.
[139]. Kılıç, Benliğin İnşası, s.117.
[140]. Kışlalıoğlu-Berkes, s.18.
[141]. Bkz:el-Hicr, 15/19;el-Kamer, 54/49.
[142]. Bkz:er-Rûm, 30/41.

beslemekten ve tabiattaki yerlerini bozmamaktan geçer[143]. Bu varlıkları korumak, insanın kendisini korumasından başka bir şey değildir. Tabiattaki düzen sadece hayvan popülasyonlarında yoktur, fakat aynı zamanda insan, bitki ve kozmik varlıklarda da vardır. Ayrıca, doğadaki ekolojik nimetlerin ve zenginliklerin de bir sınırı olduğu da bilinirse, bu denge daha iyi kavranılabilir.

Kur'ân, doğadaki ilâhî yasayı önemseyen bir kitaptır. Bu konuda bir yazar, "Kâinat, yürüyen, yönetilen, takdir edilen bir evrendir. Ondaki her şey bir gaye ve hikmet ile miktarlı olarak var edilmiştir. Ayrıca her şey, vazifesini yerine getiren ve hesaplı bir denge üzere yaratılmıştır. İçindeki varlıklar, yaratılış gayelerini çeşitli fonksiyonlarla yerine getirirler. Ondaki her hareket, özel bir hikmet ve bilinen bir gayeye dayalı olarak Allah'ın takdiri ile gerçekleşir ve yönlendirilir"[144] demektedir. Bu konulara değinen âyetler vardır[145].

Ayrıca, tabiata yönelik bilimlerde profanlık temel değer niteliğini almıştır. Bundan vazgeçilmesi zorunludur; çünkü tabiat ve içindeki yasalar, bu ağır bir durumu -asla- kabul edecek tıynette değildirler. Nitekim Nasr gibi kimi yazarlar, bu konuda aşağıdaki görüşleri dile getirirler: "Bilim, her ne kadar kendi içinde meşru ise de, bilimi bütünleyecek daha yüksek bir bilgiden yoksun olmaktan, tabiatın kutsal ve manevî değerini tahrip etmiş olmaktan ötürü bilimin işlevi ve uygulaması gayr-i meşru ve hatta tehlikeli bir hâl almıştır. Bu durumun telâfi edilmesi için, tabiatla ilgili metafizik bilgi yeniden ihya edilmeli ve tabiata kutsal niteliği tekrar kazandırılmalıdır"[146]. O hâlde yapılacak iş, diğer her durumda olduğu gibi, bu hususta da, tabiata dönmek ve ondaki ilâhî yasayı dikkate almaktır.

Kur'ân, tabiattaki varlıklarda bulunan gayelilik ve faydalılık yasalarından dolayı da çevre-insan ilişkisini önemsiyor; çünkü, insandan tabiattaki varlıkların ve nesnelerin uyduğu gayelilik ve faydalılık ilkelerini önemsemesini tavsiye ediyor. Bir yazar bu konuda, "Modern olamayan insana göre, kâinatın temel maddesinin kutsal bir tarafı vardır. Kosmos insanla konuşur ve onda olup bitenlerin bir anlamı vardır. Kosmosun derin yapısı insan için manevî bir haber taşır ve bunun için din ile aynı kaynaktan gelen bir âyettir. Dindar insan için tabiat, tabiî değildir, dînî bir değere sahiptir. Kosmos, kutsaldır, yaratılmış nesnedir ve Tanrı'nın elinden çıktığından dolayı dînî kutsallıkla yüklüdür"[147] şeklinde bir görüş dile getiriyor.

Dünya düzeninin sonu adlı makalesinde Solzhenitsyn, "Çevre, kimi yerlerde ve zamanlarda insanlığın akıl dışı davranışlarına karşı amansız savaşını sürdürüyor ve insanı

---

[143]. İlgili âyetler için bkz: el-En'âm,6/38;en-Nahl, 16/5-9. Fazla bilgi için bkz:Kılıç, İnsan ve Ahlâk, s.118-120.
[144]. Kutup, İslâm Düşüncesi, s.544.
[145]. Bkz:el-Hicr, 15/21;er-Ra'd, 13/8;el-Furkân,25/2;Yâsîn, 36/36-40;el-Kamer, 54/49;er-Rahmân, 55/5.
[146]. Nasr, s.10.
[147]. Nasr, s.18.

eşyânın tabiatını anlamaya zorluyor. Bugün yüz yüze olduğumuz ciddî sorunlardan birini oluşturan çevre kirlenmesi, insanın tabiata hükmetme çabalarına tabiatın, insanı kendi kiri ile çevreleyerek verdiği müstehzi bir cevaptan başka bir şey değildir. Tabiattan yararlanabilmek için insanlığın, ona hükmetmekten vazgeçip onu anlamaya ve onunla uzlaşmaya çalışmaktan başka yapacağı bir şey yoktur. Bu çerçeve içinde ortaya çıkan ve insanı çevreyi bütünlüğü içinde görmeye ve eşyânın tabiatına nüfuza zorlayan uyarıcı ve sevindirici bir gelişmedir"[148] şeklinde bir görüş dile getiriyor.

Kur'ân, bütün bunları elçiler vasıtasıyla gönderdiği mesajlarında belirtiyor ve insanın sağlıklı bir çevre-insan ilişkisini kurabilmesi için de, vahyin önemsenmesini istiyor. Bu hususta bir yazar, "İslâm'ın belli başlı bir özelliği olan itikat yoluyla Kur'ân, müminin idrakinde kâinat gerçeğine insanın Rabb'i ile olan ilişkisine, insanın hayatla ve canlılarla olan ilişkisine dair net bir düşünce meydana getirir. Kur'ân, kâinat gerçeğine uluhiyet, hayat ve insan gerçeği gibi konuların başında yer verir"[149] şeklinde bir görüşü seslendiriyor.

Tanrı, insanı yeryüzünde yaşayabileceği bir çevre içinde var etmiş ve onu kimi sorumluluklarla vazifeli kılmıştır. Kur'ân, Allah'tan gelen hidayete uyduğu zaman insanın, herhangi bir üzüntü duymayacağını da belirtmiştir. Bu bağlamda denilebilir ki, insanla tabiat arasındaki kopmaz bağ, bizzat, Kur'ân'da bulunabilir. Böyle olduğu için o, hem dinin temeli olan vahyin kaynağıdır, hem de makrokozmik vahiy olan kâinatın küçük bir örneğidir. Kur'ân'daki birimlere verilen *âyet* adının, aynı zamanda, insanların içinde ve tabiatta olup biten şeyler anlamına da gelmesinin nedeni budur. İnsana indirilen vahiy, yine Allah'ın bir kitabı olan kozmik vahiyden ayrılamaz[150]. O hâlde Kur'ân, doğadaki ilâhi yasanın önemsenmesi gerektiğine vurgu yapar. Çünkü bu, çevre-insan ilişkisi için vazgeçilmez bir husustur.

İnsan, doğayla girdiği ilişkide barışçı bir tavır takınmalıdır. Çünkü bu tavır, insanı varlıklarla ve Tanrı'yla da barışa götürür. Tabiatın, boyunduruk altına alınmasından daha çok barışa ve ona yönelen olumsuzlukların olumlu durumlara çevrilmesine ihtiyacı vardır. Bir yazar bu konuda, "Doğanın fethedilmekten çok desteklenmeye ihtiyacı vardır. Biz ise bize tahsis edilen çevreyi yiyip bitirmekten başka bir şey yapmıyoruz. Bizim unuttuğumuz şey, insanın ruhudur. Yaratılışımızdaki uyumu, yani maddî ve manevî varlıklarımız arasında var olan uyumu kaybetmiş bulunuyoruz. Yani sahip olduğumuz manevî benliği kaybetmiş

---

148. Solzhenitsyn, Aleksandr, Dünya Düzeninin Sonu, (Yüzyılın Sonu'nun içinde), Çev:Belkıs Ç. Dışbudak, T.İ.B.Kültür Yay., II.bsk., İstanbul 1995, s.18.
149. Kutup, İslâm Düşüncesi, s.529.
150. Nasr, s.121.

bulunuyoruz"[151] şeklinde bir görüş seslendirir. İnsanın kendi benliğini yitirmesi, Tanrı'ya yabancılaşmanın bir sonucudur. İnsan, sonuçta diğer varlıklara da yabancılaşıyor ve onların yaratılış hikmetlerine karşı ters davranışlar sergiliyor.

Vahyin çevreyi önemsemesinin bir diğer yönünü, evrendeki enerjiler oluşturur. İnsan bu enerjilere karşı ihtiyacı ön plâna alan bir tavır geliştirmelidir. Tanrı hâriç her şeyin bir sonu vardır ve bu açıdan evrendeki enerjilerin de bir sonu vardır. Bir yazar bu konuda şu görüşlere yer verir. "Âlem uçsuz-bucaksız bir enerji çağlayanı olarak düşünülebilir. En önemli enerji, güneştir ve sadece ışıldayarak yaydığı ısıdan değil, ışığını emen bitkiler sayesinde hayat sağladığından dolayı da bu böyledir. Çünkü öteki canlı varlıklar bu bitkilerle beslenirler. Yine bunlar sayesinde, milyonlarca yıldan beri, bu enerjiler petrol ve kömür şeklinde yerkürenin şaşılacak yerlerinde depolanmıştır. Bugün insanın hayatını sürdürüp sürdüremeyeceğini belirleyecek olan ana sorun; güneşin, rüzgârın ve hayatın bütün kaynaklarının neredeyse tükenmez sanılan enerji çağlayanın içine dalmamızdır"[152]. Bu, enerjilerin bir sonunun olduğunu bilmekle olur. Böylece o, çevre-insan ilişkisinde olumlu bir tavır sergilemiş olur.

Burada sonuç olarak diyebiliriz ki insan, doğadaki ilâhî yasaları, yani sünnetullahı önemsemelidir ve yine insan, vahiyleri de nazar-ı itibara almalıdır. Kur'ân'ın üzerinde durduğu ve birçok âyette anlattığı bu husus, çevre-insan ilişkisinin olumlu olarak kurulması ve yürütülmesi için son derece gereklidir. Zaten çevreyle ilgilenen yazarlar, bu hususa, doğu bilgeliği ve büyük dinler bağlamında sıkça müracaat ederler.

### 4.2.2. Vahyin insanı ve çevreyi önemsemesi

Allah, insanın bireysel ve toplumsal ilişkilerinin düzenlenmesi için ilâhî mesajları göndermiş ve ondan, sorumlulukların hakkaniyet ölçülerinde yerine getirmesini istemiştir. Bu, vahyin insanı ve insan toplumunu önemsediğinin en büyük delilidir. Allah, insanı önemsediği için yaratmış, sorumluluk vermiş, mesuliyetine denk kabiliyetlerle de onu donatmıştır. Yine Allah, insanı önemsediği ve ona bir değer verdiği için evreni yaratmış ve birçok dünya nimetini ve lezzetini onun istifade etmesi için var etmiştir. Bu bağlamda vahiy, insana değer verdiğinden maddî çevreyi onun yaşayabileceği bir şekilde var etmiştir. Bu durum, insanın sorumlu bir varlık olarak var edildiği yeryüzünün önemsenmesini gerektirir. Bunun için Kur'ân'da en çok değinilen hususlardan biri, kâinat âyetleridir ve bunlara ekolojik âyetler de denilebilir. Kur'ân, birbirinden ayrılmayan insanı ve çevreyi vahiyde buluşturmuştur.

---

[151]. Solzhenitsyn, s.18-19.
[152]. Garaudy, Roger, Yaşayanlara Çağrı, Çev:C. Aydın-N. Aydoğmuş, Pınar Yay., İstanbul 1986, s.301.

Vahiy esasında insanlığın Tanrı'yla olan bağlantısının ve O'ndan bilgilenmesinin temelini oluşturur. Kur'ân, her elçiye vahiy verildiğine değinir, çünkü vahiy, insanı merkeze yerleştiriyor ve onun çevresini oluşturan ekolojiyi de önemsiyor. Bu bağlamda son mesaj, çevre-insan ilişkisini, vahyin insanı ve çevreyi önemsemesi açısından kabul ediyor. Bu ilişki zorunlu bir ilişkidir; zira gezegendeki ekolojik istifadelikler, insanın yararına olsun diye var edilmiştir. Ancak unutulmamalıdır ki ekolojideki istifade imkânları, ne sonsuz ne de sınırsızdır. Bundan dolayı, bu ekolojik nimetlere karşı sorumlu, bilinçli olarak yaklaşılmalıdır. Bu bağlamda vahiy, insanı önemsediğinden daha fazla çevreyi ve ekolojiyi önemser ya da en azından Kur'ân'ın rakamsal bazdaki kullanımları bunu gösteriyor.

Kur'ân'ın, çevre-insan ilişkisinde insan faaliyetlerinden bir çoğunu onayladığına tanık oluyoruz. İnsan, gezegende var edilmiş, sorumlu ve hilâfet göreviyle mesul bir varlık olduğundan, onun temel ihtiyaçlarını karşılamak için giriştiği faaliyetleri de onaylar. İnsanın, beslenme, barınma, içecek elde etme ve giyecek temin etme gibi dört temel ihtiyacı vardır. Bunların gerçekleştirilmesinde insana yardımcı olan Tanrı, birçok ekolojik ve göksel varlıkları yararlansın diye insanın istifadesine sunmuştur. Allah, insanın diğer ihtiyaçları için gerekli olan ziynet unsurlarını da evrende yaratmıştır. Bunlar, çevre-insan ilişkisinde vahyin insanı önemsediğinin birer göstergesidir.

Kur'ân, güzellik unsuruna kusursuzluk bağlamında vurgu yapar. Bu, takdir edileceği üzere, güzelliğin/estetiğin ve sanat zevkini okşamanın ilk şartı olsa gerektir. Kur'ân, âlemde yaratılan varlıkların kusursuz olarak var edilmesini, bir güzellik ve estetik olarak sunuyor. Allah, kusursuz işler yapandır ve bundan ötürü insanın, bu kusursuzluktaki güzelliği görerek O'na yönelmesini ister. Bu anlamda gökler ve insan, kusursuz olarak yaratılmıştır[153]. Ayrıca kimi âyetlerde insandan, göklerin kusursuzluğunu görmesi için gözünü defalarca göğe çevirip bakması isteniyor[154]. Eşyâ ve varlıklarda olan güzellik/estetik unsuru gösteriyor ki bunlar, mükemmel bir plânın parçalarıdır. Kâinatın yaratıcısına işaret eden bu sözsüz güzellik âyetleri karşısında insan, takdir hislerini ve övgü duygularını Tanrı'ya sunmalıdır. İnsan, önce güzelliği/estetiği, sanatsal inceliği ve sonra kusursuzluğu idrak ederse, takdir hislerini harekete geçirebilecektir[155].

İnsan vahyi önemsemelidir; çünkü hem kendisinin ve hem de toplumunun kurtuluşu vahiyde belirlenmiştir. Kur'ân, insanı önemsediğinden, insandan elçiler seçmiş, onlara vahiy göndermiş ve çevreyi de yaşamına uygun olarak yaratmıştır. İnsan, hem vahyi hem de bir tür

---

153. Bkz:el-İnfitâr, 82/7.
154. Bkz:el-Mülk, 67/3-4;Kâf, 50/6.
155. Bkz:Altıntaş, s.112-113.

vahiy olan çevresini araştırmalıdır. Bir yazar eserinde "Vahye dayalı geleneksel düzlemdeyse insan, sadece etrafında olup bitenler hakkında yalan bilgiyle yetinmek zorunda olmayıp, kendisini kuşatan evrenle açık ilişkiler de kurmalıdır. İnsan, evrende adaletin yerleşmesi ve kendine yakışır bir hayat yaşayabilmesi için seçilmiş bir halifedir"[156] görüşüne yer verir.

"Kur'ân, insanın bireysel ve toplumsal ekolojide gerçekleştireceği işlerin olumlu olanlarını onaylar. Çünkü onun dünyaya gelmesindeki maksat, her hâlde yeryüzünü imar etmek ve insanları ıslah etmek gibi, halifelik görevinin iki ayağını da içine alır. "İslâm'a göre, insanın bu dünyada görünmesindeki maksat, eşyânın bilgisini kazanmak, olgun insan olmak ve ilâhî isimlerle sıfatların yansıdığı ayna olmaktır. İnsan, ayrıca tabiat için bir inayet kapısıdır"[157]. Fakat, Kur'ân, insanın bu faaliyetleri sırasında yapacağı olumsuz davranışları ve çevreyi hoyratça kullanmasını onaylamaz.

Kur'ân, yine bu ilişkide insanın çalışmasını onaylar ve çalışmasının kendine, toplumuna, ekolojiye ve öte dünyaya olan yararlarını belirtir. Çevresel zaman ve mekân öğeleri insanın faydası için var edilmiştir. Su, bu bakımdan insan için çok gerekli bir maddedir. Kur'ân, debelenen her canlı varlığın sudan yaratıldığını ifade etmekle kalmaz, aynı şekilde, gökten inen yağmurla her türlü bitkinin suyla beslenip büyüdüğüne de dikkat çeker. Bu tür âyetlerde, kimi kez *o*, kimi kez *biz* kipiyle gökten suyun indirildiğini vurgulandıktan sonra, "Biz, onunla çeşitli bitkilerden çiftler çıkardık"[158] denilir. Kimi tefsirlerde gökten yağan yağmurlar ile pınarlardan fışkıran ve nehirlerinden akan sular sebebiyle ekolojik her tür bitkinin yetiştirildiği, bu sularla bitkilerin her çift bitki, çeşitli tat, şekil ve faydalar sağladığı, kimileri insanların, kimileri de hayvanların yararına olan bitkiler olduğu[159] belirtilir. Ayrıca kimi yazarlar, "Bizi çevreleyen evren: güneş, ay, yıldızlar, gece, gündüz, mevsimler, sular, dağlar, ormanlar, çiçekler, hayvanlar; işte bu evren, bir tür vahiydir; öyleyse şu üç şey:doğa, ışık ve nefes birbiriyle sıkı sıkıya ilişkilidir"[160] derler.

Kur'ân, çevre-insan ilişkisinde insanın barınmasına yönelik faaliyetleri önemser ve bu ilişkiyi de onaylar. Ayrıca çalışma, geçimi temin etmeye yönelik bir faaliyettir ve yeryüzünün imarının bir parçasını oluşturur. Bu bağlamda insanın barınmasına yönelik faaliyetlerden olumsuz özelliktekileri son mesajın eleştirmesi, bu ilişkinin olumlu olması gerektiğinin bir kanıtı olarak kabul edilebilir. Zira âyetlerde Semûd toplumunun, ovalarda yaptıkları evler ve dağlarda yonttukları saraylar eleştirilmiştir.

---

156. Kılıç, Sadık, Ruhsal Yozlaşma ve Toplumsal Çürüme, Akçağ Yay., Ankara 1987, s.20-21.
157. Nasr, s.123.
158. Tâhâ, 20/53.
159. er-Râzî, XXII, 68-69. Karş:Ebu's-Suûd, VI, 21;Kutup, X, 48-49;et-Tabatabâî, XIV, 171;Ateş, V, 437.
160. Schuon, Frithjof, İslâm'ı Anlamak, Çev:Mahmut Kanık, İklim Yay., İstanbul 1988, s.87.

Allah, insanı önemsediğinden onu, yeryüzünün halifesi olarak yaratmıştır. İnsanın önemsenmesinin bir diğer yönü, yeryüzündeki varlıkların onun istifadesi için var edilmesidir. Bunun için gökler, güneş, ay, yıldızlar, rüzgârlar, bulutlar vs. gibi göksel varlıklar onun istifade etmesine yardımcı unsurlar olarak yaratılmıştır. Yine bunun için atmosfer ve oradaki varlıklar, yeryüzü, hayvanlar ve bitkiler gibi gezegendeki ekolojik varlıklar onun istifade etmesi, beslenmesi, içecek ve giyecek temin etmesi için yaratılmıştır.

Kur'ân'ın onayladığı çevre-insan ilişkisinin değişik yönlerine temas eden yazarlar, insanın tabiatı önemsemesi, onu iyi tanıması ve her şeyden evvel insanın kendini yaratan Tanrı'yı çok iyi tanıması gerektiğinde hemfikirdirler. Bir yazar bu konuda, "Julian Huxley'in ifade ettiği gibi, tabiat üniversitesini iyi dereceyle bitirenler, insan ve eşyâyı idare eden yasaları öğrenip bunlara itaat edenler bu dünyada gerçek anlamıyla büyür ve başarı kazanırlar"[161] görüşünü dile getirir. Bir diğeri ise, "İnsanla tabiatı bir birinden ayırmamakla İslâm, bütüncül bir kâinat görüşünü muhafaza etmiş; kosmostaki ve tabiattaki düzenin damarlarında ilâhî bağışın ve bereketin aktığına dikkati çekmiştir"[162] demektedir.

Tarihte bazı zaman dilimlerinde geleneklerin, yeniden yorumlanması ve bu temel üzerine yeni bir hayatın kurulması, genellikle başarıyla sonuçlanmıştır. Çünkü bu gelenekler, tabiatı, insanı ve en önemlisi Tanrı'yı dikkate almışlardır. Bir yazar bu hususta, "Bazı ülkelerde geleneğin daha önceleri mevcut olan durumlarının yeniden uyarlanması, tamamen sahih anlamda gerçekleşen bir uyarlama olmuştur. Taoizm ve Konfüçyanizm, Mazdeizm, Budizm, helenistik kültürün doğuşu ve Yahûdîlerin yetmiş yıllık esaretten kurtularak yeni harflerle kitabı yazmaları bunlar arasındadır"[163] şeklinde bir görüş dile getiriyor.

İnsanın doğayı ve manevî düzeni onaylaması, birçok problemin kendiliğinden ortadan kalkmasını sağlar. Bundan sonra yapılacak iş, insanın kendisiyle ve doğal varlıklarla aynı gezegenin yolcuları olduklarını bilmektir. Bu konuda bir yazar, "Bu muazzam dünya habitatımızda, herkes kendi evinin bir mensubu gibi davranmalıdır. Bu yüzden moral değerler, doğrudan doğruya bir kozmik gerçeğe bağlıdırlar. Eğer, sadece insanların hayvanlara karşı davranışlarını konuşacak olursak, yaptığımız şey onu budamaktan öteye geçemez"[164] şeklindeki görüşünü dile getiriyor.

İnsanın yeryüzünde gerçekleştireceği işlerde Tanrı'yı, Tanrı'nın vahiylerini, kâinattaki düzeni, gayeliliği dikkate alması her zaman kendi yararına olmuştur. İslâm medeniyetinin kurulmasında bunlar hep dikkate alınmıştır. Çünkü, medeniyet, vahiy temelli ve peygamber

---

[161]. Nasr-O'Brien, s.140.
[162]. Nasr, s.122.
[163]. Guénon, René, Modern Dünyanın Bunalımı, Çev:Mahmut Kanık, Risale Yay., İstanbul 1986s.39-41.
[164]. Capra, Kâinata Mensup Olmak, s.36.

liderliğinde kurulmuştur. Diğer medeniyetlerin de bunu dikkate almaları gerekir. Bir yazar eserinde, "Medeniyet, ancak insanüstü bir kökeni olması, medenî insan için kutsal bir anlam içermesi koşuluyla bir değer ifade eder. Dinsiz bir medenî toplum olabilir, bu durumda medeniyet değersiz olur, daha ziyade en kötü ve en uğursuz bir sapıklık olur. Tanrı'nın insanı iki cevherden hasıl ettiğini Hermes söylemiştir; biri ilâhî, diğeri ölümlü ve temel dinler, insanın yeryüzündeki son gayesinin ilâhî ve ölümlü olanı birbirinden ayırmak ve enerjisini ilâhîde yoğunlaştırmak olduğu noktasında müttefiktir"[165] demektedir.

Sonuç olarak diyebiliriz ki vahiy, gezegen ve diğer sistemlerdeki varlıkların insanın istifadesine verilmesi, insanı şeytana karşı uyarması, çevrenin kutsal bir yönü olduğunu belirtmesi, bunun için ona karşı uyarması, Tanrı'nın insanlardan resul seçmesi ve ona kitap göndermesi, kâinat âyetlerinden bahsetmesi, çalışma, barınma, içecek ve giyecek ihtiyaçlarına yardım etmesi vs. gibi açılardan çevre-insan ilişkisini onaylar. Burada, çevreye, özellikle de insana olağanüstü vurgu yapar. Vahiy, insanı ve çevreyi önemser ve bu ikisi arasındaki ilişkinin her zaman olumlu olması için insanı uyarır. İnsan ve diğer varlıklardan olan düşmanların onu bu konuda zaafa düşürmesinden de endişe eder.

### 4.2.3. Nimet ve zenginliklerden istifade etme

Kur'ân'da tüm nimetlerin ve zenginliklerin insanın imtihan edilmesi için var edildiğini, hatta göklerin ve yerin de bu sınanmanın bir parçası olarak yaratıldığı belirtiliyor. Ayrıca insan, bu dünyada sınanmak ve Allah'a ibadet etmek için var edilmiştir. Bir âyette "Allah, hanginizin amel bakımından daha güzel olduğu hususunda sizi sınamak için arşı su üzerinde iken gökleri ve yeri altı günde yaratandır"[166] deniliyor. Aynı şekilde ölüm ve yaşam da insanın denenmesi için var edilmiştir[167]. Meselâ, balıkların bıraktığı her yumurtadan balık çıksa, deniz balıklardan ibaret kalın bir cisim olurdu. Diğer varlıklar için de aynı şey geçerlidir[168]. Öyleyse ekolojideki nimetler, insanın istifadesine verilmiştir, ancak bunların bedeli olarak insan denenecek ve onun davranışları geçerli ölçüye göre değerlendirilecektir. İnsan nimetleri ve zenginlikleri hoyratça kullanmamalıdır; çünkü bu israf sayılmıştır ve yasaklanmıştır.

Bireysel zenginlik ve nimetlerden istifade etmek ve onları iyiye kullanmak, Kur'ân'ın onayladığı bir çevre-insan ilişkisidir. İnsan ekolojisinde de birçok nimet ve zenginlikler

---

[165]. Nasr-O'Brien, s.48, 76.
[166]. Hûd, 11/7.
[167]. Bkz:el-Mülk, 67/2.
[168]. Aieş, IX, 527.

vardır. Bunların bir kısmı maddî, diğer bir kısmı ise manevî özellikler ve nimetlerdir. Kur'ân, bireyin maddî ve manevî nimetlerden yararlanmasını, onları doğru yolda kullanmasını onaylar. Bireysel anlamdaki nimetleri ve zenginlikleri olumlu kullananlar ayrıca övülmeyi de hak ederler. Süleymân peygamber bunun güzel bir örneğini oluşturur. Bunun gibi diğer peygamberler ile onlara uyanlar, bireysel anlamdaki zenginlikleri ve kendilerine bahşedilen nimctleri doğru yolda kullanmışlardır. Fakat aynı şekilde Kur'ân, bireysel zenginliğini, insanları sömürmek, yeryüzünde huzursuzluk çıkarmak için kullanılmasını onaylamaz. Buna verilebilecek iki olumsuz örnek, firavun ve onu destekleyen Kârûn'dur. Kur'ân bunların bireysel zenginliklerini ve güçlerini olumsuz yönde kullanılmasını şiddetle eleştirmiştir.

Ayrıca bireysel, toplumsal ve ekolojik nimet ve zenginliklerden istifade etme ve onları iyi yönde kullanmanın da Kur'ân'ın onayladığı bir çevre-insan ilişkisi olduğu da açık bir husustur. Kur'ân, yeryüzünde bulunan nimetlerin insanın istifadesine verildiğini ifade eder. İlgili bir âyette, "O, yerde ne varsa hepsini sizin için yarattı"[169] denilir. "Kur'ân, toplumların yükseliş ve çöküşüne değinir ve bunun, maddî çevreyle alâkalı birçok yönüne işaret eder. Kıtlık, aşırı sıcaklık, sel, yangınlar bunlardan bazılarını ifade eder. Toplumların iyi davranışlarının değerlendirileceği ise, her zaman vurgulanır. Bir toplum yaşadıkları yeryüzünde insanların işlediği bireysel ve toplumsal her tür kötülüklerden yeryüzünde herhangi bir canlı bırakılmayacağı da âyette anlatılır. Bu açıdan insanın yok oluşuyla canlı varlıklar da yok olacaktır; çünkü insanın yok olmasından sonra canlı varlıkların yaşamının hiçbir anlamı kalmayacaktır"[170]. Çünkü, "O, yerde ne varsa hepsini sizin için yarattı"[171] âyeti, yaratılanların insanın istifadesine verildiğini ifade eder.

Kur'ân, bu yüzden toplumlara yaptıklarından dolayı ilâhî cezalar verilmiş ve insanların faydası için var edilen nesnelerin helâk edilmiş olduğu konusunda çok nettir. Kur'ân'da kıssaları anlatılan elçilerin gönderildiği toplumlar ve kimi milletlere ait kıssalar, bu hususiaki canlı örneklerdir. Bunlar, bünyelerindeki olumsuzluklar yüzünden toplumların helâk edildiğini ve yaşamlarının temelini oluşturan maddî varlıkların da yok edilmiş olduğunu gösteriyor.

Kur'ân, ayrıca, Allah'ın fazlından aramak[172] tabirini kullanır ki bu, insanın maddî zenginliklerden ve nimetlerden istifade etmesini ifade eder. Denizlerin ve karaların insana yararı oldukça fazladır. Tatlı ve tuzlu sulardan avlanan taze balıklar, denizin derinliklerinden

---

169. el-Bakara, 2/29. Benzer bir âyet için bkz:ez-Zuhruf, 43/12.
170. et-Tabatabâî, XII, 280-281. Ayrıca bkz:er-Râzî, XX, 57;Ebu's-Suûd, V, 122;Mevdûdî, III, 34.
171. Bkz:el-Bakara, 2/29.
172. Bkz:en-Nahl, 16/14;el-İsrâ, 17/12;el-Kasas, 28/83;er-Rûm, 30/46;Fâtır, 35/12;el-Câsiye, 45/12.

çıkarılan inciler, mercanlar ve ticaret vs. gibi gayelerle denizlerde seyreden gemilerin ve tümüyle denizlerdeki ekolojik zenginliğin insanın kullanımına sunulduğunu gösteriyor.

Maddî zenginlikleri ve ekolojik nimetleri saymakla bitirmek mümkün değildir. Çünkü Kur'ân, Allah'ın nimetlerinin saymakla tükenmeyeceğinden[173] bahseder. Ayrıca, Kur'ân'da Allah'ın insanlara bahşettiği nimetlerin hatırlanması özellikle vurgulanır[174]. Bu açıdan da denilebilir ki Allah'ın insanlara verdiği nimetler nitelik ve nicelik bakımından oldukça çoktur. Son mesaj böylece, çevre-insan arasındaki ilişkiyi olumlu olması açısından onaylar. Zira bu nimetleri Tanrı, zaten insanın istifadesi için var etmiştir.

Kur'ân'da, aynı şekilde hayvanlardan faydalanmadan ve onların ürünleriyle beslenmeden de bahsedilir. Bu konudaki bir âyette, "Hayır! İnsan henüz Allah'ın emrettiğini yapmadı. İnsan, aldığı besinlere bir baksın! Biz, suyu gökten bolca nasıl boşalttık. Sonra toprağı bir yarışla nasıl yardık. Kendinize ve hayvanlarınıza bir besin ve fayda olması için yeryüzünde ekinler, üzüm bağları, yoncalar, zeytinler, hurmalar, iri ve sık ağaçlı bahçeler, meyveler ve çayırlar bitirdik"[175]deniliyor.

Kur'ân, manevî zenginlik ve nimetlerin de doğru yolda kullanılmasını tavsiye eder. Bu tür nimetler, somut nimetler ve zenginlikleri içlerinde barındırsalar da aslında soyut özelliklerdir. Bunlar, insanın denenmesi için var edilen manevî özelliklerdir ve sorumlu varlık olarak yaratıldığından dolayı insanın bu sorumluluğuna denk düşen manevî özellikler olarak anlaşılabilir. Kur'ân, bu bağlamdaki kimi âyetlerde insanın aklını kullanmasını, tefekkür etmesini ve ekolojik varlıklardaki ölüm-kalım olaylarını düşünmesini ister. Birinde "Gökleri, yeri ve bunların içinde üretip çoğalttığı bütün canlı varlıkları yaratması O'nun işaretlerindendir"[176] denilir. Bu tür âyetleri kimi müfessirler "Akıllı varlıkların yerde ve gökte yaratılıp yayılmış bu kadar geniş evrendeki hârika düzenden ibret almaları gerektiğini, göklerde de kimi canlıların yaratıldığına bu âyetin temas ettiğini"[177] söylerler. Buradan hareketle söyleyebiliriz ki Kur'ân, manevî nimetlerin tezâhür ettiği insanın, ekolojideki maddî nimetlere bakarak özelliklerini olumlu biçimde harekete geçirmesini salık veriyor.

Manevî nimetler, insanın varlık yapısında ortaya çıkan fenomenlerdir. Allah bunların bozulmasını onaylamaz; aksine bu tür niteliklerin olumlu biçimde kullanılmasını tasdik eder. Meselâ, Kur'ân'ın, insanın aklına zarar verecek her tür nesneyi yasaklaması buna bir örnektir. Hatta peygamberimiz, içki konusunda birçok kişi hakkında olumsuz sözler buyurmuşlardır.

---

[173]. Bkz:İbrâhîm, 14/34.
[174]. Bkz:Fâtır, 35/3. Diğer âyetler için bkz:Abdülbâkî, s.878.
[175]. Abese, 80/23-30.
[176]. eş-Şûrâ, 42/29. Benzer âyetler için bkz:el-Bakara, 2/164;Âlu İmrân, 3/190-191;Yûnus, 10/6;Yûsuf, 12/105.
[177]. Yazır, VIII, 4243. Karş:Kutup, VIII, 122;Mevdûdî, V, 241;Ateş, VIII, 197.

Bunlar, insan ekolojisini bozan davranışlardır. Kur'ân, bunların olumlu kullanılmasını onayladığı gibi ayrıca o, Tanrı'nın gönderdiği vahiylerin ancak akılla kavranabileceğini ve insanın aklını kullanmasını da tavsiye eder ki sorumluluk, ancak akıllı olanlara yüklenmiştir.

Sahip oldukları maddî ve manevî zenginliklerini iyilik yolunda harcayanların, saçıp savurmayanların ve başkaları için baskı aracı olarak kullanmayanların her zaman birer örnek olarak sunulduğuna tanık olmaktayız. Kur'ân, bu bağlamda zekâtı farz kılmıştır[178]. Yoksulların korunmasını, yetimlerin doyurulmasını Kur'ân, iyilikler olarak ve bir farz olarak takdim eder. Bu bakımdan toplumların maddî ve manevî zenginliklerini doğru şekilde kullanılmasından doğan çevre-insan ilişkisine onay verir. Aksi tutum ve davranışlara ise onay vermez ve bunları yasaklar.

Çevresel unsurlardan biri olan ormanların insana sağladığı yararlardan birkaçını sıralamakla bunlardan nasıl istifade edildiğini görme imkânına kavuşmuş olacağımız gibi, bu kadar yararı olan bir çevresel öğeye karşı olumlu tavır takınmanın gerekliliği ortaya çıkmış olur. "Ormanlar; ham madde ve odun sağlar, erozyonu önler, rüzgârı keser, oksijen üretir, verimliliği artırır, sel felâketlerini ve heyelanı önler, iklime olumlu etki yapar, havayı zehirli gazlardan ve tozlardan temizler, kentlerin havasını da rüzgâr yoluyla temizler, geçim kaynağıdır, eğlence, gezi ve dinlenme, avcılık olanakları da sağlar. Hayatımıza bu kadar yararı olan ormanları korumak, kendimizi ve sağlığımızı ve çevremizi korumakla eş anlamlıdır. Bu korumanın tek yolu eğitimle insanlara orman sevgisini aşılamak ve onların da bir görevleri olduğunu anlatmaktır"[179].

İnsanların, çevrelerindeki her tür ekolojik nimetleri ve zenginlikleri doğru ve tutarlı olarak kullanmaları son mesajın dikkat çektiği ve onayladığı çevre-insan ilişkisidir. Canlı-cansız nesne ve varlıklardan istifade etmek ve onları iyiye kullanmak, Kur'ân'ın onayladığı bir çevre-insan ilişkisidir. İnsan, çevresine yerleştirilmiş olan ekolojik canlı-cansız madde ve nesnelerden istifade edebilir; ama Kur'ân, bunların hoyratça kullanılmasına ya da başkalarına baskı unsuru olarak kullanılmasına izin vermez.

Çevresel zenginliklerini satın almak isteyen beyaz adama Kızılderili reisi Seattle'ın verdiği cevap ilginçtir ve nimetlerin ve zenginliklerin iyiye kullanılmasını güzel ifade eder: "Gökyüzü nasıl alınır ve satılır? Biz havanın temizliğinin, suyun pırıltısının sahibi değiliz. Hayvanlara ne olursa bizim başımıza da o gelecektir. Toprağa ne olursa, toprağın doğurduklarına da aynısı olur. Her şey birbirine bağlıdır. Dünyanın başına ne gelirse, aynısı dünyanın çocuklarının başına gelir. Biz toprağın bir parçasıyız ve o da bizim bir parçamızdır.

---

[178]. Âyetler için bkz:Abdülbâkî, s.420-421.
[179]. Kılıç, İnsan ve Ahlak, s.124. Bkz:Miras, VII, 120, 129.

Toprağın her parçası bizim için kutsaldır. Tanrı, beyazların olduğu kadar, Kızılderililerin de, hatta bütün insanlığın İlâhı'dır. Bu toprak onun için değerlidir; toprağı yaralamak, O'nun yarattıklarına karşı çıkmaktır"[180]. Bu gelenekte çevresel zenginliklerin kötü amaçlarla kullanılması yadsınır.

Aynı reis sözlerine şöyle devam eder: "Beyaz adamın bizim âdetlerimizi anlamadığını biliyoruz. O, gece gelip istediği toprağı alan bir yabancıdır. Toprak onun dostu değil düşmanıdır ve dünyayı ele geçirdikçe ilerler. Dünyayı çocuklarından çalar; o, dünyayı hırsla yutar ve geriye bir çöl bırakır. Beyaz adamın şehirlerinin manzarası, bizim gözümüzü acıtıyor"[181]. Bunlar bize, dünyadaki manevî duyarlılığa sahip sahih geleneklerin çevreye karşı olan duyarlılıklarını gösterir. Böyle bir duyarlılıktan doğan çevre-insan ilişkisine İslâm'da rastlamak mümkündür.

Nimet ve zenginliklerden yararlanma, tıpkı bir çocukla tabiat arasında ilişki gibi olmalıdır. "Çocuklar, ne tabiattan korkmayı, ne de ona egemen olmayı bilirler. Çocukların hayvanlara, bitkilere ve ağaçlara karşı fıtrî tutumları, bir meraktan; ona ulaşmak, ona dokunup onun güzelliğinden lezzet almaktan ibarettir"[182]. Ya da nimetlerden yararlanma, dağın sese verdiği yankı/eko gibi olmalıdır. Çünkü bunda insan, ne söylerse onu duyar, ne yaparsa kendisine de o yapılır ve ne ekerse onu biçer.

Kur'ân, tabiattaki varlıkların insana faydalı olmalarından bahseder. Bu hususta âyette, "Şüphesiz insanların faydasına olan şeyleri denize taşıyarak yüzüp giden gemilerde düşünen bir topluluk için Allah'ın varlığını ve birliğini ispatlayan pek çok deliller vardır"[183] denilir. Gerek gemiler gerekse diğer cansız nesneler veya bir âyette geçen demir madeni[184] ile diğer madenler, insanların yararına yaratılmış objelerdir; bunlar, Allah tarafından yaratılmıştır ve insanın faydasına olan çevresel unsurlardır. Geminin denizde yüzebilmesi için demire, ağaca ve insana ihtiyaç vardır. Bunlar çevrenin insanla olan ilişkisini işaret ederler.

Kur'ân, tabiattaki varlıkların insanın istifadesine sunulduğunu belirtirken asla onların hoyratça kullanılmalarına ve israf edilmelerine izin vermez. Hatta doğadaki çeşitliliğin korunmasının insanın yararına olduğu ve bitkilerin çeşit çeşit var edildiği aşikârdır. Bu konuda bir yazar, "Doğadaki zenginliklerden yararlanmak gereklidir; ancak doğadaki çeşitliliğin korunması hem insan için hem de diğer canlı popülasyonlar için zorunludur. Bu

---

[180]. Ünal, s.85-89. Karş:Porritt, s.176.;Uslu, s.9.
[181]. Porritt, s.176. Karş:Ünal, 85-90;Uslu, s.9.
[182]. Capra, Kâinata Mensup Olmak, s.119
[183]. el-Bakara, 2/164.
[184]. Bkz:el-Hadîd, 57/25.

bakımdan ekoloji, bize doğadaki her tür canlının ve cansızın korunmasını kendi çıkarımız için gerekli olduğu kadar çeşitliliğin korunması için de gerekli olduğunu öğretir"[185] demiştir.

Kur'ân, çalışmayı bir ibadet sayabilecek bilgiler içerir. Bir yazar bu konuda şöyle bir görüş dile getirir: "Çiftçilik, dinle ilgisi bulunmayan sıradan bir teknik değildir. O, kutsaldır ve dînî tören niteliğinde bir ameldir. Çünkü o tohumda, sabanın izinde, güneşin ve suyun gizli güçlerinde mevcut hayatın artmasına katkıda bulunur. İnsanın emeği bu dağınık güçler destesini bir araya getirerek bağlar. Emek bir duadır, Tanrı'yla insan arasında daha sıkı bir birleşmedir"[186]. Bu, nimetlerle insan arasındaki kutsal ilişkiye, Tanrı'nın beğendiği ilişkiye yapılan bir âtıftır.

Maddî kaynaklar arasında kuşkusuz en büyüğü topraktır. Bir toplumun toprağı nasıl kullandığını incelemekle geleceği hakkında oldukça güvenilir sonuçlar çıkarılabilir. Toprağın üst kesimindeki tabaka, insanla birlikte muazzam bir çeşitlilik gösteren canlı varlıkları besler. Uygar insan, uzun süre yaşamış olduğu toprakların çoğunu çoraklaştırmıştır. Birbirini izleyen uygarlıkların oradan oraya göçmesinin ana nedeni budur. Eski yerleşme bölgelerindeki uygarlıklarının çökmesinin ana nedeni de bu olmuştur. Tarihin tüm gelişmiş çizgilerini belirleyen asıl etken budur. İnsanın kurduğu imparatorluklar ve uygarlıkların çoğunun yazgısı, toprağı kullanış biçimlerinin belirlediğini fark etmemişe benziyorlar. Doğal çevrenin tarih üzerindeki etkinliğini görmekle birlikte insanın çevresini değiştirdiğini ya da çoraklaştırdığını gözden kaçırıyorlar[187].

Belirttiklerimizi özetlemek gerekirse, diyebiliriz ki, Kur'ân, çevre-insan arasında saygıya ve sevgiye dayalı bir ilişkiden yanadır. Kur'ân, varlıkların birer nesne olarak görülmesini onaylamaz; aksine onların birer canlı varlık gibi birtakım yasalara boyun eğdiklerini, bir ve tek Tanrı tarafından var edildiklerini belirtir. Kur'ân, çevre sorunlarının oluşmaması için, insan ekolojisinin bozulmamasını, insanın bozulmaması için de şeytana uyulmamasını, şeytana uymamak için de Tanrı'ya ve doğadaki ilâhî yasaya bağlanması gerektiğini belirtir. Ekolojideki her şeyin birbirine bağlı olması bunun bir delilidir.

### 4.3. Kur'ân'ın Onaylamadığı Çevre-İnsan İlişkisi

Evren ve içindeki sorumlu varlık insan, birbirlerine muhtaçtırlar. Bunlar, belli ve kesin ölçüler dahilinde biyolojik, fiziksel, maddî ve manevî yasalar gibi birçok kurallarla

---

185. Bkz:Kışlalıoğlu-Berkes, s.19.
186. Garaudy, s.96.
187. Schumacher, E. F., Küçük Güzeldir, Çev:Osman Deniztekin, Cep Kitapları A.Ş., III.bsk., İstanbul 1995, s.76.

birbirlerine bağlanmıştır. Bağların zayıflaması ya da kopması, hem ekoloji hem de insan için felâket olması anlamına gelir. Bu bağlamda çevre-insan ilişkisi vardır; bunlar, belli kaidelere dayandırılmıştır. Kur'ân, bu kaidelerde oluşan ya da oluşabilecek olan kimi olumsuz ilişki türlerine karşı insanı uyarır. İnsanı uyarır; çünkü, çevre insan-ilişkisinde etkileyen yegane varlık insandır. Kur'ân, sadece ekoloji ile ilgili çevre-insan ilişkisindeki olumsuzluklara değinmez, aksine, insan ve toplum ekolojisiyle ilgili olumsuzluklara da değinir ve bu iki katmanda oluşacak olumsuzlukların çevreyi de etkileyeceğini insanlara bildirir.

Çevre sorunları, belli ölçülerde de olsa geçmişten beri vardır, ancak iletişimin çok yavaş olduğu zamanlarda bu sorunlar bölgesel bir özellik arz etmekteydiler. Fakat günümüzde evrensel bir karakter kazanan çevre sorunlarının temelinde kendine, doğaya, ahlâkî ilkelere, Tanrı'ya ve O'nun yasalarına yabancılaşmış insan sorunu bulunuyor. Bu hususiyet, birçok yazar tarafından da dile getiriliyor. İnsan, kutsala yabancılaşınca doğal olarak tüm kutsallıkları tanımaz hâle geliyor. Böylece insan, kutsal yönü olan çevrede sorunların oluşmasına zemin hazırlıyor.

Şu kesindir ki, ekolojideki kimi olumsuzluklar, önceden insana vahiyle bildirilmiştir. Bunları dikkate alıp almama tamamen insanla ilgilidir; bundan doğacak zararları göğüsleyecek olan da insandan başkası değildir. Buradaki ilişki, pasif olan çevreyle etkin olan insan arasındaki etkileşimden doğan bir ilişkidir. Bu ilişkiden doğan birçok zarar, kendilerini kimi kez çevrede ve her türüyle ekolojide, kimi kez insan ve toplumsal ekolojide gösteriyor. Meselâ, kavimler göçü, aşırı otlatma, düzensiz ağaç-orman kesimi ve toprakların erozyona uğraması sonucu oluşmuştur. Büyük Sahradaki aşırı otlatma ve ağaç kesimi sonucunda da çölleşme meydana gelmiştir. Bu tür yerlerde doğanın kendisini yenilemesi çok güçleşmiştir. Bugün oralarda insan değil böcekler bile yaşayamaz durumdadır. İlk var edildiğinde oranın çöl olduğu söylenemez; fakat pek çok kimse, hâlâ genişleyen Büyük Sahranın, bilinen nedenlere bağlı olarak çölleşmeye maruz kaldığını dile getiriyor[188].

### 4.3.1. İnsanın doğadaki ilâhî yasayı ve vahyi önemsememesi

Allah'ın, sünnetullah denilen ilâhî yasayı ve son elçiye gönderilen vahyin önemsenmesini istemesiyle, birey ve toplum ekolojisindeki olumsuzluklar önlenmiş oluyor. "İnsanlık, çevreyi en ileri derecede kontrol altına aldığını sandığı bir dönemde, faaliyetlerinin birikip birdenbire belirgin hâle gelen zararlı etkileriyle bozulan çevreye yeniden ve bu defa

[188]. Bkz:Harrison, Paul, 3. Dünya ve Ekoloji, Çev:Cevdet Cerit, Pınar Yay., İstanbul 1993, s.27-33.

aşırı mahkûm olduğunu geç idrak edebiliyor"[189]. Bu mülahazalar doğrultusunda Kur'ân'ın onaylamadığı çevre-insan ilişkisi altında; insanın doğadaki ilâhî yasayı ve vahyi önemsenmemesinin olumsuz sonuçlarıyla devamlı olarak yüz yüze gelmesi kaçınılmaz gibi görülmektedir.

Kur'ân, insanda ibretlerin bulunduğunu ve ekolojinin belli işaretlerle dolu olduğunu ifade eder. Çünkü ekoloji ve içindeki varlık insan, birbirlerine muhtaçtır. Bu bakımdan Kur'ân, "gerçeklik bilincinden uzak zihinler, kirlenen ruhlarımız yanında, iyice yozlaşan, insana yabancılaşan ve âdeta onun cehennemi hâline gelen ekolojik bunalımın kaynağını da dışarıda yani, insanların eşyâyı ve doğayı yanlış kullanımında aramayı ve insanın derûnî ve bâtinî ufkunu dikkate almamayı"[190] yadsımaktadır.

Çevre sorunlarıyla çevre kirliliği neredeyse özdeş olarak kullanılır olmuştur. Bu bağlamda çevre sorunlarının insan kaynaklı olduğu söylenebilir. Bir yazar bu konuda "Çevre sorunları, insanların üretim ve tüketim sürecinde kullandıkları doğal kaynakları etkileyerek doğa dengesini bozmaları; hava, su, toprak ve yiyecek kaynaklarının kirlenmeleri, hızlı nüfus artışları ve plânsız kentleşmemeden doğan toplumsal baskılar, yetersiz beslenme, eğitim sağlık koşulları, kötü konut ve çalışma koşulları, ulaşım, gürültü, radyasyon gibi birçok sorunları kapsayan bir sorunlar yumağıdır"[191] şeklinde bir açıklama yapar.

Kur'ân'ın onaylamadığı çevre-insan ilişkisini açıklamak için, insanın küçük bir kâinat olarak kabul edilmesi güzel bir önek oluşturabilir. Platonculuğa göre evren, bir matematiksek uyum ve harmoni içinde inşa edilmiştir. Kimya ve tıp açısından mikro kosmos olan insanın, makro kosmos olan evrene karşılık geldiğinin kabulü, çok yönlü olumlu sonuçlara yol açmıştır. Bu düşüncede varlıkların derecelenmiş yapısında insan en orta noktada yer alıyordu. Buna göre insan, kendi davranışlarıyla kendi varlık basamağını daha yukarıya ya da daha aşağıya kaydırma olanağına sahiptir"[192]. Yaşadığımız çevre sorunları ve bunun günlük dildeki karşılığı çevre kirlenmesi aşağıya doğru düşen insanın, kendi düşük davranışının sonucudur.

Evrendeki ilâhî yasanın önemsenmemesi ve vahyinde bu bakımdan dikkate alınmaması, korkunç sonuçlara gebedir, anlamına gelir. Bir yazar konuda "Dünya gezegeninde bugün hâla çölleşen yığınla alan vardır. Büyük Sahra insanları, hayvanları, bitkileri ve tarım yapılabilir alanları önüne katmış, kovalayarak güneye doğru iniyor. Yerinde kalmak isteyenler ölümden kurtulamıyorlar. Henüz bu saldırıya maruz kalmamış olanlar ise

---

189. Dales, s.3.
190. Kılıç, Sadık, Tabiattaki Metafizik ve Guénon'un Doğu Metafiziği, Akçağ Yay., Ankara 1995, s.I
191. Akıncı, s.25.
192. Tez, Zeki, Doğa Karşısında Pratik ve Teknik Uğraşı, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1995, s.80, 62.

istikbale bakıp mücrim gibi titriyorlar"[193] gibi bir açıklama yapar. Çünkü burada yaşayanlar, kendisini yenileyemeyecek tarzda tabiatı tahrip etmişler ve hoyratça kullanmışlardır. Çünkü bazı uzmanlar, "Yaşanılan yüzyılda bazı gözlemciler, geçmişteki uygarlıklar gibi, günümüz uygarlığının da tamamen ekolojik koşullara bağımlı olduğunu unutuyorlar"[194] derler.

İnsan doğadaki ilâhî yasayı görmezden gelerek kendine göre bir yaşam kurmak istemektedir. Bir yazar bu konuda "Bugün yeryüzü azgın insanın işgali altındadır. Bu azgın insan, yeryüzünü kendi azgınlığına, kendi anlayışına uygun olarak yeniden dizayn ve inşa ediyor. O, egemen olmanın rahatlığı içersinde var olan kutsalları yok ederek, kendi kutsalını oluşturmaya çalışıyor"[195] demektedir. Bir başka yazar ise "Bugün insanla doğa arasındaki dengenin bozulduğunu pek çok kimse kabul etmekle birlikte, bu dengesizliğin, insanla Tanrı arasındaki uyumun bozulmasından kaynaklandığını herkes fark etmiş değildir. Çünkü Tanrı'dan insana doğru olan ilişkide herhangi bir dengesizlik yoktur. Asıl dengesizlik, insandan Tanrı'ya doğru olan insan boyutundadır. Dengesizlik, öncelikle dikey düzlemde, yani insan ile Tanrı arasında belirmiş, daha sonra da yatay düzlemde yansımalarını bulmuştur[196]. Yatay düzlemdeki olumsuzluklar, ilâhî yasanın ve vahyin önemsenmediğinin göstergeleri sayılabilir.

Kimi yazarlar ise, "Modern insanın kendini hakikat seviyesine yükseltmeye çalışacağı yerde, hakikati kendi seviyesine indirgemek istemektedir"[197] derler. Bir diğer yazar ise, "Modern dünya görüşü, varlığı sadece zâhirî sûretlere indirgemekle, onu anlam ve gayeden yoksun kılmış ve seküleştirmiştir. Dünyanın büyüden arındırılmasıyla birlikte kutsal doğa yerini kullanılan, değiştirilen ve tüketilen madde yığınlarından ibaret bir kütleye bırakmıştır"[198] demektedir.

İnsan, çevreye karşı, bu dünyada ortak yaşam alanlarına gösterdiği tavrı göstermelidir. Fakat asalaklık hiçbir zaman övülmemiştir. Bir yazar bu hususta, "Ortak yaşayan, ev sahibinin hakkını kabul eder. Oysa ki asalak olarak yaşayan ise -yani doğa karşısında şimdiki statümüz, gerçekten budur- talan ettiği ve üzerinde yaşadığı çevreyi, sonunda bizzat kendisini yok olmaya mahkûm ettiğinin bilincine varmaksızın ölüme terk ediyor. O zaman biz, bu dünyayla, doğal olanla ve doğayla uzlaşmak zorundayız. Doğayla sözleşme ifadesi, Descartes'in akıl bağlamında önerdiği hâkimiyet ve sahiplenme insanlığın yaşama düsturu

---

193. Harrison, s.31-32.
194. Brown, Lester R-Flavin, Christopher, Yeni Bir Yüzyıla Yeni Bir Ekonomi, Çev:Ayşe Başçı, Tema Vakfı Yay., İstanbul 1999, s.1
195. Soyalan, Mehmet Yaşar, Kur'ân ve İnsan, Araştırma Yay., Ankara 1999, s.47.
196. Nasr, s.18;Canatan, Ekolojik Krizin Paradigmatik Arkaplânı, s.19.
197. Guénon, s.114.
198. Canatan, Ekolojik Krizin Paradigmatik Arkaplânı, s.19.

olduğundan beri, gerçek anlamıyla dünya savaşından bahseder. Bu açıdan bu savaşta insanların dünyası anlamındaki dünya, şeylerin dünyası anlamındaki dünyaya/ekolojiye kayıplar verdiriyor"[199].

Öte yandan hammaddelerin gitgide tükenmesi, nükleer santrallerin kurulması ve çevre kirliliği gibi sorunlar, gitgide kapsamlı hâle gelen teknolojik uygulamaların nereye dek uzanması gerektiği sorusuna, son yıllarda fazla gönderme yapılıyor. Galile'nin çalışmaları sonucu, düzenli, yetkin ve Tanrı'yla bütünleşmiş evren anlayışı sorgulanmıştır.[200] Çünkü bu anlayış, evrendeki tüm kutsallıkların âdeta düşmanı gibiydi. Descartes'in kurduğu kartezyanist düşünce birliği "insanı doğanın efendisi ve sahibi kılmak görevindeydi"[201] ki bu, doğadaki ilâhî yasanın ve vahyin insan tarafından dikkate alınmadığının bâriz bir göstergesidir, denilebilir.

Aslında tabiat ile insan arsındaki barış ve uyum gerçekleşmedikçe, insanlar arsında barışın sağlanması imkânsız gibi gözüküyor. Tabiatla barış ve uyum içinde olmak da göklerle ve nihayet her şeyin kaynağıyla uyum içinde olmaya bağlıdır. Rab ile barışık olan, O'nun yarattıklarıyla barışıktır, tabiatla barışıktır ve insanla barışıktır[202]. Bu düşünceler, tabiattaki sünnetullahın ve vahyin insan için ne kadar önemli olduğunun bir belirtisi sayılabilir. Bu bağlamda doğal yasaların ve vahyin önemsenmemesi çevresel sorunların patlak vermesinde birinci derecede etkilidir denilebilir.

### 4.3.2. Bireysel ve toplumsal ekolojideki olumsuzluklar

Bireysel ekoloji ifadesiyle, insanın görevlerinden ve sorumluluklarından oluşan bireysel ilişkiler ağını, toplumsal ekoloji deyiminden de toplumsal olarak insanların yapmakla görevli ve sorumlu oldukları her tür ilişkiler bütününü kastediyoruz. Bu bağlamda Kur'ân, çevre-insan ilişkisinde bireysel ve toplumsal ekolojideki olumsuzlukları onaylamaz.

İnsan, Tanrı tarafından belli bir fitrat üzerinde yaratılmıştır[203]. Çevre-insan ilişkisindeki bozulmalar, insanın sahih fitratını yozlaştırması ve kutsalla olan bağını koparmasıyla başlamıştır. Bu konuda bir yazar, "İnsanın en güzel kıvamda yaratılmış olduğunu anlatan âyetteki hakikate göre insan, başlangıçta doğru din üzere idi. İnsan,

---

[199]. Serres, Michel, Doğayla Sözleşme, Çev:Turhan Ilgaz, Yapı Kredi Yay., İstanbul 1994, s.9.
[200]. Tez, s.107, 117. Ayrıca bkz: Canatan, Ekolojik Krizin Paradigmatik Arkaplânı, s.20.
[201]. Tez, s.120.
[202]. Nasr, s.181.
[203]. Bkz:er-Rûm, 30/30.

manevîyatını yükselteceği yerde kendini topraklaştırarak alçaltmıştır. Bu alçalışını değişik din, sistem ve ideolojilere saplanarak göstermiştir"[204] görüşünü dile getiriyor.

Sadece kendine karşı değil, çevresindeki cansızlara, bitkilere, hayvanlara ve gelecek kuşaklara karşı da sorumluluk bilinci insanda geliştirilirse, meselelerin çözümünde epeyce mesafe alınacağı kanaatindeyiz. Bu, vakıa karşısında insanın takınması gereken pozitif bir tavırdır. Bu tavır geliştirilmeyince insanlığın dünyaya hükmetmesindeki olumsuzluklar artacak; bu nedenle telâfisi imkânsız sonuçlar da çoğalacaktır. Dales gibi bazı yazarlar, bu hususu en iyi şekilde açıklarlar. Bu bakımdan insanlık, bilinçli ya da bilinçsiz olarak çevreyi en ileri derecede kontrol altına almaya çalışır ki bu, aslında bir yanılgıdır. İnsanlık böyle bir yanılgıya kapıldığında, çevrede oluşturduğu zararlı faaliyetler eksilmeyecek aksine birikmeye devam edecektir. İnsan, bu birikme sonucu belirginleşen zararlı etkilerin bozduğu çevreye yeniden ve aşırı mahkûm olduğunu çok geç anlayacak ve iş işten çoktan geçmiş olacaktır[205].

Manevî çevredeki bozulmalar ise, belki de toplumların helâk oluş gerekçelerini ifade ederler. Bunlar arasından; insânî ilişkilerde yarar ve faydanın öne geçirilmesini, toplumların oyun ve eğlenceye dalmalarını, gereksiz ve boş yere vakitlerini geçirmelerini, adaletsizliğin oluşmasında ve yaygınlaşmasında güçleri birleştirmelerini, gelir dağılımının adaletsizliğini, ahlâken kokuşmuşluğu oluşturacak ferdî ve toplumsal davranışlar sergilemelerini saymak mümkündür. Elbette toplumların yıkılışının yegane nedeninin onların yeryüzünde bozgunculuk çıkarmaları olduğunu söyleyemeyiz. Fakat bunun, onların maddî ve manevî çevreleriyle birlikte yok edilmelerinde önemli payları olduğuna işaret edebiliriz.

Kur'ân'da, Allah'ın insanı yarattığı fıtratullaha[206] dönülmesi gerektiği belirtilir. Çünkü bu ifade, insanın yeryüzü varlıklarıyla karşılaştırıldığını ve oradaki sorumlu varlığın fıtrata göre davranması hâlinde ekolojide, birey ve toplum ekolojisinde herhangi bir sorunla karşılaşılmayacağını dile getirir. Kur'ân'da, ayrıca, adaletli davranmanın da yeryüzünün dengesinde önemli bir vakıa olduğu anlatılır[207]. İnsan, toplum hâlinde yaşadığı yeryüzü coğrafyasında adaletli davranırsa bu, hem kendisi, toplumu hem de ekoloji ve eko sistemin insanla ilgili dengesinin oluşmasında etkili olacaktır. Aksi hâlde toplum, adaletsizliğin sıfır olduğu bir yeryüzü âleminde yaşamak zorunda kalacaktır. Bunun için insan, yeryüzünü ıslah etme görevi sırasında adaletli davranması gerekir. Toplum, insan ve çevre arasındaki âhenk bir bakıma buna dayalıdır[208].

---

[204]. Bkz:Doğrul, Ömer Rıza, Yeryüzündeki Dinler Tarihi, İnkılâp Kit., II.bsk., İstanbul 1958, s.3
[205]. Dales, s.3.
[206]. el-Bakara, 2/213; Âlu İmrân, 3/110;er-Rûm, 30/30;Lokmân, 31/33.
[207]. Bkz:Âlu İmrân, 3/21;en-Nisâ, 4/58,105.
[208]. Bkz:et-Taberî, III, 215;el-Beğavî, I, 288;ez-Zemahşerî, I, 420;er-Râzî, VII, 228;İbn Kesîr, I, 22-23.

İnsanların hayvanlara karşı yaptıkları olumsuz tasarruflar, birey ve toplum ekolojisindeki olumsuzluklardan biridir. Tarihte kimi toplumlar, şeytanın saptırması sonucu, hayvanlara ve ekinlere karşı olumsuz davranışlar sergilemişler ve Kur'ân, bu davranışları[209] eleştirmiştir[210]. Bir yazar, "Kur'ân'ın temel bir gayesi yeryüzünde âdil ve ahlâkî temellere dayanan, yaşanabilir bir düzen kurmaktır. Bunun için Kur'ân, toplumsal ve ekonomik eşitsizlikleri kınayarak işe başlamıştır. Esas olarak insanlık tarihi, temeli ahlâk esaslarına dayanan belli kurallara göre toplumlar ve medeniyetler kuran ve yıkan, sürekli bir süreçten ibarettir ki Kur'ân bu kurallara Allah'ın sünneti, değişmeyen insanlık kanunu ve uygulamaları demektedir"[211] şeklinde bir açıklama yapıyor. Bu konudaki âyetler bir hayli fazladır;[212] bireysel ve toplumsal ekolojideki olumsuzlukları tetikler. Bu açıklamalardan ortaya çıkar ki çevremizdeki en küçük varlıkları bile etkileyebilecek derecede davranışlar, sadece insandan kaynaklanır. Çevre krizinden etkilenen varlıklar dile gelseler, belli oranda belki insanı engelleyebilecekler; ancak varlıkların Allah'ın doğal yaratıkları olması yanında görevlerini eksiksiz yerine getirmeleri bile yaratıldıkları gayeyi gerçekleştirmede insanın engellemesi ya da insandan ötürü gelişen bozulmalara maruz kalırlar.

İnsan, birbirine bağlı biyolojik, psikolojik, toplumsal ve çevresel olaylar çerçevesinde birbirine örülmüş bir dünyada yaşmaktadır. Enflasyon, sağlık, enerji, şiddet ve çevre felâketleri gibi bunalımların faturasını Descartes ve Newton tarafından temeli atılan klasik fiziğe çıkarılmaktadır[213]. Ona göre fiziğin bütünü, yani tabiat felsefesi geometriden başka bir şey değildir. Bu, tabiatı makineleştirir, onu tahrif eder; eşyânın ruh ile simgelenmesine, yaratıcının dehasından nasiplenmesine, bizimle konuşmasına sebep olan her şeyi imha eder; evren dilsizleşir[214].

Kur'ân, bireyin fitrata ters düşen eylemlerden uzak durmasını daima tavsiye eder. Fazlur Rahman bu konuda "Kur'ân'ın asıl gayesi, sapık yollara düşerek, yeryüzünde fitne ve bozgunculuk yapmaktan insanları alıkoymaktır"[215] diyor. Kur'ân, ayrıca ekolojik nimetleri kötüye kullananları ve saçıp savuranları engellemek için uğraş verir.

Bireysel ekolojideki olumsuzluklardan biri de sanat ve felsefe gibi insan elinden çıkmış her tür bilimsel verilerdeki yanlış uygulama ve düşünceler denilebilir. Bu varlıkların, varlıklar hiyerarşisinden uzak bir şekilde ele alınmasına sebep olur. Bir yazar bu konuda şöyle

---

[209]. Bkz:el-En'âm, 6/136,138.
[210]. Bilgi için bkz:ez-Zemahşerî, II, 52;er-Râzî, XIII, 204;Yazır, III, 2099;Kutup, V, 452;Ateş, III, 239.
[211]. Rahman, Ana Konularıyla Kur'ân, s.1104-108.
[212]. Bkz:Âlu İmrân, 3/38;el-Hicr, 15/13;el-İsrâ, 17/77;el-Kehf, 18/44, 85;el-Ahzâb, 33/38, 62;Fâtır, 35/43.
[213]. Bkz:Armağan, Mustafa, Gelenek ve Modernlik Arasında, İnsan Yay., İstanbul 1995, s.225.
[214]. Bkz:Schumacher, s.29.
[215]. Rahman, Ana Konularıyla Kur'ân, s.109.

diyor: "Allah inancına saygısız profan bilimsel telakki, yığınların ihtiyaçlarının karşılanmasını üstlenmiştir. Ahlâkî eksenden uzak, üstelik hınç dolu bir inançsızlık üstüne temellendirilmiş bilimsel çatı, nesnelerin kabuklarıyla ve kemmî karakterleriyle bizi uğraştıracaktır"[216]. Bu da bireysel ekolojideki bir olumsuzluğa işaret eder.

İnsanın çevresine karşı olan olumsuzlukları, daha ziyade bireysel olarak oluşur. Fakat, kuruluşlar ve devletler bazında çevreye pompalanan kirlilikler ise, artık günümüzde affedilemeyecek sınırlara ulaşmıştır. "İnsanoğlu fiziksel ve kültürel olarak kozmik hücresiyle birlikte dünyaya gelmiştir. İnsan, hayvanlar için çevre olan şeyi, evi yapmayı öğrenmiştir. Onun benlik imgesi tamamlayıcı olarak hareket hızına ayarlı bir hayat-mekân, bir hayat-zaman gerektirir"[217]. İnsan, hayatını bir zamana ve mekâna bağlı olarak sürdürür. Ama, insan zamanını israf eder, mekânını tahrip eder ve hoyratça kullanır. Oysa Tanrı ona bunları emanet olarak vermiş ve belli bir süre için kullanımına müsaade etmiştir. Yani insan, bunlardan emanet gereği sorumlu olacaktır, ayrıca o, mekâna karşı yaptığı olumsuz davranışlardan da kesinlikle mesul tutulacaktır. Aslında bunlar, Tanrı'ya bağlanan bir çevre-insan ilişkisinde olmaması gereken davranış biçimleridir.

Toplumsal ekolojideki olumsuzlukları da Kur'ân onaylamaz. Toplumların enerjileri hatta maddî enerji kaynaklarını saçıp savurmalarının eleştirildiğine şahit oluyoruz. Bir çevreci yazar bu konuda şöyle diyor: "Çok miktarda enerji kaçınılmaz olarak fizikî çevrenin mahvolmasına yol açarken aynı zamanda toplumsal ilişkilerin de bozulmasına sebep oluyor. Çevreyi kirletmeyen bir enerji mümkün olsa ve bundan bol miktarda bulunsa dahi büyük miktarda enerji kullanımı toplum üzerinde tıpkı fizikî olarak zararsız olan, fakat bağımlılık yapan bir ilaç etkisi gösterecektir"[218].

Kur'ân, toplumların israfa düşmelerini eleştirdiği[219] gibi, israf edenlerin ve saçıp savuranların, şeytanın dostları olduğunu ve hoyratça kullananların cehennemlik olduklarını belirtiyor. Ayrıca son mesajda israf edenlerin, maddî ve manevî nimetleri hoyratça kullanarak saçıp savuranların, helâk edilenlerden oldukları da belirtiliyor[220]. İsraf edilenler, bireyin ya da toplumun manevî kaynaklarından başka bir şey değildir.

Bugün dünyada altı milyara yakın insan yaşıyor. Bu insanlar irili ufaklı toplumlar hâlinde iki yüzü biraz geçkin olan yönetimlere tâbi olarak hayatlarını sürdürüyorlar. Her ülkenin kendine özgü bir sistemi vardır. Ancak bugün insanlığın geldiği noktada uygulanan

---

[216]. Kılıç, Sadık, İslâm'da Sembolik Dil, İnsan Yay., İstanbul 1995, s.95.
[217]. Illich, Ivan, Enerji ve Eşitlik, Çev:Ufuk Uyan, İz Yay., II.bsk., İstanbul 1997, s.28.
[218]. Illich, s.13-14.
[219]. el-A'râf, 7/31. Benzer âyetler için bkz:el-Mâide, 5/32;el-En'âm, 6/141;Yûnus, 10/12, 83.
[220]. Bkz:el-Enbiyâ, 21/9.

sistemlerin olumsuz sonuçlarıyla insanlık yüz yüze gelmiştir. Meselâ, Hindistan'da fakir halk, geleneksel borçlanma yolunu tutar. Bu, toprağının ipotek ettirilerek karşılığında borç almayı ifade eder. Sonuçta toprak elden gider, birkaç kişilik aile topraksız, aç-sefil hâle düşer[221]. Bu, insan ekolojisinde toplumsal sistemlerin ne derece etkili olduğunu göstermesi bakımından ilginçtir. Bunun sonucunda zenginler daha çok zenginleşirken, fakirler daha da fakirleşir, toplumsal ekoloji bundan son derece etkilenir. Çevreye olan etkisi ise tahminlerin ötesindedir. Kur'ân böylesi bir çevre-insan ilişkisini asla onaylamaz. Uygulanan iktisâdî sistemler, insan ve toplum ekolojisini, çoğu kez harap etmiştir. Bir kez bu ekoloji, harap olduktan sonra, çevrelerinin olduğu gibi kalması olanaksızdır. Bu açıdan dinler özellikle İslâm dini, insan ve toplumsal ekolojiye önem verir.

Çevre kirlenmesi adı altında toplayabileceğimiz su, hava, ve toprak kirlenmesini bir aysbergin görünen kısmına benzetebiliriz. Deniz altında kalan kısmı ise ruh kirlenmesidir. Çevre kirlenmesi, ruh kirlenmesinin su, hava ve toprak üzerindeki yansımasıdır. Gerçek kirlenme suyun altında görünmeyen ruh kirlenmesidir. Bu kirlenme, varlığını ekonomik, sosyal ve kültürel çevrede ortaya çıkardığı etkilerle ortaya koymaktadır. Bundan ötürü toplumlar, bu kirlenmeden haberdar değillerdir. Bu tür kirlenme, çevre kirlenmesinden daha tehlikelidir; çünkü çevre kirlenmesi tabiatı tahrip ederken, ruh kirlenmesi insanı yok eder ve tabiatı da kirletir[222].

Kimi yazarlar bu konuda, "İnsanın doğayı, yaşadığı çevreyi acımasızca tahrip etmesi, doğaya düşman olduğu anlamına gelmiyor. Bu gaddarlık belki de insana özgü bir şeydir. İnsan ne yazık ki, yeryüzünde yaşayan diğer canlılara kıyasla tahribatı çok seven bir varlıktır. Çevreyi tahrip edenlere uygulanan yaptırımlar da gerçekten gülünç kalıyor. Çevre tahribatına yine maddî ceza vererek çevreyi maddeyle özdeşleştiriyorlar"[223] derler.

Bireysel ve toplumsal olarak çevrede oluşan olumsuzluklar, günümüzde uluslar arası boyutlara ulaşmıştır. Artık sorunlar, dünya gezegenini tehdit eder boyuttadır. Çölleşme, ağaçların yok edilmesi ve hidrosfer tabakasının türlü kirliliklere maruz kalması her insanı endişeye sevk etmelidir. Bu konuya değinen kimi yazarlar, şöyle bir görüş dile getirirler: "İnsan toplulukları, insanın bir tür olarak ortaya çıkışından bu yana sürekli olarak yerel çevresel sınırlarla karşı karşıya kalmıştır. Yeterli miktarda avlanmak, besin üretmek ya da kereste elde etmek gibi konulardaki başarısızlıklardan ötürü insan nüfusunda büyük azalmalar yaşanmış, hatta zamanla tüm bir uygarlık yok olmuştur. Gelişen teknoloji ve birbiriyle

---

[221]. Harrison, s.51.
[222]. Gürdoğan, Ersin, Kültür ve Sanayileşme, İz Yay., II.bsk., İstanbul 1991, s.80.
[223]. Çetinkaya, Yalçın, Rudolf Bahro ile Röportaj, Yeni Şafak, 30 Mayıs 1999/Pazar.

bütünleşmiş bir dünya ekonomisi sayesinde, yüzyıllardır süregelen bu durumun ortadan kalktığı düşünülürse de, aslında sorun küresel boyutlara ulaşmıştır"[224].

İnsan, hem sosyal hem de fiziksel çevresiyle ilişkiler kuran ve bu ilişkiler nedeniyle çevresi üzerinde etkiler bırakan bir varlıktır. İnsanın çevre ile olan ilişkileri, tarihsel süreçte birçok değişimler geçirmiştir. Bu durumda çevre buna bir tepki vermiştir ve bunu hâla sürdürüyor. Bunun üç görünümü şöyledir: Doğadaki yenilenemeyen kaynaklar, hesapsızca ve vahşîce kullanım dolayısıyla tükeniyor. Bu, etkilerini ancak uzun vadede anlayabildiğimiz eko sistemin bütünlüğünün kaybolmasına zemin hazırlıyor. Üzerinde yaşanılan doğa, toprak ve su yanında, atmosfer de hızla kirleniyor. "Her ne kadar doğanın kendine özgü bir temizleme gücü varsa da kirlenme o kadar ileri boyutlar kazanmıştır ki, artık doğa kendi imkânlarıyla kendini temizleme gücünün sınırlarına ulaşmıştır"[225].

Toplumsal tazyikler sonucu, kimi toplumlar göç etmek zorunda kalmışlardır. Ayrıca kimi göçebe toplumlar, yaşadıkları yerde gerçekleştirdikleri olumsuzluklar sonucu çevrelerini tahrip etmişlerdir. Gerek göç edenler ve gerekse ekolojik şartlar gereği göç edenler, yeniden yerleştikleri yeri eski yerlerine benzetmişlerdir. Gittikleri yerleri de harap etmişler ve hoyratça kullanmışlardır. Ekoloji, artık bunların ihtiyaçlarına cevap veremez olmuştur. "Milattan önce birinci binin başında, bozkır halkları yaşadıkları yerde uzun bir süre hayvancılık yapıp da Orta Asya topraklarını kıraçlaştırdıkları zaman, güneye göç ettiler. Böyle birçok bölgenin bitek toprakları göçebe istilalarına uğrayıverdi"[226].

Kimileri bu konuda insanın doğayı boyunduruk altına almak çabalarının tarihinin, insanın insanı boyunduruk altına almasının tarihi olduğunu belirtmektedir[227]. Ayrıca kimileri de hümanist gelenek, insanı canlılar arasında en masum bir yaratık olarak bize takdim ettiğini, gerçekte ise insan, bütün diğer canlılar arasında zulmü, azgınlığı, nankörlüğü ve tutkularıyla en dayanılmaz, en yıkıcı varlık olduğunu de ifade etmektedir. Ama söz konusu olumsuz ve yıkıcı özellikleri, onun her şeye sahiplenme, çevresine acımasızca hükmetme, canlıları kontrol altına alma duygularını hiç bir zaman olduğu gibi açığa vurmaz[228].

Toplumsal ekolojideki olumsuzlukların neden olduğu sorunlar artık her tarafta hissedilir olmuştur. Çevreye verdiği ağır tahribatı gidermek sadece insanın görevidir. Zira kirlenmeyi yapan insandır. Bir yazar bu konuda dile getirdiği bir görüşünü "İnsanoğlu, kirlenmenin öldürdüğü toprak, ağaç, ırmak ve göllerden oluşmuş çevresi arasında var olan

---

[224]. Brown-Flavin, s.2
[225]. Canatan, Ekolojik Krizin Paradigmatik Arkaplânı, s.17-18.
[226]. Garaudy, s.280.
[227]. Horkheimer, s.128.
[228]. Bulaç, Ali, İslâm Dünyasında Düşünce Sorunları, İz Yay., V.bsk., İstanbul 1995, s.220.

ekolojik dengelere saygılı olunması, okyanusların ve uzayın korunması için eylemler düzenliyor. Hayatta kalmak ve yaşamak bundan böyle insanın tercihine bağlıdır ve hiç ama hiç kimse yetkisini başkasına devredemez"[229] cümleleriyle ifade eder.

"Eko sistemin zayıflaması, bazı türlerin yok olması, çevre, ekonomik ve sosyal sistem arasındaki dengeyi ayarlamanın düşünülmesini gerekli kılıyor. Bu bağlamda çevre kirleniyor; fakat kirlenen sadece çevre değildir. Aile, komşuluk, yardımseverlik vb. gibi guruplar arası mikro ilişkilerden, devletler arası siyaset, milliyetler arası etnik çatışmalar vb. gibi makro ilişkilere kadar her şeyin yeniden düşünülmesi lazımdır"[230]. Bu görüşleri dile getiren yazar, İslâm'ın farz kıldığı aileye ve hısımlığa dayalı ilişkilerin zayıflamasının, toplumsal yardımlaşma ve dayanışmanın yıkılmasının doğurduğu sorunların en açık biçimdeki olumsuz etkilerini yine bireysel ve toplumsal ekolojide görüleceğini de ifade eder. Kur'ân, bireysel ve toplumsal ilişkilerdeki olumsuzlukların çevreye kimi zararları olacağına işaret eder. Bu bağlamda Kur'ân, sıla-i rahim ve akraba ile ilişkiyi kesmeme vb. gibi bireysel ve toplumsal ekolojideki olumsuz çevre-insan ilişkisini onaylamaz[231].

Bir yazar, bireysel ve toplumsal ekolojideki yatay ilişkilerin bozulmasına şu sözüyle değinir. "İnsanlar arasındaki yatay bağlantılar da kopmaktadır. Siyasal ve sosyal hayatın cıvıl cıvıl ve capcanlı görünmesine karşılık, başkalarına karşı bir uzaklaşma, yabancılaşma ve duygusuzluk, insan ilişkilerinde çok daha güçlenmiştir. Maddesel çıkarları peşinde koşmaktan tükenen insanlar ancak korkunç bir yalnızlıkla boğuşuyorlar. Ama özgürlüğünü kazanmış insan için kendini frenleme, en temel ve en bilge amaçtır"[232]. Bir diğer yazar, bu hususla ilgili olarak, "İnsanların büyük bir çoğunluğu, Tanrı'ya doğru ilerlemekten vazgeçtikten sonra yani, dikey ilerleme ihtimaline inanmaktan yüz çevirdikten sonra, umutlarını belirsiz bir yatay ilerlemeye bağlamak zorunda kaldılar"[233] demektedir. Böyle bir ilerleme, insanın dikey boyutunu dikkate almamış ve ekolojik olmayan bir ilerleme olacaktır.

*Karye* kelimesi, çevrelerindeki varlıklarla birlikte toplumların yok edilişlerinin anlatıldığı odak sözcüklerden biridir. Karye sözcüğü, yerine göre küçük yerleşim biriminden şehirlere kadar insanların topluluk hâlinde yaşadıkları yerleri belirtir. Milletlerin, Allah'ın indirdiği vahiyleri önemsememeleri, çevrelerindeki doğal varlıklarla birlikte helâk edilmelerinde önemli bir etken olmuştur. Çünkü bu varlıklarla, tanrısal vahiy aynı gerçeğe

---

[229]. Garaudy, s.40.
[230]. Guattari, Félix, Üç Ekoloji, Çev:Ali Akay, Hil Yay., I.bsk, İstanbul 1990, s.5-6.
[231]. Bkz:el-Bakara, 2/27.
[232]. Solzhenitsyn, s.19, 22.
[233]. Lings, Martin, Antik İnançlar ve Modern Hurafeler, Çev:Nabi Avcı-Ufuk Uyan, Ağaç Yay., I.bsk, İstanbul 1991, s.52.

işaret eder. Kitabımızda bulunan ve ilâhî vahiylerin uygulanması ve onlara uyulması hakkındaki âyet, buna işaret eder. Âyette "Biz hangi ülkeye bir elçi gönderdiysek, oranın halkını, elçiye başkaldırmasın ve bize yalvarıp yalvarsınlar diye mutlaka yoksulluk ve darlıkla sınamışızdır"[234] denilir. Bu, ekolojinin zenginliğinin bireysel ve toplumsal ekolojide dikey boyutun önemsenmesine bağlı olduğunu bir kez daha ifade eder.

Kimi müfessirler, indirilen kutsal kitaplara uymanın ve uymamanın sonucunu belirten âyeti, "İnsanın iman etmesinin ve iyi davranışlarda bulunmasının, insanla ilişkisi açısından kevnî nizamın düzgün sürmesinde bir etkisinin olduğunu gösterir. Eğer insan, düzgün yolda yürür, doğru ve ahlâkî davranışlarda bulunursa, nimete ermesi ve mutlu bir hayat yaşaması biçiminde tezâhür eden bir dünya nizamına kavuşacaktır"[235] şeklinde tefsir ederler. Onlar, bu yorumun kimi âyetlerce de desteklediğini belirtirler[236].

Bu durumda, toplum ile çevre arasında belli ölçüde bir münasebetin olduğu bellidir. Öyle ki, Tanrı'nın emirlerine uymak ve yasaklarından uzak durmak, her zaman insanlığın faydasına olmuştur ki, insanlık tarihi de buna şahittir. Zira buyruklar ve kimi sınırlamalar, çevrenin ve orada mevcut tüm nimetlerin yaratıcısı tarafından konulmuştur. Çevre nasıl Tanrı'nın bir yaratığı olarak ona boyun eğiyorsa çevrenin bir unsuru olan insan da aynı şekilde Allah'ın yarattığı mükellef varlık olarak O'na boyun eğmek zorundadır. Toplumların ahlâk seviyesinin yüksekliği belli ölçüde nimetlerin bollaşmasını sağlarken toplumun ahlâkî dejenerasyonu ve bozulması, nimetlerin kısmen daralmasına sebep olur. Çünkü Allah insanın başına gelen her türlü küçük veya büyük felâketin, belânın ve âfetlerin, insanın kendi işlediği günahlardan ileri geldiğini belirtir. Bu bağlamda bir âyette "Başınıza gelen her musibet, kendi ellerinizle işledikleriniz yüzündendir. Allah, buna rağmen onların çoğunu bağışlar"[237] denilir.

Bireysel ekolojideki olumsuzluklardan biri de, tabiatın insan tahakkümünden ve onu hoyratça kullanmasından kurtarılmasıdır. Çünkü son mesaj, tabiattaki varlıkların insanın istifade etmesi için yaratılmış olduğu konusunda açıktır. Fakat aynı şekilde o, bu varlıkların sınırsız olmadığını ve onların belli bir ilâhî yasaya bağlı olduklarını da belirtir. Bir yazar, bu konuda şöyle diyor: "Eskiden insanın tabiattan kurtarılması gerekiyordu. Şimdi ise, savaşta olsun, barışta olsun, tabiatın insanın elinden kurtarılması gerekiyor. Bundan kaçınmanın yolu tabiatla barış yapmaktır. Tabiatla barışmanın yolu, onun manevî anlamını yeniden keşfetmeye bağlıdır"[238].

---

[234]. el-A'râf, 7/94.
[235]. et-Tabatabâî, VI, 38.
[236]. Bkz:er-Rûm, 30/41;eş-Şûrâ, 42/30.
[237]. eş-Şûrâ, 42/30.
[238]. Nasr, s.180.

Toplumsal alanlardaki israfın tabiata karşı olan tutumun olumsuz bir göstergesi olduğunu belirten bir çevreci yazar sözüne, "Aslında toplumların ekolojiye olan saygısının belirleyicisi, o toplumun metallere, kimyasallara, kağıda ve diğer nesnelere karşı tavrında ortaya çıkar. Bunlar, toplumların doğal çevre üzerindeki olumsuz etkisinin başlıca belirleyicisidir"[239] şeklinde devam eder. Toplumsal bazdaki savurganlıklar, çevre-insan ilişkisinde olumsuzluklara neden olduğu çok iyi biliniyor. İsraf gerekçesinden dolayı Kur'ân'ın bu tür bir çevre-insan ilişkisine onay vermeyeceği çok açıktır.

Kur'ân, bir toplumun diğer bir toplumu, ya da insanları ne şekliyle olursa olsun sömürmesini ve bu bağlamda sömürgeciliği de onaylamaz. Çünkü sömürgecilik, bir milletin maddî kaynaklarının başkalarınca tüketilmesidir. Sömürge devletleri, sömürdükleri ülkelerin çevre ve insanıyla ilgilenmezler; onlar, sadece o ülkenin ya da milletin doğal zenginlikleriyle ilgilenirler. Bu, çevrenin tamamen tahrip edilmesini ve hoyratça kullanılmasını doğurur. Geride kalan ülkeler ve orada yaşayan insanlar, artık yok olmakla burun buruna gelirler. Bunu, insandan başka hiçbir varlığın yapma yeteneği hemen hemen yoktur.

Ayrıca bir millet, kendi değerlerini ve maddî refahlarını temin eden ekolojik nimetleri hiçbir manevî kurala ya da varlıkların kutsallığına aldırmadan hoyratça tüketirse, bunun olumsuz sonuçlarını çok yakında görmeleri muhtemeldir. Çevreci bir yazar bu konuda şöyle demektedir: "Eğer tüketim ekonomisini süresiz olarak korumaya çalışırsak, ekolojik kuvvetler onu acımasızca söküp atacaktır. Eğer onu kademeli olarak kendimiz ortadan kaldırmaya çalışırsak, onun yerine devamlı bir düşük tüketim ekonomisi, bir başka deyişle devamlılık ekonomisi koyma fırsatına sahip olacağız. Yeterlilik felsefesi, Buda'dan Muhammed'e kadar övülmüş; tersi olan tüketicilik ise yerilmiştir. Bu bilgeler, maddî zenginliği esas amacımız hâline getirirsek, bunun sonucunun felâket olacağını hep söylemişlerdir"[240].

Çevre sorunları, ya da daha temel bir anlayışla insan sorunları, hem bireysel ekolojideki hem de toplumsal ekolojideki genel geçer yasaya mensup gibi davranmamasından ileri geliyor. Nitekim kimi yazarlar bu konuda şöyle derler: "Eğer bütün insanlar, insanlığın durumunda yazılı olan derin yasaya boyun eğselerdi artık ne toplumsal ne de genel olarak beşerî sorunlar olurdu"[241]. İnsanlığın kaderinde olan derin yasa, yine insanın Tanrı'nın hidayete uymasıdır. İnsan, hidayeti reddettiği ve ahlâklı bir yaşamı ilke edinmediği zaman, kendisiyle ilgili her alanda, buna çevre de dahil, sorunların baş göstermesi kaçınılmaz

---

[239]. Durning, Alan Thein, Ne Kadarı Yeterli, Çev:Sinem Çağlayan, Tübitak-Tema Vakfı Yay., II.bsk, İstanbul 1998, s.77.
[240]. Durning, s.95, 133.
[241]. Schuon, s.51.

olacaktır. Kur'ân, bundan ötürü, insanın şeytana uymamasını, elçilere tâbi olmasını ve mesajlar doğrultusunda ahlâkî bir yaşam sürdürmesini tavsiye eder.

Deneysel bilimin ilerlemesiyle çevreye verilen zararlar daha da artmaktadır. Hatta bu bilim insanı tahtından indirmiş ve insan bilim tarafından yüceltilmiştir. Bu, hem bireysel ve toplumsal ekolojilerde hem de yaşadığımız çevrede kimi olumsuzlukların neşvünema bulmasında etkili olmuştur. Russel, bu gerçeği, "İlmin ilerlemesi sonunda insan bir taraftan tahtından olurken, diğer taraftan bilim insanı ululaştırmıştır. Bu sûretle insan, kâinatın bir temâşâ yeri olduğuna dair bakış açısını kaybetmiştir; fakat insan, doğanın içinde davranış ve fiil imkânlarıyla bir hayli gelişme göstermiştir"[242] cümleleriyle ifade eder. Bundan ötürü, Kur'ân, insanın yüceltilmesini, ululaştırılmasını ya da yeryüzünde büyüklük taslamasını onaylamaz. Çünkü bu, daha sonraları bireysel, toplumsal ve ekolojik sorunların bir nedeni hâline gelir.

İnsan, yeryüzüne bir görevle gelmiştir. Bu görevinde ona Tanrı tarafından birçok yardımcı unsur verilmiştir. Kendi kabuğunu aşarak manevîliğe doğru yükselmesini isteyen Kur'ân'ın tavsiyesine insanın ilgisiz kalması, tabiata karşı olumsuz tavırlarla yaklaşılmasına sebep olmuştur. Nasr bu konuda, "Kendi varlıklarının dış yüzünde, kabuğunda yaşayan insanlar, tabiatı ancak boyunduruğa vurup işe koşmaya yarayan bir şey olarak inceleyebilirler"[243] der. Malûm olduğu üzere bu, çevre-insan ilişkisinde olumsuzluğa davetiye çıkaran bir düşüncedir. Maalesef tabiat, bu tür bir düşünceden ıstırap çekmektedir.

"Tanrı'nın buyrukları ve evrensel ahlâkî değerler doğrultusunda yaşayan bireyler ve bunların oluşturduğu birbirine kenetlenmiş toplumlar devamlı bir yükselişte olabilirler; fakat bunların hilâfına yaşayan fertler ve toplumlar ise devamlı bir düşüş içersindedirler"[244]. Bu bağlamda, çevre-insan ilişkisinin çevre aleyhine dengesizleştiği günümüzde sorunun kaynağı, bireysel çöküşün çevrede yankılanmasından başka bir şey olmasa gerektir.

Bireysel ilişkilerin bozulması, özellikle şehirleşme de kendini gösteriyor. Şehir, hayatı tabiattan ve doğal varlıklardan o kadar uzaklaştırılmıştır ki, insanlar hafta sonları dinlenmek için kendilerini tabiatın bağrına atarlar. Fakat insanlar, oraları da yine kendileri gibi bozulmuş ve tahrip edilmiş hâlde bırakıyorlar. Şehirleşme, ayrıca tabiatın kentlerden kovulmasının bir sonucudur. Zaten insan, kendini aşkın varlıktan koparmakla ve tabiattaki varlıklarla saygıya dayalı bir ilişkiden sıyırmakla tabiatı kendi ekolojisinden kovmuştur Bu konuda bir yazar, "Modernleşen toplumun göze çarpan en bariz karakteri şehirleşme hareketidir. Çağdaş

---

[242]. Russel, Bertrand, İnsanlığın Geleceği, Çev:İlhami Kaya, Divan Yay., II.bsk., İstanbul 1993, s.22.
[243]. Nasr, s.123.
[244]. Kılıç, Yabancılaşma, s.42.

şehirleşme hareketi öyle hızlı ilerliyor ki, eskiden var olan köy şehir armonisi şimdi alt üst olmuştur. Tabiatın, şehir insanının hayatından uzaklaşmasıyla, onun yerini yapmacılık, hastalık ve kaypaklık almıştır"[245] şeklinde bir görüş dile getiriyor. Şehirleşme, olumsuz değildir. Esasen olumsuz olan, şehirlerden tabiatın kovulması, insanların da bundan kendi paylarına düşenleri almalarıdır.

Çevre-insan ilişkisinde her şeyin insan ölçülerine indirgenmesi ve dikey boyut olan Tanrı'nın hayattan çıkarılması sonucunda insan, yatay plândaki rotasını da kaybetmiştir. Bundan dolayı "Her şey doğrudan doğruya kendisi amaç kabul edilen insanın ölçülerine indirgemek istediğinden, sonunda insanda bulunabilecek en düşük seviyeye inilmiştir ve sadece insan tabiatının maddî yanına ait ihtiyaçlar tatmin edilmeye çalışılmıştır. Çünkü insan tabiatı daima tatmin olabileceğinden daha fazla yapay ihtiyaçlar yaratır"[246]. O hâlde insanın ihtiyaçlarının belli bir kıstasa göre belirlenmesi gerekir. İşte bu, tıpkı doğu bilgeliklerinde olduğu gibi, İslâm'ın önerdiği insan modeliyle tespit edilmelidir.

"İnsan, adı ne olursa olsun birtakım kisveler altında yeryüzünde fesat çıkarır; insanlığın mahvına sebep olacağını az çok bilse bile ateşin üzerine benzinle gitmekten çekinmez[247]. "Bu, insanın kendi mahvını nasıl hazırladığını ve Allah'ın insana yeryüzünde bahşettiği tüm cömertliklere, lütuflara ve onu diğer yaratıkların üzerinde tutarak şereflendirmesine rağmen Rabb'ine nasıl nankörlük ettiğini gösterir"[248]. Kur'ân, ekolojik nimetlerden israfsız faydalanan ama bunların gerekleri olan şükür, övgü ve ibadet gibi görevleri yerine getirmeyen nankör kimseleri kınar. Bu tip insanların oluşturacağı çevre-insan ilişkisine de, olumlu bir iz taşımayacağından ötürü, asla onay vermez.

Kur'ân, bireysel ve toplumsal ekolojideki olumsuzlukları kesinlikle reddeder ve bu konuda bir âyette, "Kim bir kimseyi, bir kimseye veya yeryüzünde bozgunculuğa karşılık olmadan öldürürse, bütün insanları öldürmüş gibi olur. Kim de onun yaşamasına vesile olursa bütün insanları diriltmiş gibi olur"[249] denilir.

Bütün getirisiyle birlikte modernizm, bireysel ve toplumsal ekolojiye olumsuzluklar vermeye devam ediyor. Schoun, bu konuda, "Modernlerin içine düştükleri en büyük yanlış, dünyayı yeniden kurmak istemeleridir. İnsanı yeniden kurmak istemiyorlar, buna güçleri de yetmiyor. Bu açık çelişki yani, daha kötü bir insanlığın temeli üzerine daha iyi bir dünya

---

[245]. Cemile, Meryem, Batı Uygarlığı ve İnsan, Çev:İbrahim E. Bilgin, K.B.Y.B, İstanbul 1986, s.30.
[246]. Guénon, s.47.
[247]. Bu konudaki âyetler için bkz:el-Bakara, 2/11-12;el-Meâriç, 70/19-21;el-Müddessir, 74/19-20;Abese, 80/17; el-Alak, 96/15-16;et-Tîn, 95/5;el-Âdiyât, 100/6.
[248]. Han, s.367.
[249]. Bkz:el-Mâide, 5/32.

kurma girişimi, bizzat insanın ortadan kalkmasına ve mutluluğun yok olmasına yol açmaktadır. İnsanı yeniden kurmak demek, onu yeniden Tanrı'ya bağlamak demektir. İnsanı yeniden kurmak demek, onu ihtirasın hâkimiyetinden ve maddenin, niceliğin, hilenin, düzenbazlığın esaretinden kurtarmak; ruh dünyası içinde, huzur âleminde, hatta kendinin yeterli aklî dünyasında onu yeniden bütünleştirmek demektir"[250] görüşlerini dile getiriyor.

Etkileşim önemli olduğundan, sosyal çevre, bireyin, toplumun olumsuzluklara sürüklenmesinde âdeta lokomotif görevi üstleniyor. Lings bu konuda "Hatta bugün insanların sahip olduğu iyi yanlarının çoğunun, içinde yaşamaya ve büyümeye mahkûm oldukları çevre tarafından mahvedilme tehlikesiyle karşı karşıya olduğunu söylemek abartma sayılmaz"[251] şeklindeki görüşüne yer veriyor.

Ekolojik dengeyi oluşturan canlı ve cansız varlıklar zincirinin halkalarından bir veya birkaçında olabilecek herhangi bir kopma, zincirin tümüne sirayet ederek dengenin bozulmasına neden olabilecektir. Bu halkalardan biri insanındır ve o, ekolojik dengeyi bozucu faaliyetlerde bulunarak, çevre sorunlarının meydana getiren en önemli etkendir. İnsanlar, toplumsal yaşam ilişkileri içinde, doğal kaynakları kullanmak ve teknoloji geliştirmek sûretiyle ekonomik faaliyetlerde bulunurlar. Bu faaliyetlerin gelişimiyle insanlar, kendilerine doğal çevreden farklı bir çevre olan yapay çevreyi oluştururlar. Toplumlar, yapay çevre içindeki yaşam şartlarını geliştirirken, doğa ile sürekli ilişki içindedirler; insanla doğa arasındaki ilişki, ekolojik sistemin bir parçasıdır. İnsanın yeryüzünde yaşamaya ve kendilerine ait yapay çevre oluşmaya başlamasından bu yana, insan ile doğa arasındaki denge, doğa aleyhine devamlı bozulmuştur. Bu bozulma, birbirine bağlı olan zincirin diğer halkalarında tamamlanarak, bu defa insan aleyhine dönüyor ve bir kısır döngü olarak devam ediyor[252].

Kur'ân, bireysel ve toplumsal ekolojide ortaya çıkan olumsuzları genelde fesat sözcüğüyle ifade eder ve her tür fesadı da reddeder. Bu bağlamda Kur'ân, kozmolojik, içtimâî, hukûkî, siyasî, ahlâkî düzenin bozulmasını, gayr-i ahlâkî davranışların yaygınlaşmasını, fitneye yol açılmasını ve azgınlık, taşkınlık, isyan ve israf gibi olumsuzlukların yaygınlaştırılmasını da yasaklar[253]. Böylece o, olumlu bir çevre-insan ilişkisine kapı aralamış olur. Fakat insan, yine de fesadı yaymaktan ve işlemekten geri durmaz.

İnsanın üretimi amaç edinmesi sonucu, çevremiz sorumsuzca kirletiliyor ve tabiat, barındırdığı canlılarla birlikte acımasızca tahrip ediliyor. Aslında yok olmakla yüz yüze olan,

---

[250]. Schuon, s.48-49.
[251]. Lings, s.48.
[252]. Özer, s.4.
[253]. Certel, s.76.

öncelikle insandır; fakat aymazlık o kadar yoğun ki, insan bunu bile algılayamıyor. Kirlenmenin esas kaynağı, ahlâkî değerler göz ardı edilerek yaşam için gerekli olup olmadığına bakılmaksızın her ne pahasına olursa olsun üretimin durmadan artırılması çabasıdır, denilebilir. Bunun için insanlığın ve çevrenin korunması yolunda atılacak ilk adım, insanın ihtiraslarından arıtılarak, iç kirlenmesinin önlenmesidir. Havamızı makine dumanları değil yadsıma ve inançsızlık kirletiyor[254] diyen, işin nirengi noktasına parmak basmıştır, diyebiliriz.

Son yüzyılda teknolojide sağlanan gelişmeler, çevre sorunların çoğalmasına ve doğada alabildiğine yaygınlaşmasına yol açmıştır. Bu sorunlar, çağımızda insanlığın karşılaştığı en ciddî meselelerden birisidir. Bu olumsuzlukların tamamı, insan da dahil her canlının tabiatla olan uyumunu bozmuştur. Aslında yeryüzünde yaşayan canlılar ve nesneler, hava, su ve toprakla vazgeçilmez bir ilişki içersindedirler. Canlılar, yiyecek zinciri ile birbirlerine bağımlıdırlar. İnsan da canlılar dünyasının bir üyesi olarak, varlığını tabiatla olan uyumuna borçludur. Çevrenin kirlenmesi, öncelikle insanın tabiatla olması gereken uyumunu bozmuştur. Çevre kirlenmesinin en önemli sebebi ise, tabiatın yanlış değerlendirilmesinde aranmalıdır. Çünkü insanlar, tabiatı sadece maddî olgular dizesinden ibaret olarak düşünmüşlerdir. Bu sebepten insan, tabiata yaklaşımında oldukça savurgan davranmış, denizleri kirletmiş ve havayı teneffüs edilemeyecek hâle getirmiştir. Oysa İslâm'da tabiatın ve göklerin, maddî olduğu kadar manevî bir hüviyete de sahip olduğu vurgulanır.

Ayrıca Allah'ın her şeyi bir ölçüye göre yarattığı, göğü yükselttiği, mizanı koyduğu, yeryüzünü de canlıların yaşamına elverişli kıldığı; çeşitli hayvan türlerine, bitki ve ağaçlara yemin ettiği; bal arısı ile karıncaya da ilham ettiği bildirilir[255]. Aslında bu olgular, maddî olgular dizesinden ibaret görülen tabiatın bir de metafizik ve manevî boyutunun olduğunu gösterir. Bugün insanlığı çevre problemiyle yüz yüze getirenler, tabiatın metafizik ve manevî boyutunun olabileceğini düşünmemişlerdir. Onlar tabiatı insanın ihtiyaçlarını gidereceği bir hazine olarak görmüşler ve bundan olabildiğince istifade yolunu seçmişlerdir. Bunun sonucunda tabiatın dengesi bozulmuş ve günümüzde kendini dayatan problemler ortaya çıkmıştır[256].

Kuşkusuz Kur'ân, birtakım ferdî ve içtimâî ilkelerin yok sayılmasını onaylamaz. Çünkü bunlar, birbiriyle ilişkilidir. Bundan ötürü son mesajda, çevreye karşı girişilen her olumsuzluğun insanın kendi elleriyle yaptıklarından ileri geldiği belirtilir[257]. Dolayısıyla

---

[254]. Gürdoğan, Ersin, Teknolojinin Ötesi, İz Yay., II.bsk., İstanbul 1991, s.48-51.
[255]. Bkz:el-Hac, 22/18;en-Nûr, 24, /41;er-Rahmân, 55/5-9.
[256]. Kılıç, İnsan ve Ahlâk, s.118-119.
[257]. Bkz:er-Rûm, 30/41.

çevrede ortaya çıkan ve kendilerini kirlilik olarak dayatan problemler, insan kaynaklıdır. İnsanın düzeltilmesi için Tanrı'yla yeniden ilişkisinin kurulması zorunludur. Bu bağlamda Tanrı ile ilişkisini koparmış toplumların ve bireylerin yaptığı faaliyetlerle oluşturdukları çevre-insan ilişkisi Kur'ân tarafından onaylanmaz. Bunun çevreye zararlı olduğu da belirtilir. Zaten eski kimi toplumların çevreleriyle beraber helâk edilmeleri de bunu göstermiyor mu?

### 4.3.3. Nimetleri ve zenginlikleri olumsuz kullanma

Kur'ân'ın onaylamadığı çevre-insan ilişkisinden birini de ekolojideki nimetlerin ve zenginliklerin olumsuz kullanılmasıdır. Bu olumsuz kullanım, sadece günümüze ait değildir, aksine insanın yeryüzüne indiği günden beri devam eden bir hususiyettir. Nitekim kimi yazarlar, bu konuda "İlk yerleşimlerin ve kentlerin ortaya çıktığı verimli hilâl bölgesi, eski çağlarda yaşamış çiftçiler ve çobanlar tarafından bir çöle dönüştürülmüştür. Şu anda bu bölgenin az bir nüfusu barındırdığını hatırlatmak gerekir"[258] şeklinde bir görüş seslendirirler.

İnsan, her zaman tabiatı kontrol altına almak gibi bir arzu içersinde olmuştur. Fakat bunun, tabiata yönelik olumsuz bir çaba olduğu çok sonraları, insanın çevre sorunlarıyla yüz yüze gelmesiyle anlaşılmıştır. Aslında Kur'ân, tabiattaki ekolojik nimetlerin insanın yararlanması için yaratıldığı konusunda çok açık olduğu gibi, bu varlıklara karşı olumsuz davranmama konusunda da açıktır. Bir yazar bu konuda "İnsan günümüzde tabiatın maddî zenginliklerini yalnız yağma etmekle kalmayıp, kendi kudretini çoğaltmak için tabiatı boyunduruğu altına almak, köleleştirmek ve canlı kuvvetlerini bile gemlemek istiyor"[259] şeklinde bir görüş dile getiriyor.

Çevre-insan ilişkisindeki bir diğer olumsuzluk, ekolojik nimet ve zenginliklerin dünyamızın her türlü kaynaklarının geri dönüşü olmayan biçimde hoyratça kullanılmasıdır. Elbette bu kullanımlardan oluşan atıklar da ayrıca çevre-insan ilişkisindeki diğer olumsuzlukların artmasına sebep oluyor. Bir yazar bu konuda şöyle diyor: "Bugün ekolojik dengeyi bozan ve yaşamı tehdit eden insan etkinliklerinden biri, dünyanın kaynaklarını geri dönüşü olmayan bir biçimde tüketmek; tehlikeli nitelikte ve miktarda atıklar üretmektir"[260] Malûm olduğu üzere, tabiatın absorbe edemediği atıklar ve amorf maddeler, çevre kirlenmesini hızlandırıyor. Bunun sonucunda doğanın birçok alanı, kullanılamaz hâle geliyor ki Kur'ân, bu konulardaki olumsuzlukları hiçbir zaman onaylamaz.

---

[258]. Brown-Flavin, s.7.
[259]. Spengler, Oswald, İnsan ve Teknik, Çev:Kâmil Turan, Töre-Devlet Yay., Ankara 1973, s.85-86.
[260]. Keskin, Melda, İnsan, Çevre ve Kent, Editör:Ferzan B. Yıldırım, D.Y.Y.D.A.Yay., İstanbul 1996, s.123.

İnsanlık, tabiatın sunduğu nimetlerle müreffeh olabilir, ama inançsız uygarlığın ürünü olan ve insan hayatının yüce gayelerini tahrip eden endüstriyel girişimlerle müreffeh olamaz. İnsanın hayat enerjisini boğan sorunlu sanayi devam ettikçe, insanın huzursuzluğu ve tatminsizliği artacak ve insanı, yaratılışının güzelliğinde manevî yönünü geliştirme imkânından mahrum edecektir. Toplumun refahı, ilâhî lütufa rıza göstermeye bağlıdır[261].

Aslında dünyamızın kaynaklarının hoyratça tüketilmesi ve dünyanın bu kaynakları yenileyememesi de ekolojide birçok sorun oluşturur. Çevre sorunları konusunda çok fazla işlenen, çocuklarımıza temiz bir çevreyi miras olarak bırakmalıyız, teması günümüz insanının tabiata bakışının bir başka yönünü ortaya koyar. Günümüzde insanlar, kendilerini tabiatın mutlak sahipleri olarak gördükleri için onu miras olarak bırakmaktan söz edebilir.

"Bir de doğanın hoyratça kullanılması ya da boyunduruğa alınmaya çalışılması, böyle bir düşüncenin insan ve toplum ekolojisine hâkim olması, kesinlikle Tanrı tarafından onaylanmaz; ayrıca buna çevre mutlaka bir tepki verir. bugünkü sorunların temelinde de öyle bir mantık yatmıyor mu? Nasr, bu konuda "Bir başka deyişle insanla tabiat arasındaki dengenin tahrip edilmiş olmasından kaynaklanan sorunları, daha fazla tahribat yaparak, tahribatı tabiatı biraz daha ele geçirerek ve onu biraz daha boyunduruğa vurarak ortadan kaldırabileceklerini sanıyorlar. Pek az kişi, bugün insanın yüz yüze kaldığı en acil toplumsal ve teknolojik sorunların, az gelişmişlikten değil, aşırı gelişmişlikten kaynaklandığını kabul edecektir. Yine pek az kişi, gerçeği olduğu gibi görüp, tabiat ve tabiî çevre karşısındaki saldırıya ve savaşa dayanan tavır değiştirilmediği sürece insan toplumunda başarı sağlamanın mümkün olmadığını anlayabilmektedir. Dahası, tabiatla barışık olmanın manevî düzenle barışık olmaya bağlı olduğunu kimse anlamak istememektedir"[262].

"Eğer gezegenin yaşamı destekleyen eko sistemlerinin gelecekteki nesillere kalması isteniyorsa, tüketim toplumu, kısmen kaliteli, düşük enerji gerektiren dayanıklı tüketim mallarına yönelerek, kısmen de tatmini boş zamanları değerlendirmede, insan ilişkilerinde ve maddîyata dayalı olmayan diğer alanlarda arayarak kaynak kullanımını önemli ölçüde azaltmak zorunda kalacaktır. Fakat eninde sonunda, insanlığı destekleyen çevrenin yanında olmak için değerlerimizi değiştirmek gerekecektir"[263]. Bu düşüncelerde nimetlerin ve zenginliklerin olumsuz kullanılmamasına atıfta bulunuluyor.

Doğal nimetlerin ve zenginliklerin yanlış yolda ve yönde kullanılmalarının bir diğer nedeni ise insanın varlık yapısıyla ilgilidir. Yani insan, dünyanın her tarafına gidebilen, sahip

---

[261]. Prime, s.139;Hançerlioğlu, II, 325.
[262]. Nasr, s.9-10.
[263]. Durning, s.8-9.

olduğu bilgiyle tabiata egemen olmaya çalışan bir varlıktır. Yeryüzünün imar edilmesi onun bir görevi olsa da bu, olumsuz ilişki türlerini kapsamaz. Nitekim bir yazar, bu konuda "İnsanlar, hemen hemen eşit derecede hareket kabiliyetine sahip olarak doğarlar. Doğal yetenekleri her insana istediği herhangi bir yere özgürce gidebilme imkânı sağlar. Sanayinin gerektirdiği miktarda enerji kullanımının toplumsal çevre üzerindeki etkisi bozucu, tüketici ve köleleştirici olmaktadır. Bu etkiler, çevrenin kirlenmesine ve hayvan türlerinin tükenmesine sebep olan diğer etkilerden önce meydana çıkıyor. Bu etkilerin tersine çevrilebileceği kritik nokta bir azaltma sorunu değil, karar verme sorunudur"[264] şeklinde bir görüş dile getirir.

İnsanın az önce belirtilen özelliğinin olumsuz kullanılması sadece tek bir alana münhasır değildir; aksine gezegenin tüm alanlarını kapsar. Kimi çevreci yazarlar, insanın bu durumuna aşağıdaki sözleriyle dikkat çekerler: "Çevredeki değişimler bitki, hayvan ve insan toplumları için sorunlar yaratabilir. Eğer çevre sistemleri bir veya daha fazla türün sayılarında etkili bir azalmaya neden oluyorlarsa o zaman hayvanlar ve bitkiler toplumunda bir sorun olduğundan söz edilir. Şayet çevre, insan için sorunlar yaratırsa bu, çevre sistemindeki insan türünün yok olması veya böyle bir sistem içindeki insanların sayılarının büyük ölçüde azalması anlamına gelmez. Çevre sorunlarının daha ziyade insan türünün devamı veya belirli kategori, insanların hayatı için dolaylı veya dolaysız tehditleri olduğunu görüyoruz. Bu tehdit üçüncü dünyada çoğu çevre sistemlerinin yeterli besin, elbise ve barınma gibi insanın temel ihtiyaçlarına yeterli cevap verememesi biçiminde karşımıza çıkar. Şayet çevre sistemi herkes için yeterli gelir sunabilirse işte o zaman ihtiyaca cevap veriyor demektir. Eğer bu temel ihtiyaçlar giderilmezse o zaman çevre sistemindeki insanların veya insan gruplarının bedensel ve ruhsal sağlığı için dolaylı veya dolaysız tehlikeler baş gösterir"[265]. .

İnsanın bu olumsuz niteliğinden hayvanlar da etkilenirler. Kur'ân, hayvanların bir ümmet olduğunu bildirir ve bu âyete ilişkin olarak tefsirlerde şöyle denilir: "Bugün hayvanların yok edilmesi ve nesillerinin tükenmesindeki en büyük etkenin, onların insana yararları dışında bir değerleri olmadığı ve onların bir canlı makineden başka bir şey olmadıklarıyla ilgili faydacı görüştür. Ancak Kur'ân, onların da insanlar gibi bir ümmet oldukları ve Allah tarafından yaratıldıklarını bildirir. Onların yaratılmasındaki tek sebep, insanlara faydalı olmaları değildir; aksine onlar, dünyadaki dengenin bir unsuru olarak yaratılmışlardır. Bu kadar sayısız hayvanları ve bunların tâbi olduğu kanunları Allah'ın yaratmasındaki hikmet, hiç şüphesiz insan hayatının sürekliliğini ve güzelliğini sağlamak,

---

[264]. Illich, s.77, 87.
[265]. Beck, Jan Mansvelt, Çevre ve Üçüncü Dünya, Çev:K. Canatan, Endülüs Yay., İstanbul 1990, s.69.

doğayı yaşanabilir, sevilebilir ve ibret alınabilir bir hayat alanı kılmaktır"[266]. Bir sahâbînin rivayet ettiği bir hadiste hayvanlara iyi davranmanın cennete girmeye sebep olacağının belirtilmesi bir örnektir. Hadisde peygamberimiz, "Yaşamakta olan her canlıya su vermekte sevap vardır"[267] demiştir.

Esasen çevre-insan ilişkisinin bozulmasının, doğal kaynak ve zenginliklerin hoyratça kullanılmasının sebebi insandır. "Doğal çevre kirlenmesi, toplumsal ve politik çevremizin kirlenmesinden, anlam çevresinin yozlaşmasından ileri gelmiyor mu? İnsan dışındaki hiçbir canlı doğal dengeleri bozamaz"[268]. Bozulma öncelikle, insan ve toplum ekolojisinde başlar ve diğer alanlara buradan sirayet eder. Kur'ân, bunun için bireysel ve toplumsal ekolojideki yatay ve dikey ilişkilerin bozulmasını engelleyici kurallar vaz etmiştir.

Malûm olduğu üzere doğal zenginliklerin olumsuz kullanılması, çevreye kirlenme olarak yansıdığı gibi, aynı zamanda insan ve toplum ekolojisine de hastalık ve daha fazla sağlık giderine sebep olan bir etmen olarak da yansır. Bu konuda bir yazar şöyle der: "Yine de, çevre ve sağlık sorunlarının artması, fosil yakıtlar tamamen tükenmeden daha önce temiz bir enerji sistemine geçilmesini sağlayabilir. Fosil yakıt kullanımı, hava kirliliğinin ana kaynağı, su ve toprak bozulmasın da önde gelen kaynaklarından biridir. Kömür ve petrolün yakılmasıyla karbonmonoksit ve akciğer kanseri ile diğer solunum yolu hastalıklarına neden olan küçük partiküller ortaya çıkar; nitrojen ve sülfiroksitler ise kentlerde yoğun sis tabakalarına ve ormanlara büyük zarar veren asit yağmurlarına neden olur. Denize dökülen petrol, rafineri işlemleri ve kömür madenciliği, suyun kalitesini bozan zehirli maddeler üretir. Ayrıca, petrol arama çalışmaları, hassas eko sistemlere zarar verir ve kömür madenciliği dağları yok eder. Son yıllarda sanayileşmiş ülkelerin büyük bölümünde kullanılan modern kirlilik önleme sistemlerinin hava kalitesini artırmasına karşın, geçmişte Londra ve Pitttsburgh'a yaşanan ölümcül deneylerin aynıları, Meksixo, San Paulo, Yeni Delhi, Bangkok ve gelişmekte olan birçok kentte aynen yaşanıyor. Sadece Çin'de her yıl 178.000 kişinin kömür zehirlenmesinden öldüğü tahmin ediliyor[269].

Toprakların kirlenmesi, erozyona maruz kalması, üzerindeki bitki örtüsünün/fauna yok edilmesi, ağaçlarının kesilmesi, tarım için uygunsuz ve gereksiz ilaçlamaların yapılması, bu nimetin bozulmasına neden oluyor. Hâlbuki insanın beslenmesi, toprağa ve topraktan çıkarılan nimetlere bağlıdır. Bu konuda bir yazar şöyle der: "Ekolojik nimetlerden biri de topraktır. Gerek doğal âfetlerle, gerekse insanların kötü kullanımları yüzünden çok geniş

---

[266]. Özdemir-Yükselmiş, s.115.
[267]. Miras, VII, 223.
[268]. Özdemir-Yükselmiş, s.68-69.
[269]. Flavin-Seth, s.29.

verimli araziler, mümbitliğini kaybetmiştir. Eko sistem içinde toprağın değeri yeteri kadar anlaşılmamıştır. En büyük felâketlerden biri olan erozyon, toprakların çölleşmesinde birinci derecede etkendir. Dünya nüfusunun artmasına karşın verimli toprakların miktarı gün geçtikçe azalıyor"[270]. Üstelik dünyada her yıl, Kıbrıs adası büyüklüğünde verimli topraklar, çeşitli yollarla denizlere karışmaktadır.

Bir diğer yazar "Ekolojik kriz, gelecekte belki iklim kuşaklarını değiştirebilir, bir zamanlar bol suyu ve ekilebilir toprakları olan yörelerde bunlar kesatlaşabilir. Bu, gezegende yeni ve tehlikeli çatışmalar, beka savaşları doğurabilir. Bununla birlikte, eğer arzu ve taleplerimizi kesin olarak sınırlamayı öğrenemezsek, çıkarlarımızın manevî kriterlere boyun eğmesini sağlayamazsak, biz insanlar, yine insan tabiatının en kötü yönlerinin sivri dişleri arasında yok olup gideceğiz"[271] sözleriyle, bu konudaki kimi olumsuzluklara dikkat çeker. Bu bağlamda insan, Allah'ın verdiği nimetleri iyi yönde kullanmalıdır. Fakat bunları günümüzde olumsuz biçimde kullanan insan, insanlığı felâkete sürüklüyor ve Rabb'ine karşı nankörlük ediyor[272].

Günümüzde insanlık, artık her şeyi tüketmek için âdeta bir yarış hâlindedir. Ekolojik zenginlikler arasında insana birçok yararı yanında çevreye olumlu katkılarda bulunan ormanların olarak yok edilmesi, dünyanın akciğerlerini yitirmesine ve insanların daha az oksijenle yaşamasına sebep olacaktır. Ormanların yok olması, toprağın erozyona uğramasına neden olacaktır. "Bin sekiz yüz seksen ikide var olan ağaçların üçte biri bin dokuz yüz elli ikide yerle bir edilmiştir. Her dakikada insan, dünyadaki yirmi hektar ormanı yok ediyor. Himalaya dağ kollarının düşüncesizce ormansızlaştırılması, Bangladeş'teki mahvedici sel baskınlarına yol açıyor. Batılılar doğuluların tükettiğinden daha çok tüketerek gezegeni kirletiyorlar[273].

Unutulmamalıdır ki doğaya karşı yapılan işlemler, belli tehlikelere davetiye çıkarırlar. Doğaya insan eliyle yapılan her müdahale belli bir risk taşır. İşte doğada yapılacak büyük çaptaki değişiklerde zarara uğrama olasılığının, yarar sağlama olasılığından genelde daha yüksek olduğunu, en uygun çözümü doğa bulmuştur ilkesi bize öğretir[274]. Doğanın bulacağı çözüm, insanın yararına her zaman uygun olmayabilir. Bu bağlamda insan, yaptığı işlemlerde daha dikkatli davranmalıdır.

---

[270]. Günay, s.12.
[271]. Solzhenitsyn, s.22-23.
[272]. Bkz:Döğen, Şaban, Kur'ân'dan İcatlara, Yeni Asya Gazetesi Neşriyatı, III.bsk., İstanbul 1995, s.42.
[273]. Garaudy, s.17-18.
[274]. Bkz:Kışlalıoğlu-Berkes, s.22.

Dünya ölçeğinde nüfusun hızla artması ve iktidarların bunlar için gerekli alt yapı ve konut üretememesi de zenginliklerin ve kaynakların sorumsuzca harcanmasına sebep oluyor. Ekolojik çöküşün sebepleri arasında yalnızca nüfus artışı, yüksek tüketimle rekabet ediyor. Bu, birçok hükümet tarafından bir sorun olarak görülüyor. Tüketim neredeyse evrensel çapta iyi görülür olmuştur. Aslında tüketimi artırmak, ulusal ekonomi politikalarının öncelikli hedefidir. Tüketim toplumunun, ekolojik kaynakları sömürmesi sonucunda ormanların, toprağın, suyun ve havanın zehirlenmesine ya da değiştirilmesine zemin hazırlıyor. Bunların neticesinde de bu varlıkların çirkinleştirilmesi tehdidini doğuruyor[275].

Kimi çevreci yazarlar, Hristiyanlığın çevrenin sömürülmesinde kimi etkileri olduğunu söylerler. Onlar bu konuda "Doğanın sömürülmesi düşüncesinin tarihi İncîl'in ilk bölümlerine kadar gider. Bütün yaratıklar, insana boyun eğecektir, ilkesi orada yer alır. Değişen sadece bu boyunduruğun yöntemleri ve görünüşleri olmuştur"[276] şeklinde bir açıklama yaparlar. Olumsuzluğu, sadece vahye dayalı bu dine çıkarmak doğru değildir; doğrusu, bu dine mensup olanların, kâinata mensup olmak gibi bir yorumla hareket etmemeleridir. O açıdan, çevre sorunlarının hâlledilebilmesi için, sorunların büyüklüğü ve kapsamlılığı gereği, evrensel çapta çözümlere ihtiyaç vardır. doğu bilgeliklerinin ve İslâm'ın tabiat görüşleri uygulamaya yönelik olarak iyice tetkik edilmelidir.

Ayrıca tabiata ve oradaki ekolojik varlıklara karşı yürütülen egemen olma gibi düşünceler, Hristiyan coğrafyasında yetişmiş ve bu dinden fazla nasiplenmemiş bilim adamları tarafından başlatılmıştır. Bu konuda kimi yazarlar, "Bacon'dan beri, bilimin amacı tabiatın egemenlik altına alınması ve sömürülmesi olmuştur. Bacon, tabiatı bir kadın olarak görmek ve bir bilimci olarak yaptığınız şeyin onun sırlarını zorla açığa çıkarmak olduğu türünden çok kısır metaforlar kullanmıştır. Aslında bu doğaya karşı yapılan bir tecavüzdür[277]. Hatta o, doğaya egemen olma yolundaki büyüye dayalı pratiği ve tekniği de sekülerleştirmiştir"[278] şeklindeki görüşlerini açıklarlar. Aynı konuda Capra, "Toplumda sosyal paradigmanın sınırlarına ulaştığı bir durumda bulunuyoruz. Bu sınırlar; nükleer savaş tehdidi, doğal çevrenin tahribi ve yoksulluğun hâlâ yeryüzünde devam ediyor olmasıdır. Bu köklü problemler, Descartes, Newton ve Bacon'un temsil ettiği eski paradigma içersinde çözümlenemeyecek meselelerdir"[279] şeklindeki düşüncesini dile getiriyor.

---

[275]. Bkz:Durning, s.5.
[276]. Horkheimer, s.98.
[277]. Capra, s.50.
[278]. Tez, s.97.
[279]. Capra, s.57.

Nimetleri ve zenginlikleri kötüye kullanmanın diğer bir yönünü, fazla üretmek için bitkilerin genleriyle oynamak ve doğaya ters düşen yöntemleri kullanmak gibi hususlar oluşturur. Bunu, İ. İllich bir örnekle şöyle izah eder. "Yüz elli farklı genetik silsileden oluşan benzersiz bir kızılderili mısır tohumu mevcuttu. Bu mısır, benim yaşadığım bölgenin mikro iklimiyle de benzersiz biçimde uyumluydu. Gübre, haşere ilacı ve mantar hastalıklarına karşı ilaçlar konusundaki hükümet sübvansiyonlarıyla mucize tohum üretildi. Aradan on yıl geçmeden teraslar ekilemez oldu, bomboş kaldı. Artık bölgenin gençleri çalışmıyor. Büyük kentlerde iş arıyor"[280]. Ayrıca suların özellikle de deniz sularının kirletilmesi hem insanlara hem de deniz canlılarına oldukça fazla zarar verir. Meselâ, petrol taşıyan gemiler, boş olarak geri dönerken dengeyi sağlamak için deniz suyu alırlar. Onlar doklara yaklaştıkları zaman bu suyu tekrar denize boşaltırlar ki buna sintine denilir. Bu, denizlerin kirletilmesinin en belirginlerinden biridir[281].

Nimetleri ve zenginleri insanın olumsuz kullanmasının etkileri, yoksul milletlere kadar ulaşıyor. Bu tür kullanımlar, ayrıca ekolojideki bitki ve hayvan türlerinin ölümüne de neden oluyor. Çevreci bir yazar bu konuda "Tüketimimizin ekolojik etkileri yoksulların yerel çevrelerine kadar ulaşmaktadır. Meselâ, ahşaba ve minerallere karşı olan hırsımız, tropikal yağmur ormanlarını yoksul sakinlere açan yol yapımcılarını motive ediyor, bu da sayısız türde canlıyı yok eden yakıp-yıkma yöntemleriyle alan açılması sonucunu doğuruyor"[282] der.

Kur'ân, her türlü savurganlığı ve hoyratça kullanımı yasaklamıştır. Bu yasak kapsamına kişinin insan ekolojisinde, toplumun toplum ekolojisinde ve her ikisinin de ekolojide yaptıkları israflar da dahildir. Bunu ifade etmek üzere son mesajda âyetler vardır[283]. Meselâ, ekolojiyle ilgili olarak ülkemizden bir örnek verebiliriz. Türkiye genelinde bir günde üretilen 91 milyon ekmeğin 12 milyonu çöpe atılıyor. Dünyada birçok ülke, açlık çekerken ülkemizde bu kadar ekmek israfının yapılması düşündürücüdür[284]. Savurganlık, sadece bu konularla sınırlı değildir. Görüleceği üzere, üretilen birçok nimet, boşa atılmaktadır. Kur'ân, bu tür bir çevre-insan ilişkisini asla onaylamaz.

İnsanın kendisiyle ilgili olarak şu söylenebilir. Modern insan, ne pahasına olursa olsun, kendi zenginliğini artırmak için çevreyi yoksullaştırıyor[285]. Aslında yoksullaşan insanın kendisidir fakat o, bunun farkında bile değildir. Kanaat ve imanla dolmayan gönülleri, sınırlı

---

[280]. Illich, Ivan, Geleceğimize Yaptığımız Atışların Gölgesinde, (Yüzyılın Sonu'nun içinde), Çev:Belkıs Ç. Dışbudak, T.İ.B.Kültür Yay., II.bsk., İstanbul 1995, s.68.
[281]. Bkz:Gündüz, s.151.
[282]. Durning, s.36.
[283]. Âyetler için bkz:el-İsrâ, 17/27;el-En'âm, 6/141;el-A'râf, 7/31;el-Furkân, 25/67.
[284]. Ünal, s.39.
[285]. Ünal, s.41.

dünya imkânlarıyla doyurmak olası değildir. Bu tıpkı tuzlu su içen, içtikçe susayan, susadıkça içen ve neticede çatlayıp ölen insan gibi, günümüzün ekonomi anlayışının sonu da bir nev'i intihar olacaktır[286].

Tarımsal kullanıma uygun toprakların bozulmadan kullanılması veya yok edilmemesi gerekir. Bu faaliyetlerde aşırı gübreleme yapılabilir, tarım ilaçları kullanılabilir, zararlılarla mücadele edilebilirse de bunların yan etkileri sonucu yaban hayatı, sular ve topraktaki canlılar zarar görür. Ayrıca bunların zararları, bazen insana kadar ulaşıyor. Suların kirletilmesiyle içecek temiz su bulamayacağımızı ve kirlilik sonucu bazı canlı varlıkların ölmesini de hesaba katmalıyız. Ormanların yakılması, kesilmesi veya kimi hayvanların yaptığı tahribat bir şekilde engellenmelidir. Ayrıca ormanlar, flora ve faunası için de korunmalıdır[287].

Tabiatın fethinde insan tarafından elde edilen başarılar bile, çok büyük bir tehlike hâline gelmiştir. İnsanın tabiata karşı tek taraflı tutumu ile, bizzat insan yaşamını bozma ve beşeriyeti yıkımla yüz yüze getirme pahasına, nüfusun aşırı artışı ve kitlesel kirlilik tarafından sebebiyet verilen bütün problemler, en azından yetkili ve yetenekli adamları düşünmeye ve bir an durup, modern bilim ve onun uygulamalarının kendisine dayatmış olduğu tezleri incelemeye sevk etmiştir[288].

Toprağa ve üstünde yaşayan yaratıklara yalnızca üretim faktörleri olarak baktıkça, bu karmaşadan kurtulmanın yolu yoktur. Her şeyden önce, bu varlıklar kendi başlarına birer amaçtırlar; meta-ekonomiktirler; bu bakımdan bir hakikatin ifadesi olarak, belli bir anlamda kutsal olduklarını söylemek akılcı açıdan haklı sayılır[289]. Uygar insan, bu elverişli çevreyi, kuşkusuz doğal kaynakları tüketerek ya da yok ederek ve ormanlık yamaçlardaki ve vadilerdeki kullanışlı ağaçların çoğunu keserek ya da yakarak çoraklaştırmıştır. Hayvanlarını besleyen çayırlıklar, aşırı otlatma yüzünden kelleşmiştir. Vahşî hayvanlar, balık ve öteki su canlılarının çoğunu öldürmüştür. Erozyon, ekili topraktaki verimli üst tabakanın sıyırıp götürülmesine izin vermiştir. İnsan, aşınımla sürüklenen toprakların, akarsuları tıkamasına, baraj göllerinin, sulama kanallarının ve gemi limanlarının alüvyonla doldurmasına seyirci kalmıştır. İnsan, birçok hâllerde kolayca çıkarılabilen madenleri ve öteki yer altı zenginliklerini har vurup harman savurmuştur. Sonra uygarlığı, kendi eseri olan bu çoraklığın ortasında çökmeye başlayınca insan, yeni topraklara göçmüştür. Sayısız uygarlıklar, uygarlık

---

[286]. Ünal, s.41.
[287]. Bkz:Özer, s.9-12.
[288]. Kılıç, Benliğin İnşası, s.118.
[289]. Schumacher, s.79.

tarihçilerine göre az-çok değişmekle beraber, örneğin on ile otuz arasında uygarlık bu yolu izleyerek mahvolup gitmiştir[290].

Allah, firavun ailesini sahip oldukları ekolojik nimetlerin bir kısmını ellerinden alarak imtihan ettiğini belirtir. İlgili âyette, "Yemin olsun ki, biz de, firavun ailesini ders alsınlar diye, yıllarca kuraklık ve mahsul kıtlığı ile cezalandırdık"[291] denilir. Çevremizdeki varlıklar, insanlar için birer nimettir; ancak bunlar, kimi kez ekolojik olumsuzluklarla yok edilir ve bundan, insanın ders alması salık verilir. Yazır gibi kimi müellifler, bir toplumun ekonomik şartlarının zayıflaması ya da yok olması, helâk edilmelerinin ilk emaresi olduğunu, zira insanın, bireysel darlıklara karşı göğüs gerilebildiğini, fakat toplumsal anlamda ekonominin düzensizleşmesinin, ekolojik ve toplumsal yıkıma neden olabileceğini, ekonominin düzelmesinde ilk şartın, ahlâk ve insana değer veren bir toplumun var olmasına bağlı olduğunu ve onlara Tanrı'nın ekolojik nimetleri bolca vereceğini"[292] iddia ederler.

Özetlemek gerekirse insan, ekolojik nimetleri ve zenginlikleri olumsuz yönde kullanmaya devam etmesi hâlinde, bugün karşı karşıya kaldığımız ekolojik sorunlardan asla kurtulamayacağız. Yine biz, bu çevre sorunlarından, tabiatı fethetmeye ve hoyratça kullanmaya çalışmaktan vazgeçmedikçe ve tabiat ile insanın aşkın boyutunu idrak etmedikçe, dahası insanı aşkın varlık Tanrı'ya göre yeniden düzenlemedikçe asla kurtulamayacağız.

### 4.3.4. Yönetimler, ideolojiler ve savaşlar

Yeryüzü, insanın kendini varlık alanında bulduğu bir arenadır. İnsan, bireysel ve toplumsal alanlarda yaptıklarının karşılığını görecektir. Kur'ân, insandan yeryüzünü imar etmesini ve orada yaşayan insanları da ıslah etmesini; yeryüzünde bozgunculuk çıkarmamasını, bireysel ve toplumsal ekolojide haksız yere kan dökmemesini, insanın halifelik görevinin gereği olarak görür. Bugün insan, bu özelliklerden oldukça yoksun durumdadır. Çevre sorunlarında olduğu gibi, insanlık olarak bizler bugün, insan ve toplum ekolojisinde de birçok sorunla karşılaşıyoruz. Dünyada her on dakikada bir bebek ölürken ya da gelecek on yılda üç yüz milyon kişi açlıktan ölecekken, dünyada kişi başına silahlanmaya harcanan para her geçen dakikada daha da artıyor. Bu, insan sorunu gibi çevre sorunlarından daha önemli bir olguyu gündeme taşıyor.

---

[290]. Schumacher, Küçük Güzeldir, s.76-77.
[291]. el- A'râf, 7/130.
[292]. Yazır, IV, 2261-2263. Ayrıca bkz:er-Râzî, XIV,214;Kutup, VI, 224;et-Tabatabâî, VIII, 225;Ateş, III, 383.

Kur'ân, bu bakımdan sosyal adaleti ön plâna çıkarır ve fakirlerin, öksüzlerin ve yetimlerin görülüp gözetilmesini dînî bir emir telakki eder. Yeryüzündeki bütün düzenler ve sistemler hatta ideolojiler, sosyal adalete önem vermedikleri zaman, birçok sorunun ortaya çıkması kaçınılmaz hâle geliyor ve bugün karşılaştığımız sorunlar da bundan başka bir şey değildir. Çevre sorunlarının bir anlamda temel sorumlusu insan olduğundan, dünyadaki düzenler ve ideolojiler ve bunların çekişmesinden patlak veren savaşlar, insanlığı ve çevreyi yakıp yıkıyor. İdeolojilerini yerleştirmek adına Hitler'in kitabındaki kelime başına 25 kişinin öldürülmüş olması kadar vahim bir şey olamaz.

İfade etmek yerinde olur ki, dünyadaki açlıkların sebebi, sistemlerden ve ideolojilerden kaynaklanıyor. Dünyanın kaynakları, insanı hatta bir o kadarını daha beslemeye yeterli iken, kimi ülkelerde insanların açlık ve temiz su bulamama vb. gibi nedenlerden ölmelerinin başka türlü izahı güçtür. "Bazı ülkelerde görülen açlık olayları, yeryüzünün azıklarının insanlara yetecek miktardan daha az olduğunu göstermez; aksine bu, kötü dağılımın ve beşer hayatından doğan yeryüzündeki örgütlenmenin sonucudur"[293]. Kur'ân, bir kısım insanlar nimetler içersinde yüzerken diğerlerinin açlıktan ölmesini asla onaylamaz. Onaylamaz; çünkü o, açları doyurmayı, yoksula yedirmeyi, ekmeğini bölüşmeyi emreder[294]. İslâm geleneği, bu konuda özgün örneklerle doludur. Garaudy bu konuda "Kuzeyin zengin ulusları güneyin yoksul uluslarının sırtından yaşıyorlar. Bu oyun, zenginleri daha zengin, yoksulları daha yoksul kılıyor"[295] diyor.

Dünyada sayıları çok fazla olmayan zenginler, ekolojik ve ekonomik zenginleşmenin yukarıya dönük sarmalına yakalanmışlardır. Bunlar, daha çok kazanmak, kazandıkça daha çok harcamak gibi bir kısır döngü içersine dalmışlardır. Bunlar, gezegenin kaynaklarını har vurup harman savurur gibi kullanıyorlar. "Dünyada sayıları milyarın üzerinde olan yoksullar ise ekolojik ve ekonomik yoksullaşmanın aşağı dönük sarmalına yakalanmışlardır. Ümitsizlik içinde günü kurtarmak adına geleceği yıpratıp bilerek toprağa zarar veriyorlar. Daha fazlasının her zaman daha iyi anlamına gelmediğini göremezsek, ekolojik çöküntüyü önlemek yolundaki çabalarımız, arzularımız tarafından alt edilecektir"[296]. İşte, dünyadaki sistemler, zengini daha zengin hâle getirirken, fakiri daha da yoksullaştırıyor. Kur'ân, her iki duruma da rezerv koymuştur. İslâm, zenginin fakiri gözetmesini ve Allah'ın bir hakkı olarak malının kırkta birini fakire vermesini emretmesi,[297] bu olumsuzluğa bir çaredir. Aslında diğer manevî

---

[293]. Kutup, İslâm Düşüncesi, s.548.
[294]. Bkz:el-Hâkka, 69/34;el-İnsân, 76/8;el-Fecr, 89/18;el-Mâûn, 107/3.
[295]. Garaudy, s.280.
[296]. Durning, s.6-7, 9.
[297]. Bkz:et-Tevbe, 9/60;ez-Zâriyât, 51/19.

geleneklerde de bunların olması gerekir. Ancak bugün insanlığın durumu bu bakımdan oldukça karamsardır. Çevre sorunlarının önemli bir kısmı, bunların bir neticesidir.

İşte, medeniyeti getireceğiz diye kandırılan kızılderililerin hikâyesi bunun en açık kanıtıdır. Bunlar, birtakım ideolojiler ve sistemler adına yapılmıştı. "İspanyollar, zulüm ve kötülükleriyle akıllı insanlar olan kızılderilileri, topraklarından kopardılar ve yurtlarını yerle bir ettiler. Onlar, beyaz adama her şeyi ikram ettiler; fakat bu kıtadaki medeniyet: doğaya ve insana karşı olan sevgi, keşfedildiği andan itibaren bir daha gelmemek üzere rafa kaldırılmıştır. Onun yerini vahşet, zülüm, haksızlık ve doğaya karşı saygısızlık almıştır"[298]. Günümüzden geriye doğru gidildiğinde bu hususdaki olumsuz örnekler, oldukça çoğalacaktır. Bunun bir tek çözümü, insanın Tanrı'yla olan dikey bağlantısının yeniden kurulmasıdır. Bunun olmaması demek, yenileriyle beraber eski sorunlarla yüzleşmek demektir. İnsanlık bunu bir bakıma kaldırabilir gözükse de çevre asla kabul etmeyecektir.

Sistemlerin topraklara sahip olma yetenekleri, gitgide kesâfet kazanıyor. Kimi ülkeler, birçok toprağa sahip iken, kimi yerlerde metre kareye düşen insan sayısı oldukça fazladır. Bu da beraberinde yerleşme, beslenme ve çöpler gibi birlikte yaşamın oluşturduğu sorunları dayatıyor. "Ne yazık ki uygulamada topraksızlık ve nüfus artışı genellikle yoksulları, hem çevreyi, hem de kendilerini, ormanları, bitkileri, toprakları ve vahşî yaşamı gereğinden fazla kullanarak daha fazla yoksullaştırdıkları kıyı eko sistemlerine doğru itiyor"[299]. Bunlardan kurtulmanın yolu, insanları beslemeye kalkmak değil, beslenmeleri için gerekli alt yapıyı oluşturmaya yardım etmektir. Deyim yerindeyse, ne devletler ve ne de ideolojiler, insanlara her gün balık avlayabilirler; fakat onlara balık avlayabilecekleri bir yer gösterebilirler.

"Bugün insanın korkunç nükleer ve kimyevi silahlanma ile kendi yok oluşuna yol açtığını görebiliriz. Bu silahlanma, insanlık dışıdır, yok edicidir ve bizzat vahşîlik tüten bir fiildir, hatta günahtır. Dünyadaki güçlü ülkelerin başında merhametsiz liderler, rekabet delisi politikacılar, hem birbirleriyle hem de dünyadaki diğer zayıf ve güçsüz devletlerle kavga hâlindedirler. Kur'ân, insanın kendi felâketini hazırladığını ve çok nankör olduğunu bildirir[300]. Nükleer ve diğer öldürücü silahlarla donanmış güçlü devletler, devamlı olarak birbirlerini ortadan kaldırmakla tehdit ediyorlar. Bu ortadan kaldırma, bütün insanlığın sonu anlamına gelir. Bu da Allah'a karşı yapılan diğer bir nankörlüktür. İnsanlar kavim, toplum, grup, sınıf veya arkadaş plânında fitne çıkarıyor, ikiyüzlülük, zulüm, kötülük, cimrilik yapıyor ve önyargı ve kızgınlığın esiri hâline geliyor. Bu şekilde insanın kalbinden Allah korkusu

---

[298]. Casas, Bartolemé D. L., Kızılderililer Nasıl Yokedildi, Çev:Meryem Ural, Şûle Yay., İstanbul 1997, s.24.
[299]. Durning, s.78.
[300]. Bkz:el-İsrâ, 17/67;el-Furkân, 25/50;er-Rûm, 30/41.

kalkınca insan, her türlü günah fiili işlemeye başlıyor. Kur'ân ise insanlara zulüm ve aşırıya kaçma gibi günahlardan kaçınmasını öğütlüyor[301].

Kur'ân, her şeyle barışı temsil eder. O'nun bu özelliğine vurgu yapan Nasr gibi düşünürler "Aslında tabiat ile insan arasındaki barış ve uyum gerçekleşmedikçe, insanlar arsında barışın sağlanması imkânsızdır. Tabiatla barış ve uyum içinde olmak da göklerle ve nihayet her şeyin kaynağıyla uyum içinde olmaya bağlıdır. Rab ile barışık olan, O'nun yarattıklarıyla barışıktır, tabiatla barışıktır ve insanla barışıktır"[302] derler. İşin kaynağının ne olduğu, burada iyice belirtilmiştir. İnsan, Tanrı'yla barışmalıdır ki, tabiatla da barışık olsun, insanla barışık olsun ve diğer varlıklarla da barışık olsun. Ama ne yazık ki bu, böyle olmuyor.

Kur'ân'ın, yeryüzündeki her şeyin Tanrı'nın yed-i kudretinde olduğunu belirtmesi, insanın yapıp etmelerinde de O'na dayanması gerektiğinin bir kanıtıdır. İnsan yapısı eylemler, ahlâkî bir ilkeye dayanmayacaksa ve insanın eylemleri dikey bağlantıdan kopuksa, sistemlerin insana sağlayacağı bir şey olmaz. Bunu, evrensel plânda düşünmek gereklidir. Bir Rus bilimci bu konuda "Esasen eğer devlet, parti ve politika, ahlâkî ilkelere dayanmayacaksa o zaman insanın geleceği diye bir şey kalmaz. Eğer bir devletin politikası ya da bireyin davranışı, ahlâkî pusulayla yönlendiriliyorsa, ortaya yalnız en insancıl değil, uzun vadede kişinin geleceği için en tedbirli davranış biçimi çıkmış olur"[303] diyor.

Çevre sorunlarının antroposentrik karakteri adlı yazısında Özdemir şöyle der: "Çevre sorunları yoğun olarak ikinci dünya savaşını takip eden yıllarda hissedilmeye başlanmıştır. Bu savaş, sadece milyonlarca insanın ölümü ve yaralanması; bir o kadar ailenin parçalanması ve tam bir sefâlete uğramasına neden olmakla kalmamış, aynı zamanda medeniyetin ve gelişmişliğin sembolü olan şehirlerin, sanayi kuruluşlarının ve doğal çevrenin tahrip edilmesinde de çok büyük etken olmuştur. En değerli ve kutsal varlık olan insanın varlığına saygı duyulmayan; ideolojik saplantılarla insanların kitleler hâlinde yok edildiği bir ortamda, doğal çevrenin korunmasını beklemek fazla iyimserlik olur"[304].

Savaşların, toplum-çevre ilişkisinde olumsuzluklara neden olduğu biliniyor. Ancak kimi savaşların da toplum-çevre ilişkisi açısından her hangi bir kargaşa ve düzensizliğe neden olmadığı gibi, aksine yeryüzünü imar etme, insanları ıslah etme ve yeryüzünde doğacak bozgunculuklara engel olma gibi bir işlev görür. Kur'ân'da bu bağlamda kimi âyetler de

---

[301]. Han, s.368-369.
[302]. Nasr, s.181.
[303]. Solzhenitsyn, s.16.
[304]. Özdemir, İbrahim, Çevre Sorunlarının Antroposentrik Karakteri, Felsefe Dünyası Dergisi, Sayı:27, Temmuz 1998, s.68-69.

vardır[305]. Bir âyette "Sizler, yeryüzünde iş başına gelecek olursanız, orada bozgunculuk yapacak ve akrabalık bağlarını koparacaksınız öyle mi?"[306] denilir. Âyet, kimi idarecilerin yeryüzünde karmaşa çıkaracaklarını anlatır. İşte bu bağlamda, insanın halife olarak yaratılışı sırasında meleklerin, insan bağlamında yaptığı itirazların ne kadar haklı olduğu tarih boyunca daha iyi anlaşılmıştır. Âyette, "Melekler, 'yeryüzünde fesat/bozgunculuk yapacak ve kan akıtacak bir varlık mı yaratacaksın' demişlerdi"[307] sözü geçer. Bozgunculuk çıkarmak ve kan akıtmak, ancak insanların veya toplumların yapacağı bir iştir. Meleklerin itiraz ettiği bu husus, insanın varlık yapısında gerçekleşmiştir ve âyet, insanların kan dökeceğini, fesat çıkaracağını ve yeryüzünde bozgunculuk yapacağını ifade eder[308].

Toplum-çevre bağlamında Kur'ân'da değinilen önemli bir husus yönetenlerin uyguladıkları idare tarzları ve bundan doğan olumsuzluklardır. İlgili âyetlerde, "Eğer hak onların kötü arzularına uysaydı, mutlaka gökler, yer ve bunların arasındakiler bozulurdu"[309] ve "O, idareyi ele aldığında insanlar arasında bozgunculuk yapmak, ekinleri tahrip etmek ve nesilleri bozmak için yeryüzünde gayret eder. Allah bozguncuları sevmez"[310] denilir.

Kur'ân, insanların oluşturduğu siyâsî teşkilat olan devleti yönetenlerin, yeryüzünde kimi tarzlarda bozgunculuk yapabileceklerini belirtir. Bozgunculuğun, yer ile gök arasındaki varlıklarda olacağına âyetler dikkat çeker. Yeryüzünde bozgunculuk çıkarmak ve ifsat etmek, insan neslinin yok edilmesi gibi birçok ifsat şekillerini kapsar. Hatta insanlar arasındaki akrabalık bağlarının koparılması da buna dahildir. Ayrıca onlar, *hars* denilen kültürün ve milleti ayakta tutan her tür manevî değerlerin yok edilmesine, tarım gibi insanın temel ihtiyaçlarına yönelik faaliyetlerin bozulmasına da sebep olurlar. Bu bağlamda son mesaj, yönetimi üstlenenlerin bu konularda dikkatli olmasını tavsiye eder. Bunlara dikkat edilmezse yönetenlerin, artık idare edecekleri ne bir toplum ne de o toplumun medeniyetini kurduğu maddî tabiat kalır; hepsi de yok olup gider. Ayrıca bu, Kur'ân'ın sıkça bahsettiği ve toplumların ders almasını istediği bir konudur.

Kur'ân'ın onaylamadığı çevre-insan ilişkisinde, savaşlar, ideolojiler ve sistemlerin yeri yadsınamaz korkunçluktadır. O hâlde, insanın görevi bu olmamalıdır. Yeryüzünü zindana çeviren insan, her hâlde Tanrı'nın övündüğü insan veya O'nun hilâfet görevini verdiği insan olamaz. Zira onun görevlendirdiği insana verdiği ilk emir, "Sonra, sizin nasıl davranacağınızı

---

[305]. Bkz:el-İsrâ, 17/4;en-Neml, 27/34.
[306]. Muhammed, 47/22.
[307]. el-Bakara, 2/30.
[308]. er-Râzî, II, 159-165. Karş:Ebu's-Suûd, I, 79;Mevdûdî, I, 61;et-Tabatabâî, I, 115;Ateş, I, 129.
[309]. el-Mü'minûn, 23/71.
[310]. el-Bakara 2/205.

görmemiz için onların ardından sizi yeryüzünde halifeler yaptık"[311] ve "Ey Dâvûd! Biz seni yeryüzünde halife yaptık. O hâlde insanlar arsında hak ve adaletle hükmet, hevâ ve hevese uyma, yoksa bu, seni Allah yolundan saptırır. Doğrusu O'nun yolundan sapanlara, hesap gününü unutmalarına karşılık çetin bir azap vardır"[312] şeklindedir. Bu, insanın görevinin yeryüzünde adaleti tesis ederek insanları ıslah etmek ve yeryüzünü imar etmek olduğunu gösteriyor. Çünkü, buradaki hak prensibi yer, gök ve ikisi arasındakilerin dayandığı temele dayanıyor[313].

Kısaca söylemek gerekirse diyebiliriz ki, Kur'ân, ekolojideki olumsuzlukları asla onaylamaz. Çünkü o, gerek bireysel gerekse toplumsal ekolojideki bozulmaların insan unsurundan kaynaklandığını; buradan da ekolojiye, eko sisteme ve çevreye ulaştığını ifade eder. Ayrıca bu kitap, ekolojideki olumlu durumların devam etmesini ister.

---

311. Yûnus, 10/14.
312. Sâd, 38/26.
313. Kutup, XII, 385. Karş:Mevdûdî, V, 66;et-Tabatabâî, XVII, 194;Ateş, VII, 464.

# SONUÇ

Sanayinin gelişmesi, son yüz yılda dünya nüfusunun hızla artması ve buna paralel olarak ekolojik kaynakların ilerisi düşünülmeden plânsız ve programsız kullanılması ve israf edilmesi neticesinde dünyamızda ciddî bir çevre sorunu ortaya çıkmıştır; bu sorun giderek ağırlaşıyor ve eğer gerekli önlemler alınmaz ise belki yakın gelecekte bir çevre krizine yol açacak gibi görünüyor. Bu bağlamda çevreye duyarlılık, sorunun çıktığı yerde başlamıştır ve şimdi Batıda, bu sorunların çözümü için insanın dikey boyutunun dikkate alınması gerektiğine ilişkin sesler yükseliyor. Kimi çevreciler, çevre sorunlarının ortaya çıkmasında insanın tabiata bakışının önemli bir yeri olduğu görüşündedirler. Onlara göre sorunun kaynağında insanın Tanrı inancından soyutlanarak sekülerleştirilmesi yatmaktadır. Bu bakımdan dinlerin çevreye yaklaşımı önem arz etmektedir. gerçekten de hemen bütün dinlerin çevreye duyarlı oldukları bilinen bir şeydir. Bu arada son ilâhî mesaj olan Kur'ân çevreye bakışı, elbette önemlidir.

Kur'ân, çevre olgusuna, ekolojiye ve insanın ihtiyaç duyduğu hemen hemen her şeye değindiğinden dolayı her zaman çok yönlü araştırmaların konusu olmuştur. Bu alanda yapılan çalışmalar da gösteriyor ki Kur'ân, insan ve ekoloji konusunda da insana rehberlik edecek zenginliğe sahiptir.

Çevrecilik, tabiatı hiçbir zaman din dışı saymayan İslâm ile önemli bir ivme kazanmıştır. Çevreyle ilgili birçok mesaj taşıyan Kur'ân, insana olumlu bir çevreciliği yansıtmıştır. Peygamberimiz de çevre ve onun korunmasıyla ilgilenmiş, bizzat uygulamalar yapmış ve müslümanlara çok önemli tavsiyelerde bulunmuştur. Günümüzdeki gibi olmasa bile İslâm dünyasındaki ekolojik düşünce, nispeten tarihte fiilen uygulanmıştır; fakat onun bu yönü, Batılılarca ya fark edilememiş ya da görmezlikten gelinmiştir.

Kur'ân, ekolojik her varlığın, insanın istifadesine sunulduğunu, bunların Allah'ı tesbih ettiğini, yaratıcıya boyun eğdiğini, manevî yönünün ve bir kutsallığının bulunduğunu; çevre ve insana yapılan olumsuz davranışların Allah'a nankörlük olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Kur'ân, tabiatı, bir taraftan Allah'ı keşfeden ve gizleyen sonsuz bir tecelli olarak görmüş; diğer taraftan da insanın hayatında yer alan dinsel bir parça saymıştır. İnsanın, ekolojik varlıklardan yararlanırken yukarıda değinilen hususları dikkate alması, onların sonlu ve sınırlı olduğunu bilmesi, doğaya karşı hoyratça davranmaması ve israf etmemesi gerekir. Bu itibarla insan, ekolojik her varlık ve nesneyi, Allah'ın bir eseri, âyeti ve işareti kabul etmelidir. Zira bunların manevî bir boyutu mevcuttur ve onlara karşı yapılan her olumsuz davranış, son mesajda yasaklanmıştır. Çünkü çevre, Allah'ın bir lütfudur. İnsan, Allah'ın bu bağışını olumsuzlarla yok etmemelidir ve ekolojik dengeyi korumalıdır.

İnsanın tabiata duyarlı bir konuma getirilmesini ve çevreyi, Tanrı'nın bir emaneti olarak algılamasını sağlayacak yeni bir düşünceye ihtiyaç vardır. İmân konusu da çevre bilincini içine alacak biçimde anlaşılmalıdır. Kur'ân, yeni bir düşüncenin oluşmasının ahlâkî alt yapısını sağlayacak özelliktedir. Çevre bilincinin yerleşmesi için maneviyatın, birey ve toplum ekolojisinde yeniden inşa edilmesi gerekir. Ekolojik hareket, bireye, topluma ve çevreye duyarlı olmalı; din, felsefe, gelenek ve ideolojilerden yararlanmalı; Tanrı ve evrensel düzenle barış içersinde bulunmalıdır. Bireysel, toplumsal ekolojiyi ve eko sistemi önemseyen Kur'ân'ın sesine kulak verilmelidir.

Kur'ân'ın çevreye genişçe yer vermesinin bir anlamı elbette olmalıdır. Son mesajın üç yüz altmış bir defa andığı *insan* ve dört yüz altmış bir defa yer verdiği *ard* kelimeleriyle, bir hedefinin olması inkar edilemez bir gerçekliktir. Dünya insanlığa, bir ev gibi hizmet edecek şekilde yaratılmıştır. Bu evi tanımak için ekolojiyi bilmek gereklidir. Çünkü son mesaj, ekolojinin, Tanrı'nın yasalarına temsil ettiğini ve ekolojiyi anlamanın, Tanrı'yı tanımaktan geçtiğini ifade eder.

Kur'ân, birçok âyetiyle; insanın ekolojide sorumluluk taşıyan bir varlık olduğunu vurgulamak, ekolojide ve onun dışındaki varlık âlemlerindekilerin sahibinin Allah olduğunu tasrih etmek, ekolojideki varlıkların insanın istifade etmesi için yaratıldığını belirtmek, insan dahil canlı ve cansız varlıkların bir gayeye göre var edildiğini ortaya koymak, bunların kör bir tesâdüfün eseri olmadığını açıklamak, insanın yeryüzünü imar etme ve insan neslini ıslah etme görevlerini bildirmek, yaşanabilir bir dünyaya ulaşmanın anahtarlarını göstermek, insanı güzel davranışlara sevk etmek, insana sunulan maddî ve manevî nimetlerin bir bedelinin olduğunu anımsatmak, her şeyin bu dünyada bitmediğini bildirmek ve öte dünya yaşamının var olduğuna dikkatleri çekmek istemiştir.

Yeryüzü, insan ve diğer varlıklar için yaşam alanıdır. Bu alanda insan, barınma, beslenme, içecek ve giyecek gibi temel ihtiyaçlarını karşılamak zorundadır. Bunları karşılamak için insan, çevresindeki malzemeleri ve canlı varlıkları kullanır. Kur'ân'da bunlara ve daha birçok konuya temas edilmesi, kutsal kitabımızın ekolojiye verilen değeri göstermesi bakımından oldukça manidardır.

Ekolojik varlıklardaki amaçlılık, yanlış kullanımların önünde set gibi durur. Bundan dolayı onlara karşı amaçsız yaklaşımlar, kendilerini çevre sorunu veya çevre krizi olarak ortaya çıkarırlar. Bu açıdan gayelilik, ekolojik harekette veya Kur'ân'a dayalı ekolojik davranışlarda göz ardı edilmemelidir. Çevrenin bu enginliği içindeki her türlü varlık, ekolojik zenginliği ifade eder. Bu ekolojideki varlıklar, Allah'ın birer işaretidirler. Çevrecilik, henüz bu anlayışa varamamış olmakla büyük bir eksikliği içinde barındırıyor.

# KAYNAKÇA


1. Abdülbâkî, M. Fuad, *el-Mu'cemu'l-Mufehres li Elfâzı'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Çağrı Yay., İst. 1982.
2. Adler, Alfred, *İnsan Tabiatını Tanıma*, Çev:Ayda Yörükân, Tur Yay., Ankara 1973.
3. Ağakay, Mehmet Ali, *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yay., V.bsk., Ankara 1969.
4. Ağırakça, Ahmet, "*Ashâbu'l-Eyke*" mad., Ş.İ.Ans.
5. *Ana Britannica Genel Kültür Ans.*, Ana Yay., İst. 1986.
6. Akıncı, Müslüm, *Türk Çevre Hukuku*, Kocaeli Kitap Kulübü, İzmit 1996.
7. Altıntaş, Ramazan, *Tevhid ve Estetik İlişkisi*, Suffe Yay., İst. 1997.
8. Altuğ, Fevzi, *Çevre Sorunları*, U.Ü.G.V.Yay., Bursa 1990.
9. Arık, Remzi Oğuz, *İdeal ve İdeoloji*, Kurtuluş Basımevi, İst. 1947.
10. Armağan, Mustafa, *Gelenek ve Modernlik Arasında*, İnsan Yay., İst. 1995.
11. ....., *Şehir Asla Unutmaz*, İz Yay., II.bsk., İst. 1997.
12. Ateş, Süleyman, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İst. 1988.
13. ....., *Kur'an'ı Kerim ve Yüce Meâli*, Kılıç Kit., Ankara (trs).
14. ....., *İnsan ve İnsanüstü*, Dergah Yay., II.bsk., İst. 1985.
15. Atik, M. Kemal, *Kur'ân ve Çevre*, E.Ü.Yay., Kayseri 1992.
16. Aydın, Hüseyin, *Yaratılış ve Gayelilik*, D.İ.B.Yay, Ankara, 1987.
17. Bahro, Rudolf, *Çevreciliğin Manevî Bir Temeli Var mı, Yoksa Sadece Tepkisel Bir Hareket mi*?, Çev:Tanıl Bora, *Birikim Dergisi*, İst. Mayıs/1997.
18. Bağçeci, Muhyettin, "*Âdem*" mad, Ş.İ.Ans.
19. Batchelor, Martine-Brown, Kerry, *Budizm ve Ekoloji*, Çev:Gülseren Kozak ve Arkadaşları, İgdaş Yay., İst. 1997.
20. Bayrakdar, Mehmet, *İslâm ve Ekoloji*, D.İ.B.Yay., Ankara 1992.
21. Beadle, G. W., "*Environment*" mad., (VI, 261), W.B.E.
22. Beck, Jan Mansvelt, *Çevre ve Üçüncü Dünya*, Çev:Kadir Canatan, Endülüs Yay., İst. 1990.
23. el-Beğavî, Hüseyn b. Mes'ûd el-Ferrâ, *Meâlimu't-Tenzîl*, Tah:Hâlid Abdurrahmân el-Âk-Mervân Suvâr, Dâru'l-Ma'rife, III.bsk., Beyrut 1992, I-IV.
24. Beheşti-Mutahhari, *Kurân'da İnsan*, Çev:E. Serdarî, İst. 1993.
25. Bergson, Henry, *Ahlâk ile Dinin İki Kaynağı*, Çev:Mehmet Karasan, Ankara 1962.
26. Berkes, Fikret-Kışlalıoğlu, Mine, *Çevre ve Ekoloji*, Remzi Kit., IV.bsk., Ankara 1993.
27. Berkok, İsmail, *Kurtuluş Yolu*, İst. Mat., II.bsk., İst. 1960.
28. Berkol, N. Ali-Zeren, Zeki, *İnsan Anatomisi*, İ.Ü.T.F.Yay., II.bsk., İst. 1956.

29. Berry, Thomas, *The Dream of the Earth*, Sierra Club Books, USA 1988.
30. .....- Swimme, Brian, *The Universe Story*, Harper san Francisco, USA 1992.
31. el-Beydâvî, Abdullah b. Ömer, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, (Mecmau't-Tefâsir'in içinde) İst. 1984, I-IV.
32. Birand, Kâmuran, *İlkçağ Felsefesi Tarihi*, A.Ü.İ. F.Yay., III.bsk., Ankara 1987.
33. Bolay, S. Hayri, *Felsefi Doktrinler Sözlüğü*, Akçağ Yay., IV.bsk., Ankara 1987.
34. Breuilly,Elizabeth-Palmer, Martin, *Hristiyanlık ve Ekoloji*, Çev:Mehveş Kayani, İgdaş Yay., İst. 1997.
35. Brzezınskı, Zbigniev, *Esnek Batının Zayıf Surları*, (Yüzyılın Sonu'nun içinde), Çev:Belkıs Ç. Dışbudak, T.İ.B.Kültür Yay., II.bsk., İst. 1995.
36. Brook, Felicity-Gibbs, Bridget, *Kuşlar*, Çev:M. Turan Akay, Tübitak Yay., I.bsk, Ank. 2000.
37. Brown, Lester R-Flavin, Christopher, *Yeni Bir Yüzyıla Yeni Bir Ekonomi*, Çev:Ayşe Başçı, Tema Vakfi Yay., İst. 1999.
38. Bucaille, Maurice, *Tevrat, İnciller ve Kur'ân*, Çev:M. Ali Sönmez, D.İ.B.Yay., Ankara 1984.
39. el-Buhârî, Ebû Abdillah Muhammed b. İsmail b. İbrahim, *el-Câmiu's-Sahih*, Dâru't-Tıbâati'l-Âmira, İst. 1907, I-VII.
40. Bulaç, Ali, *İslâm Dünyasında Düşünce Sorunları*, İz Yay., V.bsk., İst. 1995.
41. Burkle, Howard R., "*Christianity*" mad., (III, 406-407), W.B.E.
42. Calhoun, Robert Lawry, *What is Man*? Assaciation Press, VIII.print, USA 1965.
43. Canatan, Kadir, *Ekolojik Krizin Paradigmatik Arkaplânı ve Said Nursi'nin Kozmoloji Öğretisi*, *Sözleşme Dergisi*, Sayı:12, 1998.
44. Capra, Fritjof, *Kâinata Mensup Olmak*, Çev:Mücahit Bilici, İnsan Yay., İst. 1996.
45. ....., *Yeni Bir Düşünce*, Çev:Mustafa Armağan, İz Yay., II.bsk., İst. 1996.
46. Carrel, Alexis, *İnsan, Bu Meçhul*, Çev:Vedat B. Nazikoğlu, Arif Bolat Kit., İst. 1965.
47. Casas, Bartolemé L., *Kızılderililer Nasıl Yokedildi*, Çev:Meryem Ural, Şûle Yay., İst. 1997.
48. el-Cassâs, Ahmed b. Ali er-Râzî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, Tah:Muhammed es-Sâdık Kamahâvî, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1985.
49. Cebeci, Lütfullah, *Kurân'da Şer Problemi*, Akçağ Yay., Ankara 1985.
50. Cemile, Meryem, *Batı Uygarlığı ve İnsan*, Çev:İbrahim E. Bilgin, K.B.Y.B, İst. 1986.
51. Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usulü*, Türkiye Diyanet Vakfi Yay., V.bsk., Ankara 1985.
52. el-Cevherî, İsmail b. Hammâd, *es-Sıhâh*, Tah:A. Abdulgafur Attâr, Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, Mısır (trs), I-VI.
53. Certel, Hüseyin, *Kur'ân'da İnsan*, Tuğra Mat., Isparta 2000.

54. Cilâcı, Osman, "*Süleymân*" mad., Ş.İ.Ans.
55. Challaye, Felicien, *Dinler Tarihi*, Çev:Sami Tiryakioğlu, Varlık Yay., (yrs), (trs).
56. Coon, Carleton S., "*Man*" mad., (XIII, 95), W.B.E.
57. ....., "*Human Body*" mad, (IX, 380), W.B.E.
58. Cuber , John F., "*Ideology*" mad., (X, 39), W.B.E.
59. Çakan, L.-Solmaz, M., *K. K'e Göre Peygamberler ve Tevhid Mücadelesi*, Erkam Yay., İst. 1994.
60. Çam, Nusret, *İslâm'da Sanat Sanatta İslâm*, Akçağ Yay., II. bsk., Ankara 1997.
61. Çepel, Necmettin, *Ekoloji Terimleri Sözlüğü*, İ.Ü.O.F.Yay., İst. 1982.
62. Çetinkaya, Yalçın, "Rudolf Bahro ile Röportaj", *Yeni Şafak*, 30 Mayıs 1999/Pazar.
63. Çetinkaya, ....., "Orhan Kural ile Röportaj", *Yeni Şafak*, 24 Ekim 1999.
64. Dales, J. H., *Çevre Sorunlarının Hukuki ve Ekonomik Temelleri*, Çev:İ. Orhan Türköz, A.B.İ.S., (yrs) (trs).
65. Darwin, Charles, *İnsanın Türeyişi*, Çev:Ragıp Gelincik, Onur Yay., İst. 1973.
66. ....., *The Origion of Spicies by Means of Natural Selection*, Penquen books, USA 1968.
67. Draz, Abdullah, *Din ve Allah İnancı*, Çev:Akif Nuri, Çığır Yay., İst. 1977.
68. Doğan, D. Mehmet, *Büyük Türkçe Sözlük*, İz Yay., II.bsk., İst. 1996.
69. Doğrul, Ömer Rıza, *Yeryüzündeki Dinler Tarihi*, İnkılâp Kit., II.bsk., İst. 1958.
70. Downs, Robert, *Dünyayı Değiştiren Kitaplar*, Çev:Erol Güngör, Ötüken Neşriyat, II.bsk., İst. 1995.
71. Döğen, Şaban, *Kur'ân'dan İcatlara*, Yeni Asya Gazetesi Neşriyatı, III.bsk., İst. 1995.
72. Duman, M. Zeki, *Kurân'ı-Kerim ve Tıbba Göre İnsanın Yaratılışı ve Tüp Bebek Hâdisesi*, İzmir 1990.
73. Durning, Alan Thein, *Ne Kadarı Yeterli*?, Çev:Sinem Çağlayan, Tübitak-Tema Vakfı Yay., II.bsk., İst. 1998.
74. Ebu's-Suûd, Mehmed b. Muhyiddin Mehmed, *İrşâdu Akli's-Selîm İlâ Mezâya'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Dâru'l-Mushaf, Lübnan (trs), I-IX.
75. Edel, May, "*Antropology*" mad., (I, 506), W.B.E.
76. Erdem, Mustafa, *Hazret-i Âdem*, T.D.V.Yay., Ankara 1993.
77. Erdem, Hüsamettin, *Din-Felsefe Münasebeti*, Sebat Ofset Mat., Konya 1997.
78. Eryarsoy, Beşir, "*Din*" mad., Ş.İ.Ans.
79. Ertan, Muammer, "*Mütref*", "*Müstez'af*" mad., Ş.İ.Ans.
80. Esed, Muhammed, *Kur'an Mesajı*, Çev:Cahit Koytak-Ahmet Ertürk, İşaret Yay., V.bsk., İst. 1999.
81. Fenton, Carroll Lane, "*Evolution*" mad., (VI, 330), W.B.E.
82. Ferm, Vergilius, *History of Philosophical Systems*, Philosophical Library, I.print, USA 1950.

83. el-Fîrûzâbâdî, Ebû Tâhir Mecduddîn Muhammed b. Yakub, *Besâiru Zevi't-Temyîz Fî Letâifi'l-Kur'âni'l-Azîz*, Beyrut (trs).
84. Flavin, Cristopher-Dunn, Seth, *Enerji Sistemini Yeniden Kurmak*, Çev:Ayşe Başçı, Tema Vakfı Yay., İst. 1999.
85. Fromm, Erich, *Kendini Savunan İnsan*, Çev:Necla Arat, İst. 1991.
86. Garaudy, Roger, *Yaşayanlara Çağrı*, Çev:C. Aydın-N. Aydoğmuş, Pınar Yay., İst. 1986.
87. Gardels, Nathan, *Yüzyılın Sonu*, Çev:Belkıs Ç. Dışbudak, (Aleksandr Solzhenitsyn, Dünya Düzeninin Sonu), T.İ.B.Kültür Yay., II.bsk., İst. 1995.
88. Gardner, William U, "*Human Body*" mad., (XIX,382), W.B.E.
89. Gehlen, Arnold, *İnsan*, Çev:B. Akarsu-Hüseyin Batuhan, İ.Ü.E.F. Konferansları, İst.1954.
90. Genç, H. Mustafa, *Yaratılış ve Evrim Teorileri*, Beyan Yay., II.bsk., İst. 1994.
91. Geldiay, R.-Kocataş, A., *Genel Ekoloji*, Ege Üniversitesi Yay., Bornova 1975.
92. Gökberk, Macit, *Felsefe Tarihi*, İ.Ü.E.F.Yay., İst. 1961.
93. Görmez, Kemal, *Çevre Sorunları ve Türkiye*, Gazi Kit., II.bsk., Ankara 1997.
94. Görmez, Kemal-Göka, Erol, *Çevre ve Çocuk*, Çocuk Vakfı Yay., İst. 1993.
95. *Görsel Dünya Ans.*, Çev: Tülin Altan ve Arkadaşları, Görsel Yay., İst. 1983, I-XI.
96. Guattari, Félix, *Üç Ekoloji*, Çev:Ali Akay, Hil Yay., İst. 1990.
97. Guénon, René, *Modern Dünyanın Bunalımı*, Çev:Mahmut Kanık, Risale Yay., İst. 1986.
98. ....., *İslâm Maneviyatı ve Taoculuğa Toplubakış*, Çev:Mahmut Kanık, İnsan Yay., İst. 1989.
99. Günay, Muzaffer, *Çevrem ve Ben*, Türdav A.Ş., İst. 1998.
100. Gündüz, Turgut, *Çevre Sorunları*, Bilge Yay., Ankara 1994.
101. Güney, Emrullah, *Çevre Sorunları*, Bizim Gençlik Yay., Kayseri 1992.
102. Güngör, Mevlüt, *Kur'ân Penceresinden*, Bayrak Mat., İst. 1995.
103. Gürdoğan, Ersin, *Kültür ve Sanayileşme*, İz Yay., II.bsk., İst. 1991.
104. ....., *Teknolojinin Ötesi*, İz yay., II.bsk., İst. 1991.
105. Gürsel, Deniz, *Çevresizsiniz*, İnsan Yay., İst. 1989.
106. Güvenç, Bozkurt, *İnsan ve Kültür*, Remzi Kitabevi, V.bsk., İst. 1991.
107. Han, Fethullah, *Kur'ân ve Kâinât Âyetleri*, Çev:S. Gülen-O Morçay, İnkılâb Yay, II.bsk., İst. 1998.
108. Hançerlioğlu, Orhan, *Felsefe Ansiklopedisi*, Remzi Kit., İst. 1976, I-V.
109. ....., *Düşünce Tarihi*, Varlık Yay., İst. 1963.
110. Hanna, Paul, "*Social Science*" mad., (XVII, 453), W.B.E.
111. Harrison, Paul, *3. Dünya ve Ekoloji*, Çev:Cevdet Cerit, Pınar Yay., İst. 1993.

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU DOKÜMANTASYON MERKEZİ

112. Hızlı, Mefâil, "*İdrîs*", "*İbrâhîm*", "*Yûsuf*", "*İsâ*" mad., Ş.İ.Ans.

113. Horkheimer, Max, *Akıl Tutulması*, Çev:Orhan Koçak, Metis yay., II.bsk., İst. 1990.

114. İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail, *Muhtasaru Tefsiri İbn Kesîr*, Tah:M. Ali es-Sâbûnî, Dersaadet, İst. (trs), I-III.

115. İbn Manzûr, Cemalüddin Muhammed b. Mükerrem, *Lisânu'l-Arab*, Dâru Sâdır, Beyrut (trs), I-XV.

116. Illich, Ivan, *Enerji ve Eşitlik*, Çev:Ufuk Uyan, İz Yay., II.bsk., İst. 1997.

117. ....., *Şenlikli Toplum*, Çev:Ahmet Kot, Ayrıntı Yay., İst. 1988.

118....., *Geleceğimize Yaptığımız Atışların Gölgesinde*, (Yüzyılın Sonu'nun içinde), Çev:Belkıs Ç. Dışbudak, T.İ.B.Kültür Yay., II.bsk., İst. 1995.

119.İzzetbegoviç, Alija A., *Doğu ve Batı Arasında İslâm*, Çev:Salih Şaban, Nehir Yay., İst. (trs).

120.Kardavî, Yusuf, *Temel Nitelikleriyle İslâm*, Çev:İbrahim Sarmış, Selâm Yay., Konya 1986.

121.Kafesoğlu, İbrahim, *Eski Türk Dini*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1980.

122....., *Türk Bozkır Kültürü*, Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü Yay., Ankara 1987.

123.Karaman, Hayreddin, *İslâm'ın Işığında Günün Meseleleri*, Nesil Yay., II.bsk., İst. 1988, I-II.

124.Kattsoff,, Louis O., "*Philosophy*" mad., (XV, 347), W.B.E.

125.Keskin, Melda, İnsan, *Çevre ve Kent*, Editör:Ferzan B. Yıldırım, D.Y.Y.D.A.Yay., İst. 1996.

126.Kışlalıoğlu, Mine-Berkes, Fikret, *Ekoloji ve Çevre Bilimleri*, Remzi Kit., II.bsk., İst. 1994.

127.Kılıç, Recep, *Ahlâkın Dini Temeli*, T.D.V.Yay., II.bsk., Ankara 1996.

128....., *İnsan ve Ahlâk*, T.D.V.Yay., Ankara 1995.

129.Kılıç, Sadık, *Kur'ân'da Günah Kavramı*, Hibaş Yay., Konya 1984.

130. ....., *Tabiattaki Metafizik ve Guénon'un Doğu Metafiziği*, Akçağ Yay., Ank. 1995.

131....., *Yabancılaşma*, Rahmet Yay., İst. 1984.

132....., *Ruhsal Yozlaşma ve Toplumsal Çürüme*, Akçağ Yay., Ankara 1987.

133....., *İslâm'da Sembolik Dil*, İnsan Yay., İst. 1995.

134....., *Benliğin İnşası*, İnsan Yay., İst. 2000.

135.Kırca, Celâl, *Kur'ân ve İnsan*, Marifet Yay., İst. 1996.

136.Knowles, Malcam, "Social Phscology" mad., (XVII, 453), W.B.E.

137.Komisyon, *Kurân-ı Kerim ve Türkçe Açıklamalı Tercümesi*, s.577.

138.Kösemihal, Nureddin Şazi, *Sosyoloji Tarihi*, İ.Ü.E.F.Yay., İst. 1955.

139.Kutup, Seyyid, *Fî Zılâli'l-Kur'ân*, Çev:B. Karlığa-İ. H. Şengüler-M. E. Saraç, Hikmet Yay., III.bsk., İst. (trs), I-XVI.

140....., *İslâm Düşüncesi*, Çev:H. Şükrü-R. Tosun-M. Çelen, Dünya Yay., İst. 1992.

141....., *İslâm ve Materyalizme Göre İnsan*, Çev:K.Sandıkçı-M. A. Aydın, Şamil Yay., İst. 1990.

142.el-Kurtûbî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Kitâbi'l-Mısrıyye, III.bsk., Mısır, 1967, I-XX.

143.Lings, Martin, *Antik İnançlar ve Modern Hurafeler*, Çev:Nabi Avcı-Ufuk Uyan, Ağaç Yay., İst. 1991.

144.Mansel, Arif Müfid-Aslanapa, Oktay, *Sanat Tarihi II*, İnkılâp Kit., İst. 1986.

145.Mayhew, George Neol, "*Buddhists*"mad., (II, 556-557), W.B.E.

146....., "*Confucianists*" mad., (IV, 755), W.B.E.

147.Mengüşoğlu, Takiyyettin, *İnsan ve Hayvan-Dünya ve Çevre*, İ.Ü.E.F.Yay., İst. 1979.

148....., *Felsefeye Giriş*, İ.Ü.E.F.Yay., İst. 1958.

149.*Meydan Larousse Ans.*, "Çevre" mad., Çev:S. Kılıçoğlu-N. Araz-H.Devrim, Meydan Yay., İst. 1986.

150.Mevdûdî, Ebu'l A'lâ, *Tefhimu'l-Kur'ân*, Çev:M. Han Kayani ve Arkadaşları, İnsan Yay., V.bsk., İst. 1991, I-VII.

151....., *Kur'ân'a Göre Dört Terim*, Çev:O. Cilâci-İ. Kaya, Beyan Yay. II.bsk., İst. 1983.

152.Milosz, Czeslaw, *Dinsel Hayal Gücünün Kaderi*, (Yüzyılın Sonu'nun içinde), Çev:Belkıs Ç. Dışbudak, T.İ.B.Kültür Yay., II.bsk., İst. 1995.

153.Miras, Kâmil, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*, VI.bsk., Emel Mat. S., Ankara 1982, I-XIII.

154.Moment, Gairdner, B., "*Ecology*" mad., (VI, 37-38), W.B.E.

155.Morris, Henry M., *Yaratılış Modeli*, Çev:Âdem Tatlı ve Arkadaşları, M.E.G.S.B.Yay., Ankara 1985.

156.Morrison, A. Cressy, *İnsan Kainat ve Ötesi*, Çev:B. Topaloğlu, Dergah Yay, IV.bsk., İst. 1979.

157.Muslu, Yılmaz, *Ekoloji*, Yeni Asya Yay., V.bsk., İst. 1987.

158....., *Yaşayan Gezegen*, Yeni Asya Yay., II.bsk., İst. 1986.

159.Müezzinoğlu, Aysen, *Hava Kirliliği ve Kontrolü*, D.E.Ü.M.M.F.Yay., İzmir 1987.

160.Müslim b. Haccâc, *Sahîhu Müslim*, Naşir:M. F.Abdülbâkî, Mısır 1955, I-V.

161.Nasr, S. Hüseyin, *İnsan ve Kâinat*, Çev:Nabi Avcı, Yeryüzü Yay., İst. 1982.

162....., İslâm ve Çevre Bunalımı, Çev:Mevlüt Uyanık, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, Cild:4, Sayı:3, Temmuz-1990.

163.Nasr, S. Hüseyin-O'Brien, Katherine, *Kutsalın Peşinde*, Çev:S. E. Gündüz, İnsan Yay., İst. 1995.

164.en-Neccâr, Abdülvahhâb, *Kasasu'l-Enbiyâ*, Müessetü'l-Halebî, II.bsk., Beyrut 1366.

165.en-Nesefî, Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd, *Tefsîru'n-Nesefî*, Pamuk Yay., İst. (trs), I-IV.

166.Noel, Janet, *İnsan Vücudu*, Çev:Reyhan Erez, Remzi Kit., III.bsk., İst. 1979.

167.Nurbaki, Halûk, *Kur'ân-ı Kerim'den Âyetler ve İlmî Gerçekler*, T.D.V.Yay., II.bsk., Ankara 1987.

168....., *Evrendeki Mucize*, Damla Yay., III.bsk., İst. 1997.

169.Olmstead, Clifton E., "*Buddha*" mad., (II, 555-556), "*Confucius*" mad., (IV, 756), W.B.E.

170.Özalp, Ahmet, "*Millet*" mad., Ş.İ.Ans.

171.Önkal, Ahmet, "*Eyyûb*", "*Elyesa*" mad., Ş.İ.Ans.

172.Önkal, Ahmet-Döndüren, Hamdi, "*Hızır*" mad., Ş.İ.Ans.

173.Özdek, Yasemin, *İnsan Hakkı Olarak Çevre Hakkı*, T.O.A.İ.E.Yay., Ankara 1993.

174.Özdemir, İbrahim-Yükselmiş, Münir, *Çevre Sorunları ve İslâm*, D.İ.B.Yay., Ankara 1995.

175.Özdemir, İbrahim, "*Çevre Sorunlarının Antroposentrik Karakteri*", *Felsefe Dünyası Dergisi*, Sayı:27, Temmuz 1998.

176....., *Çevre ve Din*, Çevre Bakanlığı Yay., Ankara 1997.

177.Özer, A. Öznur, *Çevre Sorunlarına Giriş*, A.B.İ.S., (yrs) (trs).

178.Özgen, Ahmet, "*Lût*", "*Sâlih*" mad., Ş.İ.Ans.

179.Öztan, Yılmaz, *Çevre Kirlenmesi*, K.T.Ü.O.F.Yay., Trabzon 1985.

180.Öztürk, Hüseyin, *Düşünce ve Uygarlık Tarihi*, Ülke Yay., Ankara 1987.

181.Öztürk, Y.Nuri, *Mevlânâ ve İnsan*, Yeni Boyut, III.bsk., İst. 1997.

182.Paçacı, Mehmet, *Kur'ân'da ve Kitab-ı Mukaddes'te Ahiret İnancı*, Nuh Yay., İst. 1994.

183.Paşa, G. Ahmet Muhtar, *Yaratılış ve Ötesi*, Sad:Ali Turgut, K.B.Y.B., İst. 1989.

184.Pınar, Seyfettin, *İnsanlığın Sorunları*, Pınar Yay., İst. 1973.

185.Porritt, Jonathan, *Yeşil Politika*, Çev:Alev Türker, Ayrıntı Yay., II.bsk., İst. 1989.

186.Rahman, Fazlur, *İslâm ve Çağdaşlık*, Çev:A. Açıkgenç-H. Kırbaşoğlu, A.O.Yay., II.bsk., Ankara 1996.

187....., *Ana Konularıyla Kur'ân*, Çev:A. Açıkgenç, A.O.Yay., III.bsk., Ankara 1996.

188.Ranchor, Prime, *Hinduizm ve Ekoloji*, Çev:Mehveş Kayani, İgdaş Yay., İst. 1997.

189.er-Râzî, Muhammed b. Ömer, *Mefâtîhu'l-Gayb*, Matbaatü'l-Behiyye, Mısır (trs), I-XXXII.

190.Reitmeister, L. Aoran, *The Gist of Philosophy*, Cornwall Press İnc., USA 1936.

191.Rose, Aubrey, *Yahudilik ve Ekoloji*, Çev:Mehmet Demirhan, İgdaş Yay., İst. 1997.

192.Rose, Arnold M., "*Sociology*" mad., (XVII, 463), W.B.E.

193.Rostant, Jean, *Biyolojik Açıdan İnsan*, Çev:Ender Gürol, Varlık Yay., İst. 1964.

194.Ruben, Walter, *Buddhizm Tarihi*, Çev:Abidin İtil, A.D.T.C.F.Yay., Ankara 1947.

195.Russel, Bertrand, *Batı Felsefesi Tarihi*, Çev:Muammer Sencer, Say Yay., IV.bsk., İst. 1987, I-III.

196....., *İnsanlığın Geleceği*, Çev:İlhami Kaya, Divan Yay., II.bsk., İst. 1993.

197.Ryon, John K., *Studies in Philosophy and The History of Philosophy*, Cua Press, USA 1963.

198.es-Sâbûnî, M. Ali, *Safvetü't-Tefâsîr*, Dersaadet, İst. (trs), I-III.

199....., *Peygamberlik ve Peygamberler*, Çev:S. Cebeci-B. Delice, K.B.Y.B., II.bsk., İst. (trs).

200....., *Ravâiu'l-Beyân Tefsîru Âyâti'l-Ahkâm Mine'l-Kur'ân*, Dersaadet, İst. (trs), I-II.

201.Said, Cevdet, *Bireysel ve Toplumsal Değişmenin Yasaları*, Çev:İ. Kutluer, İnsan Yay., II.bsk., İst. 1986.

202.es-Sadr, Muhammed Bakır, *Kur'ân Okulu*, Çev:Mehmet Yolcu, Fecr Yay., III.bsk., Ankara 1996.

203.Schumacher, E.F., *Aklı Karışıklar İçin Kılavuz*, Çev:Mustafa Özel, İz Yay., II.bsk., İst. 1992.

204....., *Küçük Güzeldir*, Çev:Osman Deniztekin, Cep Kitapları A.Ş., III.bsk., İst. 1995.

205.Schuon, Frithjof, *İslâm'ı Anlamak*, Çev:Mahmut Kanık, İklim Yay., İst. 1988.

206.Sezal, İhsan, *Sosyal Bilimlerde Temel Kavramlar*, Birlik Yay., Ankara 1981.

207.Serres, Michel, *Doğayla Sözleşme*, Çev:Turhan Ilgaz, Yapı Kredi Yay., İst. 1994.

208. Serjeant, R. B, *İslâm Şehri*, Çev:Elif Topçugil, İz Yay., II.bsk., İst. 1997.

209.Sinclair, John, *Collins Cobuild English L. Dictionary*, II.Print, London 1988.

210.Sırtlı, Ali, *Çevre Kirliliği ve Orman*, O.M.O.Yay., Ankara 1984.

211.Solzhenitsyn, Aleksandr, *Dünya Düzeninin Sonu*, (Yüzyılın Sonu'nun içinde), Çev:Belkıs Ç. Dışbudak, T.İ.B.Kültür Yay., II.bsk., İst. 1995.

212.Soyalan, Mehmet Yaşar, *Kur'ân ve İnsan*, Araştırma Yay., I.bsk, Ankara 1999.

213.Smith, Huston C., "*Religion*" mad., (XVI, 207), W.B.E.

214.Spengler, Oswald, *İnsan ve Teknik*, Çev:Kâmil Turan, Töre-Devlet Yay., Ankara 1973.

215.Şahinler, Necmettin, *Dağlara İnmek İçin Çıkılır*, Beyan Yay., İst. 1997.

216.ŞİA, "*Ashâbu Medyen*", "*Mûsâ*", "*Hârûn*", "*İlyâs*" "*Dâvûd*" mad., Ş.İ.Ans.

217.eş-Şartûnî, Said, *Akrabu'l-Mevârid fî Fushi'l-Arabiyyeti ve'ş-Şevârit*, Lübnan 1992.

218.Şeriati, Ali, *Toplumbilim Üzerine*, Çev:Kenan Sökmen, Bir Yay., II.bsk., İst. 1988.

219....., *İnsanın Dört Zindanı*, Çev:Hüseyin Hatemi, Bir Yay., II.bsk., İst. 1985.

220.Şimşek, Mehmet Sait, *Yaratılış Olayı*, Beyan Yay., İst. 1998.

221....., "*Nûh*", "*Hûd*" mad., Ş.İ.Ans.

222.et-Tabatabâî, Muhammed Hüseyin, *el-Mîzân Fî Tefsîri'l-Kur'ân*, Müessesetü'l-İlmiyyi Li'l-Matbûât, III.bsk., Beyrut, 1971, I- XVIII.

223.Tabbâre, Afif A., *Mea'l-Enbiyâ fi'l-K. Kerîm*, Dârü'l-Âlemi'l-İslâmiyyîn, XVII.bsk., Beyrut 1989.

224.et-Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, II.bsk., Matbaatü Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Evlâdihî, Mısır 1954, I-XXXII.

225.Tez, Zeki, *Doğa Karşısında Pratik ve Teknik Uğraşı*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1995.

226.Tellioğlu, Ömer, "*Semûd kavmi*" mad., Ş.İ.Ans.

227.Temiz, Bilâl, "*Hâbil ve Kâbil*" mad., Ş.İ.Ans.

228.Thomas, Norman, "*Communism*" mad., (XVII, 461), W.B.E.

229.Theodorson, George A.-Theodorson Achilles G., *A Modern Dictionary of Sociology*, Thoma, Y. Growell Company, Newyork 1969.

230.Taplamacıoğlu, Mehmet, *Karşılaştırmalı Dinler Tarihi*, Güneş Mat., Ankara 1966.

231.Turgay, Nurettin, "*Yakûb*", "*Şuayb*", "*Yûnus*", "*Zekeriyyâ*", "*Yahyâ*", "*Ümmet*" mad., Ş.İ.Ans.

232.Tümer, Günay-Küçük, Abdurrahman, *Dinler Tarihi*, Ocak Yay, II.bsk., Ankara 1993.

233.Tümer, Günay, "Medyen" mad., Ş.İ.Ans.

234.T.C. Çevre Bakanlığı, *Çevre Notları*, Çevre Eğitimi ve Yayın Dairesi B.Yay., Ankara 1998.

235.Topuz, Mahmut, *İlâhi Dinlerde Hicret*, Çağlayan Yay., İzmir 1996.

236.Ulutürk, Veli, *Kur'ân-ı Kerim'de Yaratma Kavramı*, İnsan Yay., İst. 1995.

237.Uslu, İbrahim, *Çevre Sorunları*, İnsan Yay., İst. 1995.

238.Ünal, Ali, *Kur'ân'da Temel Kavramlar*, Beyan Yay., İst. 1986.

239.Ünlü, Halil, *Yerel Yönetim ve Çevre*, Kent Basımevi, İst. 1992.

240.Yıldırım, Ferzan B., *Çevre Terimleri Sözlüğü*, Kent Basımevi, İst. 1992.

241.Yazır, Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur'ân Dili*, Eser Neşriyat ve Dağıtım, İst. 1979, I-IX.

242.Yetik, Zübeyr, "*Kârûn*" mad., Ş.İ.Ans.

243.Yücel, Abdullah, "*İsmâil*", "*İshâk*" mad., Ş.İ.Ans.

244.Yurdaydın, Hüseyin G-Dağ, Mehmet, *Dinler Tarihi*, Gündüz Mat., Ankara 1978.

245.ez-Zâvî, Tahir Ahmed, *Tertîbu'l-Kâmûsi'l-Muhît*, Libya 1980.

246.ez-Zemahşerî, Mahmud b. Ömer, *el-Keşşâf An Hakâiki't-Tenzîl*, II.bsk., Beyrut 1976, I-IV.

247.ez-Zebîdî, Muhammed Murtaza, *Tâcu'l-Arûs*, Daru Sâdır, Beyrut 1306, I-X.

# ÖZGEÇMİŞ

18.12.1966 yılında Trabzon ilinin Vakfıkebir ilçesine bağlı Demirci köyünde dünyaya geldim. Demirci köyü ilkokulunda ilkokulu 1977'de, liseyi Giresun İmam Hatip Lisesi'nde 1984'te bitirdim. Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesine 1985'te başladım ve burayı 1990'da bitirdim. Karacabey İmam Hatip Lisesi'nde 18.09.1991 yılında öğretmenliğe başladım. Bu arada 1994 yılında sekiz aylık askerlik görevini yaptım. Erzurum İmam Hatip Lisesine 1995 yılında atandım ve 2001 yılına kadar burada çalıştım. 2001 yılının Ekim ayında Saltukbey İlköğretim Okuluna Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretmeni olarak tayin oldum ve halen bu okulda çalışmaya devam ediyorum. 1992 yılında öğretmen olan eşimle evlendim; ikisi kız olmak üzere üç çocuğum vardır.

1996 yılında Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde fıkıh dalında "İslâm Hukuku Açısından Kur'ân Kıssalarının Değerlendirilmesi" konulu tez çalışmasıyla yüksek lisansımı bitirdim. Aynı yıl, Erzurum Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünün tefsir dalında açtığı sınava girdim ve doktora programına katıldım. Hâlen bu programda, "Kur'ân'da Çevre Kavramı ve Çevre-İnsan İlişkisi" konulu doktora çalışmasını hazırlıyorum.